

СТАРИНАР

xxxix / 1988

Археолошки
институт
Београд

БИБЛИОТЕКА
АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

Изм. Бр.

20176

(2)

INSTITUT ARHEOLOŠKI
ARCHEOLOGIQUE INSTITUT
BEOGRAD БЕОГРАД

UDK: 902—903—904 YU ISSN 0350-0241

СТАРИНАР XXXIX, 1—205, БЕОГРАД 1988.

Institut
Archeologique
Beograd

STARINAR

NOUVELLE SÉRIE VOLUME XXXIX 1988

RÉDACTEUR: Vladimir KONDIĆ

COMITÉ DE RÉDACTION: Djurdje BOŠKOVIĆ, Rastko VASIĆ, Milutin GARAŠANIN,
Slavenka ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ, Maja PAROVIĆ-PESIČAN, Petar PETROVIĆ,
Vladislav POPOVIĆ, Dragoslav SREJOVIĆ

BEOGRAD 1988

Археолошки
институт
Београд

СТАРИНАР

НОВА СЕРИЈА КЊИГА XXXIX 1988.

УРЕДНИК: Владимир КОНДИЋ

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР: Бурђе БОШКОВИЋ, Растко ВАСИЋ, Милутин ГАРАШАНИН,
Славенка ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ, Маја ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, Петар ПЕТРОВИЋ,
Владислав ПОПОВИЋ, Драгослав СРЕЈОВИЋ

БЕОГРАД 1988.

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ И ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК: Ана ПРЕМК

КОРЕКТОР: Јелена МИЛОЈЕВИЋ

ТИРАЖ: 1000 примерака

ИЗДАЈЕ: АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, Београд, Кнез Михаилова 35

ШТАМПА: ГРО „КУЛТУРА“, ООУР „РАДИША ТИМОТИЋ“,

Београд, Обилићев венац 5

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ Републичке заједнице
науке Србије

Растко

Rastko

Растко

Rastko

Драга

Draga

Маја

Maia

Мирослав

Miroslav

Милена

Milena

Мирослав

Miroslav

Ивана

Ivana

Петар

Petar

Марко

—Вујад

Marko

—*Vujad*

Симпоз

Тринаес

Winifred

Monogra

Miodrag

слав Јо

САДРЖАЈ — SOMMAIRE

Растко Васић <i>Rastko Vasić</i>	Нове белешке о старијем гвозденом добу у Србији . . . <i>Nouvelles notes sur l'âge du fer ancien en Serbie . . .</i>	1 12
Растко Рашајски <i>Rastko Rašajski</i>	Остава бронзаних предмета из Мајдана крај Вршца . . . <i>Le trésor des objets de bronze de Majdan près de Vršac . . .</i>	15 28
Драган Јацановић <i>Dragan Jacanović</i>	Остава праисторијских наруквица из села Касидола код Пожаревца <i>Le dépôt des bracelets préhistoriques du village Kasidol près de Požarevac</i>	29 33
Маја Паровић-Пешикан <i>Maja Parović-Pešikan</i>	Ојнохоја из Атенице и група кљунастих крчага у уну- трашњости Балкана <i>Oenochoe d'Atenica et le groupe des cruches à bec à l'in- térieur des Balkans</i>	35 57
Мирослав Јеремић <i>Miroslav Jeremić</i>	Castellum aquae античке Медијане <i>Castellum aquae de Mediana antique</i>	61 81
Милена Душанић <i>Milena Dušanić</i>	Римске опеке са жигом са панонског лимеса (одсек Cuccium-Taurunum) <i>Les briques romaines estampilles du Limes pannonien (section Cuccium-Taurunum)</i>	85 96
Мирослава Мирковић <i>Miroslava Mirković</i>	Римско село Bube код Сингидунума <i>Le village romain Bube près de Singidunum</i>	99 104
Ивана Поповић <i>Ivana Popović</i>	Нове оловне иконе култа дунавских коњаника из Сирмијума <i>Nouvelles icônes de plomb des cavaliers danubiens de Sirmium</i>	105 116
Петар Милошевић <i>Petar Milošević</i>	О траси пута Sirmium—Fossis и Sirmium—Bononia . . . <i>Sur le trace de la route Sirmium—Fossis et Sirmium— —Bononia</i>	117 123
Марко Поповић— —Вујадин Иванишевић <i>Marko Popović— —Vujadin Ivanišević</i>	Град Браничево у средњем веку <i>Braničevo, cité médiévale</i>	125 176

НАУЧНИ СКУПОВИ — ASSEMBLÉES

Симпозијум Винча и њен свет (Миодраг Сладић)	181
Тринаести међународни конгрес за класичну археологију у Берлину (Растко Васић)	182

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ — COMPTES RENDUS

Winifred Needler, <i>PREDYNASTIC AND ARCHAIC EGYPT IN THE BROOKLYN MUSEUM</i> Wilbour Monographs 9, The Brooklyn Museum, New York 1984. (Сава П. Тутунџић)	183
Miodrag Pavlović, <i>POETIKA ŽRTVENOG OBREDA</i> , Biblioteka Sazvežđa, 102, Beograd 1987. (Бори- слав Јовановић)	186

DIVOSTIN AND THE NEOLITHIC OF CENTRAL SERBIA, Editors Alan McPherron and Dragoslav Srejović, Department of Anthropology, University of Pittsburgh, Narodni muzej Kragujevac, 1988. (Борислав Јовановић)	187
Ioannis Aslanis, KASTANAS, DIE FRÜHBRONZEZEITLICHEN FUNDE UND BEFUNDE, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa Bd. 4, Berlin 1985. (Борислав Јовановић)	190
Миленко Богдановић, ЛЈУЉАЦИ, НАСЕЉЕ ПРОТОВАТИНСКЕ И ВАТИНСКЕ КУЛТУРЕ, Народни музеј Крагујевац, 1986. (Милош Јевтић)	192
Wolfgang M. Werner, EISENZEITLICHE TRENSSEN AN DER UNTEREN UND MITTLEREN DONAU, Prähistorische Bronzefunde XVI, 4, München 1988. (Растко Васић)	193
CORPUS OF CELTIC FINDS IN HUNGARY, Vol. I, TRANSDANUBIA 1, Authors: L. Horváth, M. Kelen, A. Uzsoki, E. Vadasz, Akadémiai Kiadó, Budapest 1987. (Борислав Јовановић)	194
ANTIKE HELME. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin. Mit Beitragen von Angelo Bottini, Markus Egg, Friedrich-Wilhelm von Hase, Hermann Pflug, Ulrich Schaaff, Peter Schauer und Götz Waurick, Mainz 1988. (Растко Васић)	196
Yvette Duval, AUPRÈS DES SAINTS CORPS ET ÂME. L'inhumation „ad sanctos“ dans la chrétienté d'Orient et d'Occidental du III ^e au VII ^e siècle, Paris 1988. (Владислав Поповић)	197
STAROHRVATSKA PROSVJETA serija III — svezak 15, Split 1986. (Славенка Ерцеговић Павловић)	199
STAROHRVATSKA PROSVJETA serija III — svezak 16, Split 1987. (Славенка Ерцеговић Павловић)	200

IN MEMORIAM

ЈОВАН КОВАЧЕВИЋ (1920—1988)	203
ГЕОРГИ ИЛ. ГЕОРГИЈЕВ (1917—1988)	205

Н

П

на де.
кана,
разја
ног да
ко и л
терија
љеним
оне на
почет
рашан
ба у С
ВЗ —
Рајнек
Ка
слу на
заног у
њоевр
многих
племен
га — л
местим
јасан,²
време,
унело
туру ц
но нов
односу
друге с
време
у гвозде

Пит
различ

¹ M.
Probleme
gresso U
pija na
H. Mülle
felderzeit
Berlin 195
² M.
бије, 401-

Нове белешке о старијем гвозденом добу у Србији

РАСТКО ВАСИЋ, Археолошки институт, Београд

Почетак старијег гвозденог доба у Србији, па делом и шире на подручју централног Балкана, поставља још увек један број недовољно разјашњених питања, како у погледу апсолутног датовања појединих етапа овог периода, тако и међусобног односа одређених појава у материјалној култури. Реч је према до сада постављеним хронолошким системима — да цитирамо оне најважније — о крају гвозденог доба I и почетку гвозденог доба II према подели М. Гарашанина на четири основне фазе гвозденог доба у Србији и Македонији, односно о халштату В3 — С1 по средњоевропској хронологији П. Рајнекеа и Х. Милер-Карпеа.¹

Како се почетак гвозденог доба у ужем смислу наставља директно на прелазни период бронзаног у гвоздено доба или халштат А—В по средњоевропској хронологији, у коме је дошло до многих померања и сељења различитих група и племена на Балканском полуострву и изван њега — период немира и пертурбација још увек местимично непотпуно проучен и недовољно јасан,² поставља се питање колико је ово ново време, које је донело ширу употребу гвожђа и унело мноштво непознатог у материјалну културу централног Балкана, представљало потпуно нову и издвојену фазу културног развоја у односу на претходни период, и колико су се, с друге стране, одржале на овом подручју једно време традиције прелазног периода бронзаног у гвоздено доба.

Питање је сложено и састављено из више различитих компоненти међу којима наводимо

као пример хронологију појединих облика која је могла да варира од једне до друге регије, локалне карактеристике појединих подручја која су могла бити приемчивија за нове форме од суседних области, природни положај неких територија и њихова рудна и друга богатства, итд. У једном краћем раду осврнули смо се пре извесног времена на неке од ових проблема,³ које желимо да посматрамо из нешто другачијег угла: кроз анализу једног броја облика материјалне културе с почетка старијег гвозденог доба у Србији у циљу решавања појединих од поменутих питања.

Као полазну тачку ове расправе узећу један нов налаз из села Маћедонаца код Медвеђе, западно од Лесковца, који припада овом времену и садржи већи број различитих бронзаних предмета те доста добро илуструје репертоар металних облика с почетка старијег гвозденог доба на овом простору. Реч је о скупном налазу — чаробној формули за већи број налаза који садрже више предмета за које нису познати услови открића — који потиче са једне косе где су селаци у више наврата налазили при копању бронзане предмете, но где каснији сондажни радови нису открили никакве археолошки вредне индиције.

Налаз, који још није у потпуности објављен те користим прилику да се најлепше захвалим колегиници Десанки Костић из Народног музеја у Лесковцу на могућности да о њему овде говорим, састоји се од наочарастих фибула са осмицом у средини, једне двопетљасте фибуле са кружном ногом украшеном урезима, два торквеса са „Т“ завршецима на крајевима, масивне гривне са укрштеним крајевима, спиралне наруквице, кружне плоче са више концентричних кругова и неколико кружних пробије-

¹ М. Garašanin, *Chronologische und ethnische Probleme der Eisenzeit auf dem Balkan*, Atti VI Congresso UISPP, I, Roma 1962, 179—195; id., *Праисторија на тлу С. Р. Србије*, Београд 1973, 401—406; H. Müller-Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnefelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, RGF 22, Berlin 1959, 5—8.

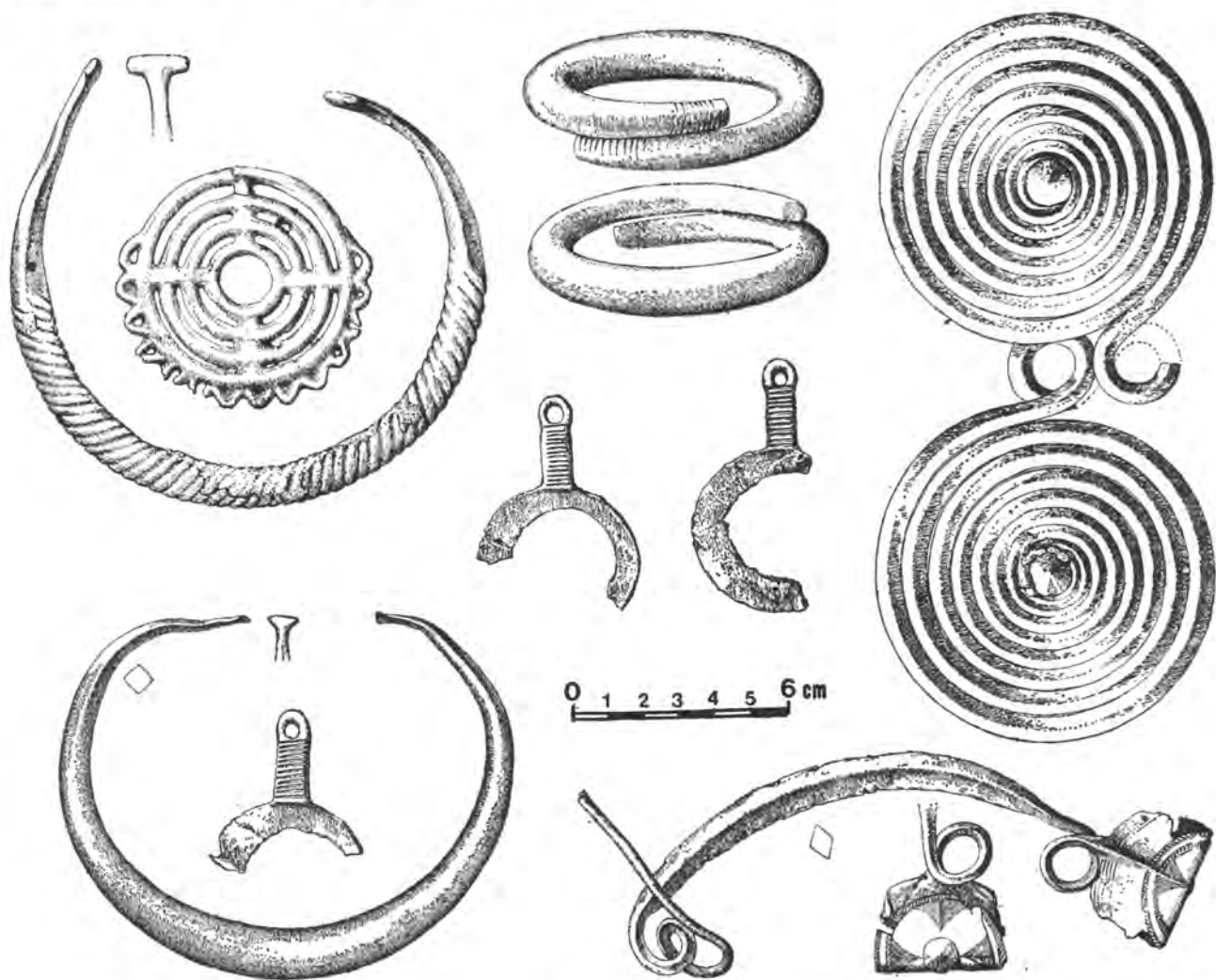
² М. Гарашанин, *Праисторија на тлу С. Р. Србије*, 401—406.

³ Р. Васић, *О почетку гвозденог доба у Србији*, Старијар Н. С. XXXII, 1981, 1—7.

них привесака са штапићастим продужетком на горњој страни, целих и оштећених.⁴ (сл. 1).

Шире узевши цео налаз би припадао старијем одсеку гвозденог доба II према подели М. Гарашанина или његовој фази IIa како смо

иначе, вуку своје порекло из прелазног периода бронзаног у гвоздено доба, истичемо да кружни перфорирани украс има блиске аналогije у околини Врања, са којима је по свој прилици исто-времен, и представља локални облик на овом

Сл. 1. — Део скупног налаза из Маћедонаца (цртеж Сеада Черкеза). — Fig. 1. — Part de l'ensemble découvert à Macedonci (dessin de Sead Cerkez).

то означили на једном месту⁵, иако поједини комади показују одређене хронолошке варијације. Не желећи да се задржавамо на оним широко распрострањеним облицима о којима је већ доста расправљано, као што су наочарасте фибуле или гривне са укрштеним крајевима, које,

⁴ Р. Васић у *Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Zeljezno doba*, Sarajevo 1987, 674, T. LXX.

⁵ Р. Васић, *Нека питања хронологије старијег гвозденог доба северног Балкана*, Старинар Н. С. XXII, 1971, 35—47.

подручју, потекао у крајњој инстанци такође из поменутог прелазног периона.⁶ Двопетљасте

⁶ М. Јовановић, *Неколико железнодопских налаза из околине Врања*, Врањски гласник II, 1966, 248—251, сл. 2. cf. G. Kossack, *Studien zur Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas*, RGF 20, Berlin 1954, 41, T. 16, 7, где се говори управо о привесцима у облику точкава са слободним средњим кругом. I. Kilian-Dirlmeier, *Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit*, PBF XI, 2, 1979, 28—29 (комади из Врања су дати под бројевима 152—153 на Табли 10) наводи

фибуле
при чем
има из
двопетљ

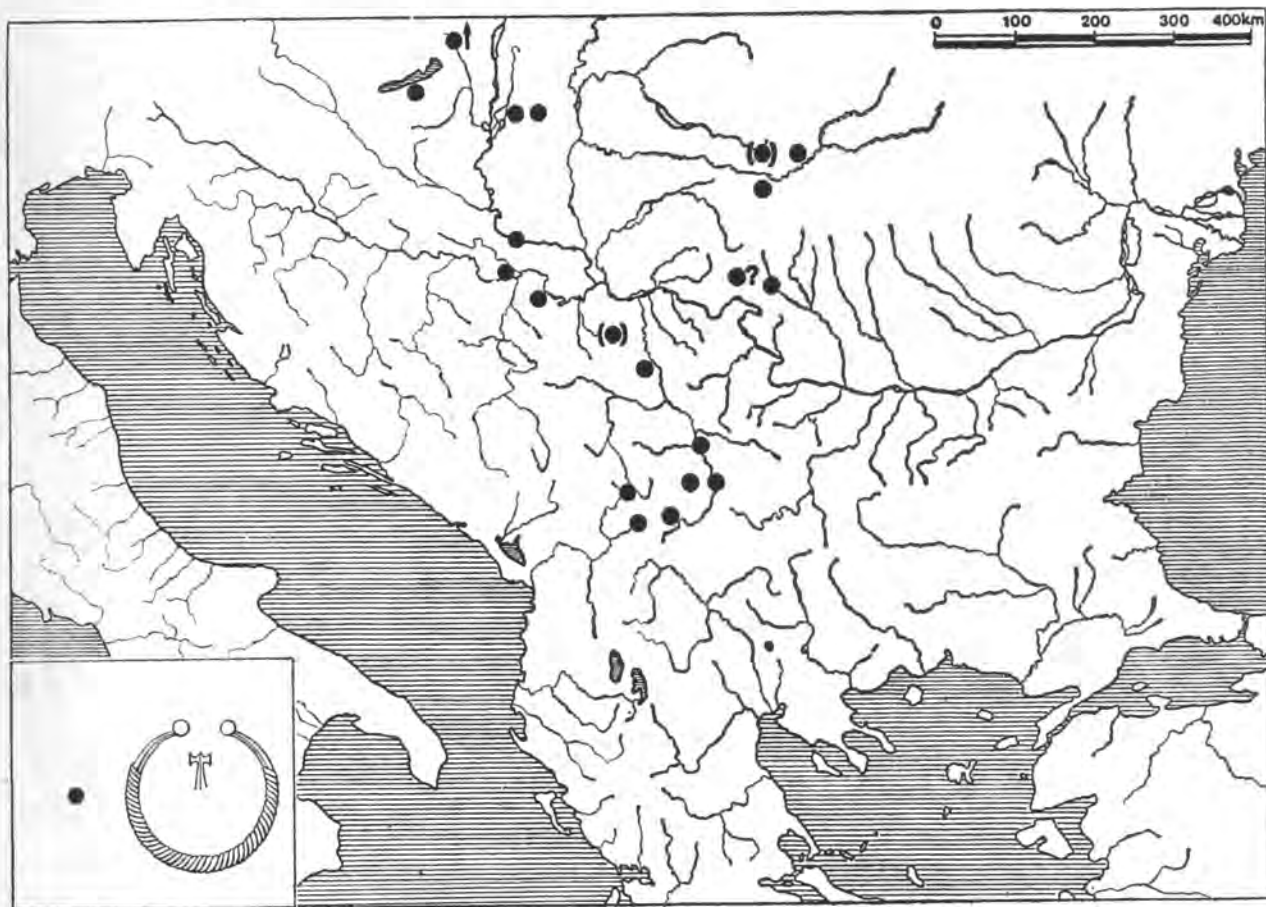
Сл. 2. —

кривени
Орловој
Белије,
ла с поч
ћи на ов
Торп
типични

сличне к
лији за
Италије
вини 8.
такву ко
Вл
skih zema
brovec, L
za Balkan
3; Милци
Милци к
10—11, 19

фибуле представљају нов, халштатски облик, при чему треба рећи да фибула из Македонаца има изузетне одлике и да заједно са ретким двоветластим фибулама са кружном ногом, от-

У односу на глатке и тордиране торквесе са увијеним крајевима, број тзв. „Т“ торквеса је знатно мањи и временски и географски ограниченији (сл. 2).

Сл. 2. — Распрострањеност торквеса са „Т“ крајевима. — Fig. 2. — L'étendue des torques aux bouts en „Т“.

кривеним до сада у Влаштици код Гњилана, Орловој Чуки код Штипа и у Милцима код Бевеље, сачињава посебну варијанту ових фибула с почетка халштата, насталих по свему судећи на овом подручју.⁷

Торквеси са „Т“ завршеницама сматрају се типичним облицима за период халштат В3—С1.

сличне комаде из Олимпије, Делфа и Фере у Тесалији за које сматра на основу аналогичности из јужне Италије да су одатле импортовани у првој половини 8. века, али за врањске налазе не прихвата такву комбинацију, остављајући питање отворено.

⁷ Влаштица: Р. Васић у *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, 679, Т. LXXI, 1; Орлова Чука: S. Gabrovac, *Dvozankaste ločne fibule*, *Godišnjak Centra za Balkanološka ispitivanja VIII*, Sarajevo 1970, Т. 18, 3; Милци: З. Георгиев, Гробот 31/35 од некрополата Милци кај Гевгелија, *Зборник Арх. Муз. Макед.* 10—11, 1983, 67, Т. 1, 2.

Колико нам је познато, у Југославији су нађени на следећим локалитетима: Македонци — 2⁸, Тодоровце код Лесковца — 1⁹, (сл. 3, 3), Влаштица код Гњилана — 2¹⁰, Породине код Штимља — 1¹¹, Улпијана — 1¹², Жировница — 1¹³

⁸ Р. Васић у *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, Т. LXX, 9, 11.

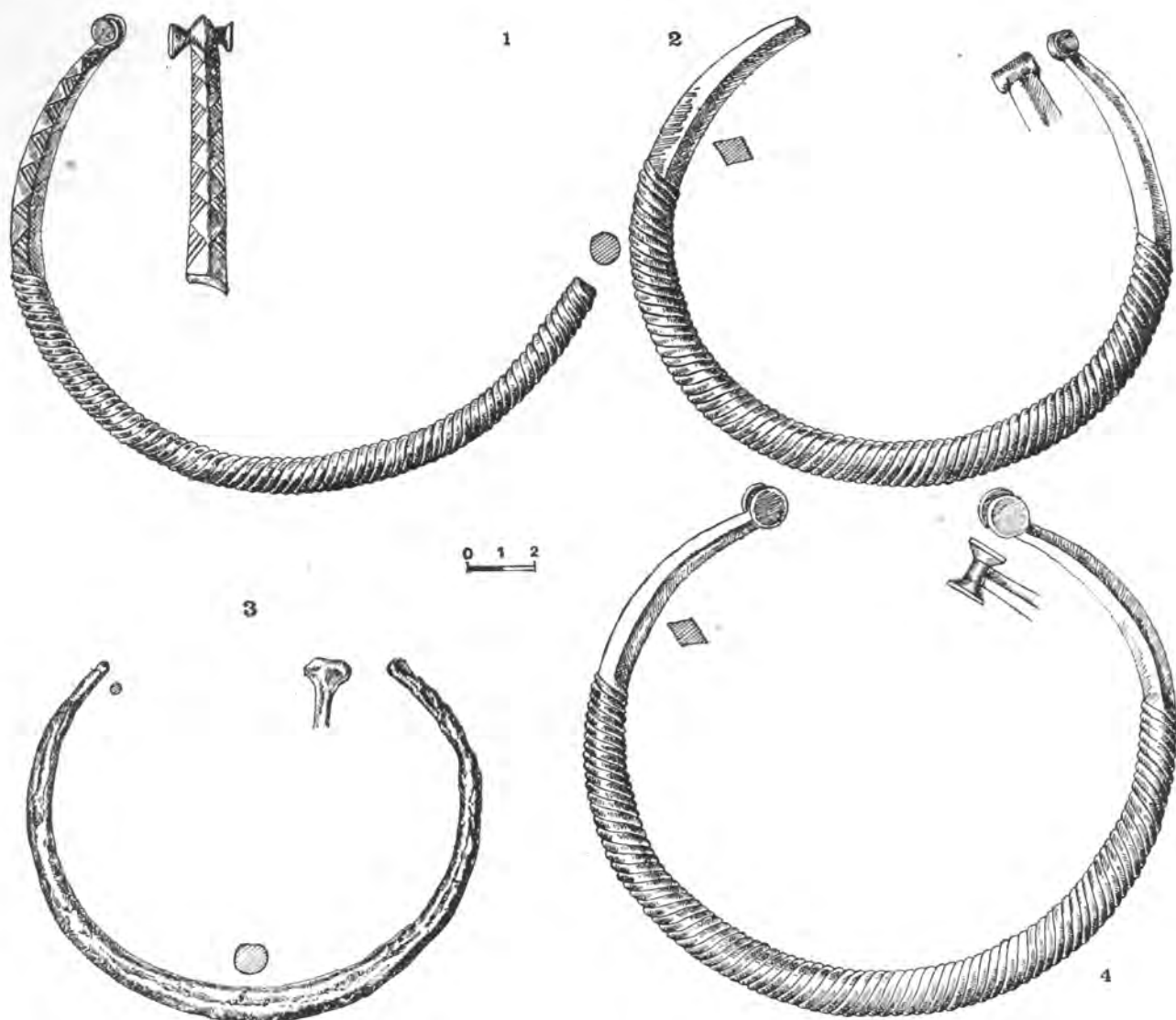
⁹ Необјављен. Народни музеј у Лесковцу. На податку захваљујем колегиници Десанки Костић.

¹⁰ На подацима о налазима из Влаштице захваљујем К. Љуцију. Cf. Р. Васић у *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, Т. LXXI, 3.

¹¹ Необјављено. На податку захваљујем К. Љуцију.

¹² Необјављено. На податку захваљујем Х. Мехметају.

¹³ М. Валтровић, *Старинар VII*, 3, 1890, 82, Т. VIII, 6; Д. Гарашанин, *Каталог метала*, Народни музеј, Београд 1954, 35, Т. XX, 5; М. Гарашанин,

Сл. 3. — 1. Жировница; 2. „Србија“; 3. Тодоровце; 4. Алба Јулија (цртеж Јелене Грујић). — Fig. 3. — 1. Žirovnica; 2. „Serbie“; 3. Todorovce; 4. Alba Iulia (dessin de Jelena Grujić).

(сл. 3, 1), Синошевић — 1¹⁴, Шаренград — 1¹⁵, Сремска Рача — 1¹⁶ и непознато налазиште у

Праисторија на тлу СР Србије, 487, сл. 27, 6. Т. 104; R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, 1977, 11, Пл. 4, 6.

¹⁴ З. Вински, „Трачко-кимерски“ налаз Адашевић у Сријему, Рад Војв. Муз. 4, 1955, 32, сл. 14; R. Vasić, *The Chronology*. Pl. 7 B; K. Kromer, *Der Bronzefund von Sinošević, Kreis Sabac*, Festschrift f. Richard Pittioni I, Arch. Austr., Beiheft 13, 1976, 406 sqq. Abb. 1.

¹⁵ J. Brunšmid, *Prehistorijski predmeti željeznoga doba iz Sarengrada u Srijemskoj županiji*, Vj. Hrv. Arh. dr. 4., 1899/1900, 59 sqq. Sl. 1. Z. i K. Vinski-Gasparini, *O utjecajima istočno-alpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-*

Србији — 1¹⁷ (сл. 3, 2). У Мађарској нађени су у Кецелу код Кишкереша — 2¹⁸ и Шиофоку на Блатном језеру — 1¹⁹, у Румунији у Балванешти

-srijemsko Podunavlje, Arh. rad. i raspr. II, 1962, T. I, 1; K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar 1979, T. 131, 19.

¹⁶ Z. и K. Vinski-Gasparini, Arh. rad. i raspr. II, T. V, 67; R. Vasić *The Chronology*. Pl. 7A.

¹⁷ Д. Гарашанин, *Каталог метала*, 69, Т. LXII, 4.

¹⁸ A. Horvath, *Kecel története és neprajza*, Kecel 1984, 60—61, sl. 5.

¹⁹ D. Berciu, *Depozitul de bronz de la Oraştie*, Apulum I, 1939—1942, 84, sl. 4. Cf. K. Kromer, Arch. Austr. Beiheft 13, 409.

— 1²⁰, Партошу — 1²¹, Алба Јулији — 1²² (сл. 3, 4), Ораштију (Ваидеи) — 1²³, и наводно у околини Оршаве — 1²⁴, као и у Чехословачкој у Почувалду код Жиара — 2²⁵.

Највећи број „Т“ торквеса су тордирани, при чему примерци из Жировнице и већи комад из Кецела имају урезане шрафиране троуглове на делу торквеса изнад тордирања, док примерак из Синошевића, поред оваквих троуглова, има на доњем делу четири алке са привесцима у виду бобаца и птичјих протома. Торквес из Тодоровца и један од торквеса из Маћедонаца нису тордирани већ глатки, док се на комаду из Сремске Раче уместо тордирања јављају кугласти украси као код фибула типа Ваче. Према величини могу се сврстати у веће, између 20 и 25 cm у пречнику (Синошевић, Шаренград, Кецел, Шиофок, Ораштије), средње, између 15 и 20 cm у пречнику (Жировница, Сремска Рача, Балванешти, Алба Јулија) и мање, испод 15 cm у пречнику (Маћедонци, Влаштица, Улпијана, Тодоровце). Торквес наћен наводно у околини Оршаве, данас у Музеју Баната у Темнишвару, има 13 cm у пречнику и сличан је јужноспрским комадима. Потиче из збирке Rongrasz која је садржала предмете из разних крајева а не само из Румуније, те је лако могуће да је наћен негде у нашим јужним крајевима.^{25a} Украс у облику слова „Т“ може такође бити различит — од дискастих додатака са стране (Алба Јулија) или јасно наглашених бочних коничних додатака са шиљатим средњим делом (Жировница, Ораштије, Синошевић) до упрошћеног или једва назначеног „Т“ мотива (Влаштица, Маћедонци, Улпијана, Шаренград, Партош, Шиофок).

На основу ових типолошких одлика може се извући закључак да су у северној Србији и

Мађарској махом били раширени торквеси већих димензија, често са урезаним орнаментима и да се овде најчешће јавља варирање основног облика, да у Трансилванији преовлађују тордирани торквеси средњих димензија и да се у јужној Србији и Косову јављају мањи торквеси, тордирани и глатки, са упрошћеним „Т“ елементима, који су у неким случајевима могла бити употребљавани и као наруквице. Ове констатације би могле да наведу на претпоставку да су се „Т“ торквеси јавили на северу — у Посављу и Подунављу — и да се одатле облик раширио на југ где су прављени мањи и упрошћенији комади.

Торквеси су махом наћени у оставама (Жировница, Синошевић, Шаренград, Балванешти, Ораштије, Кецел, Почувалдо), делом су случајни налази док се само за торквесе из Влаштице и Породимља може поуздано сматрати да потичу из гробова. На оба ова локалитета наћени су заједно са лучним двопетљастим фибулама које припадају једном нешто каснијем хронолошком хоризонту у оквиру периода о коме овде говоримо. Занимљиво је да од остава које садрже „Т“ торквесе, двопетљасте фибуле се јављају у Маћедонцима и у Балванешти, док су у Жировници, Синошевићу, Шаренграду и Кецелу наћене уз торквесе само наочарасте фибуле које би се могле сматрати нешто старијим у односу на двопетљасте типове. То би такође могло индиректно извести хронолошки приоритет налаза из северне Србије и Мађарске у односу на јужну Србију и Косово.

Иначе торквеси са „Т“ завршеницама су наћени у више случајева са тордираним торквесима са увијеним крајевима — типичним обликом прелазног периода — (Жировница, Балванешти, Ораштије, Почувалдо) те су се највероватније јавили као варијанта овог знатно раширенијег и популарнијег типа, у време када су различити кукасти и чворасте додаци овладали духом и укусом занатлија и њихове клијентеле на централном Балкану и суседним областима. Могуће је да је за њихов настанак постојао и неки непосреднији узор али за таква истраживања је потребно извршити анализу ширих размера и располагати новим налазима оваквих торквеса.

Задржали бисмо се такође на кружним пробијеним привесцима са штапићастим продужетком на горњем делу. О њима су у последње време опширније писали Клаус и Има Килијан-Дирлмајер и показали према карти распрострања да је већина ових привесака откривена на подручју југозападне Румуније и северозападне Бугарске, те је облик добио назив тип Ghidici, према остави у Олтенији у којој је наћено више

²⁰ D. Berciu, Apulum, I, sl. 5; M. Petrescu-Dimbovită, *Depozitele de bronzuri din Romania*, 1977, 161, T. 380.

²¹ D. Berciu, Apulum I, sl. 3, 1; M. Petrescu-Dimbovită, *op. cit.*, 163, T. 390.

²² Необјављено. Nemzeti Museum Budapest. На подацима и могућности да овде објавим цртеж торквеса захваљујем Т. Кеменцеју.

²³ D. Berciu, Apulum I, 80 sqq. sl. 1, 1; 2, 2. M. Petrescu-Dimbovită, *op. cit.*, 164, T. 394. Cf. K. Kromer, Arch. Austr. Beiheft 13, 408—409, где он овај налаз назива Broos („Szászvárofer Stuhl“).

²⁴ D. Berciu, Apulum I, 86 (без слике).

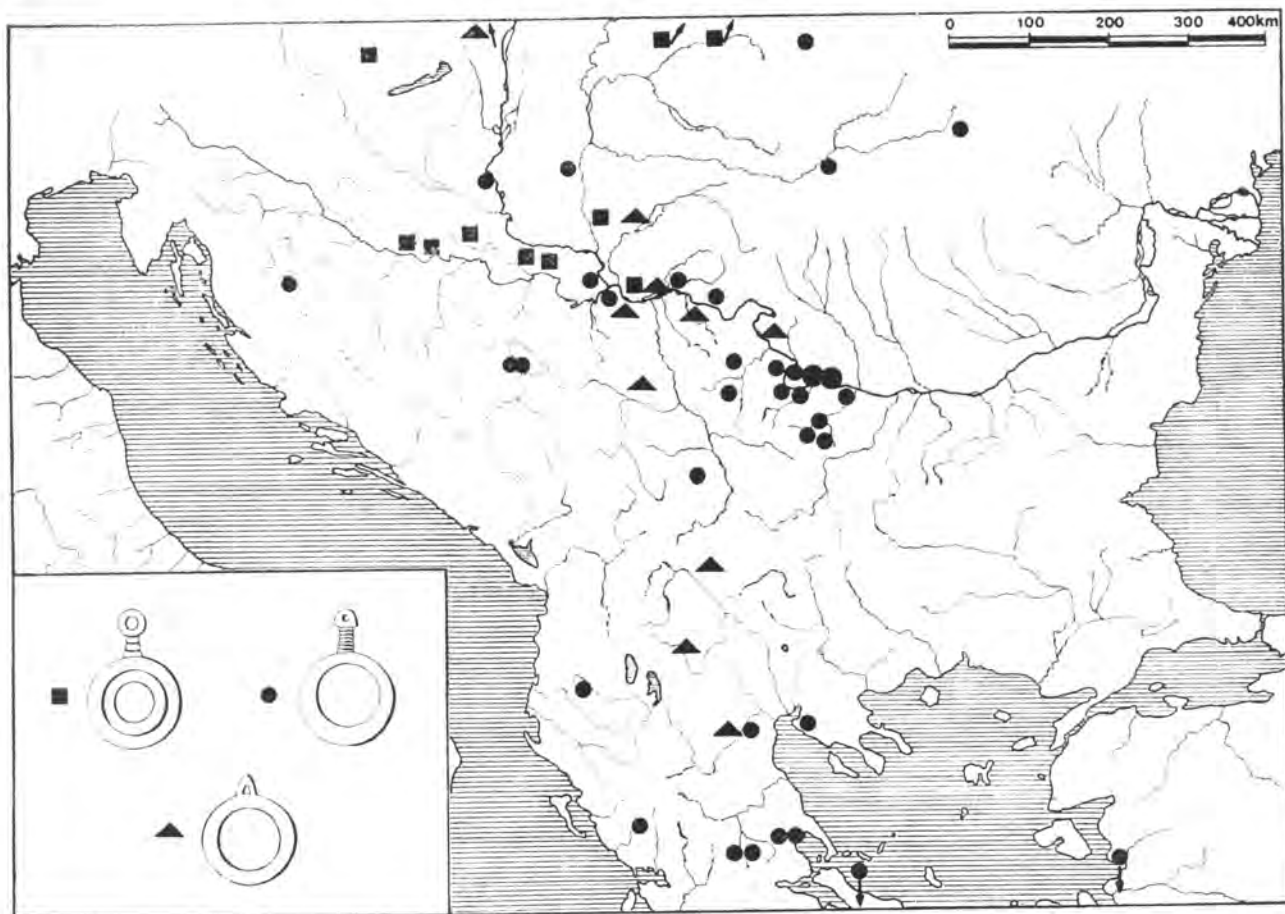
²⁵ M. Novotná, *Halsringe und Diademe in der Slowakei*, PBF XI, 4, 1984, 38—39, Nos. 281—281 A.

^{25a} На подацима о овом торквесу срдочно захваљујем колеги Ф. Меделену. Иначе, слично порекло могуће је да има и једна двојна игла са двопетљастом тордираном главом, такође из исте збирке и данас у Темнишварском музеју (R. Vasić, Praeh. Zeitschr. 57, 1982, 238, Abb. 5, 10), која паралеле има једино на Гласинцу и у Бевбелји.

десетина оваквих комада.²⁶ Појединачно овакви привесци се јављају у Мађарској, Босни, Македонији, Грчкој и Албанији (сл. 4). Хронолошки гледано, највећи број ових привесака према пропратном материјалу ставља се у рану фазу ста-

ком који је махом карактеристичан за фазу IIb.²⁷

На почетку серије привесака типа Ghidici стајали би можда привесци из оставе у Рујишту у источној Србији који нису обухваћени

Сл. 4. — Распрострањеност кружних пробијених привесака са продужетком на горњем делу (сви налази прелазног периода нису картирани). — Fig. 4. — L'étendue des breloques circulaires percées à l'annexe dans la partie supérieure (toutes les découvertes datant de l'époque transitoire ne sont pas fichées).

ријег гвозденог доба, односно фазу IIa по М. Гарашанину, где треба свакако ставити и примерке из Маћедонаца, но облик се делом задржава и даље у употреби јер су неки од ових привесака откривени са двоветластим фибулама са ногом у облику беотског штита, обли-

горњим листама и где поред осам пробијених привесака фигурира један комад са пуним средњим делом који се везује за овакве привеске из прелазног периода.²⁸ (сл. 5, 1). На основу тога, као и неких других елемената, остава из Рујишта би припадала VIII веку пре н. е., дакле времену пре главне популарности привесака типа Ghidici.

²⁶ K. Kilian, *Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria*, Praeh. Zeitschr. 50, 1975, T. 9, T. 91; I. Kilian—Dirmeier, *Anhänger in Griechenland*, 6—10. За нови налаз из Горњеје на Дунаву у басараби слоју, M. Guma, *Date noi privind descoperirile hallstattiene de la Gornea*, Banatica 5, 1979, 126, T. 34,1.

²⁷ Р. Васић, *Старинар Н. С. XXII*, 1971, 45. Знатно каснија варијанта из Језерина, V. Radimsky, *WMBH III*, 107, sl. 519.

²⁸ А. Лаловић, *Праисторијске оставе из Народног музеја у Зајечару*, *Старинар Н. С. XXVI*, 1975, 144 sqq. T. V.

исти
штат
стим
ода
појед
пока
била
овак

Сл. 5. —

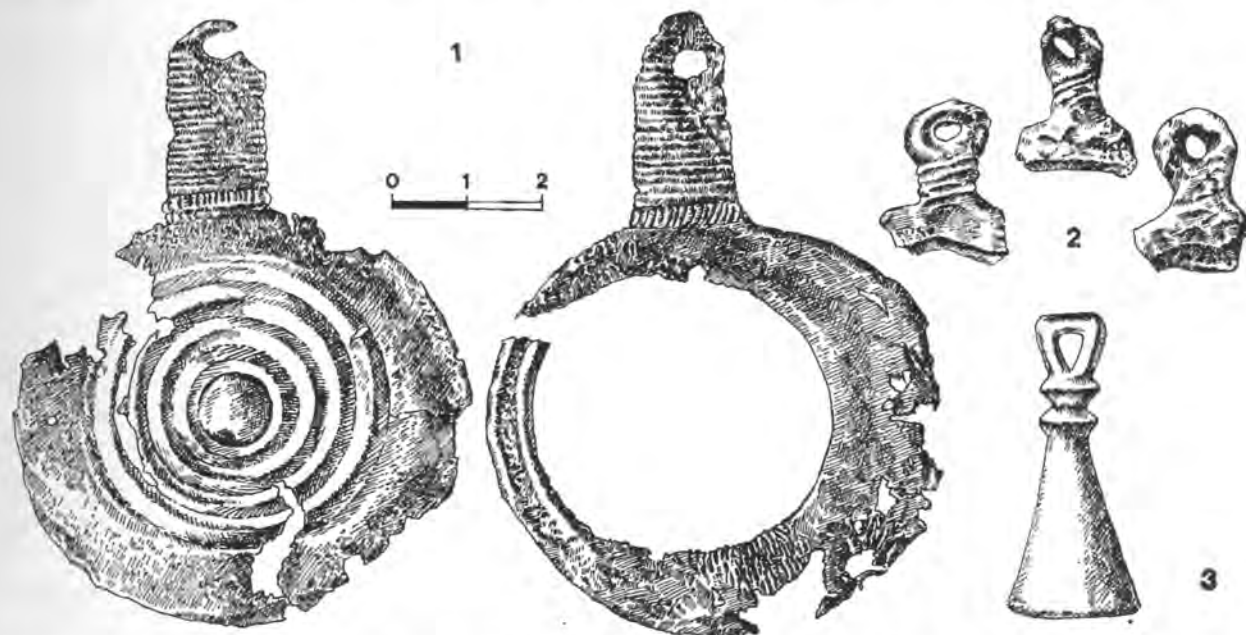
датова
кој аск
ближав
те је је
кански
весне
рије кр
Балкана

²⁹ К.
ко Набр
71,1 (Пр
шанин,
и, 1975,
номија
Bronzeju
52 (Velen
сци набе
бришима

³⁰ К.
датује ов
н.е., док
шта у поч

Када се има у виду откриће већег броја неистих али сличних привесака у оставама халштата А1 у Славонији, Срему и суседним областима,²⁹ порекло овог облика из прелазног периода чини се не долази у сумњу, тим пре што поједини налази датовани између 12. и 8. века показују да се форма није у међувремену изгубила из употребе. Посебно је занимљив налаз оваквог привеска у гробу AZ VII у Вергини,

тиче из Банатске Паланке на Дунаву, на жалост оштећених и из неодређених гробних целина, који према лажном тордирању предње стране горњег издуженог дела представљају блиске паралеле комаду из Вергине и упућују на његово северно порекло³¹ (сл. 5, 2). Истовремен са овима могао би бити и привесак из оставе Загон I у Трансилванији који је по конструкцији нешто сложенији и датује се у халштат B1.³²

Сл. 5. — 1. Рујиште; 2. Банатска Паланка; 3. Нови Бановци (цртеж Јелене Грујић). — Fig. 5. — 1. Rujište; 2. Banatska Palanka; 3. Novi Banovci (dessin de Jelena Grujić).

датованом у 10. или 9. век пре н. е.³⁰ Према лакој асиметричности круга овај привесак се приближава више комадима из 8. него из 12. века, те је једно време због несигурног датовања балканских примерака побуђивао археологе на извесне комбинације о настанку ове касније серије кружних привесака на југу а не на северу Балкана. Међутим, више оваквих привесака по-

Овом времену припада и варијанта кружних пробијених привесака са троуглом алком на горњем делу. Она се јавља у Висојима код Битоља и у Вергини где се датује око 800. г. пре н. е.³³, као и Подунављу где је свакако старија јер оставе Брестовик III и Гај са оваквим привесцима припадају халштату А1, а Сечањ и Војилово халштату А2.³⁴ Један од привесака овог последњег типа јавља се и у остави или гробу из Опланића код Крагујевца који треба датова-

²⁹ К. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, Т. 44, 18 (Велико Набрђе), Т. 53,7; 56, 34—35 (Бродски Варош), Т. 71,1 (Причац), Т. 86,13 (Бингула—Дивош). М. Гарашанин, *Праисторијске оставе у Србији и Војводини*, 1975, Т. LVII, 1. 2 (Гај), Т. XX (Јаково — Економича Сава — варирање мотива). А. Mozsolics, *Bronzefunde aus Ungarn*, Budapest 1985, Т. 231 A, 52 (Velem Szentvid), Т. 192,5 (Kek). Овакви привесица нађени су и у необјављеним оставама у Добринцима у Срему, и Борјашу III код Бечеја.

³⁰ К. Kilian, *Praeh. Zeitschr.* 50, 1975, 68—69, датује овај гроб у своју фазу III B, тј. у 9. век пре н. е., док га М. Andronikos, *Vergina I*, 1968, 279 смешта у почетак 10. века.

³¹ Необјављено. На подацима и могућности да донесем њихову слику захваљујем колеги Ј. Узелцу, из Народног музеја у Вршцу.

³² М. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, Т. 337,8.

³³ I. Kilian-Dirlmeier, *Anhänger in Griechenland*, 9, Т. 27—28. Cf. М. Гарашанин, у *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Bronzano doba*, 798, Т. CXI, 14.

³⁴ М. Гарашанин, *Праисторијске оставе*, Т. XIV, 8 (Брестовик), LIII, 16 (Гај), LXX, 11.14 (Војилово). М. Гарашанин, *Праисторија на тлу С. Р. Србије*, Т. 86 (Сечањ).

ти највероватније у период халштат А2/В1.³⁵ Тип се јавља и у остави Бермеј у Мађарској коју А. Можолит датује у каснију фазу остава прелазног периода, односно у халштат А2.³⁶ Све то говори о континуитету овог облика током дужег времена.

Ова кратка анализа појединих предмета из остава у Мађедонцима јасно показује да је њихов највећи број настао на традицијама прелазног периода и да, вариран у мањој или већој мери, води порекло од сличних облика који су раније егзистирали на истом простору.

У том смислу задржали бисмо се на још два занимљива облика, који се истина не јављају у Мађедонцима, али су уско везани са нашом темом. Једно су звонасти привесци са петљом на врху, пуни или перфорирани, који су нађени са „Т“ торквесима у остави у Синошевићу и шире узевши припадају овом времену. На почетку гвозденог доба јављају се у оставама у Синошевићу,³⁷ Будишићу,³⁸ Рожанцима на Космају³⁹, Рудовцима⁴⁰, у гробовима на Гомолави⁴¹, у Земуну⁴², Новим Бановцима (сл. 5, 3)⁴³, Даљу⁴⁴, Горњој Тузли⁴⁵, Доњој Долини⁴⁶, Балта

Верде у Олтенији⁴⁷, Чонграду⁴⁸ и Солноку у Мађарској.⁴⁹ Веома важан налаз је и калуп за ливење оваквих привесака у Карловчићу у Срему⁵⁰, који заједно са осталим звонастим привесцима указује на концентрацију овог облика у Срему и северозападној Србији. Иако су dobrим делом били истовремени са кружним привесцима о којима је нешто раније било речи, има се утисак због њихове појаве у колективном гробу на Гомолави и налаза из Карловчића на коме се са друге стране налазио калуп за ливење бронзаног келта, да време њиховог главног развоја пада нешто раније од главне популарности кружних привесака (сл. 6).

Претече ових звонастих привесака појављују се у прелазном периоду бронзаног у гвоздено доба у већем броју у Панонији и у Карпатима, како пуни тако и ажурирани.⁵¹ Ова серија привесака показује неке формалне разлике према нашим комадима — петља на горњем делу се ретко јавља, чешће су вертикално пробушени због чега се називају „прапорци“ — али је међусобна сличност несумњива. Директни континуитет између две групе не може се међутим утврдити са потпуном сигурношћу, с обзиром да су старији комади махом нађени у оставама датованим у халштат А1, те постоји временски хијатус од најмање два столећа између ових појава. Ипак имајући у виду наша још увек не-

³⁵ М. Богдановић, *Прилог проучавању бронзаног доба на подручју централне Србије*, Старица Н. С. XXII, 1971, 145—149, Т. I, 11.

³⁶ А. Mozsolics, *Bronzefunde aus Ungarn*, Т. 241, 3—6.

³⁷ К. Kromer, Arch. Austr. Beiheft 13, 407, Abb. 2, 4, 5; 3, 2, 3.

³⁸ Д. Гарашанин, *Каталог метала*, 33, Т. XVIII, 9; М. Гарашанин, *Праисторија на тлу С. Р. Србије*, Т. 94; Р. Васић, *The Chronology*, Pl. 6, 5.

³⁹ Ј. Тодоровић, *Каталог праисторијских металних предмета*, Музеј града Београда, 1971, 25, Т. XVI, 5—6; Р. Васић, *The Chronology*, Pl. 3, 2, 3.

⁴⁰ Д. Гарашанин, *Каталог метала*, 39, Т. XXVI, 8; М. Гарашанин, *Праисторија на тлу С. Р. Србије*, Т. 96; Р. Васић, *The Chronology*, Pl. 5, 14; *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, Т. LV, 12.

⁴¹ Н. Тасић, *Налази гвозденог доба на Гомолави*, Рад Војв. Муз. 21—22, 1972/73, сл. 69, 70, 75. *Idem*, *An Early Iron Age Collective Tomb at Gomo-lava*, Arch. Jugoslav. XIII, 1972, Fig. 11, 12. Р. Васић, *The Chronology*, Pl. 2, 7, 8.

⁴² Ј. Тодоровић, *Каталог праисторијских металних предмета*, 98, Т. XLVI, 5; Р. Васић, *The Chronology*, Pl. 51, 47.

⁴³ Необјављено. Археолошки музеј Загреб. На податку захваљујем колегиници Дубравки Бален-Летункић.

⁴⁴ Необјављено. Археолошки музеј, Загреб. На податку захваљујем колегиници Дубравки Бален-Летункић.

⁴⁵ В. Савић, *Grobni nalaz iz Gornje Tuzle*, Glasn. Zemalj. Muz. N. S. XII, 1957, 252 sq. Т. I, 8.

⁴⁶ С. Truhelka, *Der vorgeschichtliche Pfahlbau bei Donja Dolina*, WMBH IX, 1904, Т. LXXVI, 12; Z. Marić, Glasn. Zemalj. Muz. N. S. XIX, 1964, Т. XV, 10.

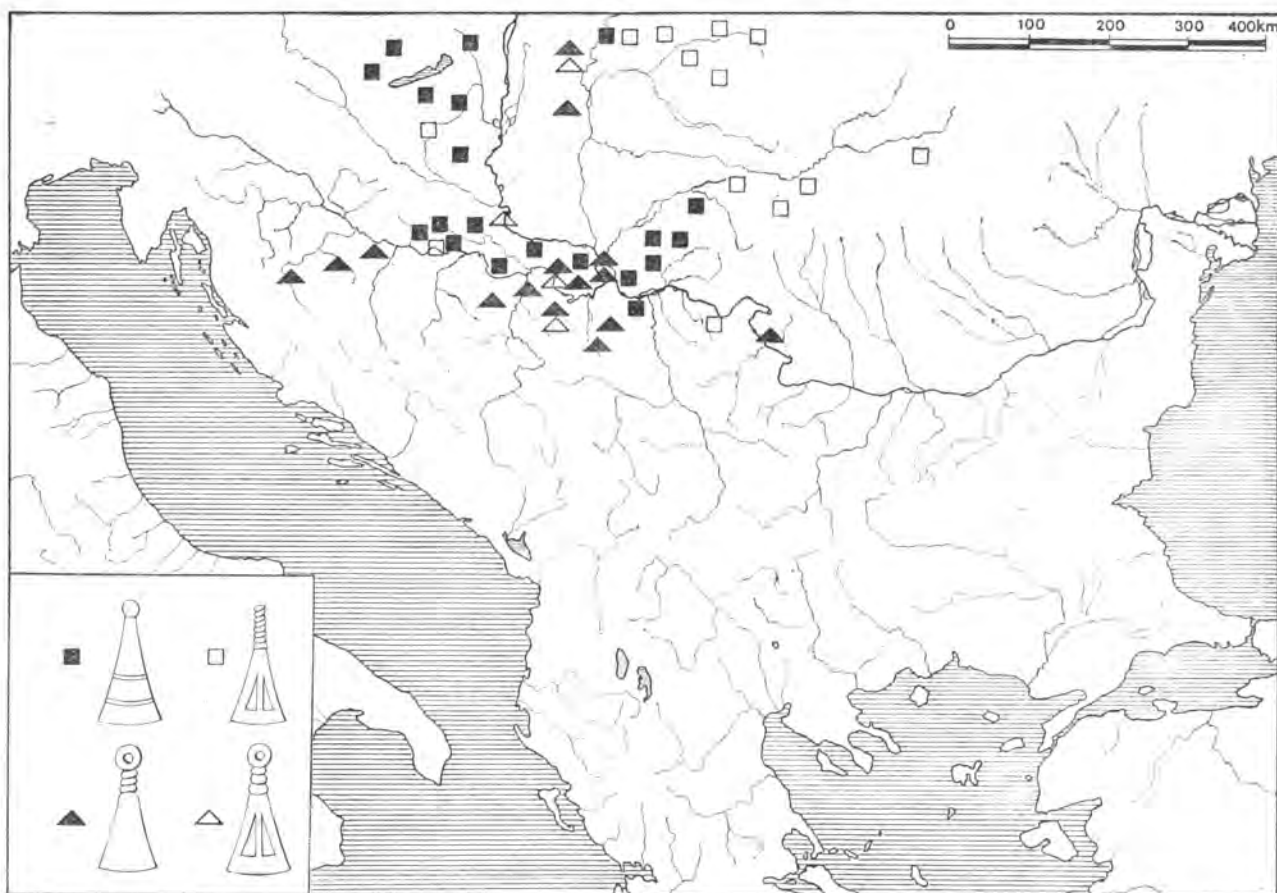
⁴⁷ D. Berciu—E. Comşa, *Sapaturile de la Balta Verde și Gogoşu*, Materiale și cercetări arch. II, 1956, 348, Fig. 77, 5.

⁴⁸ G. Csallany — M. Parducz, *Funde aus der Skythenzeit im Museum zu Szentes*, Arch. Ertösítő s. III, Vol. V—VI, 1944/45, 107, Т. XLVII, 11, 12.

⁴⁹ Необјављено. Британски музеј, Лондон. На податку захваљујем Т. Кеменицеј.

⁵⁰ М. Јевтић, *Калуп за ливење бронзаних предмета из Карловчића*, Старица Н. С. XXVI, 1975, 151—154, Т. I—II.

⁵¹ К. Vinski—Gasparini, *op. cit.*, Т. 30 В 8 (Пачиновић), 51, 22 (Горња Врба), 52, 27—28, 41, 44, 52, 53; 53, 11, 13—16 (Бродски Варош), 71, 17, 19, 20 (Причац). М. Гарашанин, *Праисторијске оставе*, Т. LXV, 6 (Привина глава). Р. Рапашки, *Остатке Вршачког горја I*, Рад Војв. Муз. 20, 1971, 28, Т. II, 1 (Марковац — Урвина, Марковац — Груњац). Р. Васић, *Spätbronzezeitliche und älterhallstattzeitliche Hortfunde im östlichen Jugoslawien*, PAS 1, Berlin 1982, Abb. 2, 25—26 (Панчево — Горњоварошка циглана). Д. Јацановић, *Праисторијска остава из Клења*, Старица Н. С. XXXVII, 1986, 171, Т. II, 25 (Клење), итд. М. Petrescu-Mimbovița, *op. cit.*, Т. 28, 7 (Bicaci), 32, 14 (Cehalut), 56, 1, 2, 19 (Mișca), 127, 21—23 (Cherghes), 131, 15 (Cincu), 132, 1 (Cioclovina), 134, 11 (Cugir), 180, 31—33 (Rabagani), 214, 5 (Timisoara). А. Mozsolics, *Bronze und Goldfunde des Karpatenbeckens*, Budapest 1973, Т. 19, 21—23 (Opalyi), 47, 10—11 (Felsödobsza). А. Mozsolics, *Bronzefunde aus Ungarn*, Т. 24, 8—17 (Kurd), 107, 17, 18; 108, 11, 15, 17 (Lengyeltoti), 123, 9, 10 (Simonfa), 129A, 4—7 (Sombathely), 213 9 (Debrecen), 228, 9 (Velem Szentvid), 243, 4—10 (Szekesfehervar), итд.

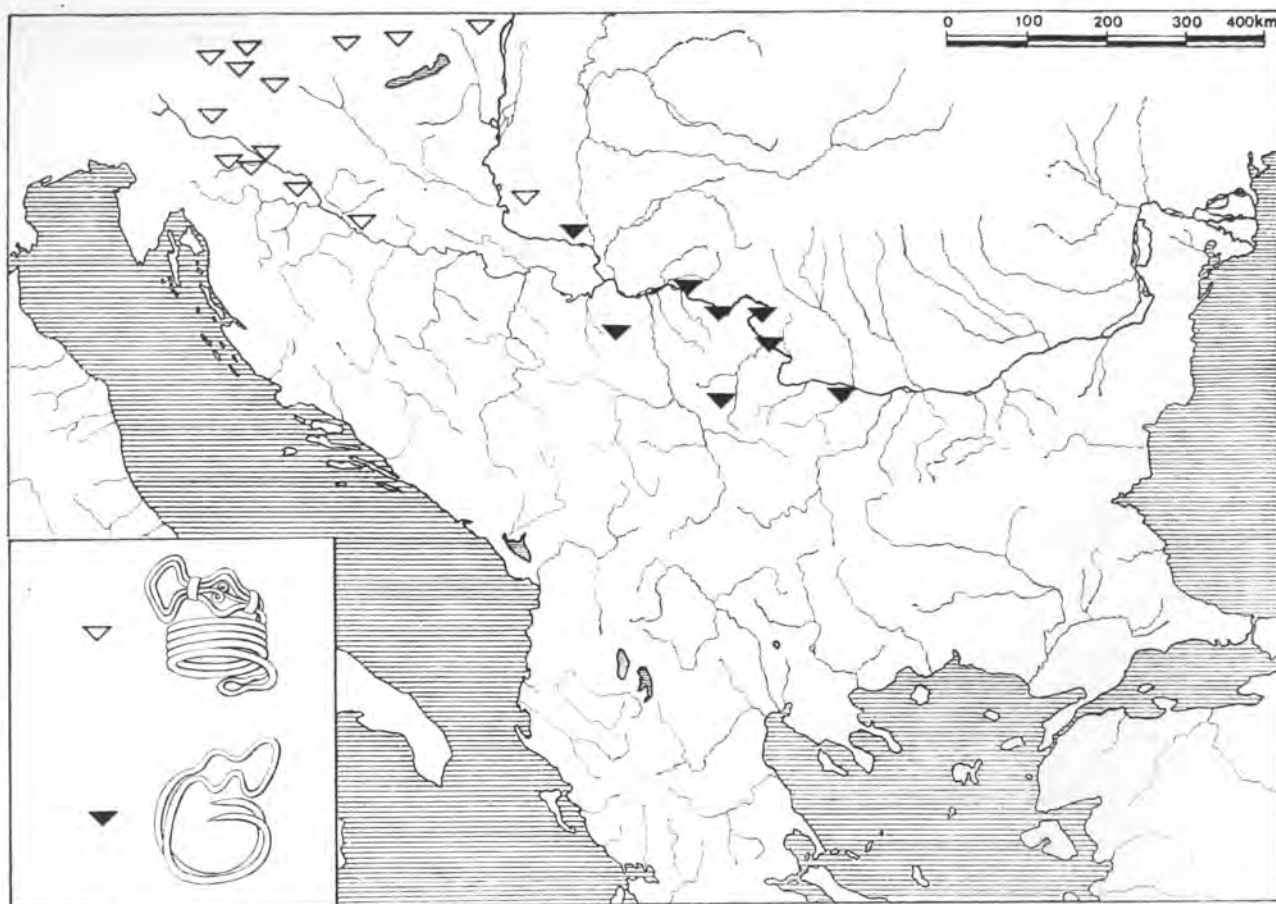
Сл. 6. — Распрострањеност звонастих привесака (сви налази прелазног периода нису картирани). — Fig. 6. — L'étendue des breloques en cloche (toutes les découvertes datant de l'époque transitoire ne sont pas fichées).

потпуна знања о прецизној хронологији прелазног периода и могуће приближавање хронолошких граница двеју група, склонни смо да верујемо да сремску варијанту звонастих привесака треба довести у везу са оваквим појавама у прелазном периоду, а мање са одређеним импулсима са југа и истока који су се јављали на почетку гвозденог доба на северном Балкану и могли, истина, делимично подстаћи нову популарност једног старог и ређе употребљаваног облика. Поједини комади звонастих привесака са Гласинца, из западне Босне или из храма Атене Итоније у Филији из каснијег периода припадали би шире овим и оваквим струјањима али је питање у којој би се мери могли довести у директну везу са поменутом сремском варијантом.⁵² На ово питање се још увек не могу дати потпуно одређени одговори.

⁵² Звонасте перфориране привеске из Филије и непознатог налазишта у Грчкој I. Kilian Dirlmeier (op. cit., 97—98, T. 29, 562—563) везује за ову групу

Пада у очи да се подручје ширења звонастих привесака на почетку старијег гвозденог доба не подудара са подручјем ширења пробијених кружних привесака са продужетком на горњем делу, и, ако се налази ова два типа гдегде додирују, карте распрострањања показују две различите географске области у којима се привесци најчешће јављају (сл. 4 и 6). Како су два облика била једним делом свакако истовре-

али се нама чини да они представљају варијанту биконичних перфорираних привесака раширених на централном Балкану и Македонији. Привесци са Гласинца (*ibid.*, T. 108, 3. 6), иако показују сличности са сремским налазима, чини се да су постали под утицајем каснијих македонских облика (*cf. ibid.*, T. 19). Извесну традицију сремске групе привесака могли би представљати привесци из Санског моста (F. Fiala, WMBH VI, 1899, 94, Fig. 118) и Језерина (V. Radimsky, WMBH III, 1895, 89, Fig. 159 bis), поготову када се има у виду нешто касније датовање привеска из Доње Долине у односу на остале налазе (*cf. p. 46*).

Сл. 7. — Распрострањеност наруквица или слепоочничарки од двоструке жице са псеудоосмицама на крају. — Fig. 7. — L'étendue des bracelets ou des temporaux en fil double aux pseudo-huit au bout.

мени, њихово паралелно постојање у два суседна подручја највероватније указује на постојање двају занатских центара, једног у области Срема и северне Србије, другог у источној Србији и Олтенији, од којих је сваки форсирао своје облике на одређеном простору.

Други облик о коме бисмо на крају желели да кажемо неколико речи јесу наруквице или слепоочничарке од двоструке бронзане жице које се на једној страни завршавају у облику броја 8, или псеудоосмице, како се изразио Ф. Старе.⁵³ Наруквице од двоструке жице биле су иначе веома раширен облик накита прелазног периода и почетка старијег гвозденог доба на читавом Балкану, али варијанта са тзв. псеудоосмицама позната је у релативно ограниченом броју. Због тога је занимљива њихова појава у источној Србији и на Дунаву у периоду о коме овде говоримо. У Србији су нађене у остави из

Рудоваца⁵⁴, затим остави из Шарбановца код Сокобање⁵⁵, у гробним налазима са локалитета Вајуга-Песак на Дунаву јужно од Кладова⁵⁶, и у остави или гробу из Бољетина, такође на Дунаву, који је садржао 10 оваквих комада без другог материјала.⁵⁷ У Бачкој су откривене четири овакве слепоочничарке у насељу Феудвар код Мошорина.⁵⁸ На румунском делу Дунава нађене

⁵⁴ Д. Гарашанин, *Каталог метала*, 39, Т. XXV, 6, 7; М. Гарашанин, *Праисторијске оставе на тлу С. Р. Србије*, Т. 96; R. Vasić, *The Chronology*. Pl. 5, 17; *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, Т. LV, 1.

⁵⁵ М. Гарашанин, *Једна скица хронологије металног доба Србије*, *Историски гласник* 1951/3—4, сл. 3; *Праисторијске културе Поморавља и источне Србије*, *Каталог изложбе*, Ниш 1971, 51. R. Vasić, *The Chronology*. Pl. 9A, 4—7.

⁵⁶ П. Поповић, М. Вукмановић, Н. Радојчић, *Fouilles de sondage sur la localité Vajuga-Pesak*, *Берданске свеске* III, 1986, сл. 7, 1—4.

⁵⁷ Необјављено, Музеј Крајине, Неготин. На подацима захваљујем Б. Јовановићу.

⁵⁸ Необјављено. На подацима захваљујем Б. Хенселу.

⁵³ F. Stare, *Grob 108 iz Dobove*, *Situla* 2, 1957, 85.

су у гробовима у некрополи Молдова Веке⁵⁹ и у некрополи у Груји у којој гробне целине нису сачуване⁶⁰. Слична наруквица или слепоочничарка откривена је у једном гробу у Софронијевој у северозападној Бугарској⁶¹ (сл. 7).

На западу Југославије овакве слепоочничарке са псеудоосмицама карактеристичан су облик накита у групи Добова — Руше где се претежно датују у халштат В1—В3 и у групи Велика Горица где припадају халштату В2—В3.⁶² Њихово порекло треба највероватније тражити у златном накиту из западне Мађарске, у дијадемама из Варвелб-Фелсеседа, које А. Можолитч везује за сличан накит из Велем Шент-Вида и нешто богатији комад из Осијека, и датује у бронзу D — халштат А1.⁶³ Налаз бронзаног прстена сличног облика у гробу 56 у Дорослову требало би због барокног извођења детаља везати пре за Мађарску, него за Словенију.⁶⁴

Како се најмлађи примерци ових слепоочничарки у Словенији датују у халштат В3, између њих и подунавских комада нема неке хронолошке цезуре те се са доста основа може претпоставити да се овај облик некако у то време раширио са запада на исток. У том смислу би говорили и налази слепоочничарки или наруквица од бронзане жице без псеудоосмица али са извесним тенденцијама ка заокруживању крајева на сличан начин у колективном гробу II на Гомолави⁶⁵ и у остави из Шаренграда⁶⁶ који се шире датују у исти период. У Србији и на Бердапу ови облици су нађени у контекстима који би одговарали времену халштат В3/С1. Рудовци се, због двопетласте фибуле са ребрастим луком, стављају на почетак халштата С али бронзане псалије типа Kossack Ia—II или Harmatta I—II опредељују овај налаз у 8. век. Остатак из Шарбановца припада халштату В3, док гроб из Софронијева, где су откривене ве-

лике наочарасте фибуле са осмицама у средини и мале наочарасте фибуле без осмица, треба ставити у прелаз између халштата В3 и С1. У Вајуги и Старој Молдави нађене су уз ове наруквице, гвоздене и бронзане двопетласте фибуле са ребрастим луковима, мале наочарасте фибуле без осмица, отворене масивне наруквице и басараби керамика, те би овде оне могле бити млађе од оставе у Рудовцима, мада хронолошки однос поменутих гробова према Рудовцима није довољно јасан.

Највећи број ових наруквица или слепоочничарки у Србији нађен је приближно на оној територији на којој и кружни привесци са штапићастим продужетком на горњем делу, о којима је било речи нешто раније, али никада заједно са њима, што би могло индиректно извести хронолошки приоритет наруквица са псеудоосмицама у односу на главну популарност поменутих привесца. Како је већ речено, кружни привесци доминирају у овој области највећим делом у халштату С па би стога појаву наруквица или слепоочничарки са псеудоосмицама на једном крају у Србији требало ставити раније, претежно у халштат В3 и сам почетак халштата С, односно у доба на које су указале и горње анализе.

Но, прецизне хронолошке одреднице појединих облика нису биле главни циљ ових белешака иако је несумњиво да би се кроз једну такву детаљну анализу, која би захтевала више простора и времена, могло више рећи и закључити у том смислу. Наш циљ је био да покажемо да један број облика с почетка старијег гвозденог доба највероватније вуче своје корене из прелазног периода бронзаног у гвоздено доба и да упркос новом металу, новим схватањима и новом приступу многим питањима даљег културног развоја материјална култура ране фазе старијег гвозденог доба на централном Балкану почива једним делом на старијим традицијама на овом тлу.

Занимљиво је, међутим, истаћи да се живот форми, о којима смо овде говорили, ту, у једној раној фази старијег гвозденог доба и завршава, и да се само у ретким случајевима поједини од ових облика јављају касније, у халштату D по средњовековној хронологији односно у гвозденом добу III према подели М. Гарашанина. Егзистирајући више векова и достижући своју последњу популарност на почетку старијег гвозденог доба, ови облици су лагано нестали, утирујући паралелно пут новим формама које ће доживети свој пун развој на крају халштатског периода.

Кроз карте распрострањања појединих облика може се, како смо горе поменули, одредити

⁵⁹ Необјављено. На подацима захваљујем П. Роману.

⁶⁰ V. Parvan, *Considerations sur les sépultures celtiques de Gruia*, Dacia I 1924, 35, Fig. 6.

⁶¹ B. Nikolov, *Trakijski pogrebenija pri s. Sofronievo, Vračanski okrag*, Arheologija 3/1981, sl. 1, 7—8.

⁶² F. Stare, *Situla* 2, 1957, 85—88, сл. 4; 8—9; S. Gabrovec, *Začetak halštatskega obdobja v Sloveniji*, Arh. Vestnik XXIV, 1973, 366, T. 6, 16—17. K. Vinski — Gasparini, u *Praistorija jugoslavenskih zemalja* IV, 597, sl. 37, 3.

⁶³ A. Mozsolics, *Der Goldfund von Várvölgy-Felsöszed*, Studien zur Bronzezeit, Festschrift f. W. A. v. Brunn, 1981, 299—308.

⁶⁴ Ч. Трајковић, *Халштатска некропола код Дорослова*, Сомбор 1977, Каталог изложбе, 25, и сл. на стр. 47.

⁶⁵ Н. Тасић, Рад Војв. Муз. 21—22, 1972/73, сл. 55 и 58; *idem*, Arch. Jugoslav. XIII, sl. 6 i 13. R. Vasić, *The Chronology*, Pl. 2, 15.

⁶⁶ Z. и K. Vinski-Gasparini, Arh. Rad. i Raspr. II, T. I, 12; K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, T. 131, 24.

и могуће постојање занатских радионица које су снабдевале својим производима одређена географска подручја. Према свом географском положају ове радионице би се могле довести у везу са одређеним културним групама које су егзистирале на том простору, дајући материјал-

ној култури тих група одређен печат и физиономију. Наша данашња знања о културним групама и групацијама на централном балканском подручју подударају се dobrim делом у том смислу са закључцима до којих смо дошли у овом прилогу.⁶⁷

I. март 1988.

UDK: 903 "6383"

NOUVELLES NOTES SUR L'ÂGE DU FER ANCIEN EN SERBIE

RASTKO VASIĆ, Institut archéologique, Belgrade

Il est question dans cet article du matériel du début de l'âge du fer ancien en Serbie, dans la région centrale des Balkans, et de la tentative d'établir s'il tire son origine de l'époque précédente, transitoire, de l'âge de bronze à l'âge de fer et si oui, dans quelle mesure.

Le texte commence par une trouvaille groupée provenant de Macedonci près de Medveda en Serbie du sud, dont la diversité donne une image assez précise des diverses formes en métal dans la phase de début de l'âge du fer dans cet espace. Il comporte des fibules lunettières au milieu en huit, des fibules arquées à deux boucles au pied circulaire décoré d'incisions, deux torquès aux bouts en «T», un bracelet aux bouts rabattus et des bracelets en spirale, d'une plaque circulaire percée à la partie centrale libre et de quelques breloques circulaires percées, rallongées dans leur partie supérieure.

Sans entrer en discussion sur les fibules et bracelets lunettiers, dont il a été assez dit dans la littérature et qui tirent également leur origine des formes plus anciennes dans cette région, l'auteur mentionne que la plaque circulaire a des parallèles directes provenant des environs de Vranje et qu'elle représente la forme locale issue en dernière instance de la tradition de l'époque précédente. La fibule à double boucle est la nouvelle forme, hallstattienne dont les détails extraordinaires représentent aussi un type local, connu également depuis les découvertes à Vlastice près de Gnjilane, Orlova Cuka près de Stip en Milci près de Djevdjelijsa.

Les torquès aux bouts en «T» ont été trouvés chez nous à Macedonci, Todorovce près de Leskovac, Vlastica près de Gnjilane, Ulpiana près de Pristina, Porodimlje près de Stimlje, Zirovnica près de Kragujevac, Sinešević près de Šabac, au site inconnu en Serbie, à Sremska Rača et à Sarengrad. En Hongrie ils ont été découverts à Kecel et Siofok, en Roumanie à Partos, Balvanesti, Alba Julia, Oraştie (Vaidei) et dans les environs d'Orsava, tandis qu'en Tchécoslovaquie ils viennent de Počuvadlo. La majorité est torsadée et sans ornements, les torquès de Kecel, Sinosvic et Zirovnica sont décorés des incisions en triangles striés, tandis qu'à Sremska Rača les torsades sont remplacées par des enflures en boule et un torquès provenant de Macedonci, ainsi qu'un exemplaire de Todorovce, sont lisses sans torsades. Les torquès provenant de la Serbie du sud et de Kossovo n'atteignent pas 15 cm. de diamètre, tandis que ceux du

nord sont considérablement plus grands (la plus grande des pièces provenant de Sinosvic a près de 25 cm. de diamètre). Ce fait, avec la formation de l'annexe en «T», permet l'hypothèse, avec certaines réserves cependant, que le groupe du nord est plus ancien que celui du sud dont il a influencé la naissance. Le type a dû d'ailleurs être formé sous l'influence des torquès torsadés ou lisses aux bouts courbés vraisemblablement, répandus dans un grand espace à l'époque transitoire entre l'âge de bronze et l'âge de fer.

Les breloques circulaires rallongées dans la partie supérieure appartiennent au type Ghidici, répandu dans la Serbie de l'est, le nord-est de la Bulgarie et en Oltenie, mais elles se manifestent isolées dans les régions voisines également. Elles ont aussi des précédents dans la période transitoire et aux débuts de l'âge de fer ancien ils regagnent leur popularité précédente.

Cette revue du matériel de Macedonci démontre que la majorité de formes tire ses origines de la période plus ancienne dans cet espace. C'est également le cas de deux autres types de culture matérielle, dont il est question par la suite.

L'une est celle des breloques en cloche répandues surtout dans le Srem et la Serbie du nord et partiellement dans des régions voisines (Rudovci, Rozanci, Budisic, Gomolava, Sinosvic, Zemun, Novi Banovci, Karlovic, Dalj, Gornja Tuzla, Donja Dolina, Balta Verde, Csongrad, Szolnok — des pièces plus jeunes à Sanski most et Jezerine). Leurs prédécesseurs apparaissent en grand nombre en Halstatt A, mais la continuité n'est pas aussi évidente que dans les exemples précédents. Il y a donc des avis que cette variante des breloques en cloche de Srem se manifeste grâce aux influences venues du sud (bronzes de Macédoine), mais nous avons l'impression que dans ce cas-là il faudrait tenir compte aussi de la tradition plus ancienne dans cette région.

L'autre est celui des bracelets ou des temporaux en fil double se terminant à un bout en forme du chiffre «8». Aux débuts de l'âge de fer ancien ils se manifestent en Serbie, dans les Portes de Fer (Rudovci, Sarbanovac, Vajuga, Boljetin, Feudvar, Moldova Veche, Gruia, Sofronievo). Des formes similaires de l'époque de transition sont connues en Hongrie, Slovaquie et Slavonie occidentale, il est donc tout à fait possible que cette forme s'était répandue vers le 8e siècle de l'occident vers l'orient.

Cette brève analyse démontre qu'un bon nombre de formes de l'époque transitoire e continué à vivre dans la phase première de l'âge de fer ancien

⁶⁷ Cf. R. Vasić, *Srednjopodunavska i Centralnobalkanska regija u Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezno doba*.

en tant que partie intégrante de la culture matérielle de la nouvelle période. Il faut cependant souligner qu'elles ne survivent pas à cette phase précoce de l'âge de fer et disparaissent dans le hallstatt récent, c'est à dire elles représentent la fin du développement d'un certain nombre de formes de culture matérielle, dont le début est situé plusieurs siècles plus tôt.

En plus les cartes de l'étendue de certains des types cités démontrent la concentration de certains types dans certaines régions et indiquent l'existence

des centres artisanaux qui imposaient leurs produits dans le cadre d'un espace donné. Il est frappant que les territoires de l'étendue des breloques en cloche et circulaires, qui sont en grande partie contemporaines, ne coïncident pas, de même que la concentration des «T», torquès de moindres dimensions se situe au sud et celle des plus grands au nord etc. Ces délimitations géographiques s'accordent en majeure partie avec nos définitions des groupes et des groupements culturels dans la région centrale des Balkans faites jusqu'à présent.

Остава бронзаних предмета из Мајдана крај Вршца

РАСТКО РАШАЈСКИ, Народни музеј, Вршац

Положај Мајдан налази се на северозапад-ној падини Лисичје главице, удаљено око 5 km од Вршца, на путу за Велико Средиште; док је само место налаза удаљено приближно 200 m од пута а у близини вододерине.

Почетком 1950. године приликом припремања земљишта за виноград, копан је јарак за регулисање бујица па је том приликом откривена остава бронзаних предмета. Бронзани предмети и зрна јантара били су стављени у лонац од печене глине и покривени зделом од бронзаног лима. Музеј у Вршцу извештен је о налазу још истог дана тако да се аутопсијом могло установити да је лонац са предметима био укопан тада на дубини од 1,40 m од површине земље као и да није било других археолошких трагова. Лонац се налазио уз сами руб ископаног јарка јер је земљаним радовима била откривена тек једна трећина посуде. Здела од бронзаног лима била је знатно оштећена па је већим делом упала у лонац сем руба. Остава има 110 бронзаних предмета и 45 зрна јантара, дакако и глинени лонац. Укупна тежина бронзаних предмета износи 2.876,90 gr. Највећи део налаза припада украсним предметима, делимично добро очувани. Остава се чува у Народном музеју у Вршцу.

1. Лонац рађен слободном руком од недовољно прочишћене глине, заглавене површине мркоцрвене боје. Руб отвора незнатно је наглашен. Испод руба налепљене су две дијаметрално постављене ниске тракасте ушке са кружним удубљењима. Лонац је у горњој трећини широк и нагло се сужава ка размерно малој и равној стајној површини. Руб лонца незнатно је оштећен.

Висина 184, пречник отвора 144, промер дна 74, највећа ширина 168 mm. Инв. бр. А 1198 (сл. 1).

2 Мала једноделна фибула од жице квадратног пресека. Лук фибуле је на једној страни продужен преко два навоја у иглу, док је на другој свинут у један навој за прихватање игле и завршен диском од спирално увијене жице као стопе фибуле. Репентно је деформисана, врх игле је одломљен. Жица је најдебља на луку и постепено се стањује према крајевима, односно стопи. Спирални

диск има 9 навоја. Укупна дужина 85, дуж. лука 50, промер диска 23, дебелина жице на луку 2,3 mm. Теж. 9,8 gr. Инв. бр. А 1199 (сл. 2).

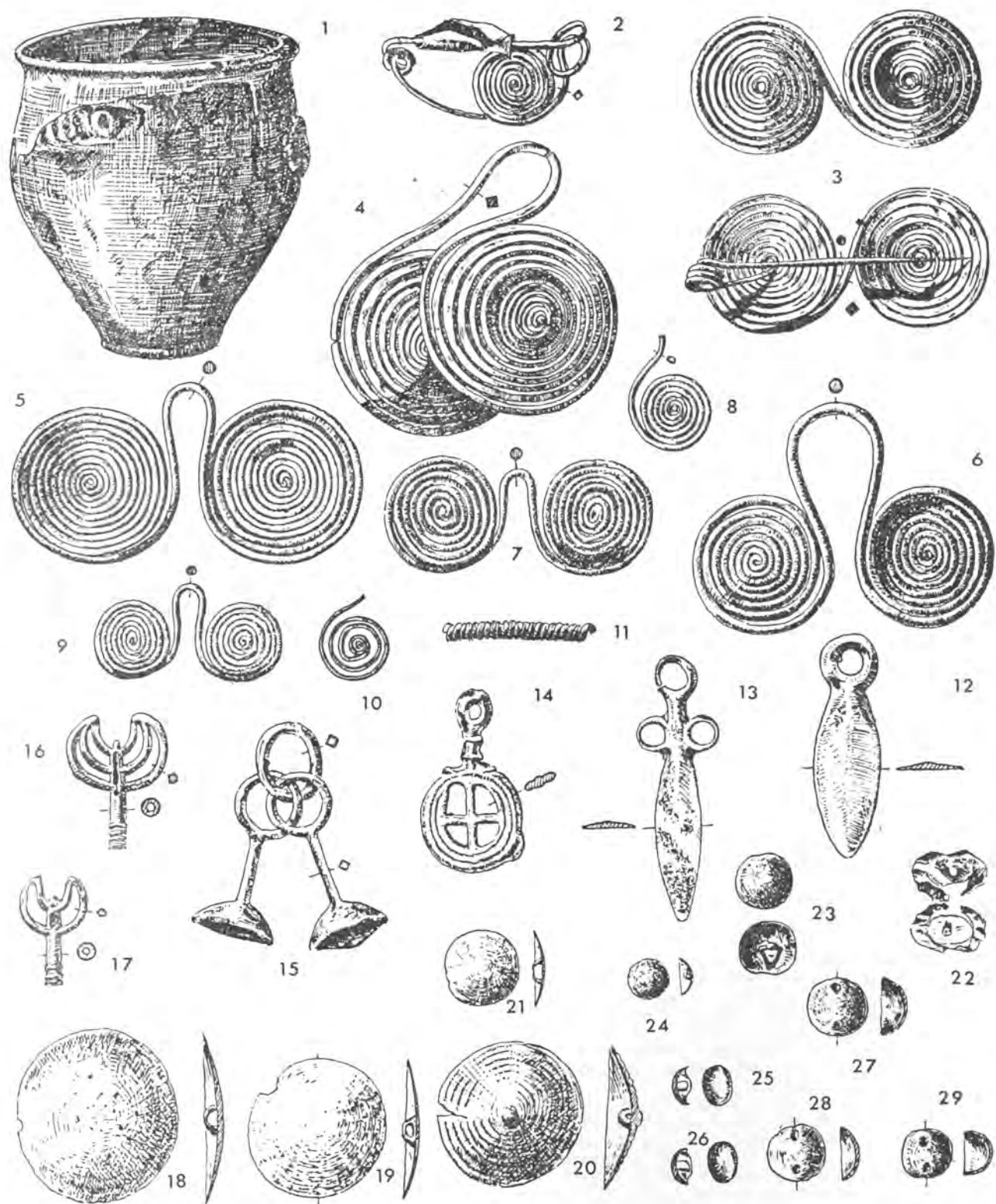
3 Наочараста фибула. Тангенцијално спојена два спирална диска од по девет навоја, увијани у супротним смеровима. Код десног диска из последњег навоја у средини изведена је игла преко 4 спирална навоја. Код левог диска централни навој је продужен у облику кукле за прихватање игле, односно у стопу. Спона је израђена из једног дела: дискови и стопе су квадратног пресека, док је игла округлог. Шипка је најдебља у средини и постепено се стањује према крајевима. Осим тога прва два навоја сваког диска украшена су кратким попречним резима. Припада великој скупини наочарастих фибула, типа без разрабене спојнице.

Дуж. 139, промер диска 69, деб. шипке у средини 4,3 × 4,3 а при крајевима 3 × 3 mm. Теж. 217,20 gr. Инв. бр. 1200 (сл. 3).

Мала фибула припада основној скупини фибула у облику гудала, са дискоидном стопом од спирално увијене жице. До сада познати примерци, на основу литературе, имају лук који се преко осмичасте петље продужава у стопу, односно иглу. О овоме типу игле расправљао је Франце Старе.¹ Фибуле у облику гудала дели у две основне групе: споне са жљебастом стопом у облику лука и споне чија је стопа свинута у спирални диск; те на старије и млађе. Другу групу означава као секундарне облике јер су код њих уочљиви основни елементи као и они који представљају подлогу обликовања нових типова фибула.² Посебно за фибуле из Топличнице и оне из оставе Бингула—Дивош, којима је фибула из Мајдана најближа по облику (нарочито оној другој) Старе констатује да је присутан нови елемент: лук на прелому у опругу и спиралну стопу осмичасто је савијен. Тако да је, по свој прилици, фибула у облику гудала у тој фази развоја у којој се формирају први зачеци за неке старије облике позаментериј-

¹ F. Stare, *Grob 108 iz Dobove, Situla 1*, 1960, 80—101.

² *Op. cit.*, 88.

Сл. 1—29. — Остата Вршац—Мајдан. — Figs. 1—29. — Le trésor de Vršac—Majdan.

ских фибула, фибула са задебљаним луком, са луком савијеним у осмице или пак са раскуца-ним луком. Сем тога за све ове споне карактеристично је то да имају стопу свинуту у спирални диск. Област у којој су се развијале означава Далмацију и западни обод Паноније.³ Конечно, фибулу из гроба 108. из Добове датира у развијену На А фазу културе равних поља са жарама.⁴ У тражењу настанка јаподских дводелних фибула, Ружица Бижић-Дрекслер расправљала је и о овом облику фибула. У скици развоја дводелних фибула типа Прозор, а на основу F. Schachertmauer-ове шеме развоја појединих група фибула у Италији, ставља као начелни облик спону у облику гудала са стопом од диска спирално увијене жице. И даље, спиралну стопу сматра знаком генетске везе не само са овим типом, већ и другим врстама фибула, карактеристичних за Панонски басен и источноалпско подручје; пошто је у тим областима често заступљено спирално увијање као главни мотив на многим украсним предметима, а нарочито фибулама (позаментеријске, у облику харфе, наочарасте и друге).⁵ Ксенија Вински-Гаспарини даје преглед и анализу дотадашњег стања проучавања проблема фибула у облику гудала са пратећим материјалом и сматра да су фибуле са спиралном стопом, поред других, сигнификантне за II фазу културе жарних поља у северној Хрватској, односно у На А1 ступањ (1230—1100. година ст. е.).⁶

Разлике између фибуле из Мајдана и до сада познатих примерака, првенствено источноалпских и панонских јесу следеће: фибула из Мајдана је у целини израђена од жице квадратног пресека (ромбичног); лук фибуле прелази у иглу преко два спирална навоја, односно у стопу преко једног навоја, која се завршава спиралним диском; диск је већи и има 9 навоја (развијена дужина целе фибуле приближно износи 560 mm). Увидом у карту распрострањености фибула у облику гудала са спиралном стопом, може се закључити да се диск стопе увећава идући ка истоку те да је цела спона израђена од шипчице (жице) квадратног пресека.

Друга фибула припада великој групи наочарастих фибула (називају се још фибуле са спиралном плочом и спиралне наочарасте споне) и то у облику без разрађене спојнице. Веома су разнолике: могу бити једно- или дводелне; без разрађене спојнице или са осмичастом

петљом у средини; са подметнутом плочом која спаја дискове; те од бронзе или гвожђа или у комбинацији; од жице округлог или квадратног пресека (означавање често као ромбични пресек). Сем тога фибуле без разрађене спојнице знатно су ређе од облика са осмичастом петљом. J. Szombathy први даје исцрпнији преглед распрострањености. Биле су у употреби на великом пространству, на Балканском и Апенинском полуострву те у целој средњој Европи.⁷

К. Вински-Гаспарини констатује да су најстарији облици ове фибуле до сада установљени у горњој Посавини: у Великој Горици и Добови; прва је датирана у касно време На А ступња, док је друга временски одређена гробном целином и то у На А2 ступањ⁸ H. Müller-Karpe закључује да су наочарасте фибуле биле за све време На В ступња у употреби у источноалпској области те да нису употребљиве за тачније датирање.⁹

Према мишљењу А. Бенца и Б. Човића гласиначка култура је размерно касно прихватила тип наочарастих фибула, касније него алпске области и северозападни Балкан. У Гласинцу првипут се јављају у фази IV а. (На С, 800 — до 750. године) и не сматрају се као карактеристична појава, а сем тога у употреби су све до фазе V. Истовремено истичу чињеницу да се на Гласинцу никад не јављају са осмичастом петљом у средини.¹⁰ Донекле је слична ситуација са наочарастим фибулама у Србији и на Косову: групни налаз из Будишића¹¹, Жировнице¹², оставе из Рудовца¹³ као и појединачних налаза из Ваљевског краја, Маранова, Сесалца¹⁴ и гробних налаза из Суве Реке.¹⁵ Наиме, ови налази

⁷ J. Szombathy, *Funde d. erster Eisenzeit aus Apulien*, Mitt. d. Anthr. Ges. Wien XLVII (XVII), 1917, 134, 139 sq.

⁸ K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, 155. За Велику Горицу *Inventaria Archaeologica* 1957, Гроб 3/1916; за Добову, F. Satre, *op. cit.*, 87, сл. 6/2.

⁹ H. Müller-Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, RGF, 22, Berlin 1959, 125, 128.

¹⁰ A. Benac—B. Cović, Glasinac II, Sarajevo 1957, 27 sq.

¹¹ Д. Гарашанин, *Каталог метала*, Београд 1954, 33, Т. XVIII/6, 7, *Id.*, *Такозвани трако-кимерски елементи у материјалној култури металног доба Србије*, *Старинар* V—VI, 1954/55, 339, 341.

¹² Д. Гарашанин, *Каталог метала*, 34, Т. XX/1—4; М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, Београд 1973, 485 sq.

¹³ Д. Гарашанин, *Каталог метала*, 38, Т. XXVI/5, 6; *Id.*, *Старинар* V—VI, 338, 341.

¹⁴ Д. Гарашанин, *Каталог метала*, 75, Т. XLVII/2—6.

¹⁵ N. Slavković—Đurić, *Ilirski tumuli kod Suve reke*, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* IX, 1964, 542 sq., Т. I, 7, 8.

³ *Op. cit.*, 91.

⁴ *Op. cit.*, 93.

⁵ R. Drechsler-Bižić, *Japodske dvodelne fibule tipa Prozor*, *Arheol. radovi i rasprave* II, 1962, 303 sq. Т. VIII.

⁶ K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar 1973, 112 sq.

су датовани у На С.¹⁶ У Србији и на Косову ове се фибуле јављају без разрабене спојнице него са осмичастом спојницом и у комбинацији са гвозденим иглом или плочом.

Из Македоније познато је више налаза наочарастих фибула, као нпр. гробни налаз из Вучјег Дола,¹⁷ затим Бохемице, Чаушице, Патели, Вергине, Орлове хумке код Караормана.¹⁸ Овде нађене фибуле су такође млађе и различитог облика: без разрабене спојнице, са осмичастим прелазом између дискова; жице округлог или четвртастог пресека, од бронзе те у комбинацији са железом. М. Гарашанин их датује у ранију фазу халштата, односно у На С ступањ (800. до 650. године ст. е.).¹⁹

Према подацима М. Русу наочарасте фибуле јављају се у Трансилванији у оставама групе Fizeșul Gherlei — Sîngeorgiul de Padure, која се датује у На В2 ступањ, односно у 9. век ст. е. Ове фибуле, поред других предмета, у групи остава представљају југозападни утицај.²⁰ Ова група остава не може се довољно сигурно повезати са одговарајућим насељима и гробљима због недовољне испитаности. Но судећи према подацима које пружају ископавања на локалитету Tilișca, оставе би се могле везати за керамику типа Басараби.²¹ Међутим, наочарасте фибуле поново се јављају у групи остава Bîlvașești — Vinț, односно у На С ступањ (у 7. веку ст. е.), али овог пута са гвозденим иглама. Иначе је ово доба у Трансилванији обележено продорима са запада и југозапада и који су усмерени ка рудништима гвожђа у источном Банату и области Хунедоара. На тај се начин може говорити о два хоризонта наочарастих фибула, односно старијем и млађем. Млађем треба прибројати фибуле гласиначког круга, као и све налазе из Србије, са Косова и Македоније као и оне фибуле из групе остава Bîlvașești — Vinț у Трансилванији, односно када су поново пренете у ту област.

¹⁶ М. Гарашанин, *Једна скица хронологије металног доба Србије*, Историски гласник 3—4, 1951, 64; *Id.*, *Праисторија на тлу СР Србије*, 482 sq.

¹⁷ Б. Трухелка, *Археолошке белешке из Јужне Србије*, Гласник Скопског научног друштва V, 1929, 63.

¹⁸ И. Минкулчић, *Могиле од „Орлова хумка“ кај село Караорман*, Зб. на Штип. Нар. муз. II, 1961, 59, са литературом о осталим налазиштима из Македоније.

¹⁹ М. Гарашанин, *Разматрања о македонском халштату*, Старица V—VI, 1954/55, 36 sq.; *id.*, *Некој проблеми на македонската праисторија*, Maced. acta arch. I, 1975, 16.

²⁰ М. Rusu, *Die Verbreitung der Bronzehorte in Transilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit*, Dacia VII, 1963, 195.

²¹ Cf. нар. 54.

Међутим за фибулу из Мајдана добар упоредни примерак налази се у остави Сусени (у горњем току Мориша а у близини Rhegina), у којој се налазе врхови копља, келтови, српови, тестерице, наруквице, ножеви, мачеви са језичком за рукохват, фрагментована здела од бронзаног лима, лимена појасна трака, позаменте-ријска фибула са раскуцаним штитасти луком (типа С) као и једна оштећена и више фрагментованих наочарастих фибула.²² Остава је датована у На А1 ступањ. Постоји знатна подударност између фибуле из Мајдана и оне из Сусени-а: нешто је мања (дужина 126 mm) па су према томе и пречници дискова мањег промера (50 mm), односно са 6 навоја. Пресек жице је четвртаст а игле округлао. Отуд би фибуле из оставе Сусени као и фибула из Мајдана биле најисточнији примерци старијег облика наочарастих фибула. Следећи аналогни примерак налази се у остави бронзаних предмета Панчево — Караула (Циглана). Сачуван је само један спирални диск са стопом за прихватање игле, који се може прибројати фибулама из Сусени и Мајдана.²³ Треба указати на још један упоредни примерак, уједно и најмањи по величини. Припада једној малој, само делимично очуваној остави из Селишта крај Ердевика.²⁴

4. Наочараста привесак у облику два диска од спирално увијене масивне жице, квадратног пресека, међусобно спојена у облику омче која, приближно за једну четвртину пречника надвисује дискове. Привесак је израђен из једног комада, тако да се жица постепено стањује ка средишту дискова. Они имају по 14 навоја. Средишњи део — спојница — као и први навоји дискова украшени су кратким попречним зарезима; на исти начин као што је украс постављен на великој наочарастој фибули. Предмет је рецентно оштећен, односно преломљена је и деформисана спојница.

Укупна ширина 171, висина 130, промер диска 82, дебљина 3,4×3,4 mm; теж. 204,5 gr. Инв. бр. 1201 (сл. 4).

5. Наочараста привесак, мањи је од претходног и израђен је од жице округлог пресека. Дискови имају по 11 навоја. Средишња петља незнатно надвисује дискове.

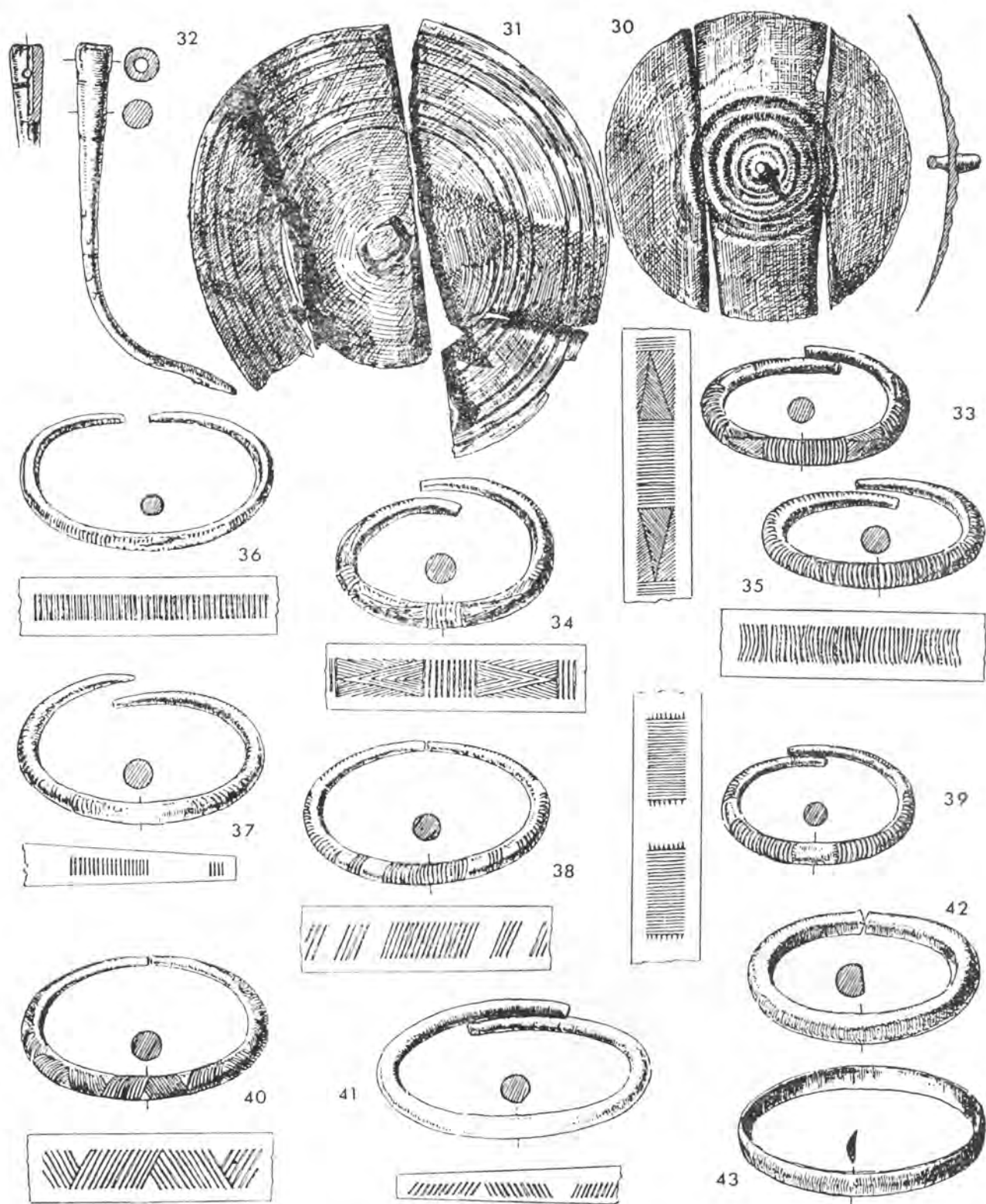
Висина 62, ширина 119, промер диска 56, дебљина жице 3 mm; теж. 89,15 gr. Инв. бр. 1202 (сл. 5).

6. Наочараста привесак, сличан претходном, али мањих димензија, изузев жице која је знатно

²² А. Filimon, *Le dépôt en bronze de Suseni, Dacia I, 1924, 343—358.*

²³ Остава се чува у Народном музеју у Панчеву. Није објављена.

²⁴ За податке о остави дугујем захвалност Др. Петру Милошевићу. Остава се налази у Музеју Срема. Cf. Z. Vinski—K. Vinski—Gasparini, *Prolegomena k statistici i kronologiji prethistorijskih ostava u Hrvatskoj*, Opusc. arch. I, 1956, 90. Локалитет је омашком наведен као „Зелешта“ а остава је датирана у На В2.

Сл. 30—43. — Остава Вршац—Мајдан. — Figs. 30—43. — Le trésor de Vršac—Majdan.

дебља. Дискови имају по осам навоја. Средишња петља надвисује дискове и представља 40% укупне висине предмета.

Вис. 78, шир. 104, промер диска 47, дебљина жице 4,8 mm; теж. 87,75 gr. Инв. бр. 1203. (сл. 6).

7. Наочараста привесак, сличан претходном али знатно мањих димензија, такође је од жице округлог пресека. Дискови имају по осам навоја. Средишња петља је у равни дискова.

Шир. 72, промер диска 30, дебљина жице 2 mm; тежина 21,30 gr (сл. 7).

8. Наочараста привесак сличан претходном. Округли пресек жице задржан је само у горњем делу спојнице, док је у дисковима мало спољштен. Дискови су са по седам навоја. Предмет је преломљен, а први навој диска развучен.

Промер диска 29, дебљина жице $2,4 \times 2,9$ mm; теж. 20,55 gr (сл. 8).

9. Мали наочараста привесак, сличан претходном. Изведен је од танке жице округлог пресека. Дискови су са по осам навоја. Средишња петља надвисује дискове, приближно за једну петину укупне висине.

Вис. 26, шир. 55, промер диска 21, дебљина жице 2,7 mm; теж. 7,45 gr. Инв. бр. 1206 (сл. 9).

10. Мали наочараста привесак, сличан претходном. Знатно је оштећен према је сачуван у целисти: преломљен је а један диск је сада са размакнутим навојима.

Промер диска 19, дебљина жице 2 mm; теж. 6,3 gr (сл. 10).

У остави је укупно 9 наочарастих привеска. Изузев првог, највећег, остали се привесци могу распоредити по паровима у погледу величине, без обзира на мање разлике у дебљини жице и висине средишње спојнице у облику петље. Као целина могли би представљати неку ниску симетрично распоређених привеска. Иначе наочараста привесци јављају се још од раног бронзаног доба и веома дуго су у употреби, тако да се не могу користити као сигурнији ослонац за ближе датирање.

11. Цевчице од спирално увијене жице. Израђене су од танке жице, сегментног пресека, ширине 2,6 mm. Сада ни за једну од ових цевчица не би се могло рећи да ли је сачувана у првобитној дужини; скоро свака је преломљена а највећа очувана дужина износи 97 mm — вероватно је бар приближно износила и првобитна дужина. Најкраћи, очигледно фрагмент износи само 10 mm. Сем тога цевчице се могу сврстати обзиром на промер у 3 групе, односно од 5, 4 и 3 mm. Најмање је оних са пречником од 5 mm (свега 3 комада, у укупној дужини од 157 mm); највише је цевчица са пречником од 4 mm (41 комад, у укупној дужини 1.339 mm), док је нешто мањи број дебљине од 3 mm (33 комада, дужине 923 mm). Док се код цевчица од 4 и 5 mm може углавном говорити о константном промеру, дотле код последње групе он варира од 3,2 па до 3,6 mm. Према томе њихова укупна дужина износи 2.419 mm а тежина 87,10 gr (сл. 11).

Цевчице од спирално увијене жице дуго су у употреби, често су налажене у оставама а и некрополама. Обично се у оставама налазе кра-

ћи, највероватније фрагментовани примерци. Занимљив је налаз једне фрагментоване дијадеме (?) из оставе Bodrog-Keresztur: трострука трака од цевчица обухваћена је на неколико места спојницама од уске лимене траке, спајајући у јединствену целину овај украсни предмет.²⁵ Други пак налаз такође указује на могући начин употребе ових цевчица: у некрополи у Новаку (ЧССР) откривене су две наруквице од дуге цевчице, која је проденута кроз ушнице малих калотастих украсних лимова.²⁶ Дакако да постоје и друге могућности коришћења оваких цевчица. Обзиром да је у остави из Мајдана нађен знатан број ових цевчица, као и постојање наочарастих привеска, који се могу сложити у парове, дозвољава претпоставку да се ове две групе предмета посматрају као целина. Број као и комбинација наочарастих привеска погодни су за симетричан распоред у некаквој огрлици или напрсној украсу: највећи као средишни, док би три пара поређани са једне и друге стране према величини, с тим што би најмањи пар могао бити при врху. Ако би све цевчице биле нанизане у троструком низу (слично на начин дијадеме из оставе Bodrog-Keresztur) тада би дужина огрлице износила око 800 mm — дакле, дужина која одговара просечној огрлици. Чињеница да су цевчице различитих дебљина, не мора да умањи могућност предложене реконструкције, већ би упућивала на распоред према дебљини у више могућих комбинација.

12. Копљаста привесак (назива се још и у облику бодјежа). Ливен у отвореном калупу. Што се тиче форме може се раставити на доњи, у облику врбовог листа, троугластог пресека и на горњи, прстенаста ушка. Дуж. 59, дуж. листа 44, шир. листа 17, промер прстенасте ушке 16 mm; теж. 7,60 gr. инв. бр. А 1209 (сл. 12).

13. Антропоморфни привесак. Сличан је копљастом, с тим што је убачен средишни део у облику стубасте дршке са две бочне прстенасте избочине. Предмет је ливен у отвореном калупу, троугаоног пресека.

Дуж. 71, шир. доњег дела 12, средишњег 20, промер прстенасте ушке 11 mm; теж. 5,80 gr. Инв. бр. 1210 (сл. 13).

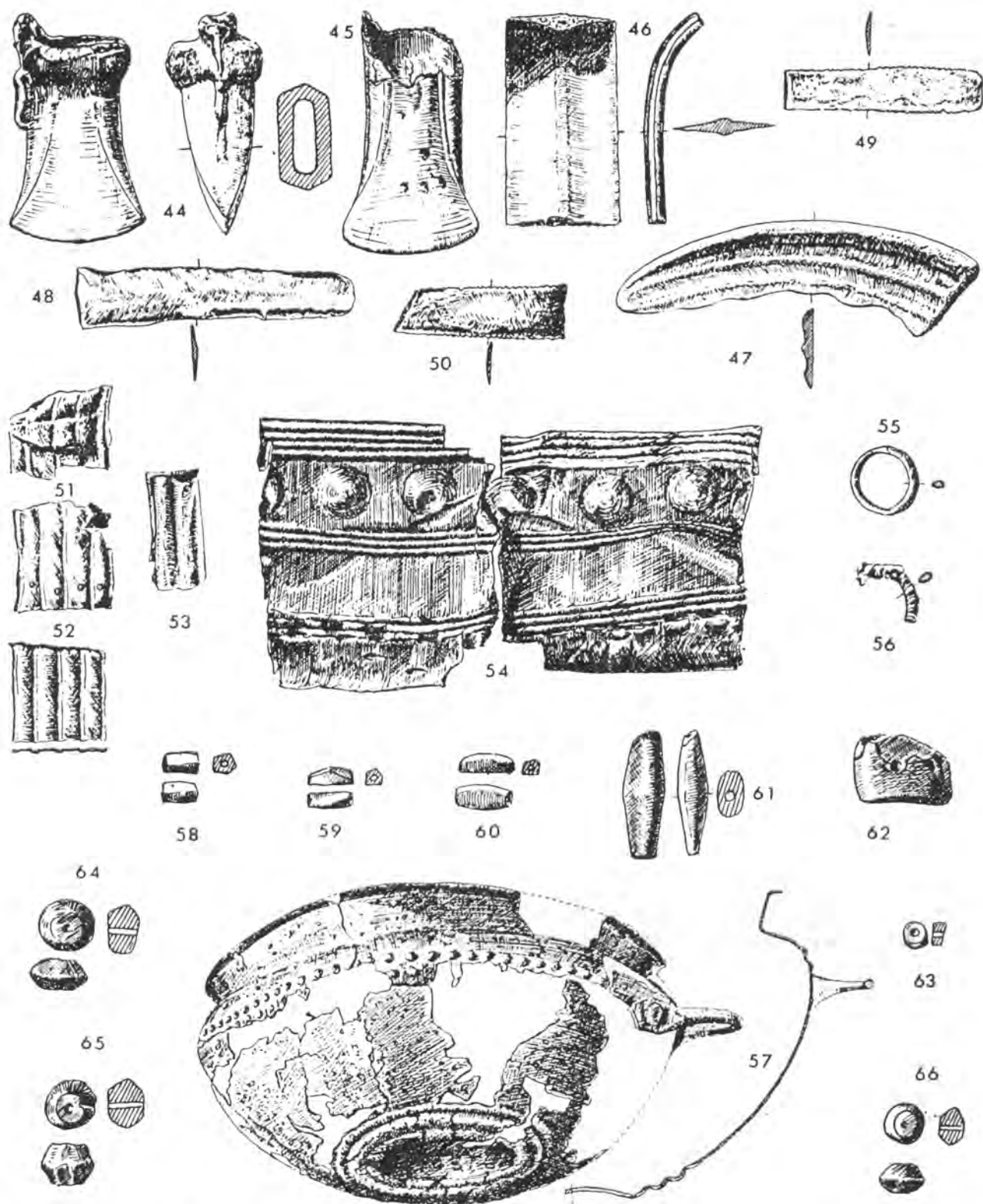
14. Точкасти привесак, може се рашчланити на два дела: доњи у облику широке карике са 4 жбице док је горњи у облику мале прстенасте ушнице која је спојена стубастом дршком, на којој су два попречна ребра. Ливен у двојном калупу, са мањим ливачким грешкама.

Вис. 62, промер точкастог дела 35, вис. стубасте дршке 13, промер ушнице 14 mm; теж. 16,60 gr. Инв. бр. 1211 (сл. 14).

15. Вишечлани привесак. Сачувана је само једна скупина и састоји се од једне велике алке,

²⁵ J. Hampel, *A bronzkori emlékei Magyarhonyban II*, Budapest 1892, 15, T. XCVI, 11.

²⁶ *Ibid.*, T. CXXXVI, 10, 11.

Сл. 44—46. — Остава Вршац—Мајдан. — Figs. 44—66. — Le trésor de Vršac—Majdan.

ромбичног пресека, на којој су два подједнака трубасти привеска: доњи део је у облику спљоштене калоте (у облику одсечка бадема) са стубастом дршком која се завршава алком.

Димензије: 1. трубасти привесак: вис. 58, трубасти део 13, промер алке 24; 2. Средишна алка: промер 26, деб. 4 mm; теж. 29,55 gr. Инв. бр. 1212 (сл. 15).

Припадају групи предмета, најчешће тумачени, као предмети са симболичним значењем. Дуго су у употреби, почевши још од позног бронзаног доба. Према мишљењу G. Kossaka настали су у Карпатском басену, односно средњем Подунављу и отуд доспели на запад и у северније земље.²⁷ Копљастим привесци су саставни делови и позаментеријских фибула, типа В и С — према поделу Ј. Паулика. Нарочито сложени украсни предмети који се завршавају копљастим, точкастим или трубастим привесцима припадају источном, односно подручју источно од Тисе.²⁸

16. „Штитник за иглу“. Састоји се од вертикалне цевчице, са 4 водоравна жљеба док је у доњем делу проширен полумесечасто на пробој, односно са три концентрична полумесечаста ребра.

Вис. 43, вис. цевчице 35, вис. полумесечастог проширења 25, шир. 34 mm; теж. 10,65 gr. (сл. 16).

17. „Штитник за иглу“ сличан горњем, али мањи. Вертикална цевчица конично сужена, са два хоризонтална жљеба док је полумесечасто проширење у доњем делу са два концентрична полумесечаста ребра.

Вис. 35, вис. цевчице 28, вис. полумесечастог проширења 19, шир. 24 mm; теж. 6 gr. (сл. 17).

Овај облик предмета у источној Мађарској, Трансилванији и Банату везује се за културу Гава,²⁹ али је такође карактеристичан и за остатке типа Римавска Собота, односно за горњи део средњег Подунавља. Међутим најзападнији примерци из Југославије потичу из оставе Бродски Варош.³⁰ Постоји међутим и друго објашњење у вези употребе овог предмета. М. Русу тумачи их као украсне делове коњске опреме, односно као апликације на прсном ремену коња у комбинацији са цевчицама од спирално увијене жице, с тим што дужина туљка овог предмета означава ширину ремена док би полумесечаста део остао слободан.³¹

²⁷ G. Kossack, *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas*, Berlin 1954, 29.

²⁸ T. Kemenczei, *Die Chronologie der Hortfunde vom Typ Rimaszombat*, A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve, V, 1965, 119 sq.

²⁹ Id., *Bronzkori halmazlelétek*. A Nyiregyházi Josá András Múzeum Évkönyve VI—VII, 1963—64 1961, 33, T. XXIV, 4, са краћим прегледом сличних налаза.

³⁰ K. Vinski—Gasparini, *op. cit.*, 91.

³¹ М. Русу, „Докимерийские“ детали конской серуи из Трансилванији, *Dacia* IV, 1960, 175, сл. 4,4 и 6. Cf. I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichte*

18. Калотаста украсна плочица. Ливена плитка калота, без украса. Уребај за причвршћивање у облику мање ушчице.

Промер 56,7, вис. 7 mm; теж. 19,10 gr. Инв. бр. А 1215 (сл. 18).

19. Калотаста украсна плочица, слична претходној, али нешто мања, са ситнијим оштећењима на ободу.

Промер 49, вис 7 mm; теж. 10 gr. Инв. бр. 1216 (сл. 19).

20. Калотаста украсна плоча, ливена. Украс: 6 концентричних жљебова а у средини мало брадавичасто испупчење. Са унутрашње стране уребај за причвршћивање у облику ушчице. На ободу мање оштећење.

Промер 48, вис. 9 mm; теж. 10 gr. Инв. бр. 1217 (сл. 20).

21. Мала калотаста украсна плоча, плитка, без украса. Уребај за причвршћивање у облику ушчице.

Промер 26, вис. 4 mm; теж. 1,90 gr. Инв. бр. 1218 (сл. 21).

22. Калотаста плочица, оштећена и деформирана. Уребај за причвршћивање у облику овеће ушчице.

Промер 24, вис. 9 mm; теж. 1,30 gr. Инв. бр. 1219 (сл. 22).

23. Мала калотаста украсна плочица, без украса, уребај за причвршћивање размерно велики, у облику ушчице.

Промер 20, вис. 7 mm; теж. 2,10 gr. Инв. бр. 1220 (сл. 23).

24. Мала калотаста украсна плочица, без украса. Уребај за причвршћивање у облику ушчице, изливен ван средишта.

Промер 13,5, вис. 3,5 mm; теж. 0,90 gr. Инв. бр. 1221 (сл. 24).

25. Мала украсна плочица калотаста, неукрашена. Уребај за причвршћивање у облику попречне плочице, хоризонтално пробушене.

Промер 10, вис. 5,5 mm; теж. 0,55 gr. Инв. бр. 1222 (сл. 25).

26. Мала украсна калотаста плочица, у свему слична претходној. Инв. бр. 1223 (сл. 26).

27. Калотаста плочица од танког лима, са 2 отвора, уз руб, дијаметрално распоређени.

Промер 15, вис. 4,6 mm; теж. 0,60 gr. Инв. бр. 1224 (сл. 27).

28. Калотаста плочица слична претходној. Промер 14, вис. 3,2 mm; теж. 0,30 gr. Инв. бр. 1225 (сл. 28).

29. Калотаста плочица, слична претходним. Промер 13, вис. 5 mm; теж. 0,45 gr. Инв. бр. 1226 (сл. 29).

30. Велика украсна плоча, од јачег бронзаног лима. Равна, у средини мало испупчење преко три степенасто рашчлањене плетке и широке канелуре. У средини овећи стубасти трн. С доње стране изливен уребај за причвршћивање у облику моштића. У земљу је доспела пресађена на три дела (сада изломљена).

chts-forschung in Rumänien, 22. Bericht RGK, 1933, 126, nap. 513, са исцрпним прегледом ових предмета. М. Roska, *A Kolozsgyalai (Kolozs VM) bronzlelet, Közlemények az Erdelyi Nemzeti Múzeum érem — es régisegtárából* III, 1943, 127, сл. 2, 1—4. Овакав предмет научен на иглу објавио је Hampe, *A bronzkori emlékei Magyarhonban* I, Budapest 1886, T. LII, 7.

Промер 129, вис. 16 mm; теж. 81,10 gr. Инв. бр. 1227 (сл. 30).

31. Велика украсна плоча, кружна од танког лима. Спољна површина наребрена са две траке од по три уска испупчења, у техници искуцавања. С доње стране уређај за причвршћивање изливен у облику два клина, који су у горњем делу пресавијени под правим углом тако да им се врхови додирују. Предмет је изломљен, али су сачувани сви делови.

Промер 151, вис. 11 mm; теж. 78,90 gr. Инв. бр. 1228 (сл. 31).

Калотасте украсне плочице са ушчицом с доње стране појављују се, судећи на основу бројних остава, већ крајем позног бронзаног доба. Међутим калотасте плочице са два дијаметрално пробушена отвора на ободу користе се још од раног бронзаног доба па све до раног халштата. Појединачни налази нису временски одредљиви. Што се пак њихове употребе тиче, могу се сматрати оковима на кожи, ремену или текстилу. Калотасте плочице са ушчицом употребљавају се као фалере, те као украси на ремену, док примерци мањих размера служили су за украшавање огрлица или наруквица у комбинацији са цевчицама од спирално увијене жице.

Велике кружне украсне плоче са средишним трном и пластичним кружницама као и са искуцаним украсом, према досадашњем мишљењу, развиле се из сличних, али знатно мањих украсних плоча са трном средњег бронзаног доба (које нису биле аплициране већ окачене) те да су биле карактеристичне за шири простор Карпатског басена. К. Вински-Гаспарини сматра да су веома карактеристичне за фундус остава Славоније и Срема фазе II културе равних поља са жарама. Тако су налажене у оставама: Оток—Привлака, Горња Врба, Велико Набрђе, Бродски Варош,³² затим у остави из Привине Главе,³³ Крчедина.³⁴ Надаље у Винчи³⁵ и у Груњацу код Марковца.³⁶

32. Предмет у облику масивне, кратке игле (налик на топузасту иглу) са туљком у горњем делу, при врху попречно пробушен. Украс је урезан и покрива горњу половину предмета: три траке од по три кружнице у комбинацији са орнаментом од укрштених линија. Предмет је у доњем делу српасто повијен.

Дуж. 151, промер при врху 12, дијаметар туљка 6, а дубина 15 mm; теж. 38,40 gr. Инв. бр. 1229 (сл. 32).

³² К. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, 81, 84, 88, 90, 96 са литературом.

³³ М. Грбић, *Привина глава, остава с краја бронзаног доба*, Старијар 3. сер. VI, 1931, 28, сл. 21—23.

³⁴ Остава се чува у Војвођанском музеју у Новом Саду. Није објављена.

³⁵ Д. Гарашанин, *Каталог метала*, 21, Т. X, 2.

³⁶ Остава се чува у Народном музеју у Вршцу. Није објављена.

Размерно мали број оваквих предмета је објављен, а како није протумачена његова функција, односно намена, то је остао без одговарајућег назива. Приближан попис ових предмета био би следећи: У Југославији су позната 8 налазишта и по једно из Румуније и Мађарске. Сви потичу из остава и датовани су у На А ступањ, осим више примерака из некрополе касног бронзаног доба. Налазишта су следећа: из Баната потичу још два примерка и то из остава Марковац—Груњац (Доњи излаз).³⁷ Са примерком из Мајдана, обе из комплекса остава Вршачког горја. Из Срема: у остави Бингула—Дивош нађена су два примерка.³⁸ Из Славоније потичу из две остава: Бродски Варош и Горњи Слатник.³⁹ У североисточној Босни констатовано је више примерака („нађени су у већем броју у овој остави“) у остави Бољанић крај Грачанице. Оставу је аутор датовао у На А2 ступањ, а предмете тумачи као „украсни оков са неког дрвеног предмета“.⁴⁰ Из литературе познат је још један примерак из остава на Перинграду.⁴¹ Б. Човић открио је у некрополи касног бронзаног доба Барице, у гробу 26 један овакав предмет. Уједно наводи да је нађено још 6 истих али из раније разорених гробова. На једном примерку очуван је и један бронзани клин, који је био проденут кроз туљак, па претпоставља да је то нека алатка наглављена на дрвено држаље.⁴² На североистоку Мађарске, уз горњи ток Тисе нађен је у остави Балса један такав предмет. Т. Kemenczei је оставу датовао у На А1 ступањ, а у којој су нађени и старији предмети.⁴³ Последњи аналогни примерак нађен је у остави Сусени, у горњем току реке Мориша. А. Филимон оставу датује у На А ступањ и предмет описује као »un instrument de destination inconnue«.⁴⁴ Према томе сами предмет није тешко сврстати у временски оквир и то у На А ступањ. Чак су остава Бродски Варош и Сусени сигнификантне за овај ступањ.

Остаје извесна нејасноћа што се тиче стварног изгледа овог предмета. Наиме, сви нађени примерци били су српасто закривљени у доњем делу, али са једним изузетком: од два примерка

³⁷ Cf. nap. 36.

³⁸ K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, 107, T. 87, 7, 8.

³⁹ Ibid., T. 63, 19; 69, 11.

⁴⁰ R. Jovanović, *Dve preistorijske ostave iz seвероistočne Bosne*, Članci i građa za kult. istoriju ist. Bosne, II, 1958, 26, 29.

⁴¹ F. Fiala, *Naskladani ostanci na Peringradu*, Glasn. Zem. Muz. 1894, 329, T. I, 8 (цитирано према nap. 40).

⁴² B. Čović, *Barice, nekropola kasnog bronzanog doba kod Gračanice*, Glasn. Zem. Muz. XIII, 1958, 84, 87, 90, сл. 9 и 19.

⁴³ T. Kemenczei, A. Nyíregyházi Jósá András Múzeum Evkönyve, VI—VII, 1963—64, 31, T. VII, 77.

⁴⁴ A. Filimon, *op. cit.*, 337, сл. 82.

из оставе Бингула—Дивош, један је у тренутку налаза био прав, док је други српасто повијен. Међутим, што се тиче примерака из некрополе Барице, поломљени су па се на основу њихових репродукција тешко може закључити њихов првобитни облик. Осим тога на већини примерака украс је урезан у горњем делу предмета и то само на спољној половини (ако се прихвати да је предмет српасто обликован у доњем делу) бар како се може закључити на основу цртежа или описа.

Као што би се могло уочити на карти распрострањености ових предмета: местима налаза само је оивичена област, односно већим делом се подудара са простором културе Гава и тек делом културе равних поља са жарама.

У покушају да се протумачи функција овог предмета, вредно је скренути пажњу на један тип бочница коњских жвала од јелење рожине, који је А. Mozsolics уврстила у тип Борјаш.⁴⁵ Ове су бочнице у горњем делу украшене док је супротни крај краћим гредастим продужетком (који није брижљиво обрађен као што је остала површина бочнице). Две такве бочнице нађене су у остави Нови Бечеј—Борјаш II, која се датује у На А ступањ.⁴⁶ Ако би се комбиновала ова два предмета: један од јелење рожине а други од бронзе; онда би псалије типа Борјаш могле бити дводелне. Но при свему томе треба установити да аргументација није сасвим убедљива: ради се више о претпоставци која се темељи на околностима које се подударају тиме што један предмет има тако обрађен завршетак — да би могао бити настављен, док други има одговарајуће лежиште — туљак попречно пробушен.

33. Масивна наруквица од шипке округлог пресека, стањена према крајевима. Украс је урезан и покрива спољну површину предмета а распоређен је у групама: снопови густо урезаних попречних линија смењују се са шрафираним троугловима. Орнамент је местимично отрвен.

Промер 71×72, развијена дужина 244, дебљина у средини 9, на крајевима 5 mm; теж. 95,45 gr. Инв. бр. А 1230 (сл. 33).

34. Масивна наруквица, слична претходној. Украс се разликује у мањој мери: снопови попречних линија шири су при крајевима наруквице, док су при средини знатно ужи.

Промер 70×73, развијена дужина 242, дебљина — у средини 9, при крајевима 5 mm; теж. 83,30 gr. Инв. бр. А 1231 (сл. 34).

35. Масивна наруквица пребачених крајева стањених при врху. Украс је урезан и покрива спољну површину наруквице а састоји се од густо

урезаних попречних линија. Краћи део врхова наруквице није украшен.

Промер 73×76, развијенија дужина 261, промер — у средини 9, при крајевима 4 mm; теж. 96,30 gr. Инв. бр. 1232 (сл. 35).

36. Наруквица пребачених и стањених крајева, пресек округао. Украс се састоји од густо нарезаних попречних линија и покрива спољну површину наруквице.

Промер 76×70, развијена дужина 239, дебљина — у средини 7, на крајевима 3,6 mm; теж. 52,60 gr. Инв. бр. 1233 (сл. 36).

37. Наруквица, сада отворених крајева, округлог пресека и стањених завршетака. Украс: густо урезане попречне линије покривају спољну страну наруквице.

Промер 79×68, развијена дужина 224, дебљина — у средини 6, при крајевима 3 mm; теж. 39,30 gr. Инв. бр. А 1234 (сл. 37).

38. Наруквица састављених крајева, пресек округао, стањена према завршцима. Украс од густо урезаних попречних линија, покрива спољну површину и састоји се од 5 широких снопова и 4 уска снопа, који се међусобно смењују.

Промер 78×73, развијена дужина 240, дебљина — у средини 7, при завршцима 3,6 mm; теж. 59,40 gr. Инв. бр. 1235 (сл. 38).

39. Наруквица пребачених крајева, стањених завршетака, округлог пресека. Украс: густо урезане попречне линије, распоређене у 5 снопова раздвојених празним просторима. На спољним странама ових снопова кратки окомити и перасте урез.

Промер 68×67, развијена дужина 232, дебљина — у средини 8, на завршцима 4 mm; теж. 56,50 gr. Инв. бр. 1236 (сл. 39).

40. Наруквица састављених крајева, округлог пресека, стањена према завршцима. Украс: густо урезани снопови закошених линија, који се међусобно секу под оштрим углом.

Промер 77×74, развијена дужина 238, дебљина — у средини 8, а при завршцима 3 mm; теж. 64,20 gr. Инв. бр. А 1237 (сл. 40).

41. Велика наруквица пребачених крајева, округлог пресека, завршци незнатно стањени. Украс је у знатној мери истрвен; местимично се разазнају снопови густо урезаних закошених линија. Промер 91×92, развијена дужина 357, дебљина — у средини 8, при крајевима 5 mm; теж. 103,30 gr. Инв. бр. 1238 (сл. 41).

42. Масивна наруквица састављених крајева, план-конвексног пресека изузев крајева који су округли. Наруквица је без украса.

Промер 80×72, развијена дужина 236, дебљина у средини 11, на завршцима 9 mm; теж. 139,50 gr. Инв. бр. 1239 (сл. 42).

43. Затворена наруквица од траке плитког сегментног пресека. Наруквица је без украса.

Промер 85×87, развијена дужина 270, ширина траке 11,5 дебљина 2,8 mm; теж. 41,50 gr. Инв. бр. А 1240 (сл. 43).

Следече су карактеристике овог типа наруквица: израђене су од тање бронзане шипке, округлог или скоро округлог пресека, равне унутрашње стране, а према крајевима је стањена. Сем тога су на различит начин изведени завршци: састављених или пребачених крајева. Украс је од густо урезаних окомитих линија, це-

⁴⁵ A. Mozsolics, *Mors en bois de cerf sur le territoire du Bassin des Carpathes*, Acta archaeologica III, 1953, 70 sq.

⁴⁶ J. Reizner, *Közlemények a Szeged Városi Múzeumról*, Arch. Ert. XIX, 1899, 190, T. III, 2.

лом површином или распоређене у сноповима у разним комбинацијама. Често се налазе у Карпатском басену а карактеристичне су и за тип остава Ринавска Собеа. Овај тип наруквица: овалног, округлог или четвртастог пресека јавља се већ у време средњег бронзаног доба и то у ареалу културе гробних хумака, али се оне срећу у великом броју у позном бронзаном и раном халштатском добу. Чињеница да се налазе у оставама заједно наруквице састављених као и пребачених крајева, то овај детаљ — обрада завршетка наруквице — нема значаја при временском опредељењу.⁴⁷ Од оваквог датирања изузимају се једино наруквице чији је украс, од снопова попречних линија — онвичен кратким перастим зарезима, те се датирају у На В ступањ.⁴⁸

44. Мали здепасти келт, трансилванског типа. Отвор овалан, задебљан, испод којег је изливена ушчица (сада спљоштена). С бочне стране а изнад ушчице, руб је језичасто продужен ради бољег учвршћивања држаља. На чеоним странама линије које полазе од сечива допиру до испод руба градећи аркаду. Сечиво овално, туљак изразито дубок и износи 83,7% укупне дужине секире. Вис. 67 — са језичастим продужетком 75, промер отвора 31×39, шир. сечива 41, дубина туљка 56 mm; теж. 151,35 gr. Инв. бр. 1241 (сл. 44).

Према подели келтова трансилванског типа, келт из Мајдана спадао би у групу C7—10. М. Русу тумачи да су дуго били у употреби (у пространој области коју покривају културе графитирање и канеловане керамике типа Sîntana-Laruș и Gilău-Rece, дакле у распону од На А1 до На В2 ступња) а што се може објаснити тиме што је постигнут веома функционални облик редуцираних димензија, тако да се није мењао стотинама година.⁴⁹

45. Фрагментовани келт — недостаје горњи део, а очувано је гредасто тело са проширеним лучним сечивом. Чеоне од бочних страна дели по једно окомито ребро. Туљак је размерно дубок (на пуни део шупље секире преостаје само 15 mm). Очувана дуж. 82, шир. сечива 46 mm; теж. 132,80 gr. Инв. бр. А 1242 (сл. 45).

Тешко је нешто ближе рећи о типу овог фрагментованог келта; сем да припада групи средњих келтова те да има размерно дубок туљак. Ако би се претпоставила просечна дубина туљка за овај тип келтова од око 84%, онда од укупне дужине

келта недостаје око 12 mm, односно могућа дужина келта износила би око 94 mm. На основу ових карактеристика, предмет би припадао млађим облицима.

46. Уломак сечива мача са плитким средишним ребром. Припадао би неком дугом мачу обзиром на ширину сечива. Очувана дуж. 75, шир. 39, деб. 6 mm; теж. 65,15 gr. Инв. бр. А 1243 (сл. 46).

47. Уломак српа — очуван врх сечива. Хрбат ојачан, на сечиву две широке и плитке канелуре које допиру до врха, тако да у средини настаје уско ребро. Врх сечива заобљен. Очувана дужина сечива 132, шир. 33, дебљина хрпата 5,6 mm; теж. 67 gr. Инв. бр. А 1244 (сл. 47).

На основу овог фрагмента условно би се срп могао датovati у Вг D—На А, обзиром на његову дужину и канелуре на сечиву.

48. Уломак листа тестерице, очуван доњи део који је заобљен. Очувана дуж. 94, шир. 21 mm; теж. 15,20 gr. Инв. бр. А 1246 (сл. 48).

49. Уломак листа тестерице. Очуван горњи део, приближно једна половина предмета. Очувана дуж. 68, шир. 16 mm; теж. 6,85 gr. Инв. бр. А 1245 (сл. 49).

50. Уломак листа тестерице, очуван средишњи део. Очувана дуж. 60, шир. 19 mm; теж. 9,55 gr. Инв. бр. 1247 (сл. 50).

Листови тестерица су чести инвентар остава позног бронзаног доба и раног гвозденог. Најчешће се датирају у На А ступањ.

51. Уска појасна трака од танког бронзаног лима. Рубови траке су тако подвијени да граде ивична ребра. Унутрашња површина са 3 таква ребра, издељена је на 4 једнаке површине. Уз ивицу једног уломка пробијена су 4 мала отвора, ради причвршћивања за подлогу. Још на једном комаду лима, неравно преломљеног, сачуван је само један такав мали отвор. Иначе не постоје директни међусобни саставци уломака. Сачувана су 4 уломка појасне траке. Шир. траке 32, укупна дужина уломака 142 mm (37+31+33+41 mm); теж. 11,15 gr. Инв. бр. 1248—1249 (сл. 51—53).

52. Широка лимена трака, неправилног четвртастог облика, фрагментована. Вероватно део омотача ведра (ситуле). Горњи део је равно одрезан, док је доњи косо срезан и нераван. Украс је искуцан и састоји се од комбинације низа сочивастих удубљења и водоравних трака: горња трака са четири а две преостале са по три ребра. Сочива испупчења су у низу, укупно 7 сачуваних, с тим што је по једно уз ивицу преломљеног сачувано делимично. При дну траке целом дужином налази се низ усека, који су изведени секачем; вероватна припрема за реутилизацију. Дуж. 173, шир. 95 mm; теж. 48,40 gr. Инв. бр. А 1250 (сл. 54).

Датирање лимених појасева је отежано, обзиром да се одржавају веома дуго па је ближе временско одређивање омогућено на основу пратећег материјала у затвореним налазима. Један део ових појасева био је причвршћен за кожную подлогу а што је очигледно и са деловима уске појасне траке.

⁴⁷ Тако нпр. у оставама Бадалово, Кемеце Патнице. Cf. S. Foltiny, *Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpatenbeckens*, Bonn 1955, T. XIV, 11, 13; XII, 4, 7, 9; XIII, 7; XIV, 9, etc. За оставе Szakácsi, Finke, Abaújszántó, T. Kemenczei, A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve V, 1965, T. XIX, 1, 3—9; XVIII, 6, 8, 15, 16; XX, 13—16.

⁴⁸ S. Foltiny, *op. cit.*, 30; T. Kemenczei, *op. cit.*, 115.

⁴⁹ M. Rusu, *Depozitul de bronzuri de la Balsa*, Acta musei regionalis devensis, Sargetia IV, 1966, 27 sq.

Друга, фрагментована лимена трака према начину како је украшена припадала би ситулама типа Hajdu-Böszörmény и то типу без птичјих протома, односно тзв. птичјих барки. Украсни мотиви овог типа ситула представљају наслеђе у овом географском простору и припадају хералдици североисточног дела Карпатске котлине.⁵⁰ Мада се сличан распоред орнамената јавља и на појасним тракама, као нпр. у остви Кег и Бродски Варош.⁵¹ Но обзиром на димензије фрагмента, веома је вероватно да је овај предмет припадао омотачу ситуле а на то указује и покушај реутилизације, односно свођење на ширину појасне траке.

53. Мали комад танког бронзаног лима, сада троугаоног облика. Очуване су две првобитне стране троугла али врх је одломљен. Нејасан је првобитни облик предмета.

У тренутку налаза оставе овај комад лима био је пресавијен око лука мале фибуле. Димензије: $28 \times 27 \times 40$ mm; теж. 2,35 г. Инв. бр. А 1251 (сл. 2).

54. Мала бронзана карика, сочивастиог пресека. Ливена у двоструком калупу. Пречник 19, деб. 2 mm; теж. 1,60 г. Инв. бр. А 1252 (сл. 55).

55. Фрагментована мала бронзана карика, сочивастиог пресека. Каричица је наребрена косим жљебовима тако да одаје утисак тордирања. Такође је ливена у двоструком калупу. Шир. лука 19, деб. 2 mm; теж. 0,80 г. Инв. бр. А 1253 (сл. 56).

56. Грудва сирове бронзе, приближно четвртасте основе, неравне површине. Вероватно је део веће ливачке погаче. Димензије: $71 \times 72 \times 22$ mm; теж. 390,60 г. Инв. бр. А 1254.

57. Мања бронзана грудва, неправилног облика, са траговима рубљења (секачем). Такође представља део веће ливачке погаче. Димензије: $36 \times 34 \times 17$ mm; теж. 59,70 г. Инв. бр. А 1255.

58. Плитка здела од бронзаног лима — делимично оштећена. Руб отвора разгнут; кратак цилиндричан врат, нагло прелази у заобљено раме. Стајна површина размерно мала и конкавна. Дршка је од јаче шипке, ромбичног пресека, раскована на крајевима и причвршћена са по једном заковицом. Са унутрашње стране а испод сваког краја дршке, постављена је по једна четвртаста плочица ради ојачања док је крај заковнице кружно раскован. Дршка је хоризонтално причвршћена на врату посуде. Украс је искуцан: раме опасује трака од двоструког низа малих сочивастих испупчења; изнад дна посуде искуцана са унутрашње стране 3 ребра. Зделом је покривен лонац са предметима оставе те услед притиска земље, зидови зделе су проломљени и мањим делом пропали. Иначе посуда је могла бити реконструисана (привремено) на тај начин што су њени делови били причвршћени за дрвени модел плитице.

⁵⁰ F. Medeleț, *Die Situla von Remetea Mare (Kreis Timiș)*, Dacia XVII, 1974, 97 sq. Cf. G. Kosack, *passim*.

⁵¹ J. Hampel, *op. cit.*, T. CXVIII 29; K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, 96, T. 57, 1—4, 6.

Промер отвора 192, висина 95, промер дна 52, промер у рамену 203, висина врата 17, дебљина зида 1,38 mm. Инв. бр. А 1257 (сл. 57).

Здела из Мајдана припада типу Handlová, према подели Марије Новотне. За блиске групе посуда још су у употреби називи тип Блатница, односно ребе тип Satteldorf. Према анализи М. Новотне, посуде из Хандлове на идеалан начин представљају овај тип здела и можда најбоље показују карактер свих појединачних, блиских налаза. Основне карактеристике овог типа посуде јесу ниски цилиндрични врат; на рамену сочивасти искуцани украси са спољне стране опточена троструким жљебом непосредно изнад дна које је удубљено. Осим тога представљају једну од најстаријих група изведених у техници искуцавања.⁵²

Одговарајући упоредни примерак потиче из оставе Сипси (у горњем току реке Олте — Румунија). Очуван је горњи део зделе са ниским цилиндричним вратом и заобљеним раменом, на којем су искуцана два низа сочивастих испупчења. Осим тога и једно конкавно дно зделе од бронзаног лима.⁵³ Следећи аналогни примерак налази се у остави Сусени. Између осталих предмета, налази се и дршка металне посуде, од шипке четвртастиог пресека са раскованим крајевима за причвршћивање уз посуду.⁵⁴ Обе оставе су сигнификантне за тип остава На А ступња, односно који је означен као тип Cincu-Suseni.⁵⁵ Р. Patay недавно је објавио оставу која садржи 3 зделе од бронзаног лима, које су нађене у глиненој посуди у облику лонца. Једна је здела са попречним ушкама, гредасте, четвртастиог пресека, док су остале са тракастим и усправно постављене. Аутор здела сврстава у тип Блатница, док прву зделу упоређује са зделом из Мајдана.⁵⁶

59. Ниска јантара састављена од зрна различите величине и облика. Нађено је укупно 45 комада, укупне тежине 19,90 г. Приближно се могу разврстати према облику у 5 група: а. мања призматична зрна, 9 комада а чије се димензије крећу између $18,2 \times 4,45$ и $8,1 \times 4 \times 4,45$ mm; б. биконична зрна, 20 комада. Највеће има висину 11,2 и пречник 13,4 док најмање 4,8 и пречник 8,2 mm; с. цилиндрична зрна, 12 комада. Димензије се крећу у распону: висина 3,3 и пречник 6,9, док најмање вис. 2,8 и пречник 4,4 mm;

⁵² Најтоплије захваљујем Марији Новотној на колегијалној сусретљивости а што ми је омогућила да се користим њеним рукописом студије о бронзаним посудама која ће бити објављена у серији *Prähistorische Bronzefunde (PBF)*.

⁵³ A. Filimon, *op. cit.*, 372.

⁵⁴ *Ibid.*, 346.

⁵⁵ M. Rusu, Dacia VII, 1963, 108 sqq.; M. Petrescu-Dimbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București 1977, 88, T. 130, 5, 6 и 107, T. 189, 16.

⁵⁶ P. Patay, *A. Tamasi bronzcsészé lelet*, Arch. Ert. CXII, 1985, 211 sq., сл. 2.

d. плосната, неправилног облика зрна, 2 комада. Димензије 9,5×25,4×19 mm, док је друго зрно фрагментовано;

e. Већа призматична зрна, 2 комада, димензија 32,5×11×8,4 mm. (сл. 58—66). Јантар је сада непрозиран, површина мутна, зрна су небрижљиво обрађена и углавном неправилног облика. Иначе сва су пробушена да би се могла низати. Према стручној анализи овај јантар је балтичког порекла (succinik).⁵⁷

У оставама овог типа често се одражава знатно материјално богатство, тако да нису ни ретки налази јантара или зрна ниски од фајанса те од беличасте или плаве стаклене пасте. Просторно најближа 4 налаза јантара у оставама јесу: Марковац—Лесковица⁵⁸, Alțina, Peciș II и Cioclovina.⁵⁹ Вредна је пажње остава из Cioclovinae, која је откривена у пећини 1953. године, изузетно богатог садржаја. Нађено је 2222 бронзана предмета, највећим делом украсних предмета везаних за коњску опрему, уз то и 4 бочице од јелење рожине, златне слепоочничарке, затим 3843 зрна од јантара за низање, те од фајанса, беличасте стаклене пасте као и од калаја. Осим тога нађена је керамика културе Sîntana — Lăruș — Peciș (култура Gáva).⁶⁰

Претежни део остава припада млађем бронзаном добу (На А ступањ по Reinecke са изузетком два предмета који се иначе типолошки сврставају у На В ступањ. То су: мали келт трансилванског типа и наруквница са сноповима окомито урезаних линија оивичени кратким перастим зарезима. Према су карактеристични за тај временски период а што не искључује могућност њиховог ранијег настанка, односно времена пре него што су као нови облик прихваћени на ширем простору. Иначе, како сматра К. Вински-Гаспарини, млађи предмети могу указати на време настајања нових облика те због тога имају велики значај али не и пресудну улогу при датовању целог налаза остава.⁶¹ Према томе остава из Мајдана крај Вршца припада млађем бронзаном добу Карпатског басена а културно се може везати за културу Гава (или културу Sîntana — Lăruș — Peciș према озна-

ци румунских археолога), односно хоризонту остава Cîncu — Suseni. Налази овог хоризонта остава углавном су груписани уз реке Самош и Мориш као и у целом Банату. Ово би се могло само уопштено закључити јер је још увек несигурно повезивање појединих хоризоната са истовременим затвореним налазима — насеља, некрополе, а осим тога све се јасније изражава регионална еволуција; тако да се само проучавањем остава не могу изводити општији закључци.⁶²

Оставе овог хоризонта М. Petrescu-Dimbovița дели у 5 регионалних група. Пету од ових група везује за Банат, како за равницу тако и за предгорје Банатских рудних планина, те за Подунавље. Ова, исто као и група остава доњег Поморишја, заједничка им је карактеристика у томе што у овим подручјима скоро потпуно недостају оставе претходног хоризонта, тј. Ugiu — Domanești.⁶³ И даље, подлога овим оставама као и у осталим деловима Трансилваније објашњава се продирањем носилаца културе Гава. У суштини култура Гава представља нову економику, нарочито у металургији. Њеним ширењем и продирањем утицаја, сличном типу остава припада и знатан број скупних налаза у Срему и Славонији, који се иначе везују за културу равних поља са урнама а одговарају хоризонту II, према подели К. Вински-Гаспарини.⁶⁴ Међутим постоје и везе са западним делом Карпатске котлине, које се могу установити присуством одређених типова бронзаних предмета у оставама: тако напр. мачеви типа Липтау, позаметеријске фибуле, игле са задебљаним вратом на стаблу, игле са таласастим стаблом, бронзане посуде са ушком типа Курд, секире са записцима, листолики врх копља и др. Присуство једног дела ових предмета у Банату и југоисточној Мађарској може се објаснити везама са металуршким центрима источног дела средње Европе, укључујући и Трансилванију.⁶⁵

⁶² Могло би се указати и на три оставе из Баната где су бронзани предмети похрањени у урнама или другим већим посудама културе Гава — Fizeș Cornuțel и Peciș II. Cf. O. Bozu, *Depozitul de bronzuri de la Fizeș, Studii și comunicări de etnografie-istorie* IV, 1982, 149 sq. T. IX са литературом.

⁶³ За ове оставе је карактеристично да не садрже бронзани лом, или само изузетно, већ оруђе, оружје, накит и предмете везане за коњску опрему. Сврставају се углавном у три групе и то према подручјима култура Otoman, Suci de Sus и Noua; у којима поједине групе ових предмета преовладавају или потпуно недостају. Посебна одлика ове металургије, бар што се тиче Баната, јесте прилив елемената западног порекла који је доспео разменом, културним утицајем или посредством занатлија или носноца поменутих културних група.

⁶⁴ K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, 64—65, 77 sq.

⁶⁵ M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, 481.

⁵⁷ Анализа јантара урађена је у лабораторији San Jose State University, San Jose, California. Број анализе Y 77—2. За експертизу дугујем захвалност Dr Joan Todd, Prof. of Ancient History.

⁵⁸ F. Milleker, *Vorgeschichte des Banats* IV, Старинар, 3. сер. XV, 1940, 25, 36.

⁵⁹ M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, 81, 89, 90, 101. Cf. M. Rusu, *Dacia* VII, 184 sq.

⁶⁰ E. Comșa, *Le dépôt en bronze de Cioclovina*, Acta Arch. Carpatica 7, 1966, 169 sq. Cf. M. Petrescu-Dimbovița, *Einige Probleme der Bronzezeit und Beginn der frühen Hallstattzeit im Karpaten-Donaauraum*, Arch. Austriaca, Beiheft 13, 1976, 478 sqq.

⁶¹ K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, 19 sq.

Предмети оставе из Мајдана могу се поделити у две групе: цели и поломљени предмети — будућа ливачка сировина. Као цели, другим речима употребљиви предмети јесу: обе фибуле, мали келт, огрлица састављена од наочарастих привесака и цевчица од спирално увијене жице, затим „затварач за иглу“ те други привесци, надаље наруквице, украсне калотасте плоче, фалере и на крају бронзана здела. Мањи, преостали део предмета је фрагментован: листови тестерица, келт, појасни лимови и неколико сасвим малих уломака бронзе као и делови ливачке погаче. Цели предмети у време укопавања оставе били су још у употреби; сем тога између појединих предмета нема већег временског распона, док су остали неупотребљиви те су могли да послуже као секундарна сировина.

На основу околности налаза а у зависности склањања предмета може се утврдити следеће:

- налаз није укопан у насељу,
- налаз је брижљиво спремљен те закопан у земљу,

- одабран је суд одговарајуће запремине,
- око укопавања оставе могао је бити ангажован само један човек, обзиром на тежину и запремину оставе.

Сем тога посао је обављен брижљиво; сви предмети смештени су у глинену посуду одговарајуће запремине, затим покривени бронзаном посудом, односно заштићени (привремено) од штетног утицаја тла.

Као узрок склањања оставе може се претпоставити да власник — ливац-трговац? може и без наилазеће опасности да сировину, односно благо држи скривену у земљи, можда у близини радионице, пошто бронза не оксидира тако брзо. Карактер оставе могао би да буде одређен као занатско-трговачки, поготову ако се има у виду да је склоњена и цела ћилибарска ниска, такође веома драгоцен предмет. Ипак треба имати у виду да је класификација остава уопште веома хипотетична.

UDK: 903 (497.113) »637«

20. фебруар 1989.

LE TRÉSOR DES OBJETS DE BRONZE DE MAJDAN PRÈS DE VRŠAC

RASTKO RAŠAJSKI, Musée National, Vršac

Le trésor a été trouvé en 1950 sur les pentes des collines de Vršac dites Majdan. Les objets de bronze et les grains d'ambre du collier se trouvaient dans un pot en terre glaise recouvert d'une écuelle en tôle de bronze, le tout enfoui à une profondeur de 1,40 m. La majorité d'objets sont des pièces entières, pièces décoratives surtout, tandis que le reste sont des fragments et des parties de la galette de fonte.

Le contenu du trésor est le suivant:

Une petite fibule d'une pièce en forme d'archet de violon avec le pied en forme de disque fait de fil en spirale: fibule lunettière sans joint élaborée de fil de coupe carrée; 7 pièces de breloques lunettières qui peuvent être réparties en paires de même grandeur, tandis que la septième est isolée et c'est aussi la plus grande; des tubes en fil tourné en spirale (saltaleone) en assez grand nombre, en majorité cassés et d'une longueur totale de 2,419 mm. L'auteur suppose que la combinaison des tubes en spirales et des breloques lunettières formaient le pendentif décoratif, c'est à dire un collier, sur une base du rang triplé des tubes des breloques étaient accrochées, la plus grande au fond et les trois paires fixées des deux côtés rangées par leur grandeur. Ensuite: 4 breloques, en forme de lance, anthropomorphes, circulaires et à plusieurs membres; deux »couvres-aiguille« et 12 plaquettes décoratives en calottes de dimensions diverses avec partie de fixation, c'est à dire de minces trous près du bord: de grandes phalères, l'une coulée l'autre frappée; un objet sans appellation adoptée et de destination inconnue en forme de grande aiguille massive, mais avec épaississement au bout percé horizont-

alement — évidemment partie d'un objet plus complexe — décoration de l'équipement de cheval. Ensuite il bracelets de tige de bronze de coupe circulaire, le côté intérieur aplati, effilés vers les bords, fermés ou aux bouts croisés. La décoration est en lignes striées perpendiculaires couvrant toute la surface ou disposées en faisceaux, en combinaisons diverses. Un petit celte de type transilvanien, du groupe C7 selon la répartition de M. Roussou et une écuelle peu profonde en tôle de bronze avec une anse horizontale — type Handlová selon le classement de Marie Novotná. Parmi les fragments nous avons trouvé: un fragment de la partie inférieure d'un celte plus grand, fragment de la lame d'épée, fragment de serpe; trois feuilles de scie en fragments; un ruban étroit de ceinture et une partie de gaine de la situle dans l'état de récupération pour le ruban de ceinture, ainsi que plusieurs objets partiellement conservés et deux galettes de fonte en fragments. Il faut y ajouter un collier d'ambre avec 45 grains, dont les formes pourraient être qualifiés de cylindriques, en forme de prisme, biconiques ou aplatis de forme irrégulière.

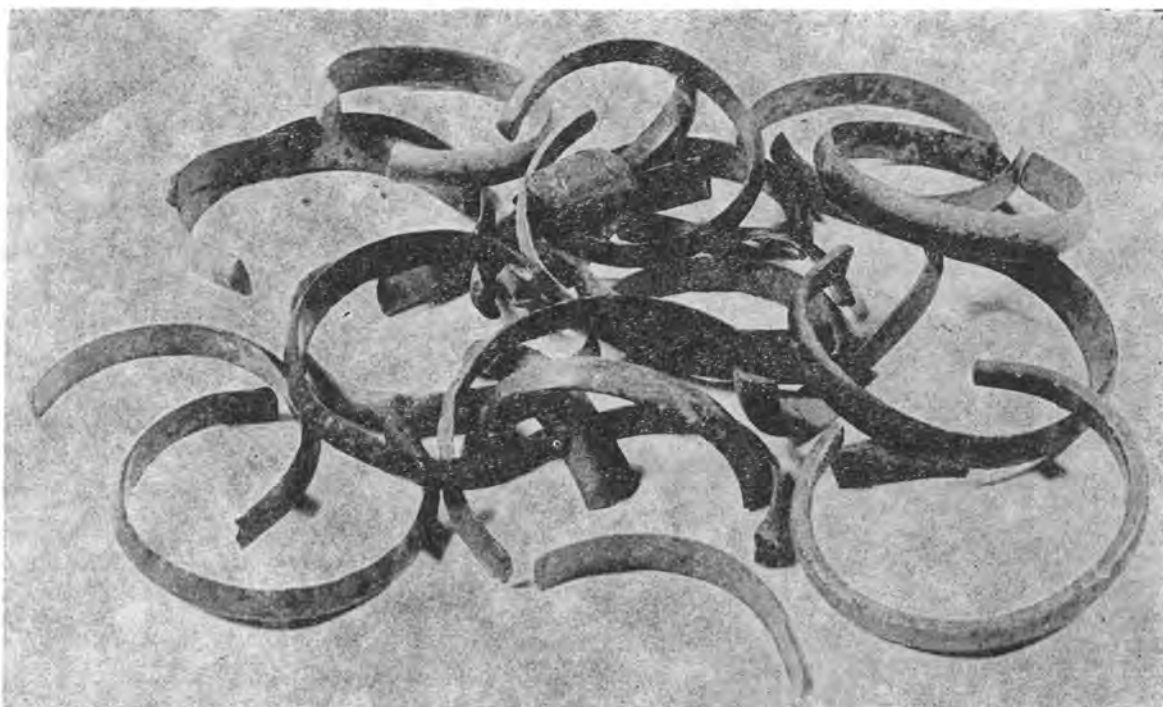
Le dépôt est datée d'âge d'airain tardif du Bassin des Carpathes (degré Ha A selon Reinecke) tandis que culturellement il pourrait être rattaché à la culture Gava. Par le type il appartient à l'horizon des trésors Cincu-Suseni. Selon la répartition de M. Petrescu Dimbovită il serait classé dans le cinquième groupe régional qui englobe Banat ainsi que les versants des montagnes de Banat et le Bassin Danubien.

Остава праисторијских наруквица из села Касидола код Пожаревца

ДРАГАН ЈАЦАНОВИЋ, Народни музеј, Пожаревац

Приликом орања њиве на локалитету „Саночева“ у селу Касидолу код Пожаревца, пронађена је 1983. г. остава бронзаних наруквица.¹

сти или некакав други археолошки материјал. Обилазак терена такође није дао никакве резултате у том смислу.

Остава праисторијских бронзаних наруквица из Касидола. — Le dépôt de Kasidol aux bracelets préhistoriques en bronze.

Остава је нађена у ораничном слоју на дубини од 0,30 m. Према изјави налазача са наруквицама нису откривени фрагменти керамике, ко-

¹ Оставу је пронашао Радомир Марковић, земљорадник из Касидола. О налазу је одмах обавестио Народни музеј у Пожаревцу, тако да је захваљујући њему налаз сачуван у целини.

Оставу сачињава осам целих, пет фрагментованих и девет фрагмената наруквица.

1. Наруквица отвореног типа, елипсоидног облика, троугаоног пресека и благо профилисаних крајева. Богато је украшена урезаним геометријским мотивима. Орнаментика је симетрично распооређена. Крајеви нарукнице су украшени са по три

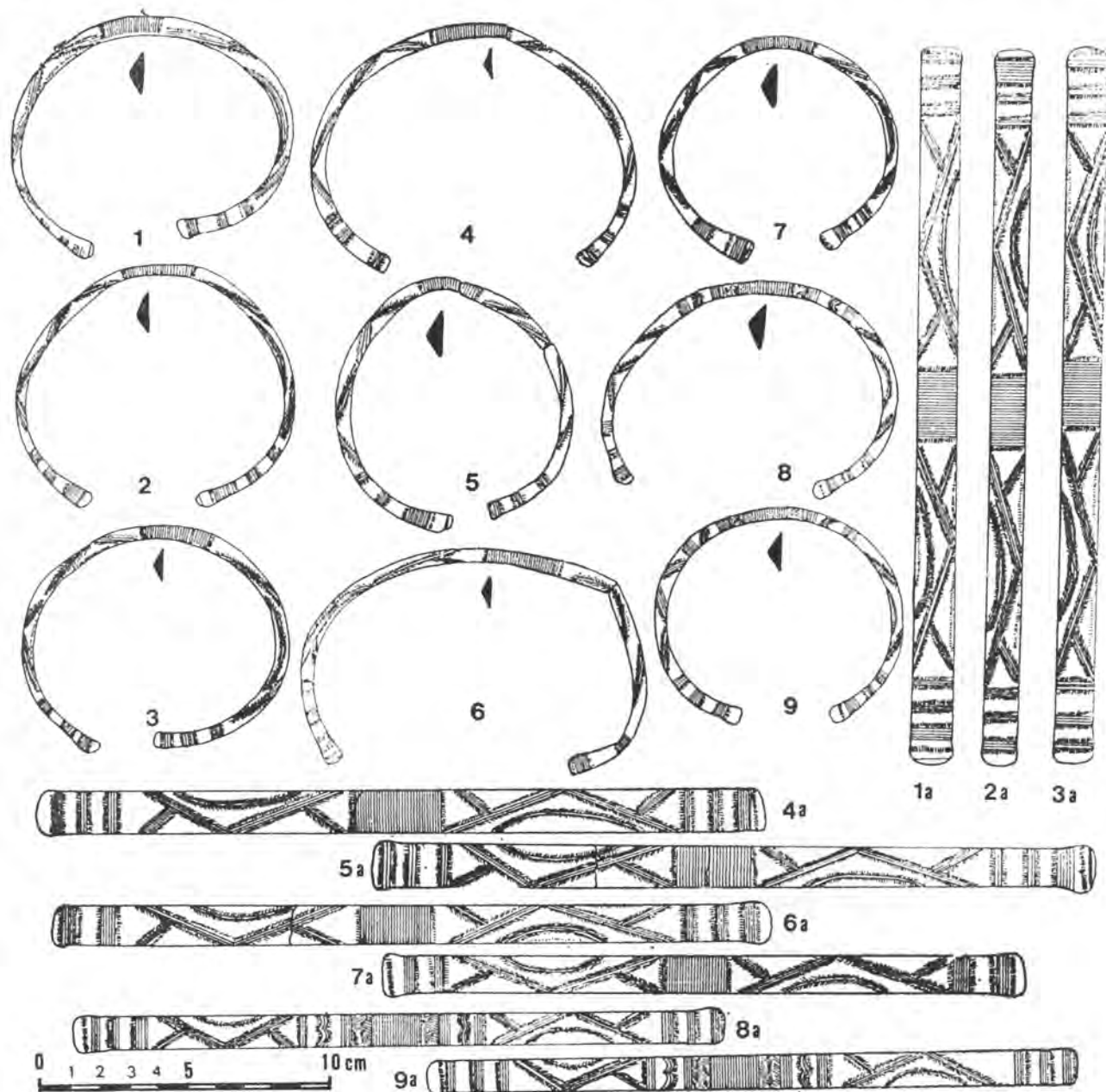
мања снопа попречно урезаних линија, који су изглашени низовима косих цртица. Централни мотив чини већи сноп попречно урезаних линија, који је такође наглашен низом кратких зареза. Простор између централног и крајњих мотива је украшен сложеним цик-цак и једним лучним урезаним мотивом, чије су спољне стране наглашене цртицама. Мотиви су обрнуто симетрични. Димензије: $9,7 \times 8$ cm. Тежина: 93,30 g. (сл. 1.1).

2. Наруквица истог облика и орнаментике као и претходна. Димензије: $9,7 \times 8,7$ cm. Тежина: 89,00 g. (сл. 2.2).

3. Наруквица истог облика и орнаментике као и претходне. Димензије: $9,2 \times 7,8$ cm. Тежина: 90,80 g. (сл. 1.3).

4. Наруквица истог облика и орнаментике као и претходне. Приликом налаза је поломљена на два дела. Димензије: $11,3 \times 9$ cm. Тежина: 81,20 g. (сл. 1.4).

5. Наруквица истог облика и орнаментике као и претходне. Приликом налаза је поломљена на три дела. Димензије: $8,5 \times 9,2$ cm. Тежина: 83,00 g. (сл. 1.5).

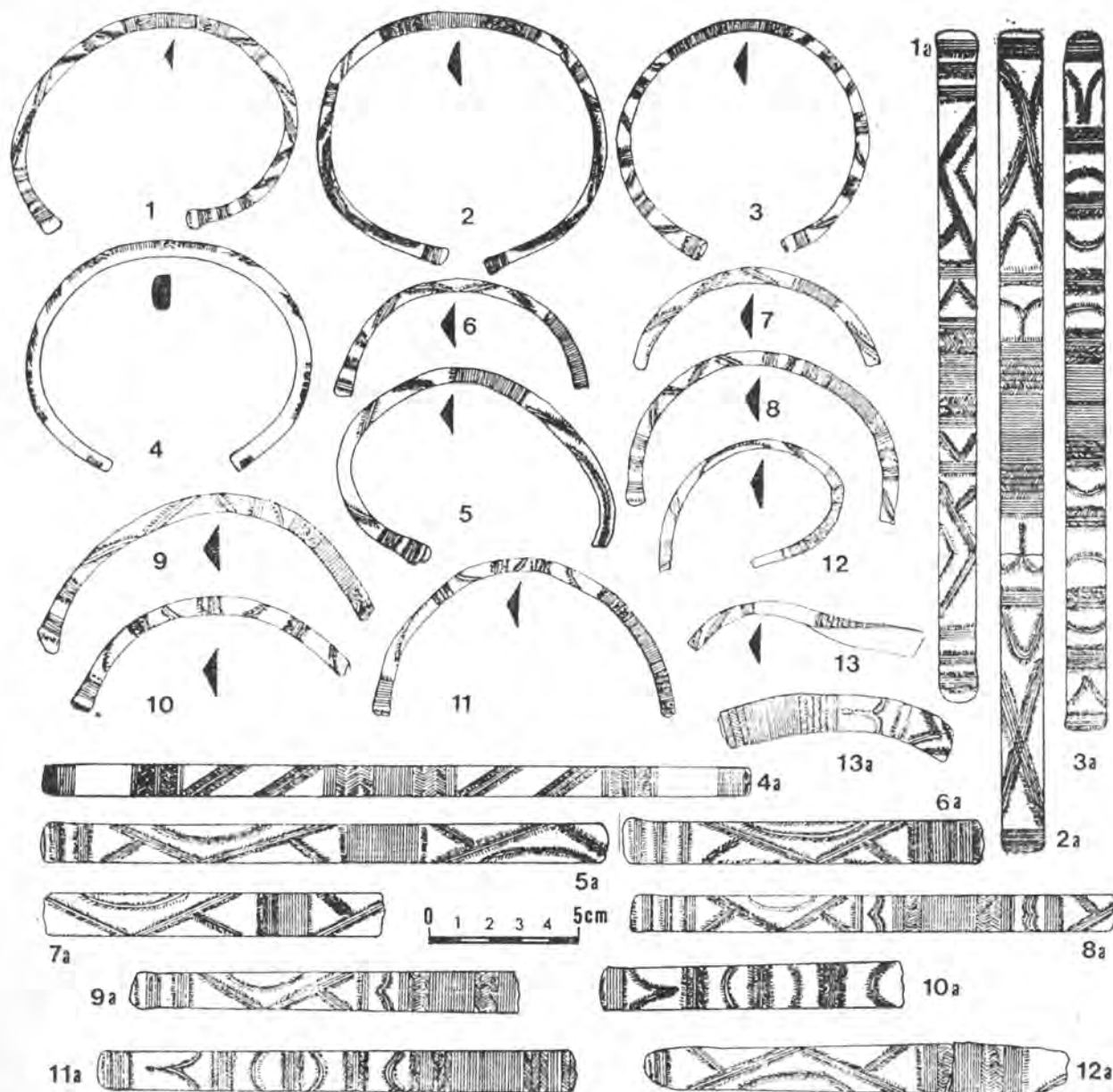
Сл. 1. — Остатак праисторијских бронзаних нарукница из Касидола. — Fig. 1. — Le dépôt de Kasidol aux bracelets préhistoriques en bronze.

6. Наруквица истог облика и орнаментике као и претходне. Приликом налаза је поломљена на два дела. Један крај наруквице је уместо са три украшен са два снопа попречно урезаних линија. Димензије: 12,1×7,5 cm. Тежина: 86,80 g. (сл. 1.6).

7. Наруквица истог облика и орнаментике као и претходне. Крајеви наруквице су уместо са по три, украшени са до два снопа попречно урезаних линија. Димензије: 8,5×8,3 cm. Тежина: 76,80 g. (сл. 1.7).

8. Наруквица слична претходним. Средишњи мотив чини један већи и два мања снопа попречно урезаних линија. Простор између њих је испуњен

косим цртицама које чине мотиве класа. Површина између централног и крајњих мотива је једним снопом попречних линија подељена на две неједнаке метопа. Снопови су са стране која је окренута крајевима наглашени косим цртицама. Мања метопа се налази уз централни мотив. Испуњена је троструким попречно постављеним мотивом у облику броја 3, који је наглашен цртицама. Веће метопа су украшене цик-цак и лучним мотивом, који су наглашени цртицама. Мотиви у већим методама су обрнуто симетрични у односу један на други. Димензије: 10,3×7,5 cm. Тежина: 67,70 g. (сл. 1.8).

Сл. 2. — Остава праисторијских бронзаних наруквица из Касидола. — Fig. 2. — Le dépôt de Kasidol aux bracelets préhistoriques en bronze.

9. Наруквица истог облика и орнаментике као и претходна. Димензије: $8,7 \times 7,9$ cm. Тежина: 65,00 g. (сл. 1.9).

10. Наруквица слична наруквицама 8 и 9. Мање метопису испуњене двоструким V мотивом који су наглашени цртицама. Наруквица је приликом налаза поломљена на два дела. Димензије: $9,7 \times 7,5$ cm. Тежина: 67,80 g. (сл. 2.1).

11. Наруквица сличног облика као претходне. Простор између крајњих и централног мотива је такође подељен на по једну већу и једну мању метопу. Већа је украшена урезаним вишеструким X мотивом и једним попречно постављеним лучним мотивом, који су наглашени цртицама. Мање метопису украшене са по једним попречно постављеним и лучно изведеним V мотивом, који су наглашени цртицама. Димензије: $10 \times 8,8$ cm. Тежина: 88,90 g. (сл. 2.2).

12. Наруквица слична претходним. Простор између централног и крајњих мотива је са по три снопа попречно постављених мотива класа, подељен на по четири приближно једнаке метопису. Метопису на крајевима су украшене са по једним лучно изведеним V мотивом, а остале са по једним попречно постављеним и симетрично распоређеним лучним мотивом. Пречник: 8,6 cm. Тежина: 72,70 g. (сл. 2.3).

13. Наруквица слична претходним. Простор између средишњег и крајњих мотива је са по два наизменично постављена мотива класа који су раздвојени и са страна ограничени са по три попречне линије, подељен на две метопису. Метопи до краја наруквице је неорнаментисана, а уз средишњи мотив је испуњена са по два косо постављена снопа линија наглашена цртицама. Димензије: $9,7 \times 8$ cm. Тежина: 107,70 g. (сл. 2.4).

14. Фрагмент сличне наруквице. Димензије: $9,5 \times 7,1$ cm. Тежина: 60,70 g. (сл. 2.5).

15. Фрагмент краја наруквице истог облика и орнаментике као и претходни. Димензије: $8,6 \times 4$ cm. Тежина: 43,70 g. (сл. 2.6).

16. Фрагмент средишњег дела наруквице истог облика и орнаментике као и претходни. Димензије: $8,5 \times 3,5$ cm. Тежина: 40,75 g. (сл. 2.7).

17. Фрагмент наруквице истог облика и орнаментике као наруквице број 8 и 9. Димензије: $9,3 \times 5$ cm. Тежина: 51,30 g. (сл. 2.8).

18. Фрагмент наруквице истог облика и орнаментике као претходни. Димензије: 10×4 cm. Тежина: 42,80 g. (сл. 2.9).

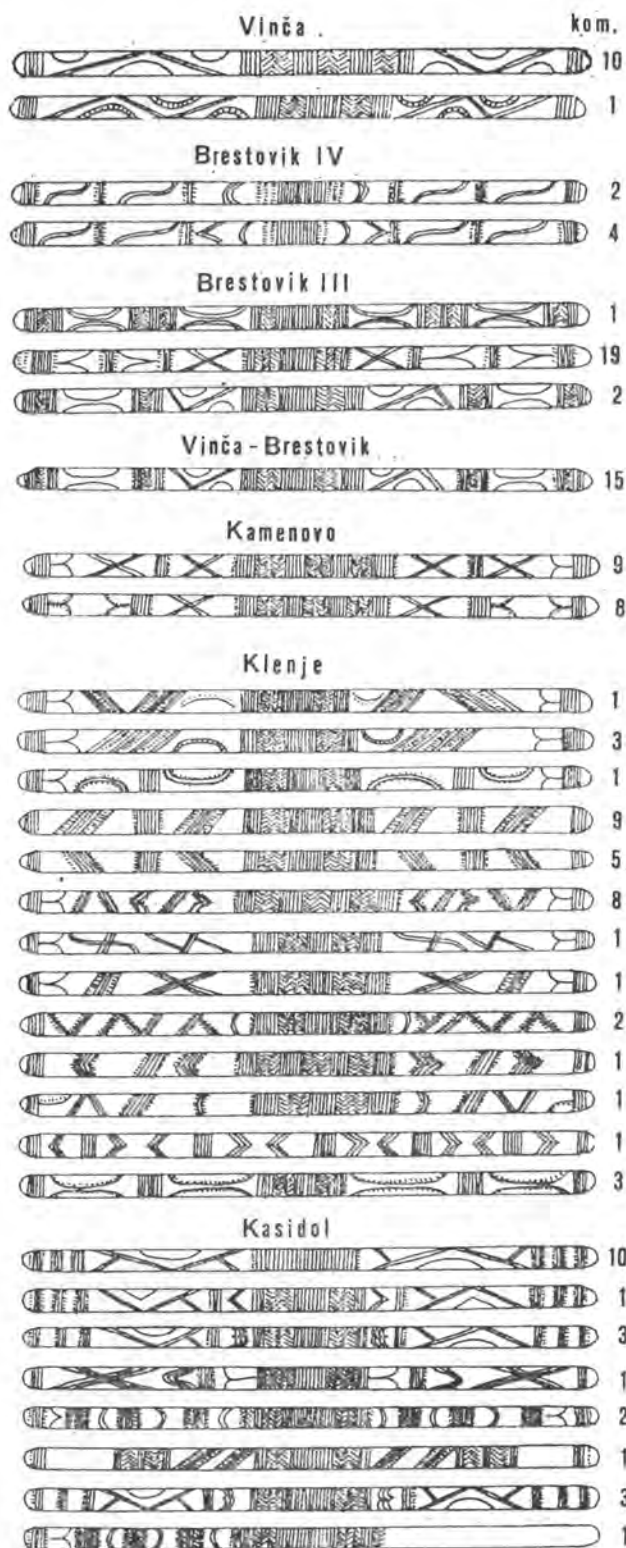
19. Фрагмент наруквице истог облика и орнаментике као наруквица број 12. Димензије: 8×3 cm. Тежина: 32 g. (сл. 2.10).

20. Фрагмент наруквице истог облика и орнаментике као претходни. Димензије: $10,3 \times 5,5$ cm. Тежина: 46,20 g. (сл. 2.11).

21. Два фрагмента сличне наруквице. Димензије: 8×2 cm. Тежина: 47 g. (сл. 2.12).

22. Фрагмент средишњег дела наруквице, деформисаног приликом налаза. Димензије: 8×2 cm. Тежина: 22,30 g. (сл. 2.13).

Наруквице из оставе из Касидола припадају типу Брестовик — Винча и чест су налаз у српском Подунављу. Нађене су у оставама

Сл. 3. — Орнаментални мотиви наруквица типа Брестовик—Винча. — Fig. 3. — Formes ornementales des bracelets du type Brestovik-Vinča.

Брестовик III², Брестовик IV³, Винча⁴, Винча или Брестовик⁵, Каменово⁶ и Клење⁷. Датоване су у период Br D — Ha A1, односно у време између 1230. и 1100. године старе ере. М. Гараџанин је ове оставе определио у хоризонт II Панонско-подунавске регије, који се уско везује за хоризонт Cincu-Suseni у Трансилванији⁸.

Сложена геометријска орнаментика покрива целу спољашњу страну наруквице. Изведена је оштром, највероватније кременом алатком. Само орнаментисање наруквице захтевало је изузетну вештину, стрпљење и време, далеко више него да је украшавање изведено ливењем. Сложени геометријски мотиви, који се понављају на великом броју наруквица унутар појединих остава, можда указују на неке друге, а не само декоративне моменте. Из анализе орнаменталних мотива (сл. 3) очигледно је да се мотиви са наруквице из наведених остава јављају само унутар ових налаза. Са друге стране поједини мотиви се јављају на више наруквица, а неки су чак доминирајући унутар појединих остава. На основу тога можемо претпоставити да наруквице из оставе „Винча или Брестовик“ припадају остави Брестовик III. Евентуално зна-

чење појединих система орнаменталних мотива остаје предмет даљих истраживања. За сада остаје необјашњено зашто појединих мотива нема на наруквицама из различитих остава, иако су неке од њих (на пример Брестовик III, Брестовик IV и Винча, или Каменово, Клење и Касидол) нађене на врло блиским географским просторима. Врло је мала вероватноћа да су мајстори који су израђивали наруквице са појединим системима орнаментике, „продавали их“ само појединим заједницама људи. Са друге стране уколико претпоставимо да они наруквице украшавају посебним мотивима за сваку заједницу, онда би могло бити да у тој орнаментичкој постоји нешто више од самог украса, нешто што можемо назвати идентитетом одређене заједнице људи.

Остава из Касидола, пошто садржи само наруквице, сасвим извесно је вотивног карактера.⁹ Она представља заветни дар неком врховном хтонском божанству, заштитнику рудара, металурга и ковача, једном веома важном божанству у паганској религији бронзаног и старијег гвозденог доба Подунавља, које је судећи по бројним оставама поштовано код већине становништва овог подручја¹⁰.

7. мај 1988.

UDK: 903:26 (497.11)

LE DÉPÔT DES BRACELETS PRÉHISTORIQUES DU VILLAGE KASIDOL PRÈS DE POŽAREVAC

DRAGAN JACANOVIĆ, Musée National de Požarevac

Lors du labourage d'un champ au site «Samoceva» au village de Kasidol en 1983 un dépôt des bracelets en bronze a été découvert. Le dépôt a été trouvé dans la couche du labour à la profondeur de 0,30 m. Il est constitué de huit bracelets entiers, de cinq bracelets fragmentés et de neuf fragments de bracelet. Tous les bracelets sont de type ouvert, à la coupe triangulaire, de forme ellipsoïdale et aux bouts légèrement rétrécis. Ils sont riches en ornements géométriques entaillés. Par leur forme et leurs ornements ils appartiennent au type Bresto-

vik—Vinča, daté de la période Br D — Ha A₁, c'est à dire à l'époque entre 1230 et 1100. M. Garašanin a situé les dépôts avec de tels bracelets à l'horizon II de la région Pannonienne-danubienne, qui est étroitement liée à l'horizon Cincu-Suseni en Transylvanie. Le dépôt de Kasidol, puisqu'il ne contient que des bracelets, est certainement de caractère votif et il représente le don votif à une divinité chtonienne suprême qui a été, à en juger selon de nombreux dépôts, adorée par la majeure partie de population dans le Bassin Danubien.

² *Праисторијске оставе у Србији и Војводини* I, Fontes I, Београд 1975, Т. IX, 3, 4; Т. X, 1—6; Т. XI, 1—6; Т. XII, 1—6; Т. XIII, 1—4.

³ *Ibid.* Т. XV, 1—6.

⁴ *Ibid.* Т. XVIII, 3—8; Т. XIX, 1—5.

⁵ *Ibid.* Т. XX, 1—6; Т. XXI, 1—9.

⁶ *Ibid.* Т. LXVIII, 1—11; Т. LXIX, 1—6.

⁷ Д. Јацановић, *Праисторијска остава металних предмета из села Клења код Голупца*, Старицап н. с. XXXVII/1986, Београд 1987, 153—173, Т. III, 2—12; Т. IV, 1—14; Т. V, 1—12.

⁸ М. Гараџанин, *Ostave perioda polja sa urnama u jugoistočnoj Panoniji i severnoj Srbiji*, *Праисторија југославенских земаља* IV, Сарајево 1983, 691.

⁹ М. Гараџанин, *op. cit.*, 685.

¹⁰ Д. Јацановић, *op. cit.*, 172.

Ојнохоја из Атенице и група кљунастих крчага у унутрашњости Балкана

МАЈА ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, Археолошки институт, Београд

Од момента објављивања кнежевских гробова из Атенице, откопаних 1958/1959. г.,¹ у нашој науци усталило се мишљење, кога се до сада стриктно придржавао и аутор ових редова, да веома интересантна грчка ваза (сл. 1 и 3, 8) из централног гроба хумке II ове некрополе представља импортовани предмет јонског порекла с краја VI в. ст. е. Цео се овај комплекс налаза сврставао у исти низ са кнежевским гробовима у Новом Пазару, одн. са осталим кнежевским сахрањивањима илирског подручја (Гласинац, Пећка Бања, Пилатовићи), као и са Требеништем. Ипак, ако се детаљније сагледају како особености погребног ритуала, тако и општи контекст и садржина гробних прилога нађених у ове две велике хумке, све више се, како се чини, устаљује мишљење о специфичности атеничког материјала у односу на остале гробове сличног типа.² То се посебно види по јединственој појави погребних кола, по фрагментима домаће керамике која се везује за једну специфичну варијанту Басараби културе, те по неким сасвим изузетним, такође, импортованим предметима као што је ојнохоја украшена хоризонталним тракама или коштане плочице.³ Због уништења у ватри бронзаних посуда, од којих су очувани само незнатни трагови, и само једне

очуване керамичке вазе, овај налаз, у коме највећи број примерака отпада на ситне златне и сребрне апликације за украшавање одеће појника, делује скоро сиромашно у односу на налаз из Новог Пазара. Ипак, ојнохоја из Атенице управо својим специфичним обликом и декорацијом у знатној мери појачава утисак прожетости грчким духом код налаза овог гробног комплекса (сл. 1). Треба такође истаћи да је ова ојнохоја својим осебујним обликом и начином украшавања представљала усамљену појаву.

Међутим, како се то често дешава, нови налази доносе и нове идеје, и потребу поновног сагледавања проблема у новој светлости. У односу на атеничку ојнохоју такав налаз представља откриће две металне (бронзане) вазе у једном од гробова велике касногеометријске и архајске некрополе Вица у Епиру.⁴ Др Јулија Вокотопулу, која је истраживала некрополу Вица, у веома исцрпној публикацији о бронзаним вазама⁵ уврстила је атеничку ојнохоју у групу тзв. крчага са косо усеченим ободом (*prochoi*), одн. ојнохоја са кљуном, »beaked oinochoai«, како их назива Н. Рајне.⁶ Целу групу она сврстава у коринтске производе, како бронзане, тако и керамичке вазе, иако напомиње да у читавом Средоземљу и на Балкану постоје вазе сродног типа, и то још од раног и средњег бронзаног доба па све до почетка, а понегде и до каснијег периода гвозденог доба, одн. до V—IV в. ст. е. Сам облик је, изгледа, малоазијског порекла и први пут се јавља у слоју Троја

¹ М. Букнић, Б. Јовановић, *Илирске кнежевске гробнице у Атеници*, Чачак 1966; Id., Arch. jugosl., VI (1965), pl. XXVI, 1; *Илири и Дачани*, каталог изложбе, Нар. музеј, Београд 1972, пл. XV.

² R. Vasić, *Kneževski grobovi iz Novog Pazara i Atenice*, у: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, knj. V: *Željezno doba*, Sarajevo 1987, 644—650, који закључује да карактер атеничких производа указује на другу традицију везану више за централнобалканску аутохтону културу, него за западнобалканску (*ib.*, 649).

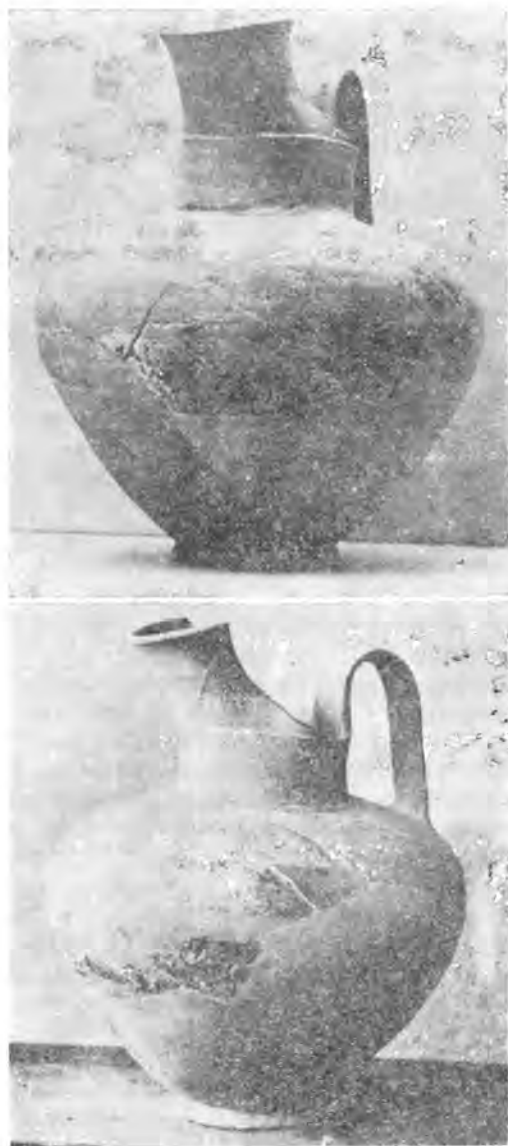
³ А. Палавестра, *Кнежевски гробови старијег гвозденог доба на централном Балкану*, Београд, 1984, 45—46.

⁴ Arch. Deltion, 22 (1967), B 2, 349, fig. 253 β, γ.

⁵ J. Vokotopoulou, *Corinthian bronze Prochoi. A Contribution to the Study of Ancient Greek Bronze-working*, Athens 1975, 167, pl. 3 ε, 4—7; pl. 8—12.

⁶ H. Payne, *Necrocorinthia*, repr. 1971, 326, pl. 42, 2—3, br. 1405.

I, али је веома омиљен у микенској керамици средње- и каснохеладског доба, посебно у „мат бојеној“ техници. Тада се појављује и на Балкану (крчази из Бубушти и Килиндира).⁷ У унутрашњим областима Балкана, као и у суседним

Сл. 1. — Ојнохоја из Атенице. — Fig. 1. — Oenochoé d'Aténica.

областима Епира и Албаније, они су се веома проширили у касно бронзано и рано гвоздено доба, како неукрашени, тако и у „мат бојеној“

⁷ W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939, 176 бр. 211 (Molyvourgo); 218 бр. 424 (Килиндр); 227 бр. 463 (Бубушти).

техници украшавања.⁸ Према Ј. Вокотопулу,⁹ у Македонији се овај облик крчага задржава до краја VI в. ст. е., а у Тесалији, где је увек био израђиван на витлу, добро је познат у протогеометријском и геометријском периоду (Мармариана, Капакли), док се на Евбеји исти облик не задржава даље од краја VIII в.¹⁰ Једино у Коринту, према њеном мишљењу, тај облик наставља да живи све до IV в. ст. е., одакле су га крајем VI в. преузели атички грнчари, а касније, у V и IV в., исти се облик раширио у Етрурији и по читавој Италији, стварајући посебне варијанте. Током читавог развоја керамичке вазе типа prochois следице су типолошки развој бронзаних посуда, чиме се могу објаснити многе њихове специфичности. То се нарочито односи на облик издуженог кљунастог изливка и на облик дршке, на којој се појављују додатни украси у облику женске протоме на горњем крају дршке, одн. два округла диска са обе стране дршке.

Бронзане посуде таквог типа такође су познате међу нашим налазима. То су две дршке бронзаних крчага из Требеништа, које се налазе у Народном музеју у Београду,¹¹ као и један цели крчаг и неколико дршки из музеја у Софији, са истог локалитета.¹² Поред тога, у исти низ налаза бронзаних кљунастих ојнохоја сврстана је и минијатурна бронзана ваза из Новог Пазара.¹³ Сви ови налази датирани су или у крај VI/поч. V в. (Нови Пазар) или у почетак V в. (Требениште).¹⁴

За разлику од ових металних ваза, атеничка ојнохоја нема никаквих пластичних украса, а има и других типолошких одступања од уобичајеног типа, као што је нпр. појава карактери-

⁸ A. Hochstetter, *Die mattbemalte Keramik in Nordgriechenland...*, Pr. Z., Bd. 57/2 (1982), 209, fig. 9 (на стр. 217). *Id.*, *Kastanas: Die handgemachte Keramik*, Schichth 19 bis 1, Praehistorische Archaeologie in Südosteuropa, Bd. 3, Berlin 1984, 50—58, T. 267.

⁹ J. Vokotopoulou, *Corinthian bronze Prochoi*, 168.

¹⁰ Чини ми се да се не може категорички тврдити да на Евбеји ови крчази нестају после краја VIII в., јер је међу старим керамичким налазима из предатних ископавања на Евбеји овај облик био потврђен и датиран у VI в. ст. е.: J. Boardman, *Pottery from Eretria*, BSA vol. XLVII (1952), 9, pl. 3 B, 4.

¹¹ Љ. Поповић, *Каталог налаза из некрополе код Требеништа*, Београд 1956, pl. XXIX, 34; J. Vokotopoulou, *Bronze Prochoi*, 46, кат. бр. 39, 40.

¹² В. Лахтов, *Проблем тревенишке културе*, Охрид 1965, тб. XL, 2; J. Vokotopoulou, *op. cit.*, 46—47, кат. бр. 41—45, pl. VIII.

¹³ Б. Мано-Зиси и Љ. Поповић, *Нови Пазар, илирско-грчки налаз*, Београд 1969, 15, тб. V; J. Vokotopoulou, *op. cit.*, 46, кат. бр. 38, pl. VIII.

¹⁴ J. Vokotopoulou, *op. cit.*, 46—47.

стичних хоризонталних рељефних трака на грлу, непосредно испод дршке и на прелазу грла у раме. Њена веома танка тракаста дршка има ребрасту површину, док је обод кљунастог изливка благо подвучен рељефним ваљком. Према свом општем облику са ниским трбухом и

(575—550. г.).¹⁵ На основу тога Ј. Вокотопулу датира атеничку ојнохоју заједно с њима, у другу четвртину (а не на крај) VI в. ст. е.

Што се тиче украшавања атеничке вазе и квалитета глине, морамо истаћи да је управо квалитет глине био један од разлога због чега се ова ојнохоја сврставала међу јонске производе. Наиме, фина црвенкастожута, скоро наранџаста глина прожета је ситним сјајним зрнцима лискуна, што свакако није особина коринтских глина. Као следећи разлог и раније је истицана велика сличност атеничке ојнохоје са неким од касногеометријских и архајских фригијских крчага типа *prochous*, као што је случај са крчагом из Синопе (сл. 2).¹⁶ Овде се поред изричите подударности облика грла и трбуха (са изузетком равнот дна) такође јављају трагови сликане тракасте декорације, али израбене поврх беле ангобе у украсном пољу на трбуху вазе. Ваза из Синопе, на основу заједничких налаза са атичком црнофигурном керамиком у истом слоју, датирана је у другу трећину VI в. ст. е. Ради разрешавања ове дилеме потребно је да се сагледа место ојнохоје из Атенице у склопу осталих налаза крчага сличног типа на подручју Македоније, Албаније и Епира, где их је сада забележено скоро исто толико колико је ушло у каталог Ј. Вокотопулу, у коме су споменути, осим крчага из Атенице, још и налази из тумула II у Кучи и Зи (Код Корче у Албанији), такође као коринтски производи.¹⁷ Због веће прегледности описаћемо ове налазе у оквиру појединих ужих подручја.

I

ЈАДРАНСКА ОБАЛА И ЊЕНО ЗАЛЕБЕ

1. Кондас, гроб 54 а (околина Берата)¹⁸ (сл. 3, 6). Широки, косо засечени обод; овоидни трбух са најширим дијаметром на рамену, на тешкој прстенастој нози. На грлу испод високе вертикалне дршке пластично ребро, а исто тако на прелазу према рамену; десно и лево од дршке два округла диска. Цела површина прекривена је црним фирнисом, осим широке зоне на рамену, која је слободна и украшена хоризонталним тракама, са низом тачака на трбуху, док су на рамену приказани наизменично језич-

Сл. 2. — Крчаг из Синопе, бр. 1. — Fig. 2. — Cruche de Sinope, n. 1.

јако раширеним раменима, који се веома сужава на доле ка малој ниској прстенастој нози, атеничка ојнохоја спада у ране примерке архајског доба, од којих јој је најближа црнофирнисана ојнохоја из Коринта (сл. 3, 5), као и веома леп примерак црнофигурне *prochous* из музеја у Ст. Луису, обе из каснокоринтског I периода

¹⁵ *Ib.*, 71; H. Payne, *op. cit.*, 176.

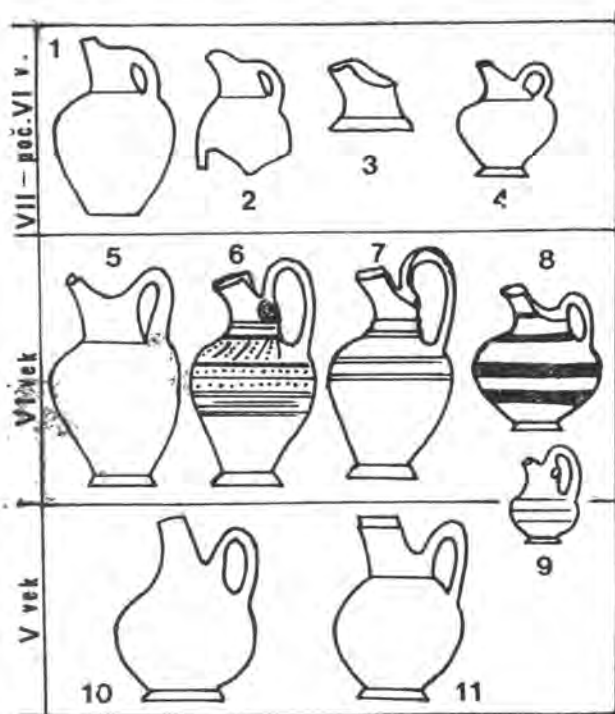
¹⁶ E. Akurgal, L. Budde, *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Sinope*, Ankara 1956, T. III; E. Akurgal, *Die Kunst Anatoliens*, Berlin 1961, 85.

¹⁷ J. Vokotopoulou, *op. cit.*, 71, fig. VII, β.

¹⁸ N. Ceka, *La civilisation protourbaine illyrienne*, Iliria, XV/1 (1985), 118, fig. 3,6.

ци и вертикални низови тачака. Нема података о фактури и боји глине.

Једноставност декорације, одсуство женске главице код корена дршке и нарочито издужене пропорције тела вазе упућују на каснији датум, свакако већ на V век ст. е. Заједнички налази из истог гроба, као што су два киликса типа С, дубоки аск и један пехар са равним дном (тип) указују на другу четвртину V в. као најужи оквир за датовање овог гроба.

Сл. 3. — Коринтски прохуси и њихове имитације (група I): 1—5. (к. бр. 21); 8. Атеница (к. бр. 25); 9. Лисијево Поље/Иванград (к. бр. 26); 10. Вица Загорију (к. бр. 24); 11. Чинамак? (к. бр. 6). — Fig. 3. — *Prochoi corinthiens et leurs imitations (groupe I)*: 1—5. Corinthe (selon J. Vokotopoulou); 6. Kondas/Berat (с. n-o 1); 7. Sindos (с. n-o 21); 8. Atenica (с. n-o 26); 9. Lisiyevo Polje/Ivangrad (с. n-o 26); Vica Zagouriou (с. n-o 24); 11. Cinamak? (с. n-o 6).

2. Кучи и Зи, тум. II, гробови 11 и 17.¹⁹ Две ојнохоје, скоро истоветне, разликују се само незнатно у величини: у гр. 11 вис. око 30 см, а у гр. 17, висина 31 см (сл. 4, 3). Ниско грло са високо уздигнутим кљунастим изливком, на ободу оивченим пластичном траком, оштро се одваја од сферичног облика трбуха поставље-

ног на ниској прстенастој нози. Дршка је тракаста, ниско постављена, не прелази висину руба косо засеченог обода. Глина је светла, фина, помешана са ситним песком (лискун?), слична вази из Атенице. На трбуху је сликана декорација: у горњем делу, у висини дршке, широка таласасти линија фирниса која се у предњем делу спирално завршава; испод ње следи низ вертикалних цртица сличних ресама. Две широке хоризонталне траке украшавају доњи део трбуха; нога и уски простор изнад ње такође су обојени фирнисом. Фирнис је местимично црвене боје. Ј. Вокотопулу датира вазе из некрополе Кучи и Зи око средине VI в., с обзиром на карактер декорације и тежки сферични облик трбуха, сличан архајским крчазима из музеја у Коринту (сл. 3, 1, 2, 4).

3. Рехова (област Колоње), гробни налаз из тумула.²⁰ Висина око 20 см. Крчаг са високим, лучно закошеним ободом који се спушта према дршки, са пластичним истакнутим ребром на прелазу грла у рамена. Сферични трбух се постепено сужава на ниској профилисаном нози. Дршка тракаста, округла, савијена на раме. Глина је жућкаста, окер. У истој некрополи постоје бројни налази ове керамике, не само жућкасте него и сиве глине, израђене на витлу или руком, који се датирају у прву половину VI в. ст. е., а представљају имитацију грчког облика, одн. прохуса коринтског типа. Појава пластичног прстена на рамену повезује овај тип са веома старим обликом из геометријског доба, познат у некрополи Вица (Епир) у гробу 27, где је датиран у VIII—VII в.²¹ (сл. 4, 5).

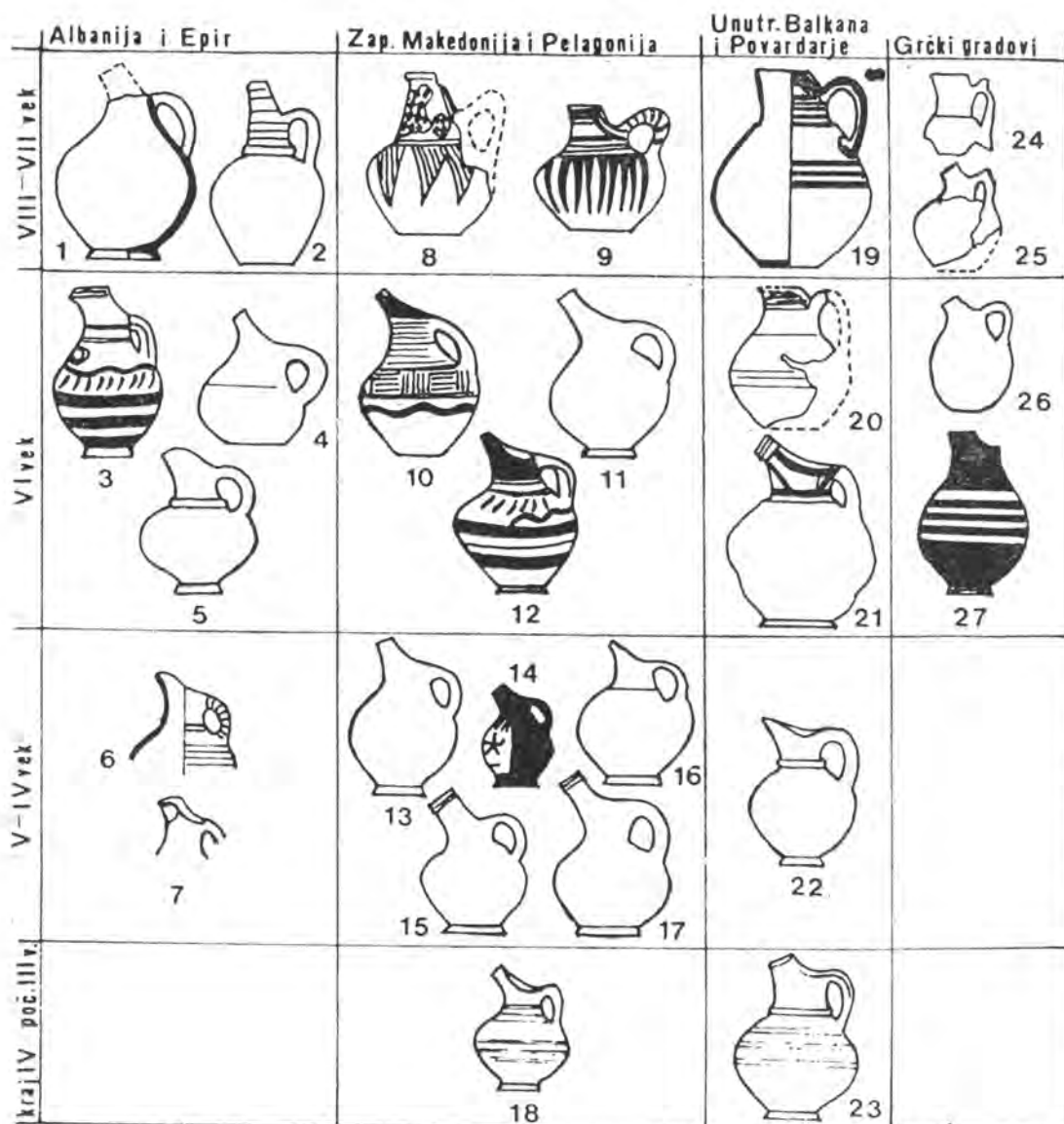
4. Кротина (антички *Dimallum*), насеље²² (сл. 4, 6). Горњи део крчага истог типа. Очувана висина око 16,5 см. Разликује се од претходног присуством сликане тракасте орнаментике на широким округлим раменима, исто тако одвојеним од грла пластичном траком, као и на дршки која је украшена ситним попречним потезима фирниса. Ова врста орнаментике блиска је оној на вазама из тумула Кучи и Зи (к. бр. 2). Нема поузданих података о стратиграфској припадности ове вазе, али је можемо са доста вероватноће приписати налазима прве, тзв. предурбане фазе насеља *Dimallum*, у коме су се поред осталог налазили и фрагменти коринтске керамике.

²⁰ S. Aliu, *Aspects de la culture illyrienne des VIIe—Ve siècle av. n. ère dans la région de Kolonje, Iliria*, XV/2 (1985), 276, pl. I, 6.

²¹ J. Vokotopoulou, *L'Épire au 8e et 7e siècle avant J. C.*, Annuario della sc. arch. di Atene e delle Missioni italiane in Oriente, vol. LX, n. s. XLIV (1982), fig. 27 (из гроба 177).

²² B. Dautaj, *Aspects de la vie économique à Dimale, Iliria*, VI (1976), 155—159, T. II, 9.

¹⁹ Zh. Andrea, *Les tumuli de Kuçi i Zi, Iliria*, VII/VIII (1977—78), pl. IV (гроб 11) и pl. V (гроб 17); pl. VIII, 8. Cf. такође, J. Vokotopoulou, *op. cit.*, кат. бр. 13.

Сл. 4. — Домаћи типови прохуса. Група IIb: 1. Трен; 2. Вица Загурну; 3. Кучи и Зи (к. бр. 2); 4, 5. Рехова (к. бр. 3); Dimallum (Кротина (к. бр. 4)); 7. Клос (к. бр. 5). Група IIa: 8, 9. Живојно; 10, 13, 14, 15. Козани (к. бр. 13, 14, 15); 11. Драгош (к. бр. 10); 12, 16. Требениште (к. бр. 8, 9); 17. Беранци (к. бр. 17); 18. Требенишко Кале (к. бр. 11). Група IIc: 19, 20. Бевџелија (к. бр. 17, 18); 21. Демир Капија (к. бр. 21); 22. Љуљаци (к. бр. 27); 23. Пећине (к. бр. 28). Налази из грчких градова: 24, 27. Еретрија; 25. Тасос (к. бр. 23); 26. Олинт (к. бр. 21). — Fig. 4. — Types domestiques du prochous. Groupe IIb: 1. Tren; 2. Vica Zagouriou; 3. Kuči i Zi (c. n-o 2); 4-5. Rehova (c. n-o 3); Dimallum/Krotina (c. n-o 4); 7. Klos (c. n-o 5). Groupe IIa; 8, 9. Živojno; 10, 13, 14, 15. Kozani (c. n-os 13, 14, 15); 11. Dragoš (c. n-o 10); 12, 16. Trebenište (c. n-os 8, 9); 17. Beranci (c. n-o 17); Trebeniško Kale (c. n-o 11). Groupe IIc: 19, 20. Djevdjelija (c. n-os 17, 18); Demir Kapija (c. n-o 21); 22. Ljuljaci (c. n-o 27); 23. Pećine (c. n-o 28). Découvertes dans des villes grecques: 24, 27. Eretria; 25. Thassos (c. n-o 23); 26. Olynthos (c. n-o 21).

5. Клос (област Фиер), насеље.²³ Очувана висина око 2 см. Фрагмент изливка кљунастог крчага са косо усеченим грлом, израђен од црвенкастожуте глине са финим примесима лис-

куна, у прелому сив. Нема трагова фирниса. Близак облику вазе из тумула Рехова. Према стратиграфској слици насеља комад потиче из најдубљег слоја, датираног у крај VI и почетак V в. ст. е. (сл. 4, 7).

²³ Iliria, III (1975), 465-470, pl. I, 7.

6. Чинамак (Kukës?). Нема тачних података о месту налаза (сл. 3, 11).²⁴ Облик вазе са сферичним трбухом и ниским грлом близак је крчазима из Кучи и Зи, али се разликује по друкчије постављеној тракастој дршци, која је високо уздигнута, иако не прелази висину обода као код раније поменуће вазе из некрополе Кондас. Површина је неукрашена, а нога споља профилисана, равна. Уместо пластичне профилијације испод обода изливка овде је само оштро извучени руб. Ваза представља вероватно каснију модификацију крчага са кугластим трбухом, можда из V в. ст. е., на шта упућује блиска сличност са крчагом из некрополе Вица (Епир) (кат. бр. 27).

7. Аполонија, дечји гроб.²⁵ Минијатурни судић у облику крчага са високим косо усеченим ободом. Висина 6 см. Споља је обојен црним фирнисом. Овални трбух скоро без истакнутих рамена, постепено прелази у широко грло. Нога висока коничног облика, са равним дном. Овај облик налази своје аналогije у италској керамици IV в.²⁶ Ваза је нађена заједно са још неколико гробних прилога, од којих су два атичка црвенофигурална лекита, још једна ојнохоја равниог обода обојена фирнисом и минијатурна хидрија, као и мала лутка од теракоте.

МАКЕДОНИЈА

Ако се изузму крчази са косо усеченим ободом из праисторијских некропола раног гвозденог доба, као што су Вергина, Ајане, одн. Патели, Сува Река и Милци, највише налаза је дала некропола из Козана, а један примерак констатован је и у некрополи Синдос. Одмах треба рећи да међу налазима из Козана највише има примерака рађених руком, а не на витлу, иако постоје и примерци рађени на витлу, од жућкасте или тамножуте — окер глине, од којих је понеки примерак украшен тракастом декорацијом. На подручју Југославије у западним деловима Македоније највише налаза концентрише се у околини Охрида и Пелагонији.

ЗАПАДНА МАКЕДОНИЈА СА ПЕЛАГОНИЈОМ

8. Требениште, некропола „Три чељусти“, гроб 17.²⁷ Вис. 23,3 см, највећи пречник (код рамена) 23,5 см (сл. 4, 12; сл. 5). Крчаг са усе-

ченим ободом и кљунастим изливком, трбух сферичног облика, нешто спљоштен код рамена, уско и ниско грло, горњи део обода и изливка јако се сужавају; тракаста дршка, постављена ниско, у нивоу доњег положаја обода, равномерно дно. Ваза је споља украшена тракама мрког фирниса: једна ужа линија на прелазу из

Сл. 5. — Требениште, некропола „Три чељусти“, гроб 17. — Fig. 5. — Trebenište, la nécropole „Tri celjusti“, tombe 17.

грла у раме, испод које следи низ вертикалних језичака, једна широка трака и једна уска хоризонтална линија на рамену, те широка трака у најширем делу трбуха. Горњи део обода и кљун такође су обојени фирнисом. На рамену код дршке запажа се траг таласасте линије, при чему се њен крај спушта надолу, тако да малим спиралним потезом пресеца хоризонталне траке на рамену. Глина светла, црвенкаста, средње пречишћене фактуре. Фирнис мрке боје слабог квалитета, местимично нестао.

Како својим обликом, тако и начином украшавања крчаг је веома близак поменућим вазама из некрополе Кучи и Зи, од којих се разликује само у неким детаљима, као што је сужени кљун изливка или нешто друкчији, усправнији положај дршке, због чега би се могло говорити о нешто каснијем датуму, мада још увек у гра-

тога у истој некрополи регистрован је још један фрагмент грла кљунастог крчага, израђен од грубе глине која је карактеристична за старији хоризонт ове некрополе: *ib.*, 52, Т. XVII, 1 и Г, 2.

²⁴ N. Seka, *op. cit.*, Iliria, XV/1 (1985), Т. VII, 7.

²⁵ Albania, IV (1930—1931), 25, fig. 37, 3.

²⁶ J. D. Beazley, *Etruscan Vase painting*, Oxford 1946, 183, fig. 36, e, f; A. D. Trendall, *Vasi italici ed etruschi a figure rosse: Vasi antichi dipinti del Vaticano*, f. 2, Т. LXL—LXVIII; p. 266., fig. 34.

²⁷ П. Кузман, *Три чељусти и Вртгуља: Требениште 1972*, Охрид 1985, 21, Т. В, 5 и Б, 12. Поред

ницама VI в. ст. е. Веома блиску аналогију овом крчагу представља фрагмент ојнохоје из ископавања на Тасосу,²⁸ где поред сличне тракасте декорације са језичцима на грлу можемо наћи мали вертикални потез који пресеца хоризонталне траке на рамену вазе.

Овај крчаг нађен је у гробу са материјалом који се хронолошки не уклапа, датираним у IV в. ст. е. Могуће је да је у питању поремећени гроб са секундарним сахрањивањем у IV в.²⁹

9. *Требениште*, некропола „Сува чесма“, гроб 29 (1953/54).³⁰ Висина очуваног примерка 23 cm (сл. 4, 16). У овом сахрањивању констатована су два крчага, један цео, други у фрагментима, који би се могли сврстати у групу о којој је овде реч. Обе вазе су од сиве глине.

Крчаг очуван у целости приказује нешто друкчији облик косо усеченог обода равних ивица, који се на горњем крају завршава кљунастим изливком. Дршка је тракаста, а масиван трбух широких, високо постављених рамена са ниском благо профилисаном ногом још се везује за раније облике ваза из некрополе Кучи и Зи или из гроба 17 некрополе Три чељусти. Према осталим налазима овај гроб могао би се датирати у V в. ст. е., ближе његовом крају, с обзиром на налазе фибула и омега-игала, два црнофирнисана скифоса, од којих је један био украшен сликаном декорацијом белом бојом поврх фирниса са представом сове.³¹ Из истог гроба потиче и бронзани посребрени стригил са грчким натписом.

Фрагмент грла другог крчага израђен је од светлосиве добро печене глине и има знатно изразитији облик кљуна, који, бар како се види на фотографији, нема карактеристичног сужења код изливка. Његова очувана висина износи 6 cm.

Облик равно извученог, косо усеченог обода налазимо на неким примерцима из некропо-

ле Козани у западној Македонији (види даље), који својим обликом неодољиво подсећају на веома ране средњехеладске узор.

10. *Ластојца (Драгош)*.³² Висина 26,5 cm, пречник рамена 18,4 cm, пречник дна 2 cm. Крчаг сферичног трбуха са широким облим равни-ма и веома издуженим кљунастим изливком. Нога је прстенасто профилисана, дршка тракаста, постављена ниско, испод усеченог грла. Ваза је израђена на витлу, од сиве глине, углачане површине (сл. 4, 11; сл. 6).

Сл. 6. — Драгош, случајни налаз. — Fig. 6. — Dragosh, découverte accidentelle.

Најближу паралелу имамо у гробу XIII из Козана (кат. бр. 13) и у керамици из Патели, посебно ојнохоја из Земаљског музеја у Сарајеву.^{32a} Ваза је датирана у III период гвозденог доба Македоније (по М. Гарашанину), а типолошки се може сврстати између ваза из Патели (крај VII—VI в.) и крчага из некрополе Црквинште (Беранци) из IV в. ст. е. На основу ових аналогија крчаг из Драгоша вероватно припада почетку V века.

11. *Требенишко Кале*, гроб 3 (1953/54).³³ Крчаг сличног облика, али знатно мањих димензија: висина 13,7 cm, са максималним пречни-

²⁸ L. Kahil, *La céramique grecque (1911—1956)*; (Etudes thasiennes vol. VII, Paris 1960, 33, pl. X, 38.

²⁹ Р. Васић у рецензији на књигу П. Кузмана, *Старинар*, н. с. XXXVII (1986), 225) сматра да сахрањивања у гробу 17 нису из истог времена, с обзиром да како у керамици тако и у металном материјалу постоји очигледан несклад. Зато је вероватно да се овде првобитно налазио мали тумул са ниским насипом који је разорен накнадним укопима.

³⁰ Lihnid, I (1957), 42, тб. XVII.6 и XIX.15.

³¹ Детаљније о скифосима етрурског порекла са накнадно сликаном представом сове белом бојом поврх фирниса, види: М. Паровић-Пешикан, *The Finds from Cingar and Problem of Italic Import into the Hinterland of Adriatic*, Arch. iug., XXII/XXIII (1982—1983), 71, у вези са сличним скифосом са Гласинца. На несрећу, код скифоса из Требеништа трагови боје су скоро потпуно уништени, али се могу пратити као отисци на фирнису и да се реконструише цртеж.

³² Д. Симоска—В. Санев, *Праисторија во Пелагоонија, каталог изложбе*, Битола 1976, 58. сл. 302 (инв. 1412).

^{32a} М. Паровић—Пешикан, *Неки нови аспекти ширења егејске и грчке културе на централни Балкан*, *Старинар* н. с. XXXVI (1985), сл. 9.

³³ Lihnid, II—III (1959), 44—45, тб. XX.2.

ком широког, скоро биконичног трбуха 12 cm (сл. 4, 18; сл. 7). Низак, доста широк врат са издуженим кљунастим изливком који се мало сужава у горњем делу. Прстенасто дно и тракаста дршка. Глина је светла, црвенкаста, фина; споља неорнаментисан, осим веома плитких хоризонталних утиснутих линија, по три на грлу и на најширем делу трбуха.

Сл. 7. — Требенишко Кале, гроб 3. — Fig. 7. — Trebeniško Kale, tombe 3.

Према осталим налазима из гроба, типичног за хеленистичке гробове овог подручја (мали скифос и кантарос, три унгвентарија, накит) овај гроб може се датирати у крај IV или почетак III в., па би према томе овај крчаг могао бити најкаснији од познатих ваза овог типа.

12. *Црквеште/Беранци*, гроб 23.³⁴ Крчаг од доста грубе црвено печене глине, са уским вратом и широким, напред косо извученим изливком. (сл. 4, 17). Споља неукрашен. Трбух је доста спљоштен, скоро равних рамена, са прстенастом ногом. Вис. 16,3 cm. Карактеристична особина коју налазимо још на посудама из Кучи и Зи у виду благо задебљаног пластичног ребра на ободу кљунастог изливка појављује се и на овој вази. Гроб је датиран у IV в. ст. е., а садржи још неколико керамичких посуда (кантарос, пиксида, сланик), као и један фрагменто-

вани стригил и два гвоздена копља. Овај облик представља прелазни тип између крчага из гроба 17 у некрополи Три чељусту и оног из Требенишког Кале.

13. *Козани*, гроб XIII (1950).³⁵ Крчаг сферичног трбуха на ниској прстенастој нози (сл. 4, 13). Грло доста широко са косо уздигнутим изливком који се не сужава према горе; мала тракаста дршка ниско постављена. Споља неукрашен. Гроб је датиран у V в. ст. е.

14. *Козани*, гроб XVII (1958).³⁶ Мањи крчаг сферичног облика трбуха са ниским грлом које се на предњем делу наставља у широки кљунасти изливак. Нога прстенаста, а мала тракаста дршка ниско постављена. Глина тамножута — окер. Висина 14,5 cm, пречник рамена 12,1 cm (сл. 4, 14). Гроб је датиран око средине V в. ст. е.

Ваза је споља обојена црним фирнисом, осим предњег дела трбуха, на коме је издвојено слободно сликано поље (метопа). Унутар овог сликаног поља, горе на рамену, налази се низ језичака. На трбуху је црнофигурна представа две мушке фигуре у кратким хитонима како трче надесно раширених руку, носећи у рукама гирланду која је била сликана белом бојом (не види се). Веома карактеристична техника сликања црних фигура на светлом фону без употребе урезаних линија сведочи о провинцијској изради, можда чак у Беотији, где је таква техника добро позната још од VI в. ст. е. надаље.³⁷

15. *Козани*, гроб XIX (1958).³⁸ Мањи крчаг са масивним кљунастим изливком, веома истакнутих рамена и с округлом тракастом дршком. Нога прстенаста. Глина је фина, жућкаста, споља премазана светлим фирнисом. Висина 14,2 cm, пречник рамена 10,2 cm (сл. 4, 15).

³⁵ BCH, 75/1 (1951), 118, fig. 8.

³⁶ Praktika, 1958, 96—102, pl. 78, α (лево), pl. 78, β.

³⁷ B. A. Sparkes, *The Taste of the Boeotian Pig*, JHS, 87 (1967), 121, сматра црнофигурну технику сликања без урезаних линија карактеристичном за групу беотских ваза из града Коронеје. У вези с тим уп. један црнофигурни киликс из Беотије у збирци Земаљског музеја у Сарајеву (инв. 421), доста близак како по квалитету глине тако и по немарном маниру сликања људских фигура пуних јакних покрета, а израђених без употребе урезаних линија: CVA, Sarajevo, pl. 25, 4—10. Овај скифос је из краја V в. На неким веома касним примерцима црнофигурног атичког стила из радионице блиској сликару Ханмона такође се могу наћи такве веома немарно сликане фигуре без употребе урезаних линија, као што је случај са киликсом из Бара, такође у сарајевској збирци: *ib.*, pl. 19, 5, 6, 9, из друге четвртине V в.

³⁸ J. Vokotopoulou, *Bronze Prochoi*, 68—69, fig. IV, β, 5; Praktika, 1958, pl. 78, α (десно).

³⁴ И. Микулчић, *Једна хеленистичка некропола из околине Битоља*, Старинар н. с. XV/XVI (1964—1965), 231, сл. 31.

Својим обликом овај крчаг скоро је идентичан оном из Црквешта/Беранци, од кога се разликује само нешто мањим димензијама, одн. формијом израдом. Према осталом инвентару овај гроб је датиран у крај V в. ст. е., али нам се чини да би могао због појаве лекита са црвенофигурном представом бити и нешто каснији, можда с почетка IV в.

Међу вазама истог типа нађеним у гробовима из некрополе Козани треба споменути још један крчаг широког трбуха скоро биконичног облика и равног дна, чије се грло наставља у широки коси кљунасти изливак равних ивица обода (сл. 4, 10).³⁹ Дршка је мала, ниско постављена. Глина је жућа, спољна површина вазе осликана је на грлу и раменима густим хоризонталним или вертикалним линијама, док на најширем делу трбуха тече широка таласаста линија фирниса. Горњи део обода кљунастог изливка и делимично дршка обојени су фирнисом. Живопис на овој вази показује велику сродност са сликаним орнаментом на крчазима из Кучи и Зи и требенишке некрополе Три чепусти, док је облик изливка потпуно равних ивица близак сивом крчагу из гроба 29 некрополе Сува чесма.

ПОВАРДАРЈЕ

16. *Демир Капија*, гроб 2 (1948).⁴⁰ Крчаг ниског широког грла са кљунастим изливком, истакнутих рамена оштро одвојених од грла, и великог трбуха који се постепено сужава ка прстенасто профилисаном дну. Дршка је мала, тракаста, ребраста, ниско постављена на рамену. Висина око 30 см, R рамена 22 см. Глина је добро пречишћена, споља фирнисана. На грлу и дршци тракаста декорација истим фирнисом. Горњи руб изливка је троструко пластично профилисан, чиме подсећа на крчаге из некрополе Кучи и Зи, као и на каснији кљунасти крчаг из Црквешта (к. бр. 12). Оштри прелаз ка рамену одвојеном плитким жљебом подсећа на неке облике из некрополе Сува Река (Бевђелија). К. Килиан⁴¹ ставља овај гроб у фазу E II C македонског гвозденог доба, одн. у прву половину VI в. ст. е., пре тзв. требенишке фазе (сл. 4, 21).

³⁹ JHS, 71 (1951), 243—244, fig. 5 (лево).

⁴⁰ Ј. Коросец, *Заштитно истражување у Демир Капији 1948. г.*, Зборник на Арх. музеј, Скопје I (1956), 103—107; К. Kilian, *Trachtzubehör zwischen Ägäis und Adria*, Pr. Z., 50 (1975), 103, T. 42,13.

⁴¹ К. Kilian, *op. cit.*, 103.

17. *Сува Река (Бевђелија)*, случајни налаз.⁴² Висина око 22 см, пречник рамена око 19,5 см. Фрагментирани крчаг сферичног трбуха и широког грла конкавних зидова, делимично оштећеног обода косо засеченог према дршци. Испод обода, у висини корена дршке, виде се три хоризонталне канелуре, а доле, на трбуху, три паралелне траке обојене црвеномрким фирнисом. Глина је тамна, неједнако печена, са примесом зрна лискуна, у прелому слојевита, са јаким траговима горења на површини. (сл. 4, 20).

18. *Бевђелија*, гробни налаз (1950).⁴³ Висина око 28 см. Крчаг кратког цилиндричног грла које се благо шири нагоре, дубоким утиснутим жљебом одвојено од високог овалног трбуха, чији је најшири пречник у доњем делу вазе, према равном дну. Дршка је двострука, фирнисана, високо постављена скоро у висини обода, који је косо засечен у задњем делу грла према дршки. На грлу, као и на трбуху, тракаста декорација по три широке хоризонталне, као и две танке паралелне линије фирниса које прате руб обода вазе, испод кога су у висини корена дршке видљиве две утиснуте хоризонталне линије какве су констатоване и код претходне вазе. Нема података о боји глине и фактури (сл. 4, 19). Иако К. Килиан⁴⁴ сврстава и ову вазу у исту групу са крчагом из Демир Капије, ипак мислимо да издужени овални облик трбуха са равним дном указује на сродност са много старијим касногеометријским облицима крчага са косо изрезаним ободом, а нарочито са оним из Еретрије (сл. 4, 24).⁴⁵ Имајући то у виду могла би се ова ваза из Бевђелије ставити још на почетак VI в., ако не и на границу VII в. Сам начин украшавања је несумњиво настао под утицајем јонске тракасте керамике VI в.⁴⁶ Ваза из Демир Капије изгледа да указује на даљи развој овог облика: проширење рамена са највећим пречником у горњем делу трбуха са тенденцијом развоја у кугласти облик трбуха какв налазимо на крчагу из универзитетске збирке.

19. *Сува Река (Бевђелија)*, гроб 9.⁴⁷ Висина 16,5 см. Крчаг сферичног трбуха и равног дна.

⁴² Крчаг се налази у археолошкој збирци Универзитета у Скопљу, није публикован. Захваљујем проф. Ивану Микулчићу који ми је омогућио да вазе из те збирке обрадим у оквиру пројекта „Corpus vasorum antiquorum“, које су припремљене за публикацију.

⁴³ К. Kilian, *op. cit.*, T. 41,8.

⁴⁴ *Ib.*, 103.

⁴⁵ Praktika, 1983, 136—137, fig. 6; pl. 115 γ.

⁴⁶ G. Vallet et F. Villard, *Megara Hyblea*, vol. 2: *La céramique archaïque*, Paris 1964, 181—184.

⁴⁷ В. Санев, В. Соколовска, Б. Бабић, *Од археолошког богатства на СР Македонија*, Каталог изложбе, Скопје 1980, 43, бр. 245.

Широко грло равног обода, у задњем делу према дршци дубоко засечено, стварајући тако утисак широког изливка. Израђен је на витлу од сиве глине. На грлу је украшен низом плит-

Сл. 8. — Бевђелија, некропола Сува Река, гроб 9.
— Fig. 8. Djevdjelija, nécropole de Suva Reka, tombe 9.

ких хоризонталних канелура. Највећи део гробова из ове некрополе датиран је у VII и VI в. ст. е., а бројни крчазни су обично тракасто орнаментисани (сл. 8).

ХАЛКИДИК И ТАСОС

20. *Синдос*, гроб 43.⁴⁸ Висина 15 cm, максимални дијаметар (на трбуху) 11,2 cm. Крчаг великог трбуха сферичног облика са благим прелазом у широки врат равног, косо изрезаног обода који се спушта према тракастој дршци. Врат и дршка обојени су црвеном бојом, а трбух светлим танким премазом у боји глине са траговима глачања.

Глина је црвенкаста, недовољно пречишћена, са песком. У питању је несумњиво домаћи производ, датиран око 550. г. ст. е. Облик овог крчага има непосредне везе са многобројним праисторијским крчазима из некропола Вергина и Ајане, али и насеља Кастанас, а веома им је близак и знатно каснији крчаг из Требеништа (Сува Чесма).

⁴⁸ J. Vokotopoulou, A. Despoini, B. Misailidou, M. Tiberios, ΣΙΝΔΟΣ. Каталог изложбе, Thessaloniki 1985, 226, бр. 361.

21. *Синдос*, гроб 56.⁴⁹ Висина (са дршком) 16,2 cm, највећи дијаметар (на рамену) 10,2 cm (сл. 3, 7). Мањи крчаг витког овалног трбуха и ниског грла, које је од рамена одвојено пластичним ребром; још једна пластична трака налази се на доњем делу грла. Нога је тешка, доста висока, прстенаста. Тракаста дршка се високо уздиже, мало изнад кљунастог изливка. Глина светла, жућкаста. Читава површина, осим унутрашњости трбуха вазе и доње стране ноге, обојена црномрким фирнисом, док се на пластичним прегибима између трбуха и грла, као и код ноге налазе траке тамноцрвене боје, а исте црте црвене боје видимо на раменима испод дршке и у доњем делу трбуха (по две). Трагови исте боје су и на ободу и дршци посуде. Према осталим налазима гроб је датиран у време око 510. г. ст. е., док је сама ваза нешто старија (каснокоринтски II период, 520/510. г.).

Облик ове вазе веома је близак крчагу из гроба 54а у Кондасу, од кога се разликује одсуством дискова код дршке и знатно упрошћеном декорацијом црвеним хоризонталним тракама. Мале димензије такође сведоче о каснијем датуму, а можда и о локалној имитацији коринтског типа вазе.⁵⁰

22. *Олинт*, из ископавања насеља.⁵¹ Висина 20,7 cm (сл. 4, 26). Велики трбух скоро сферичног облика, који постепено прелази у широки кратки врат са уздигнутим кљунастим изливком. Дршка недостаје. Ручна израда. Глина црвенкастомрка, груба, на површини премаз.

Према стратиграфским подацима овај крчаг је датиран оквирно у слој пре персијског разарања града, одн. пре 480. г. ст. е., али судећи према облику могуће је да је из VI в. ст. е.

23. *Тасос*, из ископавања античког насеља.⁵² Висина 31 cm, максимални дијаметар 26 cm (сл. 4, 25). Фрагментирани крчаг, састављен од многих комада, дно и део трбуха недостају. Велики трбух јаким заокруженим рамена, са кратким широким грлом и оштро усеченим кљунастим изливком. Мала дршка ниско постављена и у потпуности понавља облик рогласте дршке. Посуда је израђена на витлу, тако да представља производ локалне тасоске радионице која имитира домаћи македонски тип крчага. Глина

⁴⁹ *Ib.*, 144—145, br. 231.

⁵⁰ J. Vokotopoulou, *Bronze Prochoi*, fig., VII, γ, δ, ε; Corinth vol. XII, pl. 34, бр. 254/1 и др. Од краја VI в. започиње производња крчага веома сличних облика и у атичким радионицама. На њиховим производима се скоро увек могу видети округли дискови са обе стране дршке, уз обод.

⁵¹ W. A. Heurtley, *op. cit.*, 239, бр. 498; *Olynthos*, vol. V, pl. XX, O. 17.

⁵² P. Bernard, *Céramique de la première moitié du VIIe siècle à Thasos*, BCH, 88/1 (1964), 127, fig. 10 и 38.

фина, црвенкастонаранцаста у језгру и светло-сива на спољној површини, која је углачана. Према стратиграфским подацима крчаг се датира у прву половину VII в. ст. е.

ЕПИР

24. *Вица*, насеље.⁵³ Мањи крчаг (прохонск) широког кугластог трбуха оштро одвојеног од грла цилиндричног облика са великим изливком, на ниској прстенастој нози. Високо уздигнута вертикална тракаста дршка не достиже у потпуности горњи руб изливка (сл. 3, 10). Посуда потиче из слоја рушења насеља крајем V в. ст. е. Облик посуде је необично близак крчагу из Албаније (околина Кукса ?), описаном овде под бр. 6 (сл. 3, 11), који је, исто као и прохонск из Вице, вероватно пре био резултат локалног развоја керамичког облика него коринтски производ.

ЦЕНТРАЛНИ БАЛКАН

25. *Атеница*, сахрањивање у централном гробу тумула II.⁵⁴ Висина 28,5 cm, максимални дијаметар (у рамену) око 27 cm, пречник ноге 8,5 cm (сл. 1; 3, 8). На веома масивном, скоро сферичном телу веома широких рамена, које се јако сужава према ниској малој прстенастој нози, стоји кратак врат са издуженим широким изливком у облику кљуна, са косо усеченим ободом. На грлу су два пластична прстена, један у висини корена дршке на ободу, други на прелазу ка рамену вазе. Дршка је тракаста, са плитко назначеним ребрима. Израђена на витлу. Глина црвенкастожута, чиста, са ситним зрнима лискуна. На рамену и на трбуху вазе су две широке хоризонталне траке црвеномрког фирниса, скоро без сјаја, мат. Исти фирнис је на прелазу грла у раме, као и на дршци.

Ваза је нађена у оквиру богатог кнежевског гроба, у коме је поред ове вазе било нађено много златних и сребрних апликација, перли од лима и од филибара, резбарене коштане плочице од оплате тоалетне (?) кутије, дршке бронзане посуде (кратер ?), те многи други украсни и други предмети.

Према облику, који је веома близак архајским коринтским ојнохојама, посебно кљунастој ојнохоји из Ст. Луиса, ојнохоја из Атенице је вероватно ближа средини VI в. него његовом крају, како се раније сматрало.

⁵³ J. Vokotopoulou, *op. cit.*, 75, pl. 55, a.

⁵⁴ М. Букнић — Б. Јовановић, *Илирска кнежевска некропола у Атеници*, Чачак 1966, пл. XIII, 11; XXVI, 1.

26. *Иванград*, *Лисијево поље*, гробни налаз из тумула.⁵⁵ Висина са дршком 12,7 cm. Мала ојнохоја (прохонск), фрагментованог обода, са широким, благо назначеним изливком, широким ниским вратом и високом дршком која се уздиже изнад обода. Трбух биконичног облика на ниској, споља профилисаној, а одоздо благо удубљеној нози. Са стране дршке једва се уочава округло испупчење, оивичено црвеном бојом, на месту дискова уобичајених за овај облик. Глина је светла, црвенкаста. Површина вазе на трбуху, рамену и ободу украшена је хоризонталним тракама црвеномрког фирниса (сл. 3, 9).

У питању је вероватно импортовани коринтски (?) производ са прелаза од VI ка V в. ст. е., кад се јављају овакви минијатурни примерци карактеристични за каснокоринтски II стил.⁵⁶ Најближи нашем је прохонск из Париза, нађен на острву Егини, који се датира у време 500—480 г.⁵⁷

27. *Љуљаци код Кразујеваца*, гроб 3 из тумула I.⁵⁸ Висина 23 cm, R рамена 18 cm, R дна 6,3 cm. Крчаг цилиндричног грла са косо изрезаним ободом и тракастом жлебљеном дршком. Трбух скоро биконичног облика, високих рамена која су од грла раздвојена хоризонталном пластичном траком. Ниска нога са равним дном, споља профилисана. Крчаг је израђен на витлу, од сиве глине, у пресеку црвеномрке, са примесом лискуна и белих кречних зрна; споља трагови глачања (сл. 4, 22; сл. 9).

Својим обликом, као и присуством пластичног прстена на прелазу грла у раме, овај крчаг подсећа на вазе са јадранске обале и њеног наслеђа у Епиру и Албанији (Димале, подручје Колоње код Преспанског језера и др., кат. бр. 3, 4). Спољштена, скоро равна, рамена и биконични облик трбуха упућују на нешто касније датирање, можда у V век, како се датирају и остали грбови из ове некрополе са тумулима.

28. *Пећине код Костолица*, гроб G1/3/316.⁵⁹ Висина 32 cm, пречник трбуха 23,5 cm (сл. 4, 23). Крчаг од тамносиве глине широког грла које прелази у кљунасти изливак, доста кратак, прстенасто задебљан дуж горњег руба. Дршка је

⁵⁵ D. Srećević — Č. Marković, *A Find from Lisićevo Polje near Ivangrad (Montenegro)*, Arch. iu gosl. XX/XXI (1980—1981), 71, pl. VI, 2.

⁵⁶ H. Payne, *op. cit.*, 337, бр. 1550—1552.

⁵⁷ CVA. Bibliothèque National, f. 1, pl. 5, 13; J. Vokotopoulou, *op. cit.*, 72, кат. бр. 19.

⁵⁸ М. Јевтић, *Керамика раног гвозденог доба на централнобалканском подручју*, Београд 1985, 18 (без илустрације). Р. Васић, *op. cit.*, PJZ, knj. V: *Željezno doba*, Sarajevo 1987, 649.

⁵⁹ Б. Јовановић, *Некропола у Пећинама и старије гвоздено доба Подунавља*, Старинар н. с., XXXVI (1985), 16, сл. 5.

широка, тракаста, ниско постављена, са благо назначеним вертикалним ребрима. Масивни сферични трбух са мало спљоштеним раменима постављен на ниску прстенасту ногу. На прелазу

тако и у погледу места налаза. Упркос очигледној сличности, која се заснива на сродности у оквиру велике групе крчага са усеченим ободом типа *prochous*, могу се сасвим јасно издво-

Сл. 9. — Љуљаци, тумул I, гроб 3. — Fig. 9. — Ljuljaci, tumulus I, tombe 3.

врата у трбух налази се пластично хоризонтално ребро, док су на трбуху видљиве плитке хоризонталне канелуре (сл. 10).

Осим понеких елемената, ова ваза веома је блиска крчагу из гроба 3 у некрополи Требенишко Кале. Међутим, оно најзначајније у вези с њом јесте чињеница да је она нађена у келтској некрополи, у типичном контексту гробног инвентара келтског сахрањивања (биконичне зделе, гвоздено копље, гвоздени бојни нож), који је датиран у крај IV, одн. почетак III в. ст. е., а то се потпуно подудара са датирањем крчага из Требенишког Кале.

II

Преглед налаза из претходног одељка сведочи да међу најбројнијим крчазима треба правити разлику, како у погледу њиховог облика,

Сл. 10. — Пећине, гроб 316. — Fig. 10. — Pećine, tombe 316.

јити две групе: прва група се непосредно везује за коринтске типове прохуса, док друга илуструје непрекидан развој локалних типова (сл. 3 и 4).

КОРИНТСКИ ПРОХУСИ И ЊИХОВЕ ИМИТАЦИЈЕ У УНУТРАШЊОСТИ БАЛКАНА

У прву групу прохуса који се својим обликом непосредно везују за коринтске облике спадају следеће вазе из нашег пописа:

1. Атеница (кат. бр. 25),
2. Кондас (кат. бр. 1),
3. Лисјево поље (кат. бр. 26),
4. Синдос (кат. бр. 21),
5. Вица (кат. бр. 24),
6. Чинамак ? (кат. бр. 6).

Најстарији примерак међу њима је прохус из Атенице, који је према Ј. Вокотопулу, датиран још пре средине VI в. ст. е., а за њим следе примерци из Кондаса, Синдоса и Лисјева поља. Примерци из Синдоса и Лисјева поља датирају се крајем VI в. или границом V в., док прохус из гроба 54 а некрополе Кондас код Берата спада већ у другу четвртину V века, с обзиром на заједничке налазе у гробу.

Једино је ваза из Атенице блиска старијем типу ваза раширеном у VII и VI в. ст. е., за које је карактеристичан надувени облик сферичног трбуха, округлих рамена, и релативно мало грло са широким кљунастим изливком (сл. 3, 2—4). За овај рани тип специфично је ниско постављање дршке у односу на руб изливка, што је особина заједничког микенског, одн. средњехеладског праузора ове врсте ваза.⁶⁰ Пластични прстенови на грлу и на прелазу грла у раме, који су присутни код мањег броја коринтских облика (као што је случај са ојнохојом из St. Luisa),⁶¹ осим на вази из Атенице запажају се и на вази из Кондаса и Синдоса (сл. 3, 6—7).

Прохуси из Кондаса и Синдоса припадају другом типу коринтских ојнохоја (сл. 3, 5), за

које је карактеристично издужено тело овалног трбуха и истакнутих рамена, са уским грлом и високо постављеном дршком, често изнад обода. Овај други облик близак је производима из атичких радионица насталим под коринтским утицајем почев од друге половине, одн. последње четвртине VI в. ст. е.⁶² Њихов најбољи представник је свакако црнофигурна ојнохоја из Минхена⁶³, чија је дршка украшена са два округла диска и пластичном женском протомом, уобичајенима за бронзане ојнохоје типа *prochous*. Сличне дискове, иако без пластичне протоме, видимо на дршци крчага из Кондаса/Берат (сл. 3, 6), али у знатно поједностављеном облику.

Ојнохоја из Лисјева поља представља трећи облик, прилично раширен у керамици и међу бронзаним ојнохојама на почетку V в. ст. е. То су минијатурне вазе (вис. 12—15 cm) са високо уздигнутом дршком и мањим грлом са уским изливком чији се облик приближава тролисном ободу ојнохоје. Једноставна тракаста декорација наше вазе уклапа се у стилски развој овог типа. Тако се на вази из париске Националне библиотеке, најсроднијој овој из Лисјева поља, на рамену налази низ језичака, а на доњем делу трбуха и на рамену хоризонталне траке; широка зона у горњем делу трбуха украшена је флоралним мотивима (бутони лотоса наизменично са палметима).⁶⁴

Прохус из Синдоса био је на читавој спољној површини обојен црним фирнисом, а делимично и на унутрашњој страни обода. Занимљиво је да су на пластичним тракама на рубу вазе сачувани трагови црвене боје, а исте хоризонталне траке могу се видети и на рамену (у групама, две по две), као и на оштро одвојеном прелазу према нози. Ова декорација, а посебно обод оивичен црвеном линијом, подсећа на начин украшавања локалних „мат бојених“ ваза из некропола доњег Повардарја (Милци, Сува Река, Дедели), исто као и веома једноставна тракаста декорација ојнохоје из Атенице.

Даљи развој овог облика видн се добро на прохусу из Вице (сл. 3, 10), а веома је блиска и ваза из Албаније, из некрополе Чинамак (сл. 3, 11), код којих је очито поновно враћање на сферични облик трбуха. Грло је сада знатно шире, а изливак масиван и широк, док је дршка

⁶⁰ A. Furumark, *Mycenaean Pottery: Analysis and Classification*, Stockholm 1941, 34, fig. 5—7, бр. 135, 143, 144, 145, 148. За ове облике, а посебно у односу на мале крчаге типа 135 и крчаге типа 159 аутор се опредељује за њихово хеладско порекло. Нарочито велику популарност крчази са усеченим грлом постижу у средњехеладско доба, и то како на континенту тако и у Егеји: N. Aberg, *Chronologie der Bronzezeit*, Bd. IV, Stockholm 1933, fig. 359 (Крит), fig. 22—23 (Микена, шахт гробови бр. 2 и 3), fig. 33, 35, 36 (Коринт). Прекрасни крчаг осликан богатом биљном декорацијом из гроба 1 у Микени (око половине XV в.) својим обликом се најближе повезује са неким варијантама коринтских кљунастих крчага: N. Aberg, *op. cit.*, Bd. III, fig. 205. О преживљавању ових типова крчага у неким центрима микенске културе (Коринт, Еубеја, Тесалија), који настављају свој живот и у време геометријског, па и архајског стила, Cf.: J. Vokotopoulou, *op. cit.*, 168 Arh. Ephemeris, 1975, 224.

⁶¹ H. Payne, *op. cit.*, fig. 10 Е. подвлачи да су пластични прстенови карактеристични за вазе VI в. (ib., 32).

⁶² J. Vokotopoulou, *op. cit.*, 74, 168, fig. VIII.

⁶³ J. D. Beazley, *Attic Black-Figure Vase-Painters*, Oxford 1955, 438—441; група ојнохоја типа X (са уским кљуном); E. Pfuhl, *Malerei und Zeichnung*, I, München 1923, 303, fig. 788; S. Reinach, *Repertoire des vases peints*, Paris 1927, fig. 42, 6—7; J. Vokotopoulou, *op. cit.*, 74.

⁶⁴ CVA. Bibl. Nat., f. 1, pl. 5.13. За флорални орнамент, Cf. H. Payne, *op. cit.*, 155, fig. 65, C (кат. бр. 1502).

и даље високо постављена, иако не прелази горњу ивицу обода, као на минијатурним вазама из нешто ранијег времена (Лисјево поље). Нема налаза из каснијег хеленистичког доба који би се могли сврстати у ову групу.

Што се тиче порекла ваза из ове групе, оно се не може са сигурношћу утврдити за сваку од њих, с обзиром да немамо свуда податке о карактеру глинне. Ипак, према облику и начину украшавања могли бисмо са великом вероватноћом закључити да су вазе из Кондаса и Синдоса, а можда и из Лисјева поља, могле бити импортоване из Коринта, с обзиром на чињеницу да су израђене од fine жуте глинне, уобичајене за коринтске производе. Са те тачке гледишта атеничка ваза представља посебан проблем, јер њена глина нимало није слична коринтским производима, нарочито због присуства велике количине златистих лискунових зрнаца, и знатно је ближе квалитету глинне јонских производа, али детаљније ћемо о томе говорити касније.

Тако се из овога што је речено о прохусима коринтског типа може закључити да су њихови налази у унутрашњости Балкана релативно малобројни. За оне примерке код којих се могло утврдити порекло показује се да су највероватније представљали коринтски импорт у залеђе Јадранског мора и дубље у унутрашњост централног Балкана. У овој групи, како засад изгледа, није било примерака млађих од V в. ст. е.

ДОМАЊИ ОБЛИЦИ И ЊИХОВ РАЗВОЈ ТОКОМ VII—IV в. ст. е. (Т. II)

У ову групу спадају сви остали примерци из нашег каталога, на основу велике типолошке сличности, где је један од главних критерија био општи облик и положај дршке у односу на издужени, косо постављени изливак. Наиме, за разлику од ваза из прве групе, овде ни на једном примерку, чак ни код оних најкаснијих нема високо уздигнуте тракасте дршке која би прелазила обод вазе. На тај начин чува се стари традиционални облик, оплемењен појавом тракасте и геометријске декорације код најстаријих комада: Кучи и Зи, Требениште, Козани (сл. 4; 3, 10, 12).

Упоређење крчага типа *prochous* (сл. 4) са облицима керамике раног гвозденог доба Македоније показује да је у питању велика сродност са облицима домаће керамичке производње рађене руком. Могу се издвојити посебне варијанте које се међусобно разликују претежно обликом грла и изливка, или по присуству карактеристичних детаља као што је пластични прстен на прелазу грла у трбух или уз руб изливка, по-

јава хоризонталних урезаних линија и сл. Поменуте варијанте облика прохуса дозвољавају поделу велике групе домаћих типова прохуса, који се, мислим, не би могли сматрати само имитацијама коринтских ваза тога типа, јер имају свој доказани типолошки развој, у оквиру локалних група.

II а група: Западна Македонија и Пелагонија

1. Требениште/Три чељусти (кат. бр. 8),
2. Требениште/Сува чесма (кат. бр. 9),
3. Ластојца/Драгош (кат. бр. 10),
4. Црквиште/Беранци (кат. бр. 12),
5. Требенишко Кале (кат. бр. 11),
6. Козани (кат. бр. 13, 14, 15),
7. Кучи и Зи (кат. бр. 2).

Показује се да сви крчази из западне Македоније и Пелагоније (Козани, Требениште, Беранци) настављају да репродуцирају исти тип познат још из средњег и касног бронзаног доба (Бубушти, Килиндир), који се у нашој земљи јавља у гробовима из Живојна (сл. 4, 8).⁶⁵ Код ранијих облика се запажа изразито сферични облик трбуха и широки изливак јако извучен у страну: Кучи и Зи, Требениште/Три чељусти, Козани гр. XIII (сл. 4, 3, 10, 12). Код свих ових примерака грло је усечено у благом луку. Примерак из Требеништа/Сува чесма и још један крчаг из Козана (сл. 4, 16, 13) дају нешто модифицирани тип, где је јако наглашена ширина рамена на кугластом или нешто спљоштеном трбуху, али најупадљивија особина је равно исечени обод. Међутим, показује се да и овакав облик обода има своје паралеле међу знатно ранијим крчазима из некропола у Вергини и Ајанима,⁶⁶ од кога се разликује нешто нижим положајем дршке.

Облик крчага из Драгоша непосредно се наставља на типове познате из Висоја и Патели (сл. 11 и 12), а сличан му је и фрагмент обода из насеља Клос (кат. бр. 5). У току развоја облика запажа се постепено смањење облика од великих крчага, чија висина достиже 26—30 cm ка мањим од 20 cm, задржавајући углавном уобичајени кугласти облик трбуха. У V и IV в. ст. е. развој облика се креће у правцу даљег смањења величине посуде (14—16 cm), као и њи-

⁶⁵ И. Микулчић, *Пелагонија у светлости археолошких налаза*, Београд 1966, тб. VII, сл. 14, а—f; Б. Јосифовска, *Извештај са заштитног ископувања на една халитатската гробница од селото Живојно*. Год. зборник на Филоз. фак. Скопје, 15 (1963), 287—316.

⁶⁶ K. Romiopoulou, *Some Pottery of the Early Iron Age from Western Macedonia*, BSA, 66 (1971), fig. 4, 17—18.

хових пропорција са јако наглашеним високим раменим и масивним изливком у односу на ниско грло: Беранци, Козани гр. XIX (сл. 4, 15, 17) који има благо лучни облик исеченог обода. Код најмлађег примерка из Требенишког Кале (сл. 4, 18) и даље се чува исти тип, са нешто јаче на-

Сл. 11. — Крчаг из тумула Висои. — Fig. 11. — Cruche du tumulus Visoi.

глашеним, скоро биконичним обликом трбуха. Код овог примерка, исто као и код оног из некрополе Три чељусти (сл. 4, 12), појављује се посебна особина, сужење изливка у горњем делу, чиме се, у ствари, покушава приближити тролисном облику грла ојнохоје. Нешто слично, иако не тако наглашено, може се пратити и на ојнохоји из Атенице, као и на фригијској вази истог типа из Синопе (сл. 2).

IIb група: Албанија и северни Епир

1. Колоње/Рехова (кат. бр. 3),
2. Кротина/Dimallum (кат. бр. 4),
3. Клос/Фиер (кат. бр. 5).

Њима се може придружити и крчаг из далеке унутрашњости Балкана, нађен у тумулу 1, гроб 3 некрополе Љуљаци код Крагујевца, типолошки веома близак овој малој компактној групи налаза.

Без обзира на веома мало публикованог материјала, ипак се може констатовати да се овде претежно јавља тип релативно ниског крчага сферичног трбуха чији облик са широким грлом завршеним високо уздигнутим изливком заобљених контура налик на крчаге из Рехове и Дималума (сл. 4, 5, 6) указује на тесну везу са

епирским кљунастим крчазима из некрополе Вица.⁶⁷ За разлику од западномакедонских кљунастих крчага ови имају на прелазу грла у раме веома карактеристичан пластичан прстен (сл. 4, 2), који је познат на једном крчагу геометријског стила из гроба 177 некрополе Вица.⁶⁸ Према мишљењу Ј. Вокотопулу,⁶⁹ овај детаљ добро је познат на керамици протогеометријског доба како на северном Пелопонесу (Ахаја) тако и у северозападној Грчкој (Амбракија, Епир), где

Сл. 12. — Крчаг из Патели. — Fig. 12. — Cruche de Patelli.

су се веома рано почели насељавати колонисти из Елиде. Керамика из појединих налазишта протогеометријског доба (Дервени, Патрас, Аетос на о. Итака) потврђује присуство истог пластичног прстена на ојнохојама са равним ободом.⁷⁰

Ова керамика се појављује у области Колоње у неколико некропола, чији материјал још

⁶⁷ J. Vokotopoulou, *Bronze Prochoi*, 168.

⁶⁸ *Id.*, *L'Epire...*, fig. 27.

⁶⁹ *Id.*, 95.

⁷⁰ J. N. Coldstream, *Greek geometric Pottery*, London 1968, pl. 47, f (Aetos, Itaka); pl. 48, j (Patras); V. R. A. Desborough, *Protogeometric Pottery*, Oxford 1952, pl. 37, 75 (Aetos).

није објављен, приближно на прелазу VII у VI в. ст. е., а заједно са њом се појављују грубљи облици праисторијских крчага западномакедонског типа сличних онима из Вергине.⁷¹ Међутим, сликани примерци из некрополе Кучи и Зи, који су скоро истовремени са налазима из тумула Рехова, показују много више сличности са налазима прве групе, него са овом затвореном групом из јужне Албаније.

Ис група: Повардарје и Халкидик

1. Демир Капија (кат. бр. 16),
2. Сува Река/Бевбелија (кат. бр. 17, 18, 19).

Са овом групом сасвим блиско везују се налази из неких грчких градова са Халкидика или његове непосредне околине, и то како у појединим примерцима праисторијске керамике рабене руком (Олинт) тако и међу керамиком рабеном на витлу, али која имитира праисторијски облик (Тасос). Сличне појаве у нешто ранијем периоду констатоване су и на о. Евбеји (сл. 4, 24).

3. Синдос (кат. бр. 20),
4. Олинт (кат. бр. 21),
5. Тасос (кат. бр. 23).

У праисторијским насељима Повардарја VIII—VII в. и на Халкидику карактеристичан облик крчага је варијанта крчага са косо усеченим ободом, који има релативно високо и широко грло, скоро цилиндрично, и дршку која је или тордирана, или пак са рогљастим испупчењем на прегибу.⁷² Изрез обода је понекад плитак и благ, али је понекад оштар и дубок и веома близак крчазима из Патели и Кастанаса (сл. 11).⁷³ Трбух је код ранијих варијанти нешто спљоштен у раменима, која су јако истакнута на округлом трбуху скоро кугластог облика. Сферичан трбух се задржава и на нешто каснијем ручно рабеном примерку из Олинта, набењом у слоју датираном пре персијског разарања, одн. пре почетка V в. (сл. 4, 26). За њега је, као и за већ раније поменути крчаг са Тасоса, карактеристичан веома кратак и широк изливак, као и високо постављена дршка која, ме-

ђутим не прелази руб посуде. Карактеристично је да се на крчагу из Тасоса (сл. 4, 25) појављује специфичан рогљаста завршетак на прегибу дршке који се појављује на неким примерцима из Кастанаса. Како је овај крчаг набењ у слоју познато датираном у прву половину VII в. ст. е., може се на основу упоређења са крчагом из Олинта и каснијим налазима из Кастанаса пратити тенденција развоја овог типа домаћих производа у Централној Македонији.

Налази из некропола с краја VII и VI в. у Сувој Реци и Милцима код Бевбелије, као и Дедели код Валандова показују да се облик крчага са усеченим ободом чува и у керамици рабеној на витлу и украшеној тракастом декорацијом на ободу, грлу и трбуху суда (сл. 4, 19, 20).⁷⁴ Паралелно са тим у сивој (buccherо) керамици такође се јавља исти облик са украсом од утиснутих хоризонталних канелура на грлу (сл. 8). Иако још увек прате традиционални облик ове вазе већ имају особине које говоре о појачаном утицају из Јоније и грчких градова на северноегејској обали. Осим у орнаментацији то се одражава у појави тракасте дршке, и прстенастог дна, висини и облику обода и широког грла. Посебно је интересантан у том погледу примерак из Демир Капије (кат. бр. 16), који по облику грла са веома истакнутим изливком, украшеним испод руба двоструком пластичном профилацијом, као и обојеном тракастом дршком представља директну паралелу неким западномакедонским прохусима (Кучи и Зи, Беранци, Козани — сл. 4, 3, 15, 17), док орнаментална схема тракасте декорације на његовом грлу неодољиво подсећа на много старији крчаг из Живојна (сл. 4, 9). Истовремено оштри профил рамена које се дубоким жлебом одваја од цилиндричног грла вазе из Демир Капије одговара неким типовима ојнохоја из некрополе Сува Река/Бевбелија. Посебно је од њих, чини нам се, важна ојнохоја из гроба откопаног још 1950. године (кат. бр. 18).^{74а} Ова ојнохоја, која се издваја и својом бифидном дршком, веома је блиска типу касногеометријске вазе усеченог грла с кра-

⁷¹ W. Rädtt, *Die frühheizenzeitliche Hügelnekropole bei Vergina in Makedonien*, PBF, Bd. XX/1 (1971), T. 35, 6.

⁷² W. Heurtley, *op. cit.*, fig. 106, d, e (Вардарова); 235, бр. 476, 477 (Чаушица), pl. XXII, бр. 476, 477; B. Hänsel, *Ergebnisse der Grabungen bei Kastanas in Zentralmakedonien 1975—1978*, Jahrbuch des R.—G. Zentralmuseums Mainz, 26 (1979), Abb. 16—17; 18, 2.

⁷³ W. Heurtley, *op. cit.*, pl. XXIII, y. Један веома сличан крчаг сад се налази у збирци Земаљског музеја у Сарајеву, Старица XXXVI (1985), 40, сл. 9.

⁷⁴ М. Паровић-Пешикан, *op. cit.*, Старица XXXVI (1985), 36, Т. V, 2—4, 6, 10; З. Георгиев, *Елементи на раната антика во долно Повардарие*, Год. зборник на Филоз. фак., Скопје, II (1984), 54—58, сл. 1.

^{74а} Веома сличан профил рамена, одвојеног од грла дубоким жлебом налазимо на фрагменту велике посуде (амфоре или сличне посуде са кугластим трбухом) налазимо на Тасосу у групи јонске керамике: *Etudes thas.*, VII, Paris 1960, 33, pl. XI, 39; pl. A. Поред тога овде је још и одломак бифидне дршке веће посуде украшене са страна вертикалним тракама фирниса, док на задњој страни има низ кратких попречних потеза (*ib.*, pl. XI, 42).

ја VIII в. из Еретрије (сл. 4, 24) о чему је већ било речи раније. Занимљиво је споменути да се на еретријској вази тракаста дршка завршава рогљастим испупчењем на прегибу, какво има и примерак са Тасоса. Ово нас још једном учвршћује у сазнању о незаобилазној улози еубејских градова и Тасоса у формирању и развоју материјалне културе раног гвозденог доба Повардарја.⁷⁵

Да се облик крчага са тракастом декорацијом није изгубио после VI в. потврђује недавно објављени налаз из ископавања на локалитету Исар/Марвинци код Валандова,⁷⁶ где се у најстаријем слоју насеља датираним, — можда исувише касно, — у V в. ст. е. појављују фрагменти крчага са тракастом декорацијом који се потпуно уклапају у керамички круг Сува Река — Милци — Дедели. Можда би ипак тај налаз требало ставити ближе почетку V или чак на крај VI в. слично примерку из Олинта.

Појава пластичног прстена испод грла позива у сећање крчаге из Љуљака код Крагујевца, и Пећина код Костолца изгубљене далеко у унутрашњости Балкана. Ове усамљене појаве кљунастих крчага у унутрашњости Балкана наводе на мисао да је можда само питање времена или недовољне истражености локалитета на подручју централног Балкана разлог за њихово одсуство у керамици V—IV в. ст. е. Пластични прстен на прелазу грла у рамена не мора значити обавезну повезаност са латенском културом, премда је крчаг из Пећина нађен у латенском гробу, јер се, како смо видели, појављује на керамици II групе из јадранског залеђа. Осим тога сличне пластичне траке на грлу ојнохоја и др. ваза појављују се на коринтским вазама овог типа, па и на јонским ојнохојама са равним ободом типа Врулија на Родосу,⁷⁷ које су својим обликом веома сличне ојнохоји из Атенице. Релефне траке на грлу атеничке вазе, међутим, више делују као степенасти испусти него налепљена трака полукружног пресека, као код ојнохоје из Љуљака и др, по чему се она више приближава неким крчазима из Повардарја (Демир Кашија, Сува Река, кат. бр. 16, 18), који су уз то још и тракасто декорисани.⁷⁸

У V и IV в. исти тип крчага наставио је свој развој у групи сиве керамике локалног порекла, можда на подручју Пеоније. Као доказ овог развоја појављује се сиви глачани крчаг у једном од гробова некрополе Пећине код Костолца (сл. 10, кат. бр. 28), који задржава основне особине овог типа прохуса из ранијих фаза развоја. Истовремено, међутим, на њему се виде неке специфичне црте ранохеленистичке керамике: ниска прстенаста нога, тракаста дршка која је благо извијена налик на упитник, као и украс од плитких хоризонталних линија на рамену и трбуху, који подсећа на хронолошки истовремени крчаг из Требенишког Калеа (сл. 4, 18, сл. 7). У том каснијем периоду развоја крчага типа прохус, упркос веома недовољном броју налаза, можда би се могло говорити о издвајању посебне варијанте карактеристичне за Пелагонију (Драгош — Црквисте/Беранци), која се чврсто наслања на старије прототипе из некрополе Патели. Исти тип се показује у некрополи Козани, али поред других типолошких варијанти, какве досад још нису биле нађене у најсевернијем пределу распрострањања керамике овог типа.

III

Из претходног излагања је очигледно да се међу налазима кљунастих крчага могу издвојити више типолошких група и варијанти. Посебну групу представљају коринтски типови крчага типа прохус, као и њихове малобројне имитације, које све представљају импорт у унутрашњост Балкана. Исто тако поред њих се показује више група локалних облика, веома сличних како међусобно тако и у односу на коринтске, што се објашњава заједничким прарузором још из средњохеладског доба, украшеним „мат бојеним“ орнаментима. Код локалних облика се такође издвајају три групе које се како типолошки тако и просторно довољно јасно раздвајају.

Налази коринтских крчага типа прохус, иако малобројни, сведоче о доследном праћењу развоја облика бронзаних ваза истог типа. Извесне паралелне појаве могу се запазити и код

⁷⁵ М. Паровић-Пешикан, *op. cit.*, 35—36.
⁷⁶ В. Соколовска, *Исар — Марвинци и Повардарјето у античко време*, Скопје 1986, 67, сл. 46 а.
⁷⁷ К. Kinch, *Fouilles de Vroulia (Rhodes)*, Berlin 1914, pl. 26, 15 и 44.

⁷⁸ Поменути ојнохоја из Суве Реке интересна је по својој двострукој дршци, која је јединствена код наших крчага, али је уобичајена код олни и ојнохоја јонске тракасте керамике, исто као у групи еолског сивог *buccher'a*. Овде се такве дршке јављају на ојнохојама са округлим бочним дисковима слично онима на коринтским

ојнохојама (в. наш крчаг из Кондаса, кат. бр. 1), а затим и на ободима великих лекана: W. Lamb, *Grey Wares from Lesbos*, JHS, LII (1932), 3, fig. 3, 13; F. Villard, *La céramique grecque de Marseille (VI—IVe)*, Paris 1960, pl. 37, 8; В. Миков, *Материјали от железната епоха*, Изв. БАН, XXI (1957), 301, сл. 9. Са хоризонтално урезаним линијама испод обода, а сликаним на трбуху ова ваза је пример спајања разноврсних стилских елемената у процесу њихове трансформације у домаћој керамици са очуваним старим обликом.

бронзаних привезака у облику крчага, међу којима К. Килиан⁷⁹ издваја неколико локалних варијаната: *западнобалкански тип*, раширен само у ареалу култура Гласинац — Мати; затим *северномакедонски тип*, чији се налази претежно шире у долини Вардара и на пеонском подручју (Оризари, Штип, Радања — Криви Дол), као и *јужномакедонскопелагонски тип*. Иако су облици ових привезака, због њихове минијатурности, понекад слабо препознатљиви, ипак се у неким случајевима може утврдити несумњива типолошка сродност са керамичким облицима појединих подручја. То се, рецимо, види на примерима из пелагонске групе, који својим веома јако извученим косим изливком и ниско постављеном тракастом дршком подсећају на западномакедонске крчаге типа Килиндир (Крушевица), док неки привесци из Радање или Потидеје како обликом обода, тако и украсом од рељефних пластичних трака на ободу и у дну врата јако подсећају на крчаге из некропола у Демир Капији или Сувој Реци, као нпр. раније поменути сиви крчаг из Суве Реке (сл. 8). Исто као на керамичким посудама, код украшених привезака запажа се пре свега тракаста урезана или рељефна орнаментика; најчешће су то групе паралелних хоризонталних линија на врату, рамену или трубуху, али се појављују и нешто сложенији облици: трака са цик-цак линијом на привеску из Чаушице, као и орнамент од снопова паралелних косих линија распоређених у различитим правцима, под углом (на привеску из Крушевице) чиме подсећају на геометријску орнаменту крчага из Живојна и Демир Капије (сл. 4, 9, 19, 21).

Ови бронзани привесци обично се датирају у VII — почетак VI в. па на тај начин претходе појави коринтских ваза типа прохус у унутрашњости Балкана, с обзиром да изузев најстарије ојнохоје из Атенице (око средине VI в.), сви остали налази из I групе спадају у период највећег успона грчког импорта на Балкан, одн. у последњу четвртину VI или почетак V в. ст. е. (Кондас, Лисијево Поље, Синдос). Истовремено са њима појављују се и налази бронзаних прохуса (Требениште, Нови Пазар, Синдос). Занимљиво је пратити правац кретања ових налаза са југа према северу: од Охридског језера, вероватно преко Косова и долином Ибра (карта 1). Појава локалних имитација (Вица, Чинамак) прати овај импорт у унутрашњости. Имајући у виду да је највећи број познатих бронзаних прохуса био нађен у северној Грчкој

и Епиру, поставља се питање да нису можда, ови налази стизали из Епира непосредно, где је констатовано постојање локалне радионице бронзаних производа (Додона), који су следили коринтски тип кљунастих крчага, а не са обала Јадрана, где још немамо констатован ниједан сличан налаз.^{79a}

На слична размишљања наводи појава ширења керамичких крчага из групе II b, украшених пластичним прстеном у дну грла, који се појављују на простору југоисточно од Преспанског језера и око реке Аоос (Војуша) на почетку и током прве половине VI в., а развијају се независно од домаћих облика западномакедонског типа (група II a). Иако због мале количине материјала још је тешко са сигурношћу говорити о размерама и разлозима ове појаве, ипак, можда би се могло претпоставити да је у питању било евентуално досељавање једне групе становништва са подручја Епира, које се догодило пред крај VII или почетком VI в.⁸⁰

Неки типови бронзаних привезака имају такође паралеле са облицима керамичких крчага из групе II a, као што је случај са привесцима из гроба Камен Рапеш код Прилепа,^{80a} и то заједно са једним од керамичких крчага сличним онима из Драгоша или Висоја (сл. 6 и 11). Симптоматична је, међутим, појава истог детаља на бронзаним привесцима из западнобалканске групе (Гласинац/Арарева громаила, Доња Долина и др.) без обзира на нешто друкчији општи изглед бронзаног привеска.⁸¹ Упоредивши ову чињеницу са засад још увек недовољним налазима керамичких примерака крчага типа II b у унутрашњости Балкана (Јбуљаци), ипак, већ сада би се могло поставити као питање да ли је могуће да су ти крчази ширили према унутрашњости на подручје гласиначке културе и суседне области на исти начин и истим путем који је раније констатован за бронзане ојнохоје типа прохус.

^{79a} J. Vokotopoulou, *op. cit.*, 172—173.

⁸⁰ *Id.*, *L'Epire*, 98—100, указује на нагло смањење броја гробова у VII в. ст. е. у некрополи Вица, објашњавајући тај факт могућности настанка велике епидемије или глади. Да ли би можда та чињеница могла послужити као разлог за покретање бар једног дела становништва са циљем да се потражи неке боље услове за живот, налик на сличан потез племена Аутаријата неколико векова касије: F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969.

^{80a} K. Kilian, *op. cit.*, T. 60, 10.

⁸¹ A. Benas и B. Čović, *Glasinac*, књ. II, Сарајево 1956, T. XL, 11 (Арарева Громила) и XLII, 13 (Пљешивица); I. Kilian-Dirlmeier, *Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur Spätgeometrischen Zeit*, PBF, Bd. XI/2, München 1979, T. 109, 17 (Доња Долина).

⁷⁹ K. Kilian, *op. cit.*, 111—112; T. 31, 13 (Потидеја); T. 34, 3 (Чаушица); 49, 3 (Радања — Криви Дол); T. 60, 10 (Камен Рапеш); 61, 5 (Крушевица).

Од осталих керамичких производа локалног порекла, како смо видели, група Па је типолошки најчвршћа и доследна, следећи стари прототип. Ово последње већ само по себи говори о одређеној затворености и стабилности развоја током VII—IV в. ст. е., па чак и у ранохеленистичко доба. Значајно је да се ова група ослања на тип „мат бојених“ крчага из раног гвозденог доба (Живојно), док поглед на карту распрострањености приказује њено ширење у релативно уском подручју око тока реке Халијакмон и великих језера, Охридског и Преспанског, са суседном Пелагонијом. Истовремено мислим да се може говорити о некој врсти пројужавања традиције „мат бојене“ керамике која се у најкаснијем свом развоју проширила према Пелагонији, а има велике сличности са културом Девола која настаје на њеном првобитном (изворном) подручју у Јужној Албанији и северним областима Епира (сл. 13).

Група Пс је типолошки гледано знатно разноврснија, а показује уз то и разлике у квалитету глине, с обзиром на појаву сивих посуда, као што су крчази из Патели и Сүве Реке. Овај последњи, са хоризонталним канелурама на ободу, упућује и на евентуални утицај производа „еолског букера“, чији налази се могу наћи у некрополама Повардарја и Пелагоније, као и у неким гробовима из некрополе Кучи и Зи.^{81a}

Карактеристично је да су налази из унутрашњости Балкана израђени претежно од сиве глине (Љулаци, Пећине), док у некрополама Повардарја доминирају црвено печене са тракастом декорацијом, чувајући стари облик све до почетка V в. (Марвинци), када се, како изгледа, губи. Поставља се питање, на које још немамо сигурног одговора, како да објаснимо појаву крчага из Пећина који указује на прилично тесну типолошку везу са налазима из грчких центара (Тасос, Олинт), где се сива керамика производила још од VII в., а такође и у IV в., понављајући општегрчке облике.⁸²

Нарочито су занимљиви крчази са сликаном декорацијом из Зап. Македоније (Козани, Требениште) и Албаније (Кучи и Зи). Говорећи о керамици из некрополе Кучи и Зи, Ж. Андреа⁸³ издвојила их је у засебну групу, сматрајући их, с правом, импортом из Македоније или

Халкидика. У вези с тим изнећемо неколико напомена.

Сликане вазе у оквиру групе Па чине издвојену скупину. За њих је карактеристична претежно тракаста орнаментика. Осим тога на скоро свим вазама се понавља још један мотив: дебеле таласасте линије сликане многоструким кистом, што се обично сматра специфичном особином еубејског црнофигурног стила, без обзира што је сам мотив таласасте линије добро познат у јонској керамици (група „Vaweline style“).⁸⁴ Мотив се јавља обично на рамену или трбуху вазе, испод орнаменталне зоне са геометријским орнаментом, као код вазе из Козани (сл. 4, 10). Поред тога је честа појава мотива вертикалних црта, језичака, као на врату ојнохоје из Требеништа (сл. 5), као и на рамену обе ојнохоје из Кучи и Зи (сл. 4, 3). Наизменично смењивање хоризонталних и вертикалних паралелних линија, као што је случај на рамену вазе из Козанија, веома добро се уклапа у геометријску декорацију кикладских и еубејских касно — и субгеометријских ваза, која се овде дуго чувала.⁸⁵

Један занимљив детаљ, онај немарно сликани потез који као да је склизнуо између две широке хоризонталне траке на вази из Требеништа/Три чељуст, веома је индикативан. Таква сликарска немарност, која се понекад јавља на еубејским вазама VI—IV в., постала је својеврстан манир по коме се оне могу препознати.⁸⁶ Све ово указује на одређену стилску сродност како са јонским, тако и са еубејским вазама. Да ли би неки од ових примерака могао бити импортован или не, тешко је рећи, с обзиром да не познајем све примерке из аутопсије.

Посебан феномен представља црнофигурни крчаг из гроба XVII некрополе у Козанима (сл. 4, 14), који се не може упоредити ни са једним од овде размотрених примерака. Очигледно израђен у једној од грчких керамичких радионица, он ипак има оригинални облик домаћег (македонског) крчага типа прохус са ниско постављеном дршком испод нивоа обода. По томе се он може упоредити само са неколико сличних покушаја имитирања крчага са кљунастим изливком произведених у атичким радионицама,

^{81a} М. Паровић-Пепићан, *op. cit.*, Старица н. с. XXXVI (1985), 37—39.

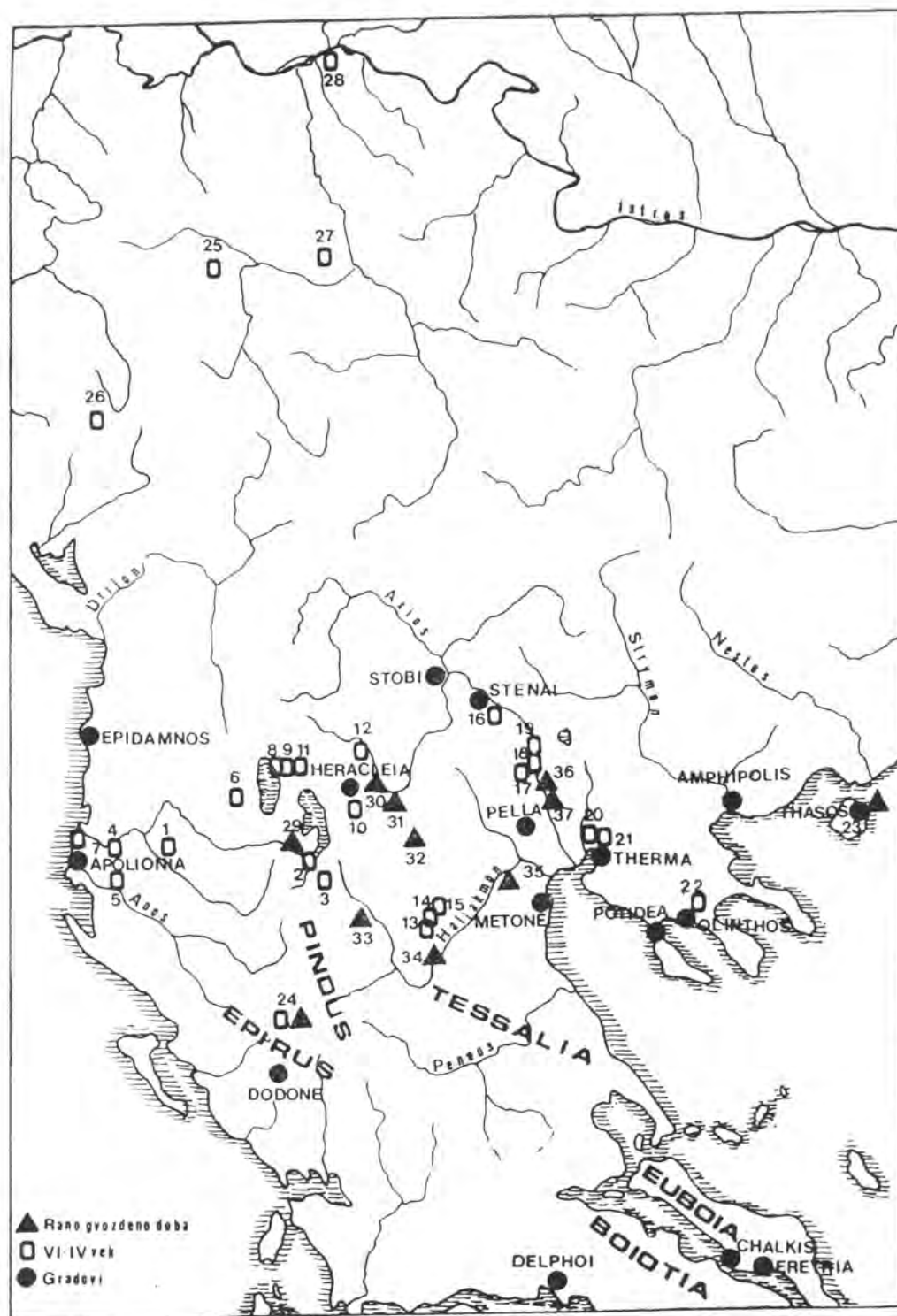
⁸² L. Kahil, *op. cit.*, 60, n. 49; pl. XXIII, 49; F. Blondé, *Un remblai thasien du IVe siècle avant n. ère*, BCH 109 (1985), 312; *Olynthus*, XIII, 306—307, pl. 198 n. 571, 572; pl. 200, n. 574.

⁸³ Zh. Andrea, *op. cit.*, *Iliria*, VII/VIII (1976), 143.

⁸⁴ J. D. Boardman, *Early Euboean Pottery and History*, BSA LII (1957), 10.

⁸⁵ J. D. Boardman, *Pottery from Eretria*, BSA XLVII (1952), 4, pl. IA, 16, Ch. Dugas, *Délos, XV: Les vases préhelléniques et géométriques*, Paris 1934, 39—40. J. N. Coldstream, *op. cit.*, pl. 40, a, e.

⁸⁶ A. D. Ure, *Small Vases from Euboean workshops*, BSA LVIII (1965), 16, 18, pl. 2, 5—7.

Сл. 13. — Налазишта VI—IV в.: 1. Кондас; 2. Кучи и Зи; 3. Рехова; 4. Dimallum; 5. Клос; 6. Чинамак?; 7. Аполонија; 8, 9. Требениште; 10. Драгош; 11. Требенишко Кале; 12. Беранци; 13, 14, 15. Козани; 16. Демир Капија; 17, 18, 19. Бевђелија; 20, 21. Синдос; 22. Олинт; 23. Тасос; 24. Вица Загуриу; 25. Атеница; 26. Иванград; 27. Љуљаци; 28. Пећине. Налазишта раног гвозденог доба: 29. Трен; 30. Висои; 31. Живојно; 32. Патели; 33. Бабушти; 34. Ајане; 35. Вергина; 36. Вардаровца; 37. Кастанас. — Fig. 13. — Sites VI-IV c.: 1. Kondas; 2. Kuči i Zi; 3. Rehova; 4. Dimallum; 5. Klos; 6. Cinamak; 7. Apollonia; 8, 9. Trebenište; 10. Dragoš; 11. Trebeniško Kale; 12. Beranci; 13, 14, 15. Kozani; 16. Demir Kapija; 17, 18, 19. Djevdjelija; 20, 21. Sindos; 22. Olynthos; 23. Thassos; 24. Vica Zagouriou; 25. Atenica; 26. Ivangrad; 27. Ljuljaci; 28. Pećine. Sites de l'âge de fer jeune: 29. Tren; 30. Visoi; 31. Živojno; 32. Pateli; 33. Bubusti; 34. Ajane; 35. Vergina; 36. Vardarovca; 37. Kastanas.

који, међутим, понављају етрурске облике.⁸⁷ Ови атички производи делују као усамљени ексцентрични покушаји, израђени су у црвено-фигуралној техници, а датирају се у време око 460/450. г., или у последњу четвртину V в. ст. е. То се подудара са датирањем крчага из Козана. Његов облик, у коме се стандардни тип ојнохоје V в. (тип 2, са широким раменима) спаја са специфичним кљунастим обликом грла, као да указује на сличан хировити, експериментални примерак вазе. Ипак, према неким особинама, као што су масна жута глина, употреба одређених мотива (језичци на врату) или сликарског поступка (бела боја нанесена непосредно на глину) ова се ваза издваја од атичких производа. Немарно сликане људске фигуре у црнофигуралној техници, без употребе урезивања, налазе своје аналогije у провинцијским керамичким радионицама.⁸⁸

На тај начин, сликане вазе из некропола Козани, Кучи и Зи и Требениште највероватније треба разматрати као производе грчких радионица из ширег подручја северноегејске обале, у којима се још веома јако осећа евбејска традиција, иако потиснута под јаким утицајем јонске тракасте керамике. Можда би неки од ових производа могли бити импорт из Евбеје (?), као нпр. ваза из гроба XVII у Козанима, иако то још не можемо са сигурношћу утврдити.

Тесна веза евбејских градова са Македонијом од протогеометријског доба и касније, све до VII—VI в., потврђена је бројним налазима из некропола у Вергини, као и материјалом са ископавања насеља раног гвозденог доба у долини Вардара (Вардаровца, Кастанас и др.).⁸⁹

⁸⁷ J. Vokotopoulou, *op. cit.*, 75, pl. VIII, γ; J. D. Boardman, *Athenian Red Figure Vases: The archaic period*, Лондон 1975, 209 (ојнохоја типа VII).

⁸⁸ Већ смо имали прилику истаћи сличност ове вазе са неким производима беотских радионица, и то претежно због одсуства урезивања у људским ликовима и употребе беле боје непосредно поврх глинe (в. нап. 37). Овде пак скрећемо пажњу на још једну групу касноархајске црнофигурне керамике из суседне Евбеје. У питању је мања група минијатурних хидрија и ојнохоја са представама унутар мање украсне зоне на предњој страни вазе, где се, по правилу, на рамену појављује исти мотив вертикалних језичака, понекад подвучен танком равном или таласастом линијом разблаженог фирниса. Међу обичним представама животиња и птица ређе се јављају људске фигуре или чисто флорална орнаментика. Мотив тркача је честа појава на црнофигурним лекитима, како атичким, тако и евбејским: A. D. Ure, *Observations on Euboean Black-figure* BSA LXVIII (1978), 30—31, pl. X, d, e.

⁸⁹ М. Паровић-Пешикан, *op. cit.*, старинар н. с. XXXVI (1985), 33—35; J. Boardman, мислимо, с правом сматра протогеометријску керамику тзв. „те-

Како у Еретрији, тако и у Халкиди појављује се облик крчага са усеченим грлом као уобичајен керамички тип током читавог геометријског и субгеометријског доба, ако не и касније, као што сведочи један скоро цео крчаг из Еретрије, објављен од стране Бордмана,⁹⁰ који га датира у VI в. ст. е. (сл. 4, 27). Ново сведочанство веза са Македонијом представља налаз из Лефканди, где су у гробовима протогеометријског доба нађена два крчага, руком рађена, који у потпуности понављају облик прохуса типа Кинлиндир из бронзаног доба.

Улога Евбеје у колонизационим покретима VIII в. ст. е. на северној обали Егејског мора добро је позната. Са оснивањем, пред крај VIII в., еретријске колоније Метоне у непосредној близини ушћа реке Халијакмон морало је доћи до успостављања директних веза са западним областима Македоније и око великих језера, Охридског и Преспанског. Са опадањем економске моћи некадашњих евбејских метропола, која је била пољупана још пре грчко-персијских ратова, главну улогу у овом региону преузимају други центри, Тасос и можда Халкидик.

Керамички материјал из ранијих слојева античког насеља у Тасосу, богатој колонији основаној почетком VII в., показује присуство како домаће руком рађене керамике, тако и производа из грчких радионица рађених на витулу, али по узору на македонске крчаге (кат. бр. 23, сл. 4, 25), и то како од сиве глинe, тако и од светле црвенкасте, понекад наранџасте, живе боје, али увек са примесом лискуна. Два раније поменути примерка из тасоских радионица, од којих је један близак по глини и начину декорације примерцима из некропола Кучи и Зи и Требениште/Три чељусту (кат. бр. 11), учвршћују нас у уверењу о производњи крчага типа прохус у тасоским радионицама и после VII в. ст. е. Исто се може рећи и за Халкидик (Олинт), где се такође може наћи глина сличног квалитета, али светлија, „од светломрке до црвенкастожуте боје“ и са ситним златним зрнима лискуна.⁹¹ У Олинту је, уосталом, такође нађен

салско-кикладског круга“ пореклом из евбејских градова, који су у том временском периоду спадали у најјаче економске центре Хеладe: cf. J. Boardman, *op. cit.*, BSA, LII (1957), 9—10. У архајско доба исто као и у претходном геометријском периоду, може се регион Киклада, Евбеје и Беотије разматрати као заједничка целина.

⁹⁰ A. Andreiomenou, *Geometrike kai hypogeometrike eks Eretrias*, Arch. Ephemeris, 1975, 224; J. Boardman, *op. cit.*, BSA, XLII (1952), pl. 3A, 4.

⁹¹ Још је D. Robinson (*Olynthus* XVI, 16—17) указивао на постојање локалне сликане керамике у Олинту. Детаљну анализу локалне сликарске школе из Олинта види код: J. Mc Phee, *Some Red figure Vase Painters of the Chalcidice*, BSA 76 (1981), 297 и даље.

један крчаг типа прохус, али рађен руком (кат. бр. 21), уз још један такав налаз у некрополи Синдоса (кат. бр. 20).

С тим у вези подсетићемо и на недавно истакнуту претпоставку Ф. Зафиропулу о формирању на Халкидику (или на Тасосу) управо око половине VI в. ст. е. локалне школе сликане црнофигуралне керамике, стилски веома блиске атичкој.⁹² Исто тако постоје подаци о импорту и имитацији еврејских производа на Халкидику, као што су нпр. црнофигурне лекане VI в.⁹³ Стога мислим да се нећемо много огрешити ако утврдимо постојање локалне радионице на Халкидику (као и у Тасосу), која је имитирала коринтске типове крчага са усеченим грлом. Атеничка ваза била би један од таквих производа, који су се у читавој серији пласирали у ближој и даљој периферији грчког света.

На крају, да се осврнемо на питање континуираног развоја домаћих облика крчага типа прохус од бронзаног доба до почетка хеленистичког периода: од грубих, руком рађених облика типа Бубушти-Килиндир, преко крчага украшених „мат бојеном“ орнаментиком из некропола Вергина, Ајана, Живојно, Висои, односно сивих глачаних посуда из пелагонских некропола Патели, Козани, Драгош, до лепих ваза истог облика, али са сликаном тракастом орнаментиком, насталих под очигледним утицајем грчких керамичких радионица. Овај се развој нарочито јасно прати на простору западне Македоније и Пелагоније (група II а). Континуитет истог керамичког облика током читавог миленија на истом географском простору сведочи о постојаном континуитету живљења и зато се крчази типа прохус могу сматрати релик-

тима прабалканског субстрата материјалне културе чији су носиоци највероватније били старабалканска племена Брига и Пеонаца.

Резултати истраживања у знатној мери су сагласни са овим закључцима. Наиме, Ф. Папазоглу⁹⁴ констатовала је да се на епиграфским споменицима хеленистичко-римског доба на подручју Македоније осим грчко-македонских имена, одн. илирско-трачких имена, појављује и сасвим одређени ономастички слој имена старијег порекла, која своје паралеле налазе у Малој Азији, посебно Битинији и Фригији. За нашу тему нарочито је интересантно да се од четири групе споменика на којима се јављају таква имена бар једна (група I, имена из Пелагоније) подудара са нашом групом IIa, јер управо из Пелагоније и Охридског базена (Беранци, Требенишко Кале, Козани) потичу досад најмлађи познати примерци крчага типа прохус са прелаза IV у III в. ст. е. Напомињемо да, према Страбоновом сведочанству са почетка

Сл. 14. — Крчаг из Синопе, бр. 2. — Fig. 14: — Cruche de Sinope, n. 2.

римског доба (крај I в. ст. е. — почетак I в. н. е.), племе Брига се спомиње у околини Дирахија (Страбо, VII, 5, 8—9; VII, фр. 25), тј. у подручју суседном Пелагонији. У ономастичком материјалу самог Дирахија познато је име Brygos.

Веза са Малом Азијом и Фригијом огледа се и у очигледној сродности западнобалкан-

⁹⁴ F. Papazoglu, *Etnička struktura antičke Makedonije u svetlosti novijih onomastičkih istraživanja*, Balcanica VIII (1977), 77—80; id., *Sur quelques noms «thraces» en Illyrie*, Godišnjak CBI XII/10 (1974), 66—71.

⁹² Ph. Zaphiropoulou, *Vases peints du musée de Salonique*, BCH, 94 (1970), 390—392. У овој радионици израђивани су поједини облици ваза који указују на имитације коринтских облика (мали кратери, скифоси), који су украшавани сликаном декорацијом и фигуралним мотивима блиским кругу атичког сликара Лидоса из друге четвртине VI в. Њихова распрострањеност у околини Солуна, на Тасосу (*Etudes thasiennes*, VII, 60, pl. XXII, 44) и у околини Сиреза сведочи о настанку на северној обали егејског мора још једног јаког локалног центра керамичке производње, који је од VI в. ширио свој утицај према северу. Ph. Zaphiropoulou лоцира овај центар помало неодређено у северну Грчку (или на Тасос). О раном формирању локалне радионице на Тасосу већ је било речи (в. нап. 52), а са временом су се појављивале и друге, као што је недавно откривена радионица у близини некрополе Синдоса, са четири керамичке пећи из IV в. ст. е.: Arch. Ephemeris, 1982, 61—84.

⁹³ A. D. Ure, *op. cit.*, BSA LVIII (1965), 19. У Олинту су нађени фрагменти црнофигурних лекана из еретријске сликарске радионице, датиране у другу половину VI в.: Olynthus, V, pl. 45, бр. 19A, B; pl. 53, 42A; A. D. Ure, *Euboean Lekanoi*, JHS, LXXX (1960), 164, 166.

ских прохуса са фригијском сликаном керамиком VI в., о чему смо већ споменули у вези са сликаним вазама нађеним у Синопи. Једна од њих веома је блиска крчагу из Атенице (сл. 2), са сликаном декорацијом јонског типа, док друга ваза истог облика приказује на раменима типично геометријску орнаменту са издуженим висећим троугловима,⁹⁵ веома блиску декорацији крчага из Живојна (сл. 14). Како је ваза из Синопе скоро два века млађа она може послужити као потврда о континуитету традиционалних мотива из репертоара „мат бојене“ керамике донесених, вероватно, из некадашње балканске постојбине у Малу Азију. Обе синоп-

ске вазе, међутим, носе несумњиво обележје грчких керамичких радioniца: употреба беле ангобе, тракаста декорација, пажљиво израбљени облик, па би се и за њих могла прихватити хипотеза о локалној производњи у Синопи, иначе најстаријој грчкој колонији на јужној обали Понта, основаној још у првој половини VIII в., у време пре најезде Кимеријаца у Малу Азију.⁹⁶ За даља истраживања у овом правцу било би потребно анализирати керамику суседних подручја централног Балкана, а посебно Пеоније и Дарданије, чије становништво такође спада у старији прабалкански етнички субстрат.

10. април 1988.

UDK: 904—03 (497) : 738.032 (497)

OENOCHOE D'ATENICA ET LE GROUPE DES CRUCHES A BEC L'INTERIEUR DES BALKANS

MAJA PAROVIĆ-PEŠIKAN, Institut archéologique, Belgrade

L'ensemble des tombes princières d'Atenica près de Caçak a été dès le début classé dans le même groupe que les tombes princières de Novi Pazar et même avec d'autres ensevelissements de la région illyrienne centrale (Glasinac, Pilatovići, Pečka Banja) et avec Trebenište, tandis que l'intéressant vase grec de la tombe centrale du tumulus II de cette nécropole a été considéré comme un vase importé d'origine ionienne de la fin du VIe siècle, ce que l'auteur de ces lignes respectait également. Cependant à la suite d'un examen plus détaillé et de l'étude des particularités du rituel funéraire, aussi bien que du contexte général et du contenu du matériel funéraire provenant de ces deux tumulus, l'idée de la spécificité du matériel d'Atenica par rapport aux autres tombes aux princes ensevelis, gagne du terrain (chars funéraires, plaques en os en relief du coffret de toilette, fragments de la céramique locale, une variante de la culture Basarabi etc). L'oenochoé d'Atenica (fig. 1), étant donné sa forme et sa décoration spécifiques, représente également un phénomène exceptionnel (et complètement isolé jusqu'à présent) par rapport au caractère typique, même stéréotypé, des vases en céramique à figures noires de Novi Pazar, Pečka Banja et Trebenište.

Le besoin d'un réexamen de ces problèmes concernant le vase d'Atenica s'est fait sentir à la suite de la découverte de deux vases en bronze dans la nécropole Vica Zagouriou (Epire) à l'ensevelissement de l'époque géométrique tardive et archaïque. Tout un groupe de cruches au goulot à bec (prochoi) aussi bien en bronze qu'en céramique, a été minutieusement étudié par Julia Vokotopoulou, qui a classé tous ces vases parmi les produits corinthiens, tout en mentionnant qu'il y a dans toute la Méditerranée et dans les Balkans des vases du type similaire depuis de l'Âge de bronze moyen jusqu'aux l'Âge de fer ancien et par endroits jusqu'à l'Âge de fer tardif. Cette forme de cruche, très appréciée dans la céramique mycénienne de l'époque Helladique Moyenne et tardive, aussi bien que dans la céramique »peinte

mate», se manifeste à l'intérieur des Balkans (cruches de Bubuști, Ajane, Kilindir), mais ces formes ne se répandent à l'intérieur plus profond qu'à l'Âge de bronze tardif et aux débuts de l'Âge de fer où elles se maintiennent jusqu'aux IVes, avant de notre ère et les débuts de la période hellénistique. Selon J. Vokotopoulou à la suite de la disparition des villes mycéniennes la production des cruches en céramique du type *prochous* ne s'est maintenue qu'à Corinthe, où cette forme survit jusqu'au IVes, de là elle est reprise à la fin du VIes, par des potiers de l'Attique. Au cours des Ve et IVes siècles la même forme se répand en Italie et en Etrurie, mais avec des variantes particulières. Quant aux découvertes faites à l'intérieur des Balkans elle classe dans ce groupe les vases d'Atenica et des nécropoles Kuçi i Zi en Albanie, tandis que parmi les oenochoés de bronze elle mentionne les découvertes de Trebenište et de Novi Pazar.

En ce qui concerne le vase d'Atenica il faut rappeler de nouveau que la raison principale de son classement parmi les produits ioniens a été avant tout la qualité de l'argil (fine d'un jaune rougeâtre, presque orange, parsemée de grains de mica) aussi bien que sa similitude frappante avec la forme et la décoration de la cruche frygienne de Sinope (fig. 2), datée du second tiers du VIe siècle, ce qui correspond aux dates proposées par J. Vokotopoulou pour le vase d'Atenica. Nous avons considéré que la solution de ce dilemme, concernant non seulement le vase d'Atenica, mais de tout le groupe des découvertes semblables provenant de l'intérieur des Balkans, doit être cherchée dans l'ensemble des cruches du type *prochous* dans les territoires de la Macédoine, de l'Albanie et de l'Epire, cataloguées dans le cadre des régions définies.

* * *

La revue des découvertes démontre que, sans égard à la similitude évidente due à leur appartenance au grand groupe de cruches au bord entaillé en diago-

⁹⁵ E. Akurgal, L. Budde, *op. cit.*, T. III.

⁹⁶ М. И. Максимова, *Античные города юго-восточного Причерноморья*, Москва 1956, 43—47.

nale du type *prochous*, deux grands groupes peuvent être distingués, dont l'un se rattache directement aux types corinthiens du *prochous* (fig. 3) et l'autre illustre le développement continu des types locaux, qui subissent cependant une influence donnée des formes grecques de la céramique (fig. 4).

Le premier groupe est relativement peu nombreux, car il ne compte que six exemplaires: Kondas (cat. No 1), Sindos (cat. No 21), Lisiyevo Polje (cat. No 26), Vica (cat. No 24) et Cinamak (cat. No 6), et le vase d'Atenica (cat. No 25) qui peut être joint au groupe en raison de sa forme. La majorité de ces exemplaires permet d'établir leur caractère d'importation corinthienne à l'intérieur des Balkans (carte 1) en passant par de grandes colonies de l'Adriatique. Il n'y a pas eu dans ce groupe, il semble, d'exemplaires plus tardifs que le V^es. avant de notre ère. Chronologiquement le plus ancien est l'exemplaire d'Atenica, que J. Vokotopoulou situe à l'époque avant la moitié du VIes., ce qui est peut-être exagéré, et elle mentionne comme la forme la plus proche l'oenochœ richement décorée de figures noires de St. Louis. Les *prochous* de la nécropole de Kondas (Berat) et de Sindos près de Thessalonique appartiennent à un autre type, plus tardif, des *prochous* corinthiens au ventre oval et à la haute anse dont le représentant le plus connu est l'oenochœ aux figures noires de Munich, décoré d'un protome féminin plastique et de deux disques circulaires sur le bord. L'oenochœ-*prochous* de Lisiyevo polje près d'Ivangrad représente la troisième forme répandue surtout au passage du VIe au Ve siècle et au début du Ve siècle. Ce sont des vases miniatures, au ventre plat et à l'anse élevée haut au-dessus du bord.

Au Ve siècle l'importation corinthienne semble coupée, à en juger selon l'état actuel des découvertes, mais la forme n'a pas été complètement perdue, puisque dans la deuxième moitié du Ve siècle des imitations locales se manifestent dans les tombes en Albanie (Cinamak?) et en Epire (agglomération Vica), mais seulement pendant un moment, au IVe siècle il n'y en a plus.

Le plus grand nombre d'exemplaires de notre catalogue appartient au deuxième groupe des découvertes, formé selon deux critères différant considérablement par rapport aux cruches corinthiennes du premier groupe: l'aspect général et les proportions des vases au bec verseur allongé et posé en biais et la position de la poignée par rapport au bec. Il n'y a pas dans ce groupe de poignée en bande élevée haut par rapport au bec, qui dépasserait le bord du vase, ce qui indique, à notre avis, la conservation de la forme ancienne, traditionnelle, annoblie par certains éléments repris à la céramique grecque: l'anse en ruban et le fond bague ou la décoration en bandes donc géométrique (et même figurative) de certains exemplaires: Kuçi i Zi, Trebeniste/Tri Celjusti, Kozani (fig. 3—4, 13—15).

Les formes des cruches du type *prochous* VI—IV s. en Macédoine manifestent une similitude frappante avec les formes de la céramique locale faite à la main, quoique la plupart sur un tour. Elles diffèrent entre elles surtout par la forme du goulot et du bec verseur ou bien par des motifs décoratifs. Ces variantes permettent la répartition du grand groupe de formes locales des cruches du type *prochous*, (qu'il ne faudrait pas, à mon avis, considérer tout simplement comme des imitations des vases corinthiens, car elles ont leur propre développement typologique au sein des variantes locales) en trois grands sous-groupes: Ila — Macédoine occidentale avec la Pélagonie, IIB

— Albanie et Epire, IIc — bassin de Vardar et Chalcidique. Certaines découvertes dans des villes grecques sont très proches de ce dernier groupe, aussi bien celles des céramiques préhistoriques faites à main (Olynthos. cat. No 21 ou Sindos, cat. No 20) que des céramiques faites au tour, mais ayant la forme qui répète les types préhistoriques de cruches (Thasos, cat. No 23).

Le groupe Ila comprend surtout les découvertes de la nécropole des environs de Trebeniste (cat. No 8, 9, 11) et Kozani (cat. No 13, 14, 15), ainsi que certain matériel funéraire: Crkvište (Beranci cat. No 12), Trebeniško Kale (cat. No 11), Lastojca/Dragoš (cat. No 10), ainsi que deux vases de la nécropole Kuçi i Zi (cat. No 2), comme les plus proches de ce groupe de matériel. Il n'y a pas de doute que toutes les cruches de ce groupe continuent le développement du type Bubuști—Kilindir, qui apparaît dans notre pays dans les tombes de Zivojno (fig. 4, 8—9) au VIIIe et VIIes. Quoique la quantité de découvertes dans ce groupe soit limitée il est possible de remarquer trois variantes typologiques. Les formes les plus anciennes (Kuçi i Zi, Trebeniste/Tri Celjusti, Kozani, tombe XIII fig. 4, 2, 12—13) frappent par la forme éminemment sphérique du ventre et le large bec verseur étiré de côté tandis que le goulot est document entaillé dans un arc large. Ces exemplaires sont du VIes. tandis que les cruches de Kozani, tombe XVII et de Trebeniste/Suva Česma datent de la deuxième moitié du V^es. Leur caractéristique est la largeur des épaules accentuée sur un ventre sphérique ou aplati (fig. 4, 16, 14), tandis que le goulot est coupé presque en horizontale avec une légère pente vers la poignée, posée bas. Ce type a ses analogies dans des vases des nécropoles plus anciennes d'Ajana et de Vergina. La cruche de Dragoš près de Bitolj (fig. 6) a également son modèle trouvé dans la nécropole plus ancienne de Pateli, (fig. 12) qui peut être suivi au Ve et IVe s. dans l'espace plus restreint de Pélagonie (Beranci) et à Kozani, tombe XIX (fig. 4, 15, 17). Tous les vases manifestent une tendance de la réduction de format du vase, les exemplaires plus tardifs n'atteignent qu'une hauteur de 14—16 cm. L'exemplaire le plus récent de ce groupe (Trebeniško Kale, cat. No 11, fig. 4, 18; fig. 7) marque un lien typologique avec des cruches du VIes. (Trebeniste/Tri Celjusti) qui ont en commun le trait spécifique du rétrécissement du bec verseur dans la partie supérieure du bord comme si on tentait de s'approcher de la forme trifoliée du goulot de l'oenochœ (cf. tentative similaire dans l'oenochœ d'Atenica et du vase frygien de Sinope). Ainsi le groupe Ila fait apparaître une continuité ininterrompue depuis le VIe siècle et jusqu'aux débuts de l'époque hellénistique. Malgré le nombre restreint d'exemplaires il semble qu'on peut distinguer une variante locale caractéristique pour la Pélagonie (Dragoš, Beranci) qui se réfère aux cruches de Pateli, tandis que les autres variantes typologiques sont également répandues aussi bien dans les environs de Trebeniste que dans Kozani.

Le groupe IIB est pour le moment très peu nombreux, car les découvertes dans des nécropoles de la région de Kologna, au sud-est du lac Prespa ne sont toujours pas publiées.

Selon l'état des choses actuel on peut constater que dans la partie sud-est d'Albanie la plus fréquente est la forme de cruche relativement basse, au ventre sphérique et au goulot large, terminé par un bec verseur élevé haut, dont le bord a un contour concave (fig. 4, 5—6). Le trait particulièrement caractéristique est la bague renflée autour de la partie inférieure du

goulot, comme une cruche de style géométrique de la nécropole Vica (fig. 4, 2) en témoigne et J. Vokotopoulou rapproche ce détail de la céramique de l'époque protogéométrique de la Grèce du nord-ouest et de l'Achaïe (Derveni, Patras, Aethos à Ithaka). Il n'est pas impossible que l'apparition de ces cruches autour des débuts du VIe s. dans la région de Kologna (Rehova) dans l'agglomération Klos au sud d'Apollonie et de *Dimallum* (cat. No 3, 4, 5) indique des liens plus intenses avec l'Épire ou même des migrations d'une partie de sa population. Des exemples des cruches décorées de peinture (*Dimallum*) ont des ornements en rubans, mais il y a aussi des exemplaires en terre grise, telle la cruche de la nécropole aux tumulus de Luljaci près de Kragujevac (fig. 4, 29; fig. 9) qui représente vraisemblablement un produit importé, car pour le moment complètement isolé.

Le groupe IIc comporte quelques cruches, qui étaient encore récemment insuffisamment connues chez nous, tandis qu'il était déjà question dans nos travaux précédents de la céramique provenant des nécropoles plus importantes, Suva Reka et Milci près de Đevđelija. En plus des découvertes des environs de Đevđelija la cruche de Demir Kapija (cat. No 16, 17, 18, 19) y figure aussi, ainsi que quelques exemplaires des cités grecques (Sindos et Olynthos) dans le Chalcidique et à Thasos, qui s'y rattachent étroitement. La cruche de Demir Kapija est la seule à manifester des liens précis avec les prochous de la Macédoine occidentale: la forme du goulot au bec verseur très accentué et la renflure sous le bord, ainsi que la poignée en ruban colorée se réfère aux exemplaires des nécropoles de Kuči i Zi, Beranci, Kozani (fig. 4, 3, 15, 17) tandis que le schéma décoratif des rubans au goulot rappelle la cruche beaucoup plus ancienne de Živojno (fig. 4, 9). D'autre part le profil aigu de l'épaule à la rainure profonde rattache le vase de Demir Kapija à certaines formes des cruches de la nécropole Suva Reka et surtout à l'oenochœ du matériel funéraire de 1950 (cat. No 18) qui, avec son ventre oval, son goulot bas coupé en diagonale dans la partie postérieure vers la poignée, rappelle le vase géométrique tardif du type *prochous* d'Érétrie de la fin du VIIIe s. (fig. 4, 24). L'anse de ce dernier a, pour sa part, un détail intéressant, une saillie angulaire si caractéristique pour les cruches macédoniennes de l'Âge de Fer ancien, qui existe aussi dans la cruche grise de Thasos (cat. No 23), faite dans l'atelier local au cours de la première moitié du VIIe s. et qui représente une imitation de la forme macédonienne locale, quoique faite sur le tour. Tout cela confirmerait notre conviction que la rôle des Villes eubéennes et de Thasos ait été capital dans la formation et le développement de la céramique du bassin de Vardar. C'est sous l'influence puissante de la céramique à rubans ionienne que la céramique peinte est née, celle des nécropoles de la vallée de Vardar autour de Đevđelija, Valandovo, qui se maintient jusqu'au Ve s. comme la découverte de Marvinci en témoigne, tout en s'intégrant parfaitement dans le cercle des céramiques Suva Reka—Milci—Đedeli.

A l'intérieur des Balkans au cours des Ve et IVe s. il y a eu aussi des découvertes isolées des cruches au goulot à bec faites au tour en terre grise (Ljuljaci, cat. No 27 et Pećine, cat. No 28) se rattachant à la vallée de la Morava. Territorialement l'oenochœ d'Atenica s'y rattache aussi, mais nous avons déjà vu qu'il est relié au premier groupe de vase corinthiens et de leurs imitations. Une cruche typologiquement intéressante est celle de Pećine, qui est proche de l'exemplaire considérablement plus ancien d'Olynthos et de celui de Thasos, malgré la distance de plusieurs siècles, ce qui confirme encore la conservation des formes traditionnelles anciennes jusqu'aux débuts de l'époque hellénistique. Il n'est toujours pas possible de dire s'il s'agit de l'importation ou bien d'une forme de la céramique des Ve—IVe s. encore inconnue dans l'intérieur des Balkans, mais il faut tenir compte des liens anciens avec le Chalcidique et de la production locale vérifiée de la céramique en terre grise à Thasos.

Les cruches peintes de la Macédoine occidentale (Kozani, Trebeniste, Kuči i Zi) se distinguent par des ornements en rubans, mais aussi par l'apparition d'autres motifs caractéristiques: grosses lignes ondulantes au ventre ou à l'épaule, languettes au goulot (fig. 4, 3; f. 5). Certains détails menus, tels qu'un trait nonchalant qui a glissé entre deux larges rubans horizontaux du vase de Trebeniste/Tri Čeljusti peuvent indiquer, dans l'ensemble d'autres détails picturaux, le lien avec des vases peints eubéens et ioniens. Un exemplaire d'oenochœ en fragments, très proche du vase de Trebeniste, a été constaté dans les découvertes de céramique à Thasos. Un exemple particulier parmi les vases peints est celui de la cruche à figures noires de la tombe XVII dans la nécropole de Kozani, qui provient d'un des ateliers grecs provinciaux, mais sa forme répète complètement le type original de la cruche locale (macédonienne) à bec, ce qui représente une parallèle intéressante aux cruches attiques à figures rouges, qui imitent la forme des vases étrusques du type similaire des années autour de 460—450, date qui correspond à la date de la cruche de Kozani.

En parlant des cruches à la décoration peinte Zh. Andrea souligne la possibilité de leur origine macédonienne, c'est à dire du Chalcidique, à propos des vases des tombes 11 et 17 du tumulus II de Kuči i Zi, tandis que J. Vokotopoulou souligne la parenté évidente entre ces vases et l'oenochœ d'Atenica, surtout quant à la couleur, la qualité de la terre et la décoration peinte. Il faut y ajouter aussi l'hypothèse de Ph. Zaphiropoulou sur les ateliers de peinture formés à Chalcidique très tôt, autour de la moitié du VIe s. avant de notre ère qui imitaient les formes des produits corinthiens (cratères, skyphos). Il serait donc normal qu'un de ces ateliers ait pu produire des cruches dont la forme est l'imitation des formes locales des cruches à bec, connues et produites dès le VIIe s. dès les débuts des villes grecques à la côte nord-égéenne (Thasos, cat. No 23). Le vase d'Atenica pourrait être un de ces produits qui aient été placés en série à la périphérie plus ou moins proche du monde grec.

Castellum aquae античке Медијане

МИРОСЛАВ ЈЕРЕМИЋ, Археолошки институт, Београд

Врло често, у археолошкој пракси, на великим археолошким локалитетима, случајна али значајна открића умеју да предухитре предвиђања и намере самих археолога. Тако је новембра месеца 1980. године на археолошком локалитету Медијана код Ниша, у срећном стицају околности, обелодањен један објекат, необично значајан како за топографију античког насеља Медијана, тако и за проучавање водоснабдевања античких насеља уопште. То је кастелум акве (*castellum aquae*, у даљем тексту — кастелум), познат у археолошкој литератури као водоторањ, *chateau d'eau*, *Wasserturm* или *water tower*.

Објекат је откривен на месту садашње фабрике за производњу катодних цеви Електронске индустрије у Нишу.¹ Моћна механизација је отварајући ископ за темељну зону будућег објекта, открила кастелум у пуном габариту и то заједно са деловима доводних и одводних канала. Објекат је делимично оштећен, али на срећу, степен очуваности откривених делова дозвољава да се без већих тешкоћа може анализирати структура читавог склопа и у главним

цртама реконструише начин његовог функционисања.

Значај открића нашег кастелума истиче с једне стране чињеница, да је он један од ретких објеката те врсте и тог степена очуваности откривених до сада на територији некадашње римске империје.² С друге стране, што је за нас од веће важности, он представља главни дистрибутивни пункт медијанског водовода, чији се зидани канали, керамичке или оловне цеви, гранају до точећих места: фонтана и базена у вртovima раскошних вила или вила рустика, затим терми и најзад до плодних површина које се наводњавају. Сликавито речено, наш кастелум је срце медијанског водотока. Он се налази на врху једног крајње рационално трасираног система за контролисано водоснабдевање, који је срачунат и изведен према унапред претпостављеном обиму потрошње воде у насељу. Његов положај одређен је пре свега висинским параметрима, којима се и постиже контрола водотока, односно обезбеђује потребна количина воде под одређеним притиском, почев од главног доводног канала који снабдева кастелум во-

¹ Механизација је скоро у целини открила објекат, још пре доласка чланова археолошке екипе, којима је преостало чишћење просторија, зидова и брзо постављање сонди техничког карактера. У лошим временским условима и под претећим оком нестрпљиве механизације, екипа је ипак имала среће да извуче драгоцене податке о кастелуму, који је затим невољно уступио своју локацију погонској хали Електронске индустрије.

Археолошку екипу сачињавали су: руководиоца радова др Љубица Зотовић, научни саветник Археолошког института у Београду; архитекта Мирослав Јеремић, виши стручни сарадник Археолошког института; Милош Јевтић, археолог; Владимир Букилица, апсолвент археологије и Драган Јацановић, студент археологије.

У радовима су учествовали и сарадници из Ниша: Дивна Милосављевић, архитекта из Завода за заштиту споменика културе у Нишу и Слободан Дрча кустос Народног музеја у Нишу.

² Дистрибуција воде за једно насеље се не може замислити без *castellum aquae* којим се редовно завршава сваки акведукт. Како нас извештава Фронтин, само Рим је опслуживало 274 кастелума. Frontinus, *The Stratagems and The Aqueducts of Rome*, Edited by Mary B. McElwain, London 1969, 409/78—79/.

Од до сада археолошки истражених кастелума уопште, два најпознатија, најбоље очувана и у археолошкој литератури најчешће цитирана примера су они из Помпеје и Нима од којих је онај у Помпеји сачуван у целини односно „до крова“. Оба примера представљају сажети тип кастелума, где се у оквиру једног простора обавља смиривање воде, таложење, филтрација и најзад дистрибуција. Cf. J. P. Adam, *La construction romaine*, Paris 1984, 174—175; Hans Eschebach, *Pompeii, la distribution des eaux dans une grande ville romaine*, l'Annuaire de l'archéologie, No 38, oct.—nov. 1979, 76; G. F. Hauck and R. A. Novak, *Water flow in the castellum at Nimes*, AJA vol. 92, No 3, July 1988, 393—407.

дом, па све до последњег потрошног места доле у насељу. У том смислу, топографски услови Медијане и ближе околине више су него повољни.

ПОЛОЖАЈ КАСТЕЛУМА

С обзиром да је наш кастелум објекат у функцији читавог насеља, то се он не може посматрати изоловано. Зато се морамо макар и у најкраћим цртама осврнути на карактер и структуру самог насеља Медијана и диспозицију објеката у њему. На жалост, у том смислу наша сазнања нису допуњена свежим информацијама. Медијана је пре свега недовољно археолошки истражен локалитет, а сем тога, научна обрада резултата са новијих археолошких истраживања тек предстоји.³ Сматрамо ипак да сиже нашег излагања захтева понављање оних података који ће нам помоћи да сагледамо место и значај кастелума у контексту читавог насеља.

Остаци Медијане налазе се на око 4,5 km источно од Ниша, у близини села Брзи Брод. Некадашње античко насеље простирало се како је утврђено, на око 40 ha равног лесног терена, захватајући простор од леве обале реке Нишаве на северу, све до фабричког комплекса Електронске индустрије на јужним падинама Влашког брда, у чијем је подножју насеље пресечено трасом савременог пута Ниш—Пирот (сл. 1). Некадашња главна античка комуникација *Naissus—Serdica* секла је или додиривала северни део насеља, ближе Нишави.⁴ Не треба међутим изгубити из вида могућност постојања још једне комуникације секундарног значаја, коју би према диспозицији античких објеката и конфигурацији терена, требало тражити на простору уз саму трасу савременог пута Ниш—Пирот, где су године 1975, била и предузета археолошка истраживања.⁵

Укупна физичка структура Медијане није нам на жалост позната. Но, на основу резултата досадашњих археолошких истраживања јасно

је да се ради о субурбаном насељу, у коме доминирају раскошне виле и пољопривредне економије. Још 1933. године А. О. Славетић у свом извештају са археолошких ископавања на Медијани констатује: „По досадашњим налазима, може се закључити да је насеље код Брзог Брода (*Mediana*) било скуп летњиковаца богатих људи, које је имало свој водовод, а време његовог најсјајнијег живота било је око средине IV века.“⁶ У међувремену Медијана у јавности све више почиње да важи као место сезонског боравка цара Константина, што је учинило да се у пракси, при помену имена локалитета Медијана, као најближа асоцијација јавља реч „палата“. Тако је и оквалификован монументални објекат правоугаоне основе, са базеном у атриуму, перистилом са добро очуваним мозаицима, бројним типским просторијама у бочним трактима, затим „триклинијумом“ и полигоналним нимфеумом на северној страни овог комплекса (сл. 1). Мада права функција овог архитектонског комплекса за сада није поуздано утврђена, његов назив, палата, у пракси се усталио.⁷

Од већих архитектонских целина у ближој околини треба поменути: у потпуности открити *horreum* (око 130 m западно од палате), остатке два објекта типа *villa rustica*, које је пресекао савремени пут Ниш—Пирот,⁸ као и велики осмоугаони објекат (око 170 m северозападно од Палате), који је Каниц својевремено назвао баптистеријумом.⁹

IV, Београд, 1979, 45, као и локација медијанске некрополе јужно од савременог пута Ниш—Пирот, близу железничке станице „Беле — кула“ и комплекса Електронске индустрије (Ср. П. Петровић, *Ниш у античко доба*, *op. cit.*, 69.)

Године 1975. су са јужне стране савременог пута, уз саму његову трасу, постављене у дугачком низу бројне сонде, које нису, на жалост, дале очекивани резултат. Даља истраживања, требало би наставити на појасу јужније од испитаног или северно уз саму трасу савременог пута.

⁶ А. О. Славетић, *Археолошка истраживања у Нишу и околини*, *Старинар VIII—IX*, 1933—1934, 310.

⁷ Овај објекат, у новијој стручној литератури, први пут као царску палату помињу аутори Љ. Зотовић и Н. Петровић у извештају са археолошких ископавања (*Medijana — Brzi brod — Niš — antička carska palata*, *Arheološki pregled* 11, 1969, 185).

⁸ О до сада поменутих објектима са плана (сл. 1): палата са триклинијумом и нимфеумом, терме, *horreum* и *villa rustica*, видети описе и библиографију у каталогу Медијана, Ниш 1979, аутори: Р. Латковић, С. Дрча и Д. Јанковић-Михаилић.

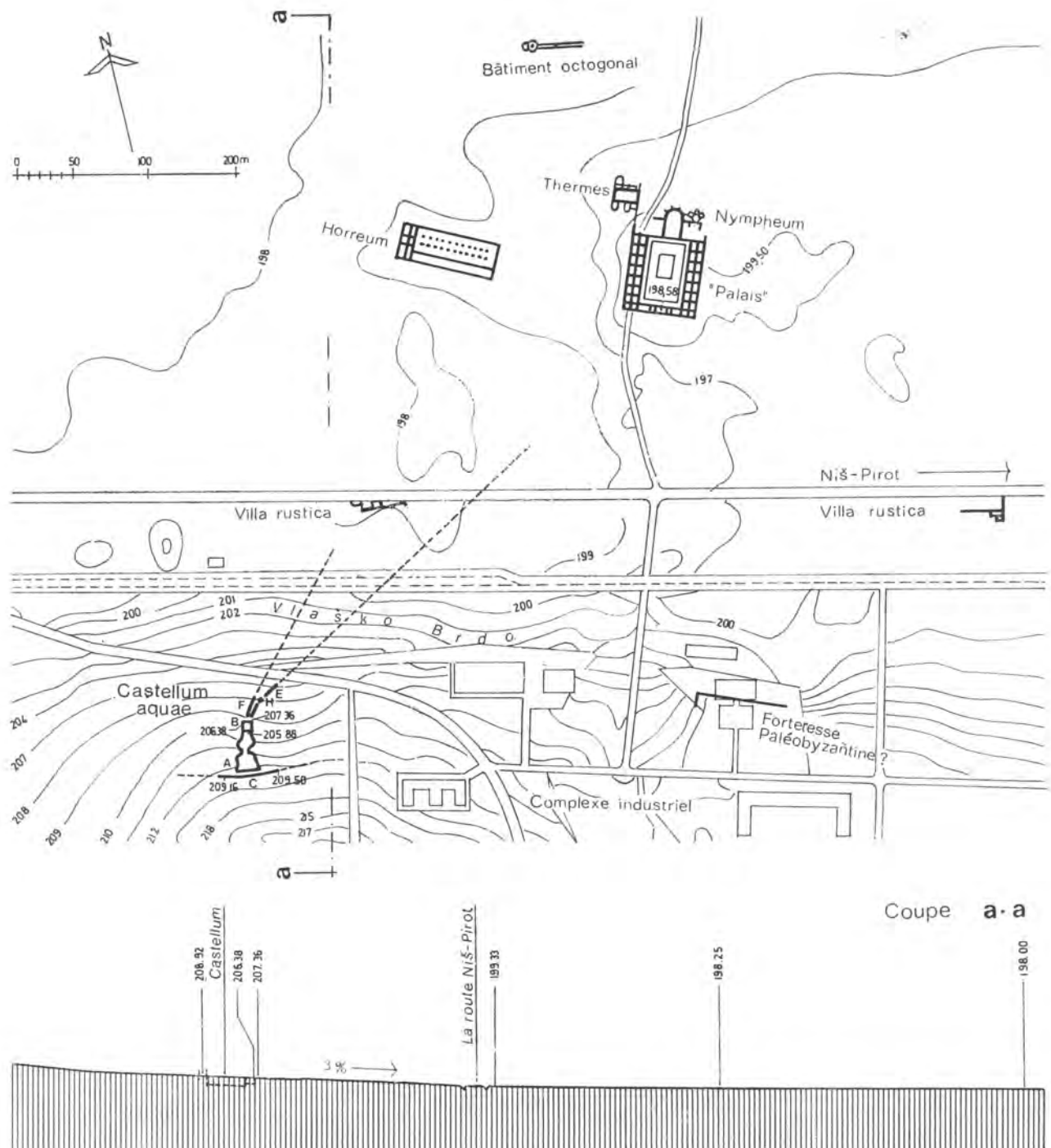
⁹ Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*, II књ., Београд 1885, 174. Овај објекат је поново копан 1933. године (А. О. Славетић, *op. cit.*, 306). Године 1979. у археолошким ревизионим ископавањима овај октогон је још једном откривен. Тада се показало да он припада већој архитектонској целини. Резултати ископавања нису објављени.

³ Захваљујем се овом приликом др Љубици Зотовић дугогодишњем руководиоцу археолошких истраживања на локалитету Медијана, што ми је љубазно уступила материјал за публикување овог прилога и омогућила увид у необјављене резултате најновијих археолошких истраживања.

⁴ П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1976, 69.

⁵ На ову комуникацију указује А. Ненадовић, *Ранији римски налази у Нишу и његовој ближој околини*, Лимес у Југославији I, Београд 1961, 169.

На њено постојање указује и чињеница да се град крајем III века проширио на леву обалу Нишаве. Ср. Р. Petrović, *Inscription de la Mésie supérieure, Naissus — Remesiana — Horreum Margi*, vol.

Сл. 1. — Ситуација археолошког локалитета Медијане, са шематским пресеком кроз терен. — Fig. 1.
— La situation du site archéologique Mediana avec coupe schématisée du terrain.

Јужно од пута на падинама Влашког брда, нису до сада забележени остаци архитектуре која би одговарала хронолошком оквиру интензивног живота Медијане, односно времену III и IV века. Остаци масивних зидова откривених у кругу Електронске индустрије идентификовани су као зидови рановизантијског кастела који помиње Прокопије (сл. 1).¹⁰

Наш кастелум лежи на благој падини Влашког брда, на око 500 m југозападно од палате (сл. 1). Подужном осом објекат је оријентисан у правцу север—југ, са одступањем од севера ка истоку за 11°. Својом издуженом основом пружа се у смеру пада терена, управно на изохипсе. Сам терен спушта се према траси савременог пута Ниш—Пирот под нагибом од 3‰, у дужини од око 200 m мерено од кастелума. Дале, све до Нишаве, у дужини од око 1,5 km терен се простире у виду приближно равнот платоа, са апсолутним котама терена 199,00 m и 198,60 m (сл. 1). Висинска разлика између нивелете терена на делу кастелума и оне у подножју Влашког брда износи око 10,00 m.

Како видимо на плану (сл. 1), главни одводни канал кастелума, канал Е, усмерен је према палати и термама, објектима који су несумњиво били и највећи потрошачи воде. Оно што пада у очи, то је чињеница да кастелум ипак није постављен насупрот поменутиим објектима, чиме би њихова дистанца, у односу на садашњу, била умањена за читавих 150 m, већ је померен у односу на подужну осу палате за око 300 m ка западу. Рационални дух античких градитеља свакако не би дозволио овакву некономичност у грађењу да није било за то оправданих разлога. Који су то разлози, за сада не можемо поуздано докучити, но чини нам се да можемо претпоставити бар два ваљана. Као прво, ако погледамо изохипсе терена на плану (сл. 1), одмах пада у очи да део терена који је одабран за локацију кастелума својим равномерним благим падом на већој површини, пружа веће погодности за инсталирање објекта ове врсте, него онај, непосредно наспрам Палате у дворишту Електронске индустрије. Други, можда још чвршћи разлог, могао је бити везан за хидростатичке захтеве који су подразумевали одређену дужину трасе канала за дистрибуцију воде, на којој се контролисаним падом дна канала, регулише потребан притисак и количина воде која стиже у насеље.

Специфичност овог субурбаног неутврђеног насеља је дакле, велика дисперзивност објеката на широком простору, што је свакако условљавало и велику разуђеност водоводне мреже. Материјални остаци водовода у самом насељу, ос-

ведочени су налазима делова оловних и керамичких цеви, као и деловима одводних зиданих канала у већини поменутих објеката: палати, термама, нимфеуму и октогоналном објекту. Оно што је од интереса за сиже нашег излагања, то је чињеница да су међу набројаним примерима, у два случаја поуздано забележена тачећа места, односно завршеци водоводних огранака. Другим речима, у два случаја познато нам је тачно растојање између тачећих места у објектима у насељу и почетне тачке дистрибуције воде у кастелуму, што нам отвара могућност да у покушају реконструкције потрошње воде у насељу, можемо (уз коришћење и висинских параметара) приближно срачунати, како притисак, тако и количину дневне потрошње воде на датим местима. Таква тачећа места забележена су у средишњем делу нимфеума и у западном зиду конхе калдариума терми (сл. 1). Што се тиче октогоналног објекта, у његовом средишњем делу забележен је само зидани одводни канал.

До открића нашег кастелума, о извориштим, каптажама, као и о начину снабдевања Медијане водом могло се само нагађати. Раније нису била предузимана никаква посебна истраживања могуће трасе водовода, ни кроз рекогносцирања ни кроз мање сондажне радове. Једина чвршћа индиција која нас је усмеравала ка извору напајања водоводне мреже Медијани, био је комад оловне цеви нађен *in situ* у јужном делу атријума палате приближно у осовини улаза у комплекс. Оловна цев је била усмерена ка Влашком брду, где је и откривен наш кастелум.

Открићем кастелума на падинама Влашког брда решена су истовремено још два проблема. Као прво, показало се да водовод Медијане не представља огранака водовода Naissusa, чије се извориште налази по свему судећи у близини села Каменица, на око 7,5 km северно од Ниша.¹¹ Као друго, гравитациони канал који снабдева наш кастелум водом, канал С, показује како својим правцем пружања, тако и падом, да извориште медијанског водовода треба тражити у правцу Нишке Бање, чија је околина богата хладним и термалним изворима.¹² У том случају, растојање од каптаже до кастелума, износило би грубо узевши око 4,5 km, што се може сматрати малом дистанцом у односу на трасе познатих римских акведуката чија се дужина може мерити десетинама, па и стотинама километара.

¹¹ П. Петровић, *Ниш у античко доба*, *op. cit.*, 57—58.

¹² А. Ненадовић нас извештава да је у Нишкој бањи откривена и „првобитна римска каптажа извора“ (Лимес у Југославији I, *op. cit.*, 170).

¹⁰ *Ibid.*, 12.

АРХИТЕКТУРА КАСТЕЛУМА

Наш кастелум је резервоар проточно-акумулационог типа. Он међутим не представља једноставан, могли би рећи и једноћелијски, резервоар за дистрибуцију воде. Његова функција је сложенија и подразумева пре свега смиревање, таложење и филтрирање воде, а потом и дистрибуцију. То је објекат изразито неправилне основе (сл. 2, 3 и 4), која својим неуобичајеним обликом на плану, подсећа на какву бочицу нарочитог садржаја. Његова укупна спољна дужина, без доводних и одводних цевн, износи 47 m, док му је ширина веома променљива. На најширем, јужном делу, она износи 18,50 m, а на најужем, северном, 7,00 m (сл. 2). Његова унутрашњост подељена је на два базена: већи базен А и мањи базен В. Уз јужну, најширу страну базена А, пружају се гравитациони канали С и D, који су од изворишта, односно каптаже, доводили са истока воду до кастелума. Вода је из базена В одвођена у насеље главним одводним каналом Е. Базен В је имао свој задани дренажни канал F, док је ту функцију у базену А, на почетном делу имала оловна цев већег пречника (на плану обележена са G, сл. 6 и 9).

Читав објекат био је укопан у дебело слој жуте глине пескуше. Стратиграфска слика терена на делу кастелума није се могла сагледати у потпуности, јер је још пре доласка археолошке екипе на терен механизација укљонила горње слојеве. Међутим, оно што се поуздано могло констатовати, то је чињеница, да оно што је откривено од кастелума, припада у целости подземном делу некадашњег објекта. Исто тако, на први поглед било је јасно, да је објекат изведен у једном даху, као и да су исти грађевински материјал и исте технике градње примењене на свим деловима објекта.

1) БАЗЕН А

Базен А је први простор кастелума у који доспева вода из гравитационог канала D. Основа му је неправилне, издужене, органске форме (сл. 2 и 3). Функционалном контракцијом основе базена добијени су различито обликовани делови унутрашњег простора, чија трансформација тече у низу, по лонгитудиналној оси: од простора трапезастог облика на југу (a); преко два овална (b и d) и једног мањег, правоугаоног, у средишњем делу (c); до издуженог правоугаоног простора на северном крају (e). Укупна дужина његовог унутрашњег простора износи 37,20 m. Базен је најшири у свом јужном делу а 16,10 m. У овалном простору b његова ширина

износи 14,10 m, у простору c 7,00 m, затим између конхи у простору d 11,50 m и у најужем, северном делу e 4,55 m (сл. 2).

На највећем делу базена А, зидови су у односу на ниво пода сачувани до висине од 1—1,60 m. Једино у његовом јужном делу а, у угловима, очувана висина зидова износи 2,30 m. Ширина зидова је неуједначена и варира од 1—1,50 m, што је последица неправилног темељног ископа. У угловима простора а, сондама је констатовано да се бочни зидови по вертикали степенасто сужавају (сл. 5). На тај начин формирана су два сокла ширине од по 30 cm, на висинском растојању од 69 cm. Тако је ширина бочних зидова од 1,60 m у доњој зони, редукована на 95 cm у горњој. Нивелета дна темељних зидова овде није констатована. Зидане је иначе изведено на уобичајени начин. Већи комади ломљеног камена (кречњака и црвеног пешчара), као и облаци већих димензија, заступљени су у лицу зидова, док је језгро зида изливено мешавином камена и ситније гранулације и кречног малтера.

Сондама 1—5 (сл. 2) постављеним у низу у подужној оси у унутрашњости објекта, констатовано је да базен А није имао никакав посебно изведен под. Дно ископа базена, у дебелом слоју жуте глине, представљало је истовремено и под. Прецизним мерењем у сондама на више тачака, констатовано је да дно базена А има приличан пад од југа ка северу, односно ка базену В. Висинска разлика крајњих тачака дна базена од 1,08 m, на дужини од 37,20 m, даје пад од 2,9‰ (сл. 2 и 26).

Унутрашњост базена А била је како су сонде показале испуњена до очуване висине бочних зидова, дебелим слојем светлорке земље измешане са мањим облацима уједначене гранулације у горњој зони, док је на нивоу пода забележена концентрација већих комада ломљеног пешчара и кречњака. Током ископавања стекао се утисак да су поменути слојеви формиран тако са одређеном намером, што нас је довело до претпоставке да се овде ради о остацима слоја за филтрирање, односно о баријери чији је задатак био да задржи механичку нечистоћу. До које је мере унутрашњост базена била испуњена оваквим слојем, није познато. Можда је слој за филтрирање могао бити постављен само у најужем, средишњем простору c, као нека врста филтер-преграде.

Што се тиче обраде унутрашњих површина зидова, логично би било очекивати с обзиром на намену објекта, да су све вертикалне унутрашње површине зидова омалтерисане, како је то уобичајено, ружичастим водоотпорним малтером (opus signinum). Показало се међутим, да

су тако биле обрађене само површине зидова у северном делу базена. На око 10,00 m јужно од преградног зида између базена А и В (у простору е, слој поменутог малтера дебљине 2 cm, завршавао се равно, по вертикалној линији (сл. 7). Да ли је ова линија представљала и границу

ром, с тим што су мистријом на дерсованој површини извучене линије према облику камена (сл. 11). Овакав начин обраде зидних површина уочен је већ током ранијих ископавања, на зидовима палате, доле у насељу.

Сл. 3. — Поглед на кастелум са југа — Fig. 3. — Castellum vue du sud.

Сл. 5. — Југоисточни угао кастелума. — Fig. 5. — Coin sud-est du castellum.

Сл. 4. — Поглед са југа на базен за дистрибуцију воде В (снимио Ј. Шурдиловић). — Fig. 4. — La piscine de distribution de l'eau, piscine B, vue du sud (photo J. Surdilović).

до које је досезао слој за филтрирање, тешко је рећи. Остале површине зидова обрађене су техником дерсовања, обичним кречним малте-

Дренажа базена А обављала се преко оловне цеви G пречника 155 mm, са отвором на нивоу пода базена. (сл. 6 и 7). Цев се пружала испод пода базена В, по читавој његовој дужини. На свом северном крају, на изласку из темељног зида базена В, ова цев се свакако уливала у зидани одводни канал G, чији остаци на жалост нису могли бити регистровани.¹³ На оба краја оловна цев је у маси зидова базена В била заштићена од евентуалног слегања објекта на тај начин, што је провучена кроз претходно припремљене рупе у каменим блоковима, који су били саставни део зидне масе (сл. 9 и 10).¹⁴ Цев

¹³ Кратак временски рок одређен за археолошке радове није дозволио да се тај део терена детаљно истражи. Касније, приликом радова на пресељењу објекта, пропуштена је прилика да се истраже евентуални остаци зиданог одводног канала G.

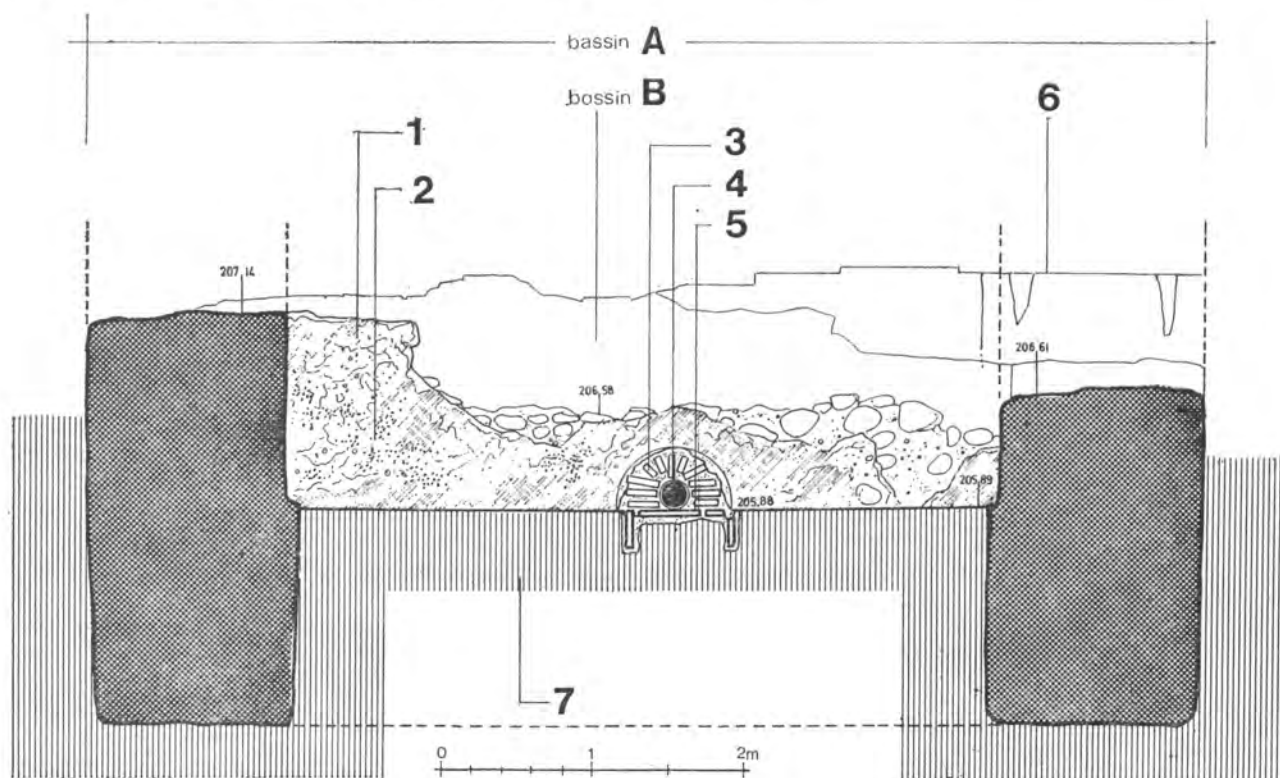
¹⁴ Цев је у пуној дужини откривена приликом радова на пресељењу објекта, којима аутор овог прилога није присуствовао. Фотографије 9 и 10 добијене су љубазношћу фотографа Ј. Шурдиловића и архитекте С. Гушића из Завода за заштиту споменика културе у Нишу, којима се овом приликом захваљујем.

Сл. 6. — Дренажна оловна цев G, у базену за акумулацију и филтрирање воде, базен A. — Fig. 6. — Le tube d'évacuation en plomb G dans la piscine d'accumulation et du filtrage de l'eau, piscine A.

Сл. 7. — Поглед на слој базена A и B. — Fig. 7. — Vue de branchement des piscines A et B.

Сл. 8. — Попречни пресек с-с, кроз базен A (простор e): 1. ружичасти малтер; 2. слој калцинације; 3. заштитна конструкција; 4. оловна дренажна цев G — Ø 155 mm; 5. платформа од опека; 6. канал E; 7. слој глине пескуше. — Fig. 8. — Coupe c-c de la piscine A (espace e): 1. mortier rougeâtre; 2. depot de calcaire; 3. construction protective; 4. tuyau d'évacuation en plomb G — Ø 155 mm; 5. plate-forme en brique; 6. conduit E; 7. couche d'argile sableux.

је на оба краја била у односу на раван зида истурена за око 10 cm. Са унутрашње стране, у базену А, почетак оловне цеви био је заштићен полукружним луком од опека (сл. 6, 7 и 8). Цев је заједно са заштитном лучном конструкцијом

забележена висина од 90 cm (мерено од нивоа пода). На истом зиду констатован је и део његовог првог либажног појаса од опека, који почиње на 85 cm од нивоа пода (сл. 13 и 14). Димензије целих опека су: $26 \times 42 \times 5$ cm.

Сл. 9. — Јужни крај оловне дренажне цеви базена А, цев G (снимио Ј. Шурдиловић). — Fig. 9. — Partie sud du tube d'évacuation en plomb de la piscine A (photo J. Surdilović).

Сл. 10. — Северни крај оловне дренажне цеви базена А, цев G (снимио Ј. Шурдиловић). — Fig. 10. — Bout nord du tube d'évacuation en plomb de la piscine A, tube G (photo J. Surdilović).

била ослоњена на малу платформу начињену од опека, положених у кречни малтер. Димензије целих опека су: $26 \times 42 \times 5$ cm.

Што се тиче кровног покривача, за његово постојање нема поузданих доказа. Током ископавања нађено је тек неколико фрагмената тегула. Додуше, остаци евентуалног кровног покривача могли су нестати заједно са горњим слојевима који су били раније уклоњени механизацијом. Сва је вероватноћа, по нашем мишљењу, да базен А није ни био покривен. У прилог томе сведоче и прилично велики распони међу зидовима у источном делу базена, као и чињеница да у пракси античког водоснабдевања, акумулациони базени већих димензија (како показује и пример на сл. 27) нису били покривени.

2) БАЗЕН В

Базен В је у основи приближно квадратног облика, дужине 5,28 m и ширине 4,74 m (сл. 2, 4 и сл. 13, 14). Степен очуваности његових обимних зидова је различит. Његов јужни зид (који је истовремено преградни зид између два базена) нивелисан је скоро до нивоа пода базена, док је најбоље очуван његов северни зид, где је

Сл. 11. — Детал технике обраде унутрашњих површина зидова базена А. — Fig. 11. — Détail de la technique du traitement des surfaces intérieures de la piscine A.

Ширина зидова базена В износи 1,30 m, сем у случају његовог јужног зида који је широк 1,70 m. То указује на чињеницу да овај зид трпи велики притисак од налета водене масе из јужног дела кастелума. Овог пута могли смо констатовати нивелету дна темељне стопе. Она се налази на око 2,00 m испод нивоа пода базена В или на око 1,50 m испод нивоа пода базена А.

оловне цеви. Иначе, ка северу, односно ка насељу, под базена има пад од 3‰.

Зидови базена В омалтерисани су водоотпорним ружичастим малтером дебљине 2 cm. Спојеви малтерних површина зидова и пода ојачани су „лајснама“ (од истог, ружичастог малтера) приближно квадратног пресека са странама дужине 6—7 cm (сл. 15).

Сл. 12. — Поглед на базен В и гравитациони одводни канал Е (снимко Ј. Шурдиловић). — Fig. 12. — Vue de la piscine В et du canal de gravitation Е (photo J. Surdilović).

Под базена В налази се на 50 cm вишем нивоу у односу на под базена А. Изведен је од водоотпорног ружичастог малтера у слоју дебљине од 10 cm, преко подлоге чија структура и дебљина нису током ископавања могле бити констатоване. Подна површина није била сасвим равна, већ је, како показује пресек (сл. 13) на два места, симетрично у односу на подужну осу базена, благо угнута. По нашем мишљењу сврха ових улегнућа је да привуку талог и тако спрече његову концентрацију код самог отвора

Оловна дренажна цев улива се у зидани дренажни канал F, пролазећи кроз северни зид по самој осовини базена. Њен отвор пречника 95 mm налази се (са јужне стране), незнатно изнад нивоа пода (сл. 14).

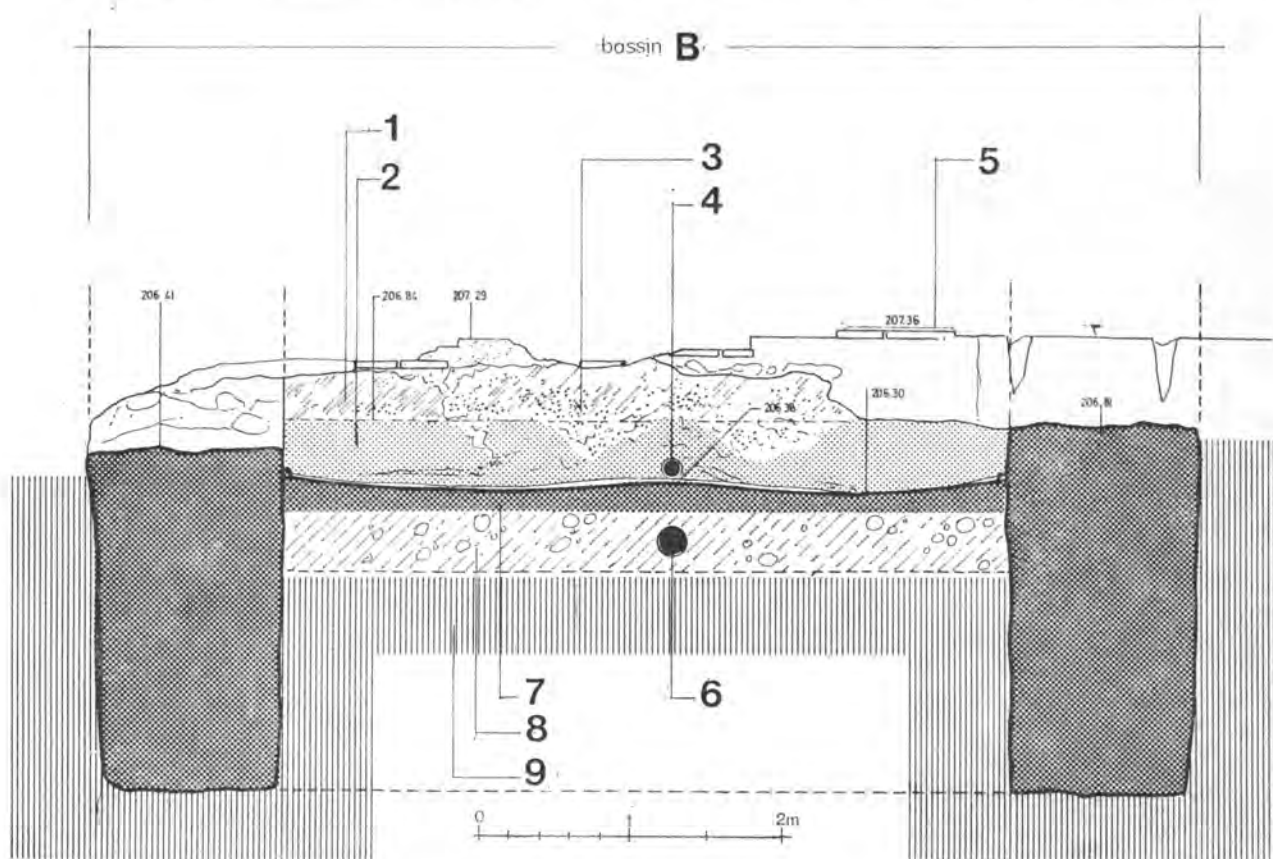
На сачуваним унутрашњим површинама зидова са водоотпорним малтером видљиви су трагови калцинације. Они су посебно добро уочљиви на северном зиду, који је и најбоље очуван (сл. 15). Приликом чишћења зидова у базену В, откривен је један занимљив и веома

индикативан детаљ. Наиме, показало се да зидови у подножју имају бојени сокл. Ради се о траци водоотпорне црне боје, висине 45 cm. Мерења инструментом показала су да је горња ивица сокла строго хоризонтална (сл. 13). Каква је била улога овог сокла у функционисању кастелума, поуздано не можемо знати. Чини нам се ипак, да ћемо бити на трагу решења ако изнесемо логичну претпоставку, да је сокл био у функцији одређеног ритма напајања базена В

овај дистрибутивни базен, с обзиром на потребе очувања како чистоће, тако и температуре питке воде, био засведен.

3) ГЛАВНИ ДОВОДНИ ГРАВИТАЦИОНИ КАНАЛ С

Наш кастелум је напајан водом из гравитационог канала С, који се пружао у правцу исток—запад, паралелно са јужним зидом базена

Сл. 13. — Попречни пресек b—b кроз базен за дистрибуцију воде, базен В: 1. ружичасти малтер (opus signinum); 2. бојени сокл; 3. слој калцинације; 4. оловна дренажна цев Ø 95 mm; 5. дно канала Е; 6. оловна дренажна цев базена А, Ø 155 mm; 7. под базена (opus signinum); 8. подлога пода (хипотетичне висине); 9. слој глинне пескуше. — Fig. 13. — Coupe transversale b—b à travers la piscine de distribution de l'eau, piscine В: 1. mortier rougeâtre; 2. socle peint; 3. dépôt de calcaire; 4. tuyau d'évacuation en plomb de la piscine В, Ø 95 mm; 5. fond de conduit Е; 6. tuyau d'évacuation en plomb de la piscine А, Ø 155 mm; 7. sol en opus signinum; 8. substruction de hauteur hypothétique; 9, argile sableux.

водом. У том случају горња ивица бојеног сокла могла би у једном моменту представљати критични, минимални ниво воде у базену, после чега следи интервенција, односно поновно пуњење базена.

Током чишћења базена В, нису уочени никакви трагови његовог кровног покривача. Не противи се међутим, логици претпоставка да је

А, од кога је одмакнут око 2,5 m (сл. 2, 16 и 17). Канал С је откривен у дужини од око 33 m, с тим што се његова траса, идући ка истоку, могла на терену јасно разазнати у дужини од још десетак метара. Канал је у знатној мери општећен и највећим делом сачуван на нивоу пода, односно дна канала. Никакав траг свода нити било које друге врсте покривача није регистро-

ван. У средишном делу где се свакако налазио прикључак, односно спој са базеном А, канал је потпуно уништен. Ширина му је 60 см, колико износи и његова највећа забележена очувана висина. Ширина зидова канала варира, тако да се на западном делу креће између 50 и 100 см, док на источном делу износи 60 см. Зидови канала изведени су ломљеним каменом и речним облацима мањих димензија у кречном малтеру. Дно канала је од водоотпорног ружи-

Сл. 14. — Део базена за дистрибуцију воде, базен В, са почетком оловне дренажне цеви канала F, у подножју његовог северног зида. — Fig. 14. — La partie de piscine de distribution, piscine B, avec le branchement du tube de plomb début du canal d'évacuation F, au pied du mur nord.

частог малтера, изведеног преко подлоге од ситнијег ломљеног камена и фрагмената опеке, утопљених у кречни малтер. Унутрашње површине зидова, омалтерисане истим водоотпорним малтером у дебљини од 2 см, са поменутих подом чине монолитну целину. Уобичајена задебљања („лајсне“) у угловима, на споју бочних зидова са подом, овде су изостала.

Дно канала С има, како знамо, пад од истока ка западу. Међутим, пад није једномеран. Како показује подужни пресек под очуване деонице канала, дно се очитује као конкавна линија (сл. 18). Највиша забележена кота на источном крају канала износи 209,50 m, одакле се под променљивим нагибом од 2 до 13‰ спушта до најниже тачке на коти од 208,92 m, која се

налази приближно у подужној осовини кастелума, да би затим наставио ка западу са успоном од 2,7‰. Највиша забележена кота на западном крају очуване деонице износи 209,16 m, што у односу на нивелету дна канала на његовом источном крају даје висинску разлику од 34 см (сл. 2 и 18).

У западном делу канала С, насупрот југозападном углу кастелума, откривен је *in situ*, у равни дна канала, правилан камени блок димен-

Сл. 15. — Калцинација на северном зиду базена В. — Fig. 15. — Les traces de calcination au mur nord de la piscine B.

зија: 90×64×15 cm (сл. 16 и 19). На његовој горњој површини уклесан је жљеб димензија 58×6×5 cm, који стоји управно у односу на правац пружања канала. Овај жљеб представља лежиште устава (на плану устава I, сл. 2). Њеним повременим подизањем и спуштањем, регулисано је напајање кастелума водом.¹⁵

Што се тиче прикључка кастелума на доводни канал С, немамо никаквих елемената за његову теоретску реконструкцију. Оштећењем

¹⁵ Исти случај каменних лежишта устава, димензија сличних нашем примеру, забележио је Б. Илаковац на траси акведукта Бољковац — Нин. B. Ilakovac, *Rimski akvedukti na području severne Dalmacije*, Zagreb 1982, 115—120.

средишњег дела јужног зида базена А, нестали су и елементи отвора за утицање воде, који су се свакако налазили на вишој коти од оне на затеченој површини оштећеног зида. Но, кота дна прикључног канала на делу јужног зида базена А, може се приближно одредити. Логично је претпоставити да се од средишњег дела канала С (кота 208,92 m) одвајао крак канала ка

Сл. 16. — Доводни канал С. У првом плану види се лежиште устава I. — Fig. 16. — La conduit d'eau C. On voit au premier plan le siège de vanne I.

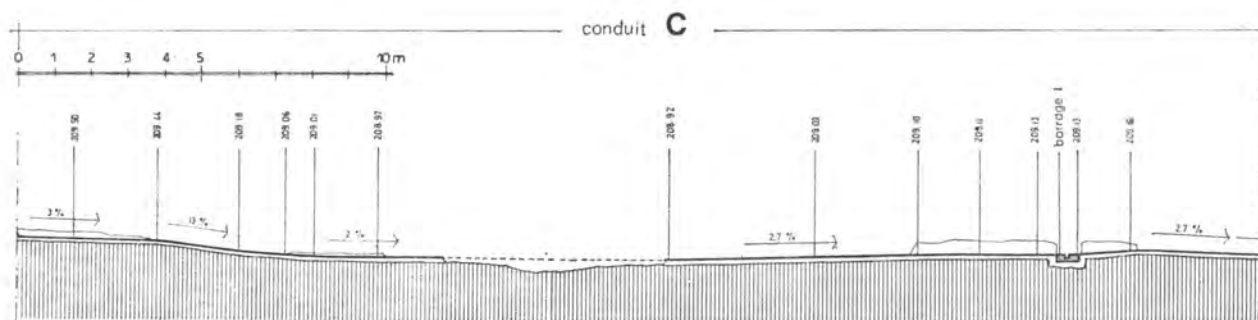
средишњем делу поменутог јужног зида. На месту одвајања овог канала-прикључка, морала је постојати још једна устава (на плану устава II) која се у ритму отварања и затварања, смењивала са поменутом постојећом уставом I на западном делу канала С. Дужина овог прикључка мереног на плану од подужне осовине канала

С, па до унутрашње стране јужног зида базена А, износила би око 4,00 m (сл. 2). На овој дужини, пад канала-прикључка морао би износи-

Сл. 17. — Источни део доводног канала С, део одводног канала D и млађа конструкција која је негирала канал D. — Fig. 17. — Partie est de la conduit d'eau C, partie de la conduit D et la construction plus récente qui a annulé le canal D.

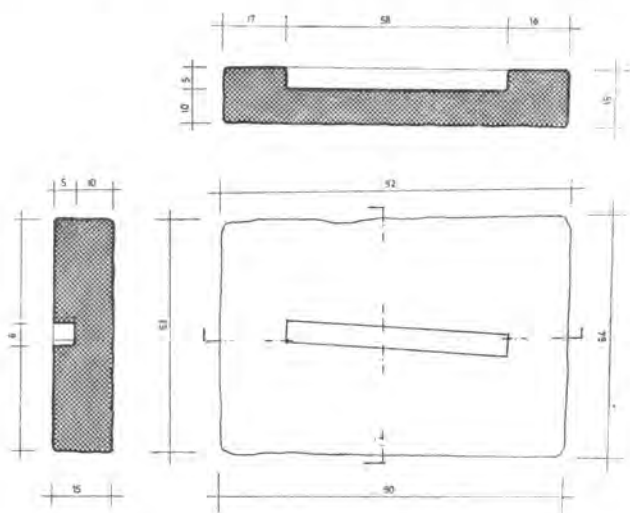
ти најмање 2—3‰, како би се брже привукла вода која под великим падом долази са источне стране. У том случају, кота претпостављеног дна отвора у јужном зиду базена А, могла би износити 208,84 m или 208,80 m (сл. 26).

Сл. 18. — Подужни пресек е—е, кроз доводни гравитациони канал С. — Fig. 18. — Coupe longitudinale e—e de la conduit de gravitation C.

Сл. 19. — Доводни канал С; детаљ каменог блока са уклесаним лежиштем за уставу I, поглед са истока. — Fig. 19. — La conduit C; le détail du bloc de pierre avec le siège taillé de vanne I, vue d'est.

Сл. 20. — Камени блок са уклесаним лежиштем уставе I. — Fig. 20. — Le bloc de pierre avec le siège taillé de vanne I.

4) ДОВОДНИ ГРАВИТАЦИОНИ КАНАЛ D

Од канала D сачуван је само део његовог дна од ружичастог водоотпорног малтера. Канал се пружао дуж северног бочног зида канала C, насупрот југоисточном углу кастелума (сл. 2 и

17). Северни зид канала C био је истовремено и заједнички зид оба канала, што указује на чињеницу да су некада оба истовремено била и функцији. Дно канала D очувано је у дужини од 1,50 m. Његова ширина износила је 60 cm. На северној страни заједничког зида забележени су трагови ружичастог водоотпорног малтера дебљине 2 cm, који је са малтерним премазом пода канала чинио монолитну целину. Подлога дна канала D истог је састава као и код претходно описаног канала C. Канал D је такође имао пад од истока ка западу, опет са променљивим нагибом дна. Висинска кота на његовом насилно прекинутом, западном крају, износи 209,26 m, а на источном, 209,42 m (сл. 2).

Канал D је у једном моменту дефинитивно изгубио своју функцију, када је негиран зиданом конструкцијом другог канала много мањих димензија и са дном на око 30 cm вишој коти. Нови канал свакако није био у функцији снабдевања кастелума водом. Могао је на пример служити за одвођење атмосферске воде даље од кастелума.

На који су начин истовремено функционисали канали C и D у првој фази, није сасвим јасно. Реконструкција њихове функције може се кретати једино у границама логичних претпоставки. Тако је канал D у првој фази могао бити главни снабдевач водом, док је канал C могао имати улогу одушка, или је пак снабдевао водом евентуалне објекте западно од кастелума. У другој фази канал D је могао бити негиран, а његову функцију би преузео канал C, преко додатог прикључка на базен A и уграђених устава.

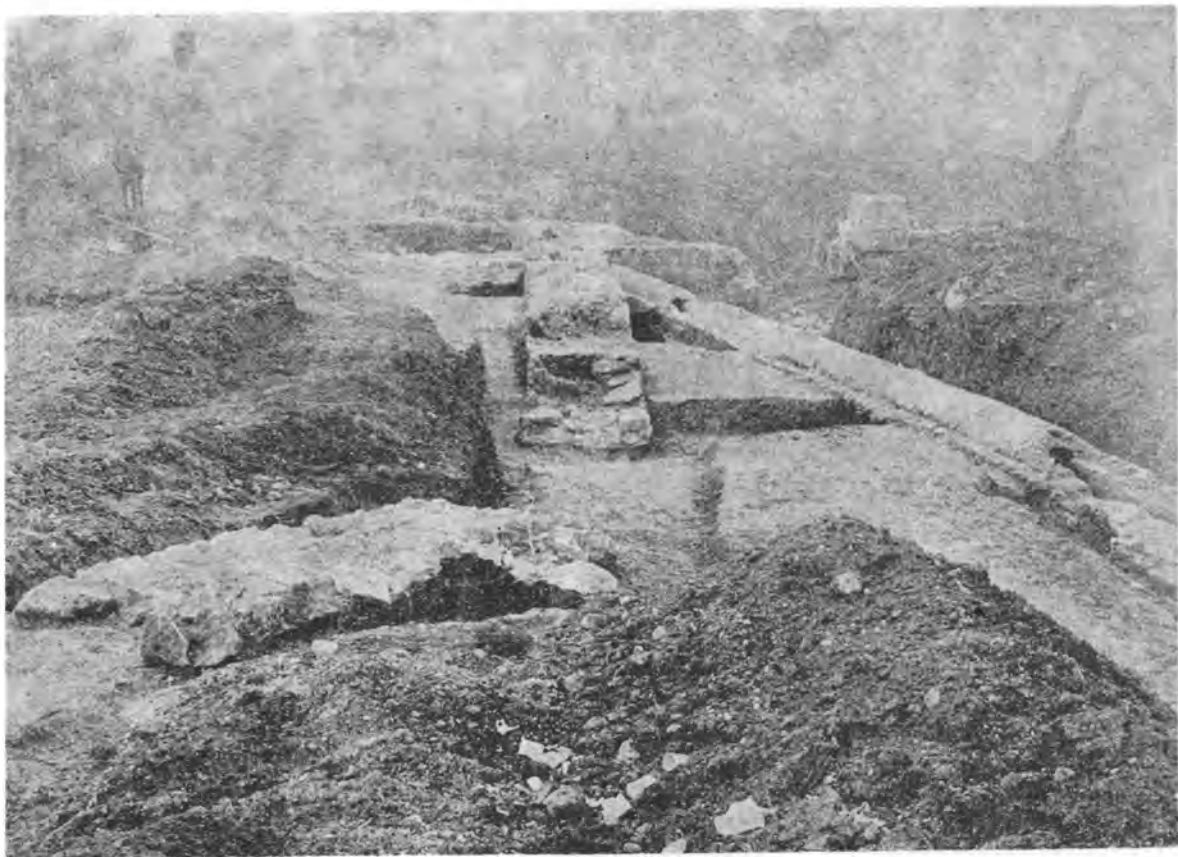
5) ГЛАВНИ ОДВОДНИ КАНАЛ E

Канал E је једини канал кастелума који је насеље Медијана, снабдевао пречишћеном питком водом (сл. 2, 21, 23 и 25). На жалост, он је и најмање очуван. Откривени делови овог канала представљају највећим делом његову доњу конструкцију, односно његов носећи темељни зид. Канал E се као и канал F, одвајао од средишног дела северног зида базена B, са којим је био органски везан. У односу на замишљену осу кастелума, он скреће ка истоку за 23° у дужини од 18 m до остатка ревизионог шахта и таложника H, одакле опет нагло скреће ка истоку, односно према палати за још 38° (сл. 2). Његова укупна очувана дужина износи 26 m. Ширина поменутог темељног зида канала свуда је једнака и износи 1,40 m. Грађен је од облутака у кречном малтеру, на уобичајен начин, поменут у претходним примерима.

Од самог канала сачуван је фрагмент његовог дна у виду слоја ружичастог водоотпорног малтера, очуване дужине 1,10 m и дебљине 2 cm. Према неоштећеним ивицама овог дела дна канала Е, његова пуна ширина је износила 32 cm. Малтерни премаз дна канала изведен је преко изравњавајућег слоја од једног реда опека. Описани фрагмент дна канала Е, налази се на самом почетку канала, непосредно уз северни зид базена В. На том месту кота дна канала Е изно-

забележио М. Ризнић описујући каптажу водовода Naissusa откривеној у клисури Девојачко ждрело.¹⁶

Што се тиче поменутог ревизионог шахта, обележеног на плану са Н (сл. 2), од њега је остао део дна у виду заравњене ливене масе од облутака и кречног малтера, у основи приближно квадратног облика, димензија 2,80×2,40 m (сл. 2). У средишњем делу ове зидне масе забележен је фрагмент пода шахта у виду мање а-

Сл. 21. — Главни дистрибутивни канал Е, са остацима ревизионог шахта Н (лево) и дренажни канал базена В, канал F (поглед са севера). — Fig. 21. — Le principal canal de distribution E avec des vestiges du puits de revision H (à gauche) et le canal d'évacuation de la piscine B, canal F, vue du nord.

си 207,36 m, што нам у односу на дно отвора дренажне оловне цеви базена В, даје висинску разлику од 97 cm (сл. 12 и 23).

Од покривача канала није било ни трага, но можемо претпоставити да је канал био пресведен. Што се тиче изливног отвора на северном зиду базена В, кроз који је вода доспевала у канал Е, остаје нам да његов облик и промер нагађамо. Можда је и овде, као у случају дренажног канала F, вода доспевала у канал преко комада оловне цеви или можда преко комада керамичке цеви-„чунка“, како је својевремено

морфне површине ружичастог водоотпорног малтера. Кота дна износи 205,24 m, што је за 1,12 m ниже од почетне нивелете канала Е. Ову висинску разлику носећи зид канала Е савла-

¹⁶ Ризнић нам даје тачан опис отвора за дистрибуцију воде, у једном од зидова каптаже: „Водовод је спроведен кроз средину зида који је у просеку дебео 1,65 m. Кроз средину тога зида поређани су чунци од 1.25 m. дужине, 0,54 m ширине и 0,35 m дебљине зидова у чунку. Чунци су прављени од добро печене земље, округли су и на једном крају шири.“ М. Ризнић, *Допис из Каменице*, Старинар VI, 1889, 62.

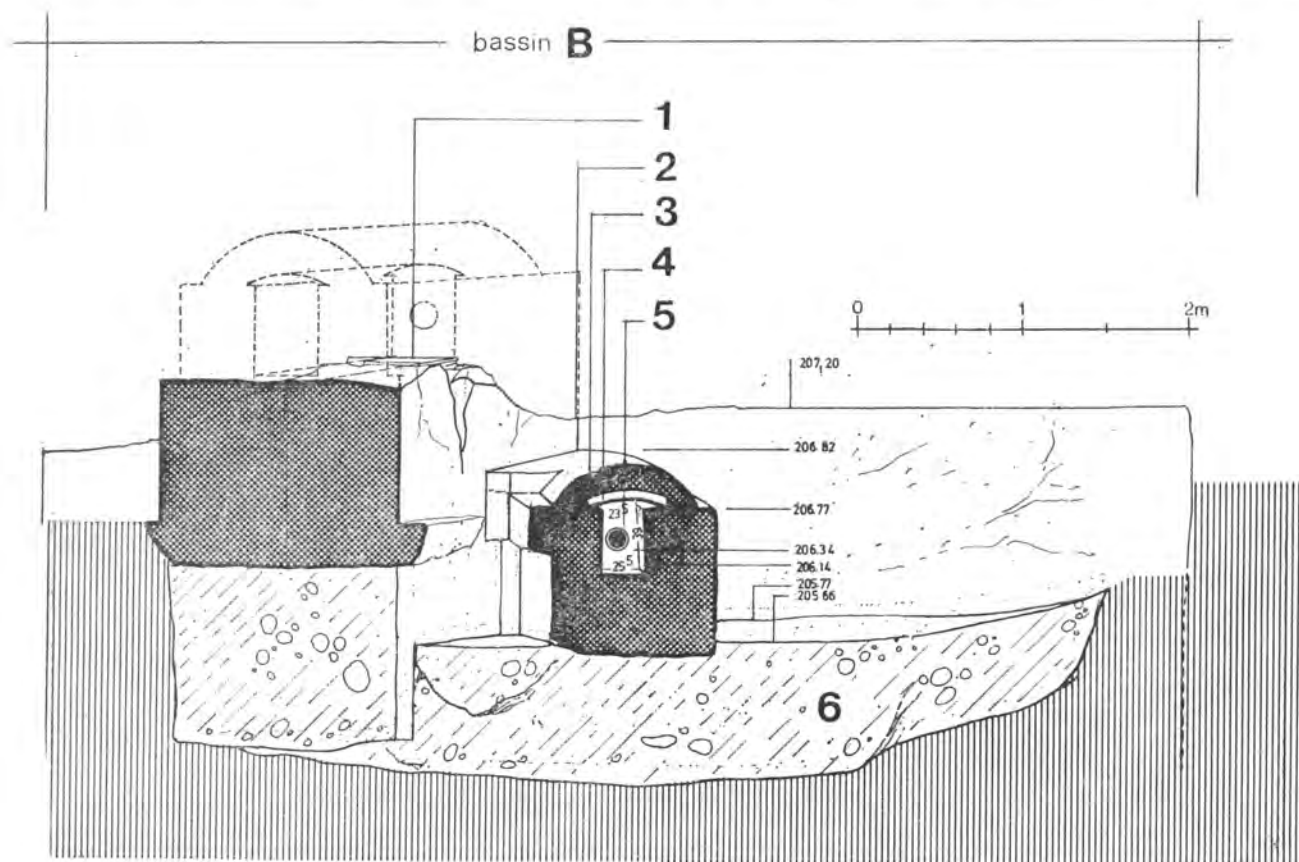

Сл. 22. — Почетна деоница канала Е и F са ојачавајућом конструкцијом у доњој зони уз северни зид базена В. — Fig. 22. — La partie inaugurale des canaux E et F avec la construction de renforcement dans la zone inférieure près du mur nord de la piscine B.

бивао је степенастим спуштањем носећег зида у доњој зони. Наставак зида канала од шахта, даље ка истоку, није нам због лоше очуваности могао пружити никакве вредније податке.

Пад канала Е, могуће је било констатовати једино на делу носећег зида канала између базена В и шахта Н. Ту су, у истој равни која се ка северу спуштала под благим нагибом у дужини од 9 m, констатовани отисци опека из подлоге дна канала, према чијим kotaма би нагиб канала Е, на деоници до шахта, износио 2,4‰.

На месту где се оба канала, Е и F, одвајају од северног зида базена В, забележен је занимљив технички детаљ. Наиме, овде су носећи зидови оба канала подухваћени масивном зидном конструкцијом изливеном од облутака у кречном малтеру (сл. 22 и 23). Ова конструкција се протеже дуж читавог северног зида базена В, са којим иначе чини монолитну целину. Њена ширина износи 2,50 m, а висина 80 cm. Свр-

Сл. 23. — Попречни пресек d—d кроз одводне канале Е и F, непосредно иза њиховог полазишта из базена В: 1. дно канала Е; 2. почетна тачка канала Е и F; 3. бетон; 4. опека; 5. дренажна оловна цев базена В, Ø 95 mm; 6. ојачање темеља. — Fig. 23. — Coupe transversale d—d des canaux d'évacuation E et F des leur départ de la piscine B: 1. fond de conduit E; 2. point de départ des conduites E et F; 3. béton; 4. brique; 5. tuyau d'évacuation en plomb de bassin B, Ø 95 mm; 6. renforcement de fondation.

ха ове конструкције је да спречи евентуално одвајање и смицање зидова канала низ вертикалну раван северног зида базена.

6) ДРЕНАЖНИ КАНАЛ F

Канал F, који иначе представља и најбоље очувани елеменат кастелума, откривен је у дужини од 31,50 m. На највећем делу очуван је у потпуности (сл. 2, 21—23 и 25). Од до сада поменутих канала, његов пресек је најмањих димензија. Он се од северног зида базена B одваја према северу под нагибом од 30%.

Канал F је у пресеку благо наглашени трапез чија ширина на нивелети дна износи 25,5 cm, а у горњој зони, 23,5 cm. Висина бочних зидова канала износи 39 cm. По читавој дужини канал је био пресведен плитким сводом (сл. 23 и 24). Унутрашња висина канала, од дна до темена свода износи 44 cm. Свод је изведен ливењем масе од ситнијег облутка и кречног малтера преко оплате од мање или више закривљених опека (сл. 23).¹⁷ Укупна дебелина свода креће се између 15 и 20 cm. Зидови канала изведени су у опеци са кречним малтером. Носећи, темељни зид канала, изведен је ливењем масе камена и малтера у висини од око 50 cm. У горњој зони ова конструкција је завршена изравњавајућим слојем од два реда опека, што истовремено представља и подлогу на коју је постављен малтерни премаз дна канала од водоотпорног ружичастог малтера дебелине 1,5 cm, којим су омалтерисане и унутрашње зидне површине канала.

Како смо већ поменули, вода из базена B доспева у канал посредством комада оловне цеви пречника 95 mm. Тачка споја цеви и зиданог канала налази се негде на половини висине канала. Положај канала F у односу на нивелету оба базена, јасно говори о његовој основној функцији, а то је брзо пражњење базена за потребе чишћења или оправке.¹⁸

¹⁷ Опеке су могле бити случајно деформисане током печења, уколико се не ради о намерно формираним закривљеним опекама за потребе пресвођавања.

¹⁸ Око самих отвора дренажних цеви, на зидовима у оба базена, нису нађени никакви трагови причвршћивања евентуалног механизма за затварање. У случају да је такав механизам и постојао отвор дренажних цеви би се могао отворати и затварати путем полуге чији је ослонац могао бити уграђен у зид, на делу који сада недостаје.

Цеви су могле бити затворане и дрвеним чепом. О томе нам најбоље говори пример римског кастелума из Поатјеа у Француској, где је у дренажном отвору нађен чеп од угљенисаног дрвета. A. Grenier, *Manuel d'archéologie galloromaine IV, les monuments des eaux*, Paris, 1960, 166.

Сл. 24. — Детаљ дренажног канала F. — Fig. 24. — Détail du canal d'évacuation F.

Сл. 25. — Одводни канали E и F, поглед са севера. Fig. 25. — Canaux d'évacuation E et F, vue du nord.

ДАТОВАЊЕ КАСТЕЛУМА

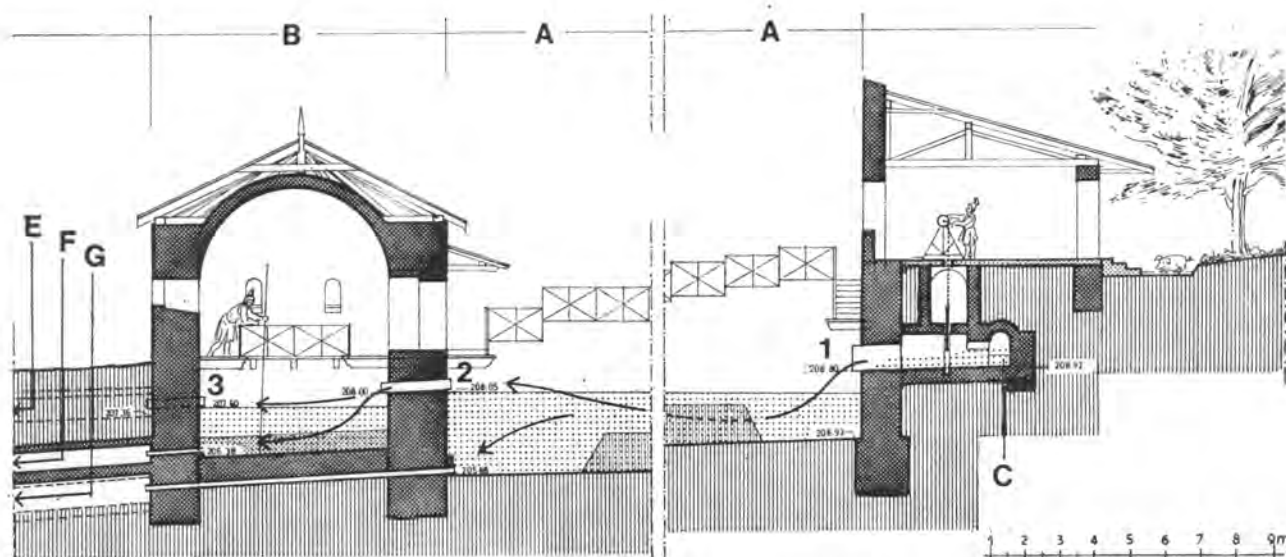
Међу археолошким материјалом прикупљеним током рада археолошке екипе на терену није било довољно поузданих елемената за прецизно одређивање хронолошког оквира нашег кастелума. У самом објекту као и ван њега у непосредној близини нађено је неколико примерака Констанцијевих малих бронзи, као и један примерак средње бронзе Аурелијана. Будући да овај новац није нађен у затвореним археолошким целинама, то он за датовање кастелума

представља само релативну вредност. Међутим, оно што поуздано хронолошки опредељује наш кастелум, то је чињеница да је он изграђен за потребе насеља Медијана, чији су објекти како знамо, датовани у време с краја трећег или прве половине IV века.¹⁹

КАПАЦИТЕТ КАСТЕЛУМА

Максимална количина воде коју су садржавали базени А и В, у време када је доток воде био затворен спуштањем устава, као и количина воде коју емитују одводни канали у 1/sec. (када је кастел у пуном погону), може се срачунати са мањом или већом тачношћу, сразмерно степену очуваности појединих елемената кастелума.

канал Е кроз отвор кружног пресека (кроз оловну или керамичку цев), онда би кота дна преливног отвора 1, са унутрашње стране северног зида базена В, могла износити 207,60 m. У том случају висина водене масе у базену В износила би 1,21 m, а капацитет базена био би 30,20 m³. Што се тиче капацитета базена А, он зависи од нивелете дна преливног отвора 2, у масивном преградном зиду базена А и В. Нивелету преливног отвора 1, у јужном зиду базена А, већ смо приближно тачно одредили. То је кота 208,80 m (сл. 26). Јасно је дакле, да се нивелета преливног отвора 2 налази у међупростору тачке 1 и 3, односно на делу висинске разлике од 1,20 m. Одређивање међусобних висинских тачака 1, 2 и 3, зависи свакако и од димензија пресека преливних отвора 1 и 2. Њих на жалост можемо само претпоставити, али би грешке у

Сл. 26. — Начин функционисања кастелума, идеална реконструкција. — Fig. 26. — La manière de fonctionnement du castellum, restitution idéale.

Капацитет оба базена одређен је нивелетама дна преливних отвора, на плану обележених са 1, 2 и 3 (сл. 26). Кота дна канала Е, уз преливни отвор 3, износи 207,36 m. Ако усвојимо варијанту да се вода из базена В преливала у

¹⁹ P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie supérieure*, 49. Функција castellum-a се свакако угасила истовремено кад и живот у насељу Медијана после најезде Хуна. Време када је кастелум био ван функције најбоље илуструје чињеница да је непосредно уз наш објекат, у време археолошких ископавања 1980. године регистрована и мања некропола из периода сеобе народа (D. Jasanović, *Medijana. Železnička stanica, Cele kula*, Arheološki pregled 22. 1981, 162).

коначном резултату биле минималне. Према графичкој реконструкцији (сл. 26), могућа нивелета преливног отвора 3 имала би висинску вредност од 208,05 m. У том случају просечна висина водене масе у базену А износила би 1,65 m, што би давало капацитет базена од 584 m³. Међутим ова кубатура не може бити реална с обзиром на постојање слоја филтера, чија нам је кубатура непозната, а која би поменути запремину базена могла умањити за најмање 20%.

Што се тиче количине воде коју је емитовао главни одводни канал Е, она би се могла тачно срачунати према познатим формулама, под условом да знамо макар димензије пресека

преливног отвора 3. У пракси, код рачунања брзине протока воде у 1/sec. у водоводним каналима, најважнији елементи су висина слоја калцинације на бочним зидовима канала као и нагиб дна канала. У случају канала Е, познати су смо нагиб дна канала, као и његова ширина. Остаје нам једино да у формуле за срачунавање потрошње воде унесемо произвољно задате вредности.

Ситуација је неупоредиво боља у случају канала F иначе најбоље очуваног елемента кастелума. Димензије његовог пресека, као и нагиб дна су нам познати. Међутим на унутрашњим, омалтерисаним површинама, нема ни трага калцинације. Ипак, захваљујући чињеници да су нам познате димензије и нагиб оловне цеви која се улива у канал F, можемо да срачунамо количину воде која се у јединици времена дистрибуира из базена В. У том случају за израчунавање брзине протока воде можемо употребити формулу²⁰ која важи за кружне цеви сталног пресека:

$$v = \sqrt{\frac{2 \cdot g \cdot H \cdot d}{\lambda \cdot L}} = \sqrt{\frac{2 \cdot 9,81 \cdot 0,03 \cdot 0,095}{0,03 \cdot 1,30}}$$

$$v = 1,19 \text{ m/sec.}$$

Даље, капацитет базена В израчунаћемо према формули:²¹ $Q = F \cdot v$

$$Q = 0,0069 \cdot 1,19 = 0,0082 \text{ m}^3/\text{sec} = 8,2 \text{ l/sec.}$$

Количина од 8 литара воде у секунди, значи 29,5 m³ по сату или 708 m³ дневно. По истој формули можемо срачунати и количину воде која се емитије из базена А, кроз оловну цев, чије димензије и пад такође знамо.

$$v = \sqrt{\frac{2 \cdot 9,81 \cdot 0,12 \cdot 0,155}{0,03 \cdot 4,00}} = 1,71 \text{ m/sec}$$

$$Q = 0,019 \cdot 1,74 = 0,031 \text{ m}^3/\text{sec} = 31 \text{ l/sec.}$$

То значи да је базен А могао емитовати 111 m³ по сату или 2678 m³ дневно.

²⁰ То је позната формула за хидраулички прорачун средње брзине воде (v) у цевима, где је: g — гравитациона константа; H — висинска разлика у метрима; d — пречник у метрима; λ — коефицијент трења и L — дужина цеви у метрима (Упореди В. Паконас, *op. cit.*, 225).

²¹ Ово је такође позната општа формула за срачунавање капацитета, односно количине воде која протекне за једну секунду у m³, Q, где је v вредност коју смо добили из претходне формуле, брзина воде која протекне у секунди у метрима, и F — површина протицања или проточни пресек у m².

Резултати које смо добили важе, како знамо, за канале чија је основна функција дренажа. Међутим, они нам ипак дају некакве границе у којима се налази и решење за случај главног одводног канала Е, о коме иначе имамо најмање података.

Сврха нашег рачунања имала би пуни смиао када бисмо били у могућности да на основу укупне дневне количине потрошње воде одредимо приближно и број становника у насељу, према познатим параметрима из археолошке литературе. Међутим, ти подаци о дневној потрошњи воде по једном становнику, односе се углавном на градове и друга утврђена насеља, и разликује се од случаја до случаја.²² С тога, њихова примена у случају Медијане, неутврђеног субурбаног насеља веома разубене структуре и специфичног садржаја, не би сигурно дала задовољавајуће резултате.

НАЧИН ФУНКЦИОНИСАЊА КАСТЕЛУМА

Спуштањем уставе I у каналу С и подизањем уставе II у каналу-прикључку базена А (сл. 26), почиње напајање кастелума водом. У првом, најширем делу базена А (а), притисак воде се разбија, а њена брзина успорава. Вода се смирује и „узима дах“.²³ Проласком кроз филтер-баријеру, вода оставља највећи део механичке нечистоће. Истовремено, контракцијом унутрашњег простора и великим падом дна (2,90%), вода се уз постепено повећање брзине тока усмерава ка северном делу базена (простор е), односно ка преливнику 2. Тиме је, могли бисмо рећи, завршена прва фаза пречишћавања воде. Акумулирана вода се даље из простора е прелива у базен В, на чијем поду оставља евентуални талог финије структуре, да би затим као потпуно пречишћена питка вода била, преко преливника 3 и канала Е, усмерена ка ревизионом шахту Н, који је, како је у пракси и уобичајено, постављен на месту скретања трасе канала (сл. 2). Дно оваквих шахтова је обично ниже од дна самог канала који се у њега улива, што има за циљ да успори даљи ток воде и прикупи евен-

²² Према Гренијеу, акведукт Нима је у град доносио количину воде од 20.000 m³ дневно, што одговара популацији од 50.000 становника, од којих на сваког отпада 400 лит. А. Grenier, *op. cit.*, 100.

Популацији Помпеје од 8.000 становника било је потребно 4.000 m³ воде дневно, односно 500 литара по становнику. Н. Eschbach, *op. cit.*, 80.

²³ Овај сликовити израз употребљено је Фронтинус описујући акведукте Рима. Он помиње базен кастелума у коме се после брзог тока вода смирује, остављајући талог на дну базена. Frontinus *op. cit.*, 361.

туални талог.²⁴ Од шахта Н, вода је према насељу била усмерена свакако под блажим падом.

Што се тиче дренажних канала F и G чију смо основну функцију објаснили, намеће се ипак закључак, да су они могли бити повремено стављани у функцију различитих потреба доле у насељу: наводњавање, рибањаци, појила и слично.²⁵ На ту могућност указује и постојање бојеног сокла који би, како смо раније претпоставили, могао представљати критичну зону водостања у базену В. Не треба такође губити из вида и могућност да су ови канали на својој траси до насеља могли имати и већи број шахтова таложника, после којих би до потрошних места стизала релативно чиста вода.

Посматрајући распоред отвора одводних канала у вертикалном смислу, видимо да он подсећа на познату шему о којој говори Витрувије.²⁶ Но, сличност је само формална, јер се у нашем случају у доњој зони, тамо где се по Витрувију налази отвор канала за дистрибуцију питке воде, налази дренажни канал.

У трагању за примерима аналогним нашем кастелуму, није било великог избора, пре свега зато што се ради о објектима који ни према облику основе ни према начину функционисања немају типолошке карактеристике. Како показују до сада откривени и у литератури познати примери, концепција њиховог унутрашњег простора разликују се од случаја до случаја. Иако су ови објекти по функцији истородни, њихов план може бити круг, правоугаоник или као у нашем случају комбинација једног и другог. Њихова функција може бити сажета, односно сведена на један простор у оквиру кога се обавља и таложење и филтрирање и дистрибуција, што је на пример случај код иначе најпознатијих и најбоље очуваних примера кастелума у Помпеји и Ниму.²⁷ С друге стране, међу примерима сличним нашем кастелуму, где је функција разложена на две или више просторија, мо-

жемо истаћи оне из Лиона,²⁸ Везона²⁹ или Сента³⁰ у Француској.

Чини нам се ипак, да је како према облику основе, тако и према начину функционисања, нашем кастелуму на Медијани, најближи онај пример, који је још далеке 1690. године у околини Рима забележио Рафаел Фабрети.³¹ Ради се о кастелуму акведукта званог Фуџини, изграђеног за време Диоклецијанове владавине (сл. 27). Како видимо на плану,³² објекту недостаје део првог базена А или простора а, на који је био прикључен доводни канал. Но, и без тога аутор је успешно реконструисао функцију овог објекта, која би се састојала у следећем: у првом, сабирном базену вода се смирује и као у нашем случају филтрира кроз слој крупнијег шљунка, да би затим контракцијом простора поново добила убрзање и кроз катаракту с прелила се у велики шестоугаони базен d. Даљом контракцијом е, вода поново добија убрзање и прелива се у базен В, где се таложи и дистрибуира даље одводним каналима према потрошним местима.³³ Мада је Фабретијев објекат непоредиво већих димензија од нашег, сличност је очигледна.

Пример нашег кастелума на Медијани још једном је осведочио генијалност ума римских градитеља и њихово познавање законитости хидродинамике. У даљим истраживањима античког водовода на локалитету Медијана, могу се очекивати трагови уобичајених хидротехничких решења као што су секундарни водоторњевни изграђени у самом насељу, којима су регулисани, како притисак тако и количина воде која је била усмерена према точећим местима. Међутим, како се до сада у пракси показало, остаци медијанске архитектуре налазе се веома плитко испод површине терена, па би се откриће и најмањег трага оваквих инсталација могло сматрати срећом. Са више изгледа могле би се очекивати боље очуване деонице акведукта, на делу претпостављене трасе римског пута, коју, како смо на почетку поменули, треба тражити уз трасу савременог пута Ниш — Пирот. На том делу, одводни канали Е, F и G, могли су

²⁴ Пример акведукта Картагине показује да су се овакви шахтови постављали на размаку од око 40 m. F. Rakob, *L'aqueduc de Carthage, Le dossier d'archéologie* No 38, oct.—nov. 1979, 39—40. Видети такође: Ph. Leveau, JI. Paillet, *L'alimentation en eau de Caesarea de Maurétanie et l'aqueduc de Cherchel*, Paris 1976, 76—77; A. Grenier, *op. cit.*, 153.

²⁵ Сматра се тако, да је дренажни канал кастелума Нима пунио водом простор за потребе наумањје или је вода пуштана у градску канализацију (чиме је омогућено ефикасно прочишћавање канализације), како је на цртежу пресека овог кастелума из 1875. године назначио A. Leger, V. Lassel, *Le Pont du Gard et l'aqueduc de Nîmes, Le Dossiers d'archéologie* No 38, 1979, 60.

²⁶ Vitruvije, *O Arhitekturi*, Sarajevo 1951, 182.

²⁷ Cf. n. 2.

²⁸ A. Grenier, *op. cit.*, 137.

²⁹ *Ibid.*, 104.

³⁰ *Ibid.*, 144.

³¹ R. Fabretti, *De columna Traiani syntagma, Emissarii lacus Fucini, descriptio*, Romae MDCXC, 407—417.

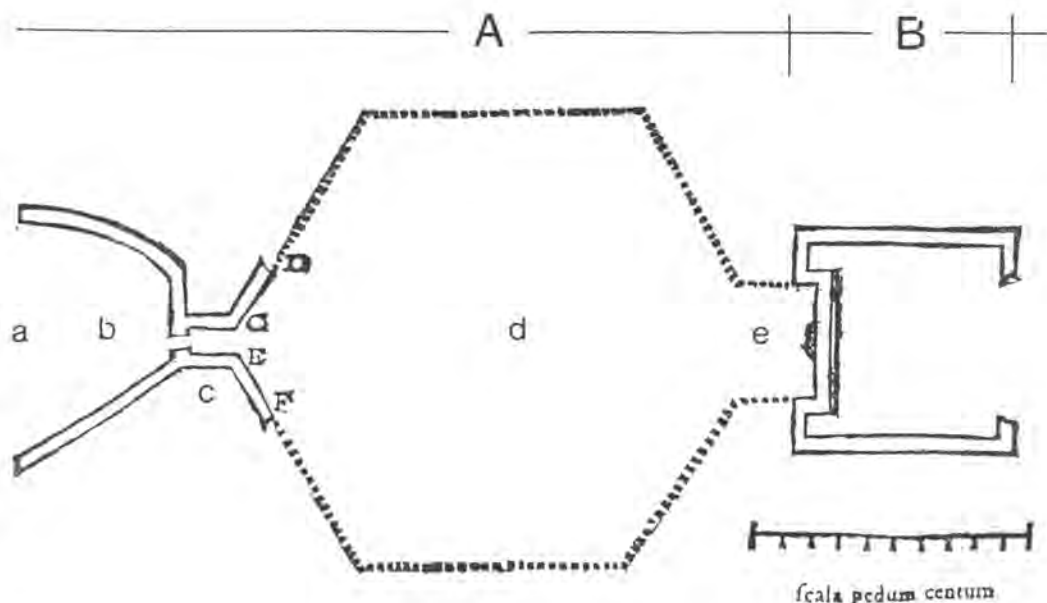
³² У жељи да ту сличност посебно истакнемо ми смо на Фабретијев план пренели исти начин обележавања простора, какав је примењен и на плану нашег кастелума. Упореди план 2 и план 27.

³³ R. Fabretti, *op. cit.*, 414—416.

бити провучени дубље испод трасе римског пута, што је честа пракса код извођења римских водоводних сифона.³⁴

У сваком случају, приликом даљих истраживања треба следити замишљену трасу одвод-

дино документација. Наиме, непосредно после завршетка археолошких истраживања, наш castellum је доживео злу судбину, да буде исечен на комаде и пресељен неколико стотина метара ка северозападу на један много нижи плато,

Сл. 27. — План кастелума акведукта „Фуџини“ у близини Рима, који је 1690. године начинио Рафаел Фабрети. У овај план су ради лакшег поређења, убачене за поједине просторе у објекту, исте ознаке које имамо на плану нашег кастелума (сл. 2). — Fig. 27. — Plan du castellum de l'aqueduc „Fucini“ près de Rome, fait en 1690 par Rafael Fabretti. Afin de faciliter la comparaison nous avons marqué espaces des mêmes marques que ceux du plan de notre castellum (fig. 2).

них канала који су од нашег кастелума усмерени ка палати и термама. На жалост, било каква провера или „везивање“ евентуално пронађених водоводних репера за кастелум на лицу места је искључена. За ту сврху остаје нам је-

где је поново „склопљен“. Тако је његова највећа вредност, а то је строго фиксирано место у простору, одређено висинским параметрима рационално пројектоване водоводне мреже Медијане, заувек изгубљена.

10. фебруар 1989.

UDK: 904 (497.11) "652": 711.5.032 (497.11)

CASTELLUM AQUAE DE MEDIANA ANTIQUE

MIROSLAV JEREMIĆ, Institute archéologique, Belgrade

Castellum aquae a été découvert, grâce à un heureux concours de circonstances, dans le site archéologique Mediana près de Niš, à l'emplacement actuel de l'usine des tubes catodiques de l'Industrie électronique de Niš (fig. 1). Les grosses machines en creusant dans la zone des fondations de la future usine ont dégagé un castellum aquae avec toute sa struc-

ture et avec l'ensemble des conduites d'eaux et des canaux d'évacuation. La construction est en partie endommagée, mais heureusement le degré de la conservation de ses parties dégagées permet d'analyser sans difficulté la structure de l'ensemble et de reconstituer en gros la manière de son fonctionnement.

L'importance de la découverte de notre castellum est soulignée d'une part par le fait qu'il s'agit d'une des rares constructions de ce genre et du degré de conservation découverts jusqu'à présent dans le territoire de l'ancien Empire romain. D'autre part, ce qui est plus important pour nous, elle représente le

³⁴ О римским водоводним сифонима видети: A. Trevor Hodge, *Siphons in Roman Aqueducts, Papers of the British School at Rome*, vol. LI, 1983, 174—222.

point distributeur central du réseau d'eau de Mediana, dont les ramifications maçonnées, en céramique ou en tubes de plomb, s'étendent jusqu'aux fontaines et piscines dans les jardins des villas luxueuses ou des villas rusticae, puis des thermes et enfin jusqu'aux surfaces cultivées irriguées. La formule imagée serait que notre castellum aquae représente le cœur du réseau des conduites d'eau de Mediana.

Les vestiges de Mediana se trouvent à environ 4,5 km. à l'Est de Niš (Naissus) près du village Brzi brod, au bord de la trace de la communication romaine Naissus — Serdica. La structure physique de Mediana (agglomération élevée à la fin du III ou au début du IVe siècle) n'est malheureusement pas connue. Mais selon les fouilles archéologiques effectuées jusqu'à présent il est évident qu'il s'agit d'une agglomération suburbaine où les villas luxueuses et les domaines agricoles dominent. La place centrale dans de l'ensemble fouillé jusqu'à présent revient à un grand édifice dit «Palais» ou «Palais de Constantin», (ce qui n'est pas encore confirmé avec certitude) (fig. 1).

Notre castellum est situé sur la pente douce de Vlaško Brdo à 500 m. au sud-ouest du «Palais» (fig. 1). Sa base allongée est orientée dans le sens de la pente perpendiculairement aux lignes isohypses du terrain. Le terrain lui-même descend vers le tracé de la route contemporaine Niš—Piroć, l'angle de la pente est de 3‰ en se prolongeant vers le nord en plateau pratiquement plat. La différence de niveau entre la nivellette du terrain avec le castellum et celle aux pieds de Vlaško Brdo est d'environ 10 m.

L'ARCHITECTURE DU CASTELLUM

Notre castellum est un réservoir du type d'accumulation et d'écoulement. Cependant ce n'est pas une simple piscine monocellulaire qui amasse et distribue l'eau. Sa fonction est plus complexe et sousentend les tâches de calmer, décanter et filtrer l'eau et de la distribuer ensuite. La construction est de forme éminemment irrégulière (fig. 2, 3 et 4) sa longueur totale sans conduites et canaux d'évacuation est de 47 m. tandis que sa largeur varie beaucoup. Dans sa partie la plus large au sud elle est de 18,50 m. et au nord dans la partie la plus étroite elle n'est que de 7 m. (bord extérieur).

Son intérieur est divisé en deux piscines: une plus grande — la piscine A et l'autre plus petite — piscine B (fig. 2). Le côté sud, le plus large de la piscine A, est longé par des canaux de gravitation C et D (fig. 2, 16 et 17), qui amenaient l'eau de la source, c'est à dire du point de captage (probablement du terrain de l'actuel Niška Banja) à l'est jusqu'au castellum. Une partie de canal C, dans l'axe longitudinal du castellum, et le mur sud du castellum ont disparu ou bien il sont gravement endommagés, de sorte que les informations sur le branchement sont perdues à jamais. Dans la partie ouest de la construction le siège de la vanne est conservé *in situ* (vanne I) (fig. 2 et 16). Une autre vanne devait exister dans la partie du branchement du canal C (fig. 2 et 16).

L'intérieur de la piscine A, comme les sondes l'ont démontré, est rempli d'une couche de terre brune mélangée, dans sa couche supérieure, à de petits galets de granulation égalisée, tandis qu'au niveau du sol la concentration de plus grosses pierres concassées a été notée. Avec l'avancement des fouilles l'impression que ces couches étaient posées intentionnellement, devenait de plus en plus forte, elle nous a amené à la conclusion qu'il s'agit des vestiges de

couche de filtrage, ou autrement dit de la barrière destinée à arrêter les impuretés mécaniques (fig. 26). Dans quelle mesure l'intérieur de la piscine A a-t-il été rempli par cette couche, nous l'ignorons. La couche de filtrage aurait pu être posée uniquement dans la partie la plus étroite de la piscine A, (espace c) en tant qu'une sorte de barrière filtrante. L'évacuation de la piscine A s'effectuait au moyen d'un tube de plomb de 155 mm de diamètre avec ouverture au niveau du sol de la piscine (fig. 6—10). Le tuyau G s'étendait sous le sol de la piscine B sur toute sa longueur. Par sa partie septentrionale, à la sortie du mur de fondation de la piscine B, le tube devait sans doute rejoindre le canal d'évacuation maçonné F, dont les vestiges n'ont malheureusement pas été trouvés. Les photos du tube G (fig. 9 et 10) ont été faites lors du déménagement du castellum. A ce moment-là on a laissé passer l'occasion de fouiller le canal à fond.

La piscine A n'avait pas eu de sol particulier. Le fond dégagé de la piscine est une épaisse couche de terre glaise jaune qui faisait fonction de sol en pente de 2,9‰ vers la piscine B. Les surfaces intérieures des parois verticales de la piscine A n'ont pas été entièrement recouvertes du mortier caractéristique rose (opus signum), seules les parties des murs dans l'espace e en sont revêtues.

La piscine B (fig. 2, 4, 1, 14) avec ses canaux d'évacuation E et F est la partie la mieux conservée du castellum. Le sol de la piscine -B est de 50 cm. surélevé par rapport au sol de la piscine A. La piscine -B était branchée au canal de drainage F par un bout de tube de plomb, posé dans l'axe même de la piscine (fig. 13). La pente du canal de drainage F et du sol de la piscine -B était de 3‰.

Seul le canal E du castellum approvisionnait l'agglomération de Mediana en eau filtrée potable (fig. 2, 21, 23 et 25). Les parties découvertes de ce canal représentent en majeure partie son mur de fondation porteur. Quant au canal lui-même une partie de son sol a été conservée, elle nous révèle que la largeur du canal E était de 32 cm. Ce canal était orienté vers le Palais. A l'endroit où son tracé devait nous avoir découvert des vestiges du fond du puits de révision H, celui-ci avait la fonction du point de déposition (fig. 2).

Toutes les surfaces intérieures, aussi bien de la piscine -B que des canaux d'évacuation E et F, étaient revêtues du mortier rose imperméable (opus signum). Lors du nettoyage des murs de la piscine 3 nous avons découvert un détail intéressant et révélateur. Il s'est avéré que les surfaces intérieures des murs ont un socle coloré haut de 45 cm. (fig. 13). C'est un ruban de couleur noire imperméable. Quelle a pu être le rôle de ce socle coloré dans le fonctionnement du castellum, nous ne le savons pas exactement. Il nous semble cependant que nous serions sur la trace de la bonne réponse en émettant l'hypothèse que ce socle était en fonction du rythme défini du remplissage de la piscine -B. Dans ce cas-là le bord supérieur du socle coloré aurait pu représenter, à un moment donné, le point critique du niveau minime d'eau dans la piscine, exigeant l'intervention, c'est à dire le nouveau remplissage de la piscine.

L'image stratigraphique du terrain où notre castellum est situé n'a pas pu être complètement établie, puisque les machines avaient déjà enlevé les couches supérieures du sol avant l'arrivée de l'équipe archéologique. Ce que nous avons pu constater avec certitude cependant, c'est le fait que la construction toute entière a été enfouie dans une épaisse couche de terre glaise jaune et que tout ce qui a été

dégagé du castellum appartient entièrement à la partie souterraine de la construction.

La construction a été faite d'un seul souffle, donc les matériaux et les techniques sont identiques dans toutes ses parties. La maçonnerie est du type habituel: la face des murs comporte de plus grosses pierres concassées, tandis que leur noyau est en mélange de pierre de granulation plus menue et de mortier de chaux. Dans les parties notées des couches de libages les dimensions des briques entières sont $26 \times 42 \times 5$ cm.

Le matériel archéologique recueilli au cours du travail de l'équipe archéologique en site n'a pas fourni assez d'éléments fiables permettant de définir avec précision le cadre chronologique de la vie de notre castellum. La construction elle-même, ainsi que son environnement immédiat, ont fourni quelques petites pièces de bronze de Constant et une pièce de bronze moyenne d'Aurélien. Puisque ces pièces de monnaie n'ont pas été trouvées dans des ensembles archéologiques fermées elles n'ont qu'une valeur relative pour sa datation. Cependant ce qui détermine chronologiquement avec certitude notre castellum, c'est le fait qu'il a été construit pour les besoins de l'agglomération Mediana, dont les vestiges sont datés avec certitude de la fin du III- ou de la première moitié du IV- siècle.

LA CAPACITÉ DU CASTELLUM

La quantité d'eau à son maximum que les piscines A et B pouvaient contenir au moment où l'afflux a été coupé par la fermeture des vannes et la quantité d'eau émise par les canaux d'évacuation en 1/sec (le castellum marchant à fond) peuvent être calculées avec plus ou moins d'exactitude en fonction du degré de conservation de certains éléments du castellum.

La capacité des deux piscines est déterminée par les nivelettes du fond des ouvertures déversant le trop plein (sur le plan marquées par 1,2 et 3) (fig. 26). La cote du fond du canal E près de l'ouverture 3 est 207,36 m. Si nous adoptons la variante que l'eau de la piscine B s'écoulait dans le canal E par l'ouverture de coupe circulaire (tube en plomb ou céramique), alors la cote du fond de l'ouverture d'évacuation (sur la face intérieure du mur nord de la piscine B) aurait pu être de 207,60 m. Dans ce cas-là la hauteur de la masse d'eau dans la piscine B aurait été de 1,21 m. et la capacité de la piscine $30,20 \text{ m}^3$.

La capacité de la piscine A dépend encore de la nivelette du fond de l'ouverture d'évacuation 2 (dans le mur de cloison massif entre les piscines A et B). Nous avons déjà défini avec une précision relative la nivelette de l'ouverture d'évacuation 1 (dans le mur sud de la piscine A). Sa cote est 208,80 m. (fig. 26). Il est donc clair que la nivelette de l'ouverture d'évacuation 2 se trouve dans l'espace entre les points 1 et 3, c'est à dire dans la partie où les hauteurs diffèrent de 1,20 m. La détermination des différences de hauteur entre les points 1, 2 et 3 dépend certainement aussi des dimensions du diamètre des ouvertures d'évacuation 1 et 2. Malheureusement nous ne pouvons que supposer celles-ci, mais les erreurs seraient minimales dans le résultat final. Selon la reconstitution graphique (fig. 26) la nivelette possible de l'ouverture d'évacuation serait à la hauteur de 208,05 m. Dans ce cas-là la hauteur moyenne du niveau d'eau dans la piscine A serait de 1,65 m. ce qui donnerait la capacité de la piscine de 584 m^3 . Mais

ce volume ne peut pas être réel, compte tenu de l'existence du filtre, dont le volume nous est inconnu et qui pourrait diminuer le volume de la piscine d'eau moins 20%.

En ce qui concerne la quantité d'eau émise par le principal canal d'évacuation E, elle pourrait être calculée avec précision selon les formules connues à condition de connaître ne serait-ce que les dimensions du diamètre de l'ouverture d'évacuation 3. En pratique, lors des calculs de la vitesse d'écoulement de l'eau en 1/sec dans les conduites d'eau, les plus importants parmi les éléments sont la hauteur de la couche de calcination aux parois du canal et la pente du fond, ainsi que sa largeur. Dans le cas du canal E nous ne connaissons que la pente du fond du canal et sa largeur. Tout ce que nous pouvons faire c'est d'introduire des valeurs arbitraires dans les formules de calcul de la consommation d'eau.

La situation est incomparablement meilleure dans le cas du canal F, d'ailleurs c'est l'élément le mieux conservé du castellum. Les dimensions de sa coupe et sa pente nous sont connues. Cependant ses surfaces intérieures revêtues de mortier ne portent aucune trace de calcination. Mais, grâce au fait que nous connaissons les dimensions et la pente du tube en plomb qui rejoint le canal F, nous pouvons calculer la quantité d'eau distribuée par unité de temps depuis la piscine B. Dans ce cas-là nous pouvons nous servir, dans le calcul de la vitesse de l'évacuation de l'eau, de la formule valable pour les conduites circulaires de coupe permanente:

$$v = \sqrt{\frac{2 \cdot g \cdot H \cdot d}{\lambda \cdot L}} = \sqrt{\frac{2 \cdot 9,81 \cdot 0,03 \cdot 0,095}{0,03 \cdot 1,30}}$$

$$v = 1,19 \text{ m/sec.}$$

Donc nous calculerons la capacité de la piscine — B selon la formule: $Q = F \cdot v$

$$Q = 0,0069 \cdot 1,19 = 0,0082 \text{ m}^3/\text{sec.} = 8,2 \text{ l/sec.}$$

La quantité de 8 litres d'eau par seconde, donc $29,5 \text{ m}^3$ par heure ou 708 m^3 par jour. Selon cette même formule nous pouvons calculer la quantité d'eau émise par la piscine A par le tube de plomb, dont nous ignorons les dimensions et la pente.

$$v = \sqrt{\frac{2 \cdot 9,81 \cdot 0,12 \cdot 0,155}{0,03 \cdot 4,00}} = 1,74 \text{ m/sec.}$$

$$Q = 0,018 \cdot 1,74 = 0,031 \text{ m}^3/\text{sec.} = 31 \text{ l/sec.}$$

Cela signifie que la piscine A pouvait émettre 111 m^3 par heure ou bien 2678 m^3 par jour.

Les résultats que nous avons obtenus sont valables, autant que nous le savions, pour les canaux dont la fonction principale est l'évacuation. Cependant ils nous donnent quand même des limites dont le cadre comporte aussi la solution du cas du canal d'évacuation principal E, dont nous ne connaissons que très peu d'éléments.

Nos calculs n'auraient leur vrai sens que s'ils nous permettaient d'établir approximativement, sur la base de la consommation quotidienne totale, le nombre d'habitants de l'agglomération d'après les paramètres connus dans la littérature archéologique. Mais ces informations sur la consommation quotidienne d'eau par habitant concernent surtout les cités et d'autres agglomérations fortifiées et diffèrent d'un cas à l'autre. Leur application dans le cas

de Mediana, agglomération suburbaine indéfinie, de structure très ramifiée et de contenu spécifique, ne donnerait pas de résultats satisfaisants.

LA MANIÈRE DU FONCTIONNEMENT DU CASTELLUM

En fermant la vanne I dans le canal C et en levant la vanne II dans le canal branché à la piscine A (fig. 26) l'afflux d'eau dans le castellum commence. Dans la première partie, la plus large, de la piscine A, (a) la pression de l'eau est brisée et sa vitesse diminuée. L'eau se calme et — comme Frontin le dit — elle «reprend son souffle». En passant par le filtre barrière, l'eau laisse la plus grande partie d'impureté mécanique. En même temps la contraction de l'espace intérieur et la grande chute du fond (2,9%) orientent l'eau, avec une accélération progressive de la vitesse d'écoulement, vers la partie nord de la piscine (espace e) c'est à dire vers l'ouverture d'évacuation 2. Ceci termine, nous pouvons le dire, la première phase de l'épuration de l'eau. L'eau accumulée se déverse de l'espace e dans la piscine B en laissant sur son sol le dépôt éventuel de structure plus fine et enfin, en tant qu'eau entièrement épurée potable elle est dirigée, par l'ouverture d'évacuation 3 et le canal E, vers le puits de révision H, posé comme d'habitude au point où le tracé du canal fait un coude (fig. 2). Le fond d'un tel puits est d'habitude plus bas que le fond du canal qui s'y déverse, le but en est de ralentir le cours d'eau et de recueillir le dépôt éventuel. Du puits H l'eau est orientée vers l'agglomération par une pente certainement plus douce.

En ce qui concerne les canaux d'évacuation F et G dont nous avons expliqué la fonction principale, la conclusion s'impose qu'ils étaient utilisés par intermittence ou en permanence pour l'irrigation des cultures, des étangs etc. Cette possibilité est indiquée par l'existence du socle coloré qui, comme nous l'avons déjà supposé, pouvait représenter le niveau critique de l'eau dans la piscine B. Il ne faut pas cependant perdre de vue la possibilité que ces canaux auraient pu avoir plusieurs puits de filtrage sur leur chemin jusqu'à l'agglomération, pour que l'eau relativement pure arrive jusqu'aux points de consommation.

En examinant la répartition des ouvertures des canaux d'évacuation en verticale nous voyons qu'elle rappelle le schéma connu dont parle Vitruve. Mais la similitude n'est que formelle, car dans notre cas dans la zone inférieure, là où d'après Vitruve est située l'ouverture du canal de l'eau potable, s'ouvre le canal d'évacuation.

Cherchant des exemples analogues à notre castellum nous n'avons pas eu un grand choix, tout d'abord parce qu'il s'agit des constructions dont ni la forme de leur base ni leur manière de fonctionner n'ont des caractéristiques typologiques. Selon les exemples dé-

couverts jusqu'à présent et connus dans la littérature, la conception de leur espace intérieur varie d'un cas à l'autre. Quoique de telles constructions soient par leur fonction du même genre, leur plan peut être circulaire, rectangulaire ou, comme dans notre cas, la combinaison des deux. Leur fonction peut être condensée, c'est à dire réduite à un seul espace et dans le cadre de celui-ci la déposition, le filtrage et la distribution y sont effectués, ce qui est le cas des exemples les plus connus et les mieux conservés à Pompéi et à Nîmes. D'autre part parmi les exemples similaires à notre castellum, où la fonction est répartie entre deux ou plusieurs pièces, nous pouvons citer ceux de Lyon, de Vaison et de Sainte en France.

Il nous semble pourtant que par la forme de sa base et aussi par la manière de son fonctionnement l'exemple le plus proche de notre castellum soit celui noté dès 1690 par Rafael Fabretti dans les environs de Rome. Il s'agit du castellum aquae de l'aqueduc «Fucini» construit du règne de Dioclétien (fig. 27). Comme nous le voyons d'après le plan la première partie, celle de la piscine. A manque, ou bien celle de l'espace a où la conduite d'eau était branchée. Mais l'auteur a réussi malgré ce fait à reconstituer avec succès la fonction du bâtiment qui aurait été la suivante: dans la première piscine de la collecte d'eau celle-ci est calmée et, comme dans le de notre castellum, filtrée par la couche de gravier assez gros, pour être accélérée ensuite par la construction de l'espace et déversée par la cataracte c dans la grande piscine hexagonale d. La contraction suivante e accélère de nouveau le cours d'eau qui se déverse dans la piscine B, d'où l'eau est distribuée par des canaux vers les points de consommation, après avoir laissé le dépôt dans la piscine. Quoique la construction de Fabretti soit de dimensions incomparablement plus importantes que la nôtre, la similitude est évidente (Cf. fig. 2 et 27).

L'exemple de notre castellum à Mediana est un nouveau témoignage du génie des constructeurs romains et de leur connaissance des lois hydrodynamiques. Les recherches ultérieures de l'aqueduc de Mediana pouvant révéler les traces des solutions hydrotechniques habituelles, telles que des châteaux-d'eau secondaires construits dans l'agglomération même réglant aussi bien la pression que la quantité d'eau dirigée vers des points de consommation. Cependant, comme les recherches effectuées l'ont montré jusqu'à présent, les vestiges de l'architecture de Mediana se trouvent à très petite profondeur sous la surface, donc la découverte de la moindre trace de ces installations serait un pur hasard heureux. Des parties mieux conservées d'aqueduc pourraient être attendues dans la partie supposée de la voie romaine qu'il faut chercher, comme nous l'avons mentionné au début, près du tracé de la route actuelle Niš—Piroć. Dans cette partie les canaux d'évacuation E, F et G auraient pu être posés plus en profondeur sous le tracé de la voie romaine, car c'était souvent pratiqué lors de l'exécution des travaux sur des syphons d'eau.

Римске опеке са жигом са панонског лимеса (одсек Сиссiум — Тауринум)

МИЛЕНА ДУШАНИЋ, Филозофски факултет, Нови Сад

У овом прилогу сакупљени су подаци о опекама са жигом нађеним дуж дунавског лимеса од Сиссiума (Илок) до Тауринума (Земун), в. сл. 1. Поред раније објављених опека — од којих су неке изгубљене или се не могу идентификовати, док су друге сачуване у музејским збиркама — у раду се налази и група досад непубликованих опека, нађених код манастира Раковца.¹

У првом делу рада дата су читања и коментар текста, потом следи попис жигова са свим сачуваним варијантама. Печати су распоређени на следећи начин: печати легија и кохорти, печати осталих војних јединица, печати са топонимима и именима препозита, опеке из приватних циглана, incerta.

бр. 1. Legio VI Herculia

Опеке ове легије налажене су на више места дуж лимеса. Осим оних са нашег одсека — Бегеч, Раковац, Черевих, Баноштар — нађене су и у Сотину, Осијеку (уп. Силађи, 41), Батини и Бачком Моноштору (сад у Музеју града Сомбора, инв. бр. 39 и F 229). Приличан број различитих варијанти печата Шесте Херкулије нађен је у Сирмијуму (Милошевић, 101), док је један примерак откривен чак и у Норику (CIL III 11859).

Као што је познато, легија је основана под Диоклецијаном,² а крајем четвртог века била је стационарирана у Теутобургију (*Not. dign. occ.* XXXII 47), док су неки њени одреди, заједно са јединицама легија V Iovia, били распоређени

у кастел Онагринум.³ Према томе, ове опеке се датирају у период од краја трећег до краја четвртог века. Не бисмо их ограничили (као Милошевић, 1. с.) на крај трећег и почетак четвртог века, јер оне рефлектују и стање у доба Нотиције. Бројне и различите варијанте печата, дакле и више њихових емисија, сведоче о значајној грађевинској активности легије на овом делу лимеса. Најрашчлањенији тип печата — на коме се наводи и кохорта (1 а и б) — припадао би каснијем периоду, када је уопште дошло до уситњавања војних одреда и означава, по нашем мишљењу, кохорту која је била специјално одређена за рад у циглани.

Читање: а и б) Leg(io) VI H(er)culia, c(ohors) (decima), c) Leg(io) VI H(erculia), d) Le(gio) VI H(erculia), e) L(egio) VI H(erculia).

бр. 2. Legio VII Claudia

Опеке са жигом легије Седме Клаудије нађене су, на разматраном одсеку лимеса једино у Земуну. С обзиром да је то гранично место према Горњој Мезији, ови налази не изненађују. Али, како немамо података о околностима налаза, треба имати у виду могућност каснијег преношења ових опека.

Већа количина цигала Седме Клаудије у Доњој Панонији нађена је још и у Сирмијуму (Милошевић 99 sq.).

Читање: Leg(io) VII Cl(audia).

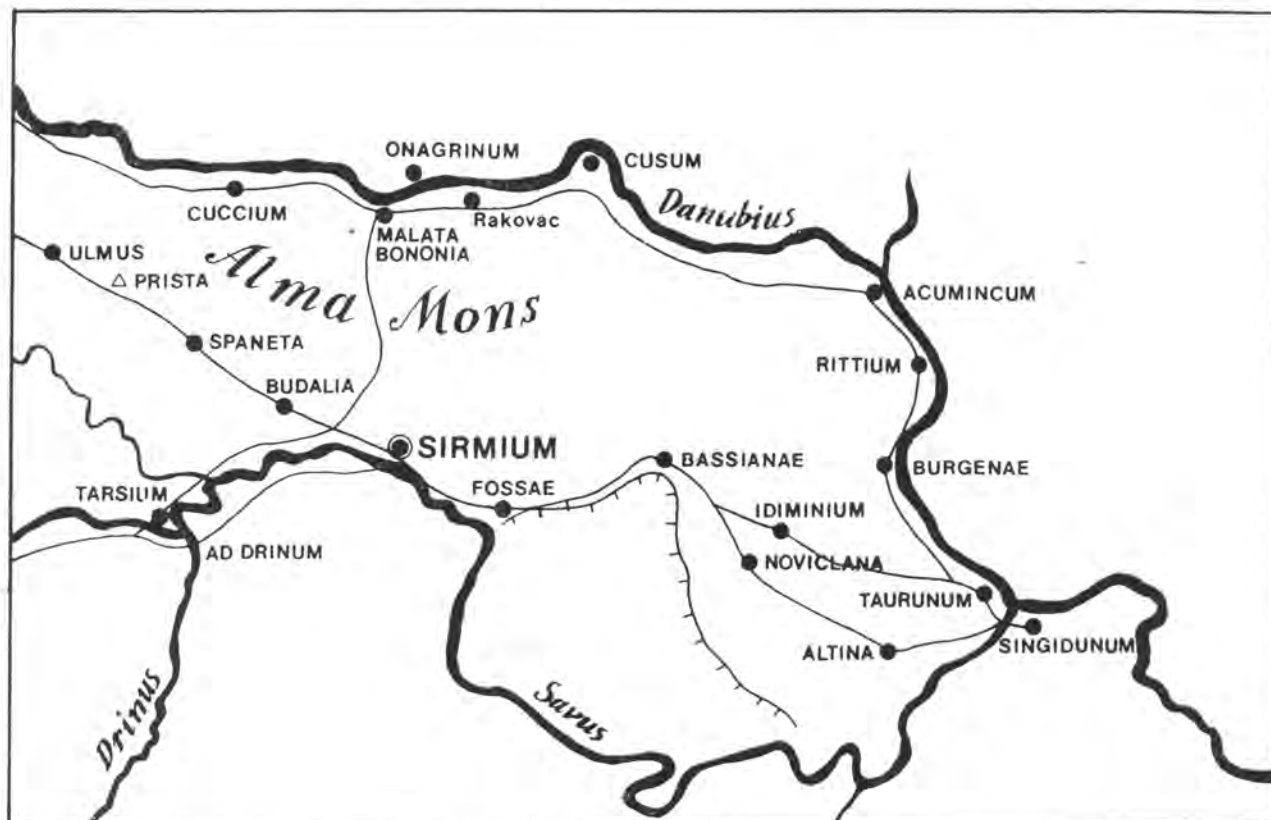
бр. 3. Legio II Adiutrix

Стални логор ове легије био је Аквинкум, али је један део легије боравио, ради заштите

¹ Опеке се сада налазе у Војвођанском музеју. Захваљујем се колегама из Музеја који су ми омогућили да их видим. Такође се захваљујем др Олги Брукнер на пријатељској помоћи приликом сакупљања грабе за овај рад.

² Уп. E. Ritterling, *Legio*, RE XII (1924) 1956.

³ *Not. dign. occ.* XXXII 48, уп. С. Душанић, Зборник Филозофског факултета у Београду X—I, 1968, 90.

сл. 1. — Доњопанонски лимес са залећем. — Fig. 1. — Le limes de la Pannonie inférieure.

овог дела лимеса, у околини Сирмијума од 92—114 г. н.е.⁴ О овом боравку сведоче опеке са њеним жигом, нађене у Сирмијуму (Милошевић 97). Међутим, на основу епиграфских извора, јасно је да је легија била на овом терену и у трећем веку.⁵ С. Душанић претпоставља да се логор детаשמана легије Друге Адјутрикс налазио код дан. села Добринца.⁶

Читање: Leg(io) II (ad(i)utrix).

бр. 4. Cohors I Aelia milliaria sagittariorum

Током периода од другог до четвртог века, кохорта је стационирали у Горњој Панонији где су, на више локалитета, налажене опеке са ње-

⁴ О томе в. R. Syme, *Arheološki vestnik* XIX, 1968, 101; уп. и Lörinz I 10, са опширном библиографијом.

⁵ Како је показала М. Мирковић, *Два нова натписа припадника легије II Adiutrix*, *Жива антика* 11 1962, 321 sq.

⁶ На основу *CIL* III 8459=12799 и других епиграфских потврда присуства ове легије у Срему, као и на основу археолошких индикација (величина логора код Добринца), *l. c.* 88 sq.

ним печатом.⁷ Ово је први примерак нађен у Доњој Панонији, те је због тога од важности. Ипак, није могуће само на основу њега рећи нешто више о вези ове кохорте са Доњом Панонијом.

Читање: Coh(ors) I Ael(ia) sag(ittariorum).

бр. 5. Cohors III Alpinorum equitata

Ова кохорта боравила је од сса 180. до краја трећег века у Горњој Панонији.⁸ Логор јој је можда био у Квадрати, где су нађене опеке са жигом, уграђене у кули саграђеној у првој пол. трећег века (Lörinz, *l. c.*). Сем тога, опеке Треће кохорте Алпинаца пронађене су и у Доњој Панонији. Осим овде наведених, из Н. Бановаца и Раковца, позната је и једна из околине Осијека (*CIL* III 3759).

Опеке из Доње — односно Друге — Паноније Lörinz, чини нам се исправно, датије у другу пол. трећег или, чак вероватније, у прву пол.

⁷ Wagner, *Dislokation* 183—185, Lörinz III 31 sq.

⁸ Lörinz III 40—43; Wagner, 85 sq. наводи као време боравка легије само трећи век.

четвртог века, указујући, с тим у вези, на податак из Нотиције дигнитатум о боравку ове кохорте у Сисцији (*Not. occ. XXXII* 57). Наиме, мада Сисција у четвртом веку спада у новоосновану провинцију *Savia*, ипак је — судећи, између осталог, и по податку из Нотиције — она војнички припадала Панонији II.⁹

Читање: а) [C(ohors) III] Alp(inorum). Мање је вероватна допуна c(ohors) (prima) Alp(inorum), на коју указује Милошевић, 104. б) C(ohors) III A(lpinorum).

бр. 6. Cohors II Asturum

Ова кохорта боравила је у Доњој Панонији средином II века (139—167. г.), па из тог времена потичу и овде наведене опеке. Логор кој је можда била Батина (*Wagner, Dislokation* 90 sq.), где су такође налажене њене опеке (*CIL III* 10674; *Силаби* 92, XXV 52).

Опека се датује у време Каракале.¹⁰

Читање: Coh(ors) II Ast(urum).

бр. 7. Cohors VII Breucorum Antoniniana

У I в. н. е. била је стационирана у Сирмијуму, а након учешћа у Трајановом походу на Парте премештена је у Лугио у Доњој Панонији. Ту је провела период од 139. г. до средине трећег века (*Wagner, Dislokation* 101—103). Навене су многобројне опеке са жигом ове кохорте, на којима она носи атрибуте *Alexandriana*, *Gordiana* и *Philippiana* (уп. *Lörinz I* 17 sq.).

На опекама са нашег одсека јавља се само атрибут *Antoniniana*, по чему се оне могу датовати у доба владе Каракале (уп. *Fitz*, 71).

Читање: а) Coh(ors) VI Br(eucorum) An(toniniana), б) Coh(ors) VII Br(eucorum) An(toniniana).

бр. 8. Cohors I Campanorum

Име кохорте забележено на а) примерку, доста је оштећено. Силаби га је читао Cohors I Can(tabrorum), што је прихватио и *Wagner (Dislokation* 177 sq.), претпостављајући чак, на основу тога да је и Срем, бар једно време, припадао Горњој Мезији у којој је стационирала ова кохорта. Читање као горе предложили су *Radnóti—Barkóczy*,¹¹ а *Fitz* додаје називу кохорте атрибут *Antoniniana*,¹² јер ова трупа има исти

назив и на једном натпису из Сирмијума (*CIL III* 3237). Међутим, читање које усвајамо потврђује б) примерак, који је касније пронађен. На основу опека и других потврда логор кохорте треба тражити у Сланкамену.¹³

Опека се датује у други или у почетак трећег века.

Читање: а) [C]ohors I Cam[p](anorum), б) Coh(ors) I Camp(anorum).

бр. 9. Cohors I Thracum civium Romanorum

Највише опека и највећи број варијанти печата са разматраног одсека лимеса припада овој кохорти. Како су сви примерци опека нађени у Н. Бановцима, то се ово место сматра и седиштем кохорте.¹⁴ Сматра се да је ова јединица после учешћа у дачким ратовима подељена тако да је један њен део остао у Дакији, а други дошао у Бургене.¹⁵ Њено присуство потврђено је и на дипломама као и другим епиграфским материјалом.¹⁶ Кохорта остаје на истом терену и у позној антици, уп. *Not. dign. occ. XXXII* 59.

Читање: а) C(o)h(ors) I T(hracum) c(ivium) R(omanorum), б) Coh(ors) p(rima) T(hracum) c(ivium) R(omanorum), в) [Co]h(ors) I T(hracum) c(ivium) R(omanorum), д) [Co]h(ors) p(rima) T(hracum) c(ivium), е) Coh(ors) I T(hracum) c(ivium) R(omanorum), ф) Coh(ors) p(rima) T(hracum), г, h) C(o)ho(rs) p(rima) T(hracum) c(ivium), и) C(o)ho(rs) I T(hracum) c(ivium), к) C(o)h(ors) I T(hracum) c(ivium) l) C(o)h(ors) p(rima) T(hracum), m) Coh(ors) p(rima) T(hracum).

бр. 10. Classis Flavia Pannonica

Опеке са овим жигом познате су нам из Земунa и недалеких Н. Бановаца. Таурунум је био седиште речне морнарице од I, па можда све до IV в. н. е., али је могућно да се један део флотиле налазио и у Бургенама.¹⁷ Неколико ветерана из флоте потврђено је на дипломама и натписима.¹⁸ Опеке са печатом флоте *Flavia Pannonica* налажене су и у више места у јужном Срему, неке чак у пећинама у којима су печене.¹⁹ Вероватна је претпоставка да су бро-

⁹ *Lörinz III* 42 sq, са ранијом библијом.

¹⁰ Уп. *J. Fitz, A Military History of Pannonia. Acta archaeologica* 14, 1962, 71.

¹¹ *A. Radnóti—L. Barkóczy, The Distribution of troops in Pannonia Inferior during the 2nd Century A. D., Acta archaeologica* 1 (1951) 191 sqq.

¹² *L. c.* 70.

¹³ Како предлаже С. Душанић, *l. c.* 98.

¹⁴ Уп. *Radnóti—Barkóczy, l. c.* 215 и 224.

¹⁵ *Id. id.* 200 и 224.

¹⁶ *CIL XVI* 112 sq и 179 sq, 123, све из другог века, уп. С. Душанић, *l. c.* 96 sq.

¹⁷ Уп. С. Душанић, *l. c.* 107.

¹⁸ Тако *CIL XVI* 95, 175, 179 и 180, све из прве пол. II в., као и *CIL III* 2223=ILJug I бр. 278.

¹⁹ Уп. о томе Д. Димитријевић, *Istraživanje rimskog Limesa u istočnom Sreму s posebnim osvrtom na pitanje komunikacija*, *Osječki zbornik XII*, Осинјек 1969, 108—112.

довн који су пловили Савом, до Басијана стигали каналом „Јарчином“.²⁰

Читање: а—с) Cl(assis) F(lavia) P(annonica); d) [Cl](assis) F(lavia) P(annonica), уп. и Incertae, бр. 29.

бр. 11. Exercitus Pannoniae Inferioris

Грађевинска делатност војске Доње Паноније развила се највероватније после Маркоманских ратова и трајала је током трећег века, што се може закључити и на основу археолошких индикација (уп. Lörinz I 20 sq, III 31 са библ.). *Terminus ante quem* за датовање печата Војске Доње Паноније јесте Диоклецијанова подела ове провинције на Другу Панонију и Валерију. Опеке са овим жигом налажене су и у Сирмијуму (Милошевић, I. с. 106 sq.) као и у северним деловима провинције (Lörinz I 20 sq, III 31 sq. са библ.), што потврђује обимну активност Војске. Међутим, бројна питања везана пре свега за организацију, као и за војну и мирнодопску делатност ове војне формације, још нису решена.

Читање: Exer(citus) Pan(oniae) Inf(erioris).

бр. 12. Equites Dalmatae, Aureomonte

Ово је једина досад позната опека из Друге Паноније, са жигом коњичке јединице из Aureus Monsa у Мезији. Иако оштећен на почетку, печат се, по нашем мишљењу, може са извесношћу прочитати. Исти жиг, радикално скраћен EQDAUR, познат је са опеке из Смедерева,²¹ док је у Костолцу нађена опека истог одељења, са развијенијим текстом eq(uites) Dal(matae) Aur(eomonte), s(ub) c(ura) Verac(i) p(rae)p(osito), f(ecit) Mucianu(s).²² Equites Dalmatae налазе се у позној антици на више места на панонском и на мезијском Дунаву, између осталих и у Aureus monsu.²³ Према свему, наша опека потиче с краја трећег или из прве пол. IV века.

Читање: [E]q(uites) D(almatae) Aur(eomonte).

²⁰ Уп. С. Душанић, I. с. 107.

²¹ Уп. Premerstein—Vulić, Jahresh. OAI 7, 1904, Beibl. n. 8.

²² Уп. id. 6, 1903, Beibl. n. 81, са непотпуним разрешењем, AR. О атрибуцији јединице Aureus Monsu уп. М. Душанић, Војнички позноантички натписи са нашег лимеса, бр. 17 (магистарски рад у рукопису) и М. Mirković, Inscriptions de la Mésie Supérieure II Beograd 1986, 43 и нап. 72.

²³ Тако у Cusumu, Rittiumu, Burgenama (Not. dign. осс. XXXII 15 и 18). Овај одред у Aureus Monsu забележен је у Not. dign. ор. XLI 15. Место је идентификовано као Сеона, 37 км. источно од Београда, уп. М. Мирковић, Римски градови на Дунаву у Горњој Мезији, Београд 1968, 83 sq.

бр. 13. Castra Flaviana

Две опеке са овим жигом, нађене у Раковцу, прве су ове врсте у Другој Панонији. Од раније је познат примерак из Ритопека, у Првој Мезији.²⁴ Утврђење Flaviana, исто што и Augustoflaviensia²⁵ налазило се на левој обали Дунава, contra Margum, и у позној антици имало је одред cuneus equitum promotorum (Not. dign. ор. XLI 13). Назив носи по другим Флавијевцима, за време којих је обновљено.²⁶ Скраћење текста, као на нашем жигу, без назива одреда, карактеристично је за каснију фазу позноантичких опека, како се види по бројним аналогијама у Првој Мезији,²⁷ али и у Дакији Рипенсис.²⁸

Датовање: Четврти век.

Читање: [C]ast(ra) Flav(iana).

бр. 14. Tricornii. Val. praepositus.

Печат први пут нађен у Панонији II, познат од раније из Ритопека,²⁹ где су, према Нотицији дигнитатум (ор. XLI 14, 22, 28) биле стационариране три војне јединице. Не може се са сигурношћу рећи којој од њих је припадао поменути препозитус, али су, судећи по аналогијама, то најпре били equites.

Опека, заједно са осталима које наводе звање препозита, припада првој половини четвртог века.³⁰

Читање: Tric(ornii). Val. p(rae)p(ositus).

бр. 15. Tricornii. Bonio.

Као и претходна, први пут је сада нађена у Другој Панонији, иначе је позната из Ритопека.³¹ Бонио је свакако такође био препозит једног војног деташимана, али се скраћеница овог звања, као добро позната, могла и изоставити са натписа.

Датовање: Четврти век.

Читање: а) Tric(ornii). Bonio. б) Tric(ornii). Bonio[us].

²⁴ Објавио га је Н. Вулић, Споменик 75 (1933) бр. 1.

²⁵ Како је приметил М. Мирковић, ор. cit. 51.

²⁶ Обновљено је вероватно под Константином, уп. М. Мирковић, ор. cit. 52.

²⁷ Уп. М. Душанић, I. с. 44.

²⁸ Примере за то наводи D. Tudor, Contributii privitoare la armata Daciei Ripensis, Studii și cercetare de istorie veche 11 (1960) 339.

²⁹ Уп. Н. Вулић, о. с. бр. 13.

³⁰ Уп. Ritterling, I. с. 1624. и М. Mirković, Inscriptions de la Mésie Supérieure II, Beograd 1986, 40 sq.

³¹ Уп. Вулић, о. с. бр. 5, 11 и 14.

бр. 16. Sundrius praepositus

Печат такође по први пут нађен у Другој Панонији, иначе познат из Ритопека.³²

Датовање (на основу претходних прим.): Четврти век.

Читање (на основу прим. из Ритопека): [S(ub) c(ura) Su] ndrio p(rae)p(osito).

бр. 17. NVI...

Овакав почетак текста печата није нам познат из Паноније, а због великог оштећења не може се сигурно допунити. Најпре бисмо га приписали неком војном нумеру; такве примерке срећемо у Дакији, напр. n(umerus) M(aurogum) или n(umerus) S(urogum).³³ Из Паноније Инфериор позната су само два нумера: Osgroeporum и scutariorum; оба се налазе на њеној територији током трећег века (уп. Wagner, *Dislokation* 270). Од јединица четвртог века опека би се можда могла приписати помоћном одреду Ursarensia или vigilum из Валерије (*Not. dign. oss. XXXIII* 47 и 48), па читати печат N(umerus) Vi[g](ilum), одн. Ur[s](arensium). Али, правилна, лепа слова не иду у прилог тако позном датовању. Не треба сасвим искључити ни могућност да је у питању лично име, напр. Num(erianus).³⁴

Читање: Num(erus)... или n(umerus) VI...

За обе варијанте читања има епиграфских аналогја, (уп. Dessau *ILS* 2808, 2629),³⁵ мада је скраћење n(umerus) много чешће.³⁶

бр. 18. Flaviana (?)

Није сигурно да ова опека припада утврђењу Флавиана (уп. бр. 13), јер овако радикално скраћење њеног имена није познато. Ипак, оно се може поредити са жигом Cast(ra) Fla(viana)³⁷ као и са жиговима који бележе само топоним, напр. Pinco.³⁸ Овај тип, коме припада и Flaviana,

свакако је млађи од потпунијег типа печата Castra Pincensia³⁹ односно Castra Flaviana.

Датовање: Четврти век.

Читање: Fla(viana?).

За палеографске сличности уп. бр. 27 и 28.

бр. 19. Siscia.

Са разматране територије позната је само једна опека са називом Сиска, и то из Басијана, залеђа лимеса. Већи број оваквих опека нађен је у Сирмијуму (Милошевић, бр. 51—55), одакле је свакако доспео и овај примерак у Басијане. Не треба их, по нашем мишљењу, сматрати производом приватних циглана (тако Милошевић, *l. c.*), јер то у начелу није случај са опекама на којима су, као овде, забележени само топоними (уп. и коментар уз бр. 18.).

Читање: Sisc(iae).

бр. 20. Figlina sub cura Bar(bati?)

Исти печат нађен је још једино у Сирмију (Милошевић, бр. 46—49), А. Милошевић (стр. 107) скраћеницу имена разрешује у Barbatio и у њему препознаје *magistra equitum* из доба Констанција II. Међутим, искључено је да би човек тако високог ранга, без обзира на чињеницу да је боравио у Сирмију, надзирао рад у циглани. Сем тога, уз његово име би морала стајати, макар скраћена, и титула коју носи.⁴⁰ Стога сматрамо да овде треба читати познато име Barbatus или неко слично томе. Не можемо са сигурношћу рећи да ли је опека војне производње, јер нема назива одреда, а реч figlina на почетку жига није карактеристична за ту врсту опека. С друге стране, израз sub cura управо се јавља на бројним позноантичким војничким опекама.

Читање: Figl(ina) s(ub) c(ur)a Bar(bati?).

бр. 21. FIG...

Печат се може допунити са fig(ulus) или fig(lina).

бр. 22. VEVIO/STRO

Одломак графито натписа за који се тешко може предложити читање (уп. Бруншмид, *VHAD V*, 1901, 168).

³² Уп. *ib.* nr. 84.

³³ Уп. напр. Senecio dux, Jahresh. OAI 6 (1903) Beibl. n. 86.

³⁴ Сачувано је више примерака, уп. Вулић, *l. c.* бр. 6—10.

³⁵ Уп. *Inscriptiones Daciae Romanae*, I, red. I. I. Russu, București 1975, бр. 168 и 383.

³⁶ Уп. Е. Popescu, *Inscriptiile din secolele IV—XIII descoperite în România*, București 1976, бр. 292. Наведени печат је познији од нашег и другачијих палеографских одлика.

³⁷ Уп. Н. Dessau, *ILS* 2808, 2629.

³⁸ Уп. *ib.* стр. 472 sq.

³⁹ Уп. Вулић, *o. c.* бр. 30.

⁴⁰ Уп. Premerstein—Vulić, Jahresh. OAI 6 (1903) Beibl. n. 83.

бр. 23. Текст, изгледа метрички, представља варијанту познате молбе покојника да му се не дира гроб. Као такав, натпис је вероватно представљао концепт или прегледницу каменоресца.

Читање (по Сл. Душанићу, ЖА XVII, 1967, 201 sq.):

[--? superos inferos] q(ue) nei(?) sepul[crum--]

[--]au (?), te bono[m?--]

[--? L]icini [--]

бр. 24. NON

Печат је у целини сачуван, али његово значење није јасно. На средини се може прочитати NON, испред тога су трагови двају излизаних знакова.

Могуће је да је у питању опека приватне производње.

бр. 25. Печат „EGVII. највероватније се може допунити као Leg(io) VI H(erculia), али није искључено ни читање Leg(io) VII C[l](audia).

бр. 26. FAE

Овакав печат нађен је још само у Сирмијуму (Милошевић бр. 7 и 37). Покушај његовог разрешења F(ig)l(ina) Ae(lia), који је предложила А. Милошевић, повезујући ове опеке са цигларом Aelia која је радила током II века у Мурси, не изгледа уверљив ни епиграфски, ни палеографски (слова више одговарају позној антици). Уп. и следећи бр.

бр. 27. . . FLV или ELV

Постоји сличност између овог и печата бр. 26. У питању су иста три слова (V као окренуто А није редак случај), само различито распоређена. Могуће је повезати ове примерке и са бр. 18, који смо другачије протумачили. Овде би се могло претпоставити да су у питању почетна слова имена циглара који су радили опеке.

бр. 28. . . IFR

Овај печат Бруншмид (VHAD I, 1895, 175) допуњује у [leg(io) IIII F] l(avia) f(elix) p..., што није вероватно већ због атрибута легије, који је гласно pia felix.

Чини нам се сигурним да печат припада Панонској флоти, те да га треба читати [C]l(assis) F(lavia) P(annonica).

бр. 29. Vincentia?

Један примерак опеке са овим жигом познат је још из Сирмијума, а већи број је нађен у околини самог места Vincentia, у провинцији Валерији (уп. Силаби 17, т. XXVI 22—27; наш примерак показује палеографске сличности са бр. 24). У Винцентији *Notitia dignitatum* (осс. XXXIII 59) бележи присуство трибуна кохорте. Читање VI Herculia одбацујемо јер се, по правилу, код осталих печата ове легије испред броја налази и ознака Leg. или L, као и због сасвим искошене хасте трећег слова, каква се управо налази и на поменутом примерку код Силабија. Међутим, не треба искључити могућност да је на печату забележено име надзорника производње опека, за шта има доста аналогја у позној антици (уп. напр. наш бр. 16).

ОПЕКЕ ЛЕГИЈА И КОХОРТИ

1. а) Печат LEG VIHRCX

Нађено у Баноштару, изгубљено.

CIL III 10665 с.

б) LVIHRCX ξ

Опека (41×30,5×5,5) са жигом у правоугаоном пољу. Вис. сл. 1, 7.

Нађено у Бегечу, сад у Музеју града Сомбора, и. бр. 37/2395.

П. Веленрајтер, PBM 7, 1958, 129, црт. 1.

с) LEGVIN

Нађено у Бегечу, пренето у Немzeti музеј у Будимпешти.

CIL III 10665 d; Силаби 41 sq, Т. IX бр. 5.

с₁) Нађено у Баноштару, изгубљено.

CIL III 10665 b.

с₂) Нађено у Черевиху, изгубљено.

CIL III 10665 a.

с₃) Нађено у Раковцу (2. прим.), пренето у Археолошки музеј у Загребу, загубљено. Силаби, I. с. Т. IX бр. 6 и 8.

с₄) [L]eg VI H

Нађено у Раковцу, сад у Војвођанском музеју.

д) LEVINE

Фрагмент опеке с натписом. Вис. сл. 1, 7 см. Нађено у Бегечу, сад у Музеју града Сомбора, и. бр. 38/2396.

П. Веленрајтер, I. с. црт. бр. 2.

е) LVIN

Одломак опеке са жигом. Вис. сл. 1, 6 см. Нађен у Бегечу, сад у Војвођанском музеју у Новом Саду, и. бр. 774.

В. Даутова—Рушевљан, PBM 21—22, 1972—73, стр. 145, Т. III 6.

2. LEGVIICL

Нађено у Земуну, пренето у Археолошки музеј у Загребу, сада загубљено.
Силаћи 43, Т. IX 1—3 (три прим.).

3. LEGIIAD

Нађено у Петровачкој градини, пренето у Археолошки музеј у Загребу, загубљено.
Љубић, *VHAD* 3, 1883, 68; *CIL* III 10660.

4. CONIAELSAG

Оштећена опека, нађена у Петровачкој градини, пренета у Археолошки музеј у Загребу, сада изгубљена.
Љубић, *VHAD* 3, 1883, 68 sq; Силаћи 86, Т. XXIII 2 (који као налазиште наводи „Срием“; упоређивањем цртежа закључујемо да је реч о истом примерку).

5. а) ...ALP

Фрагмент опеке са сачуваним завршетком печата. Вис. сл. 3 см.
Нађено у Новим Бановцима, сада у Археолошком музеју у Загребу.
Бруншмид, *VHAD* 1, 1895, 175 (фот. 141), с. 2.

б) CIIIA...

Фрагмент опеке са делимично сачуваним печатом. Вис. сл. 2,3 см.
Нађено у Раковцу, сада у Археолошком музеју у Загребу.
Необјављено, уп. Бруншмид, *I. c.* с. 2.

с) ...P

Одломак опеке са завршетком печата, ретроградно утиснутим у правоугаоно поље. Вис. сл. 1,6 см.
Сада у Археолошком музеју у Загребу.
Необјављено, уп. прим. 5 а и б.

6. CONIIAST

Нађено (3 прим.) у Сурдуку, пренето у Археолошки музеј у Загребу, сада загубљено.
Силаћи 92, Т. XXV 50—51.

7. а) ...IBRAN

Одломак опеке, оштећен са свих страна. У правоугаоној летвици плитко отиснут фрагментован печат. Вис. сл. 2,3 см.
Нађено у Н. Бановцима, сада у Археолошком музеју у Загребу.
Бруншмид, *VHAD* V, 1901, 166—168, црт. на сл. 122, бр. 1; Силаћи 89, Т. XXIV 27.
б) Нађено у Сурдуку (4 прим.), пренето у Археолошки музеј у Загребу и Немзети музеј у Будимпешти.
Силаћи 89, Т. XXIV 33.

8. а) ...ONICAM

Одломак опеке са оштећеним печатом.
Нађено у Сланкамену, пренето у Археолошки музеј у Загребу, загубљено.
Силаћи 91, Т. XXIV (уп. *Arch. ért.* XII, 1892.).

б) SONICAMP

Нађено у Сланкамену, пренето у Земунски музеј.
Необјављено, уп. С. Душанић, *Зборник Фил. фак. у Београду*, X-1, 1968, 98, нап. 78.

9. а) CH.I.T.C.R.

Нађено у Н. Бановцима, пренето у Археолошки музеј у Загребу, сада загубљено.
Бруншмид, *VHAD* V, 1901, 166—168, сл. 122 бр. 1. Силаћи 93, Т. XXV 66.

б) CON.PT.CR

Потпуно сачуван печат, дим. 11,3×2 (2,2) см.
Нађено у Н. Бановцима, пренето у Археолошки музеј у Загребу (више прим.), сада загубљено.
Бруншмид, *I. c.* сл. 122 бр. 3; Силаћи 93, Т. XXV 74.

б₁) ...PT.C.R.

Делимично сачуван печат, вис. сл. 13 см.
Нађено у Н. Бановцима сада у Археолошком музеју у Загребу. Необјављено, уп. прим. 9 б.

б₂) ...HPTCR

Фрагмент опеке са жигом чији је почетак оштећен. Вис. сл. 1,8 см.
Нађено у Н. Бановцима, сад у Замунском музеју, и. бр. 2641.
Необјављено, уп. прим. 9 б.

с) ...HITR

Оштећен печат, шир. 3,3 см, на одломку препа.
Нађено у Н. Бановцима, пренето у Археолошки музеј у Загребу, загубљено.
Бруншмид, *I. c.* сл. 122, б.

д) CON.I.TCR

Потпуно сачуван печат, дим. 10,2 — 2,9 см.
Нађено у Н. Бановцима, пренето у Археолошки музеј у Загребу, сада загубљено.
Бруншмид, *I. c.* 167, III с.

е) ...HP.T.C

Печат широк 2,2 см (2 прим., на црепу и кубури).
Нађено у Н. Бановцима, пренето у Археолошки музеј у Загребу, загубљено.
Бруншмид, *I. c.* сл. 122 бр. 2; Силаћи Т. XXV 65.

е₁) CONPTC

Фрагмент опеке са потпуно очуваним, јако излизаним печатом. Вис. сл. 1,8 см.

Нађено у Н. Бановцима, сад у Археолошком музеју у Загребу.
Необјављено.

е₂) ..НРТС

Одломак опеке са печатом чији је почетак оштећен. Слова вис. 2,4.

Нађено у Н. Бановцима, сад у Војвођанском музеју у Н. Саду.

Необјављено.

ф) СОНРТ (ретроградно)

Потпун печат дим. 11,9 — 3 см (9 примерака) који се чита са десна на лево.

Нађено у Н. Бановцима, пренето у Археолошки музеј у Загребу.

Бруншмид, *И. с. сл. 122 бр. 5.*

ф₁) Исти печат, дим. 12,5 — 3,6 — 3,4 см. Налази се на две неоштећене опеке (дим. 40,5×27×6 см, одн. 39,5×27×6 см) и на пет одломака равног црепа.

Нађено у Н. Бановцима, пренето у Археолошки музеј у Загребу. Сада се тамо налази једна опека, један одломак опеке и један одломак црепа који имају овај печат. Бруншмид, *И. с. 167 III ф.*

г) СНОРТС (ретроградно)

Потпун печат, дим. 10,6×2,8 — 3 см, који се чита с десна на лево (и 7 непотпуних прим.).

Нађен у Н. Бановцима, пренет у Археолошки музеј у Загребу.

Бруншмид, *И. с. сл. 122 бр. 7.*

г₁) Исти печат на одломку кубуре, дим. 10,3×2,2 см.

Нађено у Н. Бановцима, пренето у Археолошки музеј у Загребу.

Бруншмид, *И. с. сл. 122 бр. 9.*

г₂) Непотпун печат шир. 2 см. на одломку равног црепа (2 прим.).

Нађено у Н. Бановцима, пренето у Археолошки музеј у Загребу.

Бруншмид, *И. с. сл. 122 бр. 4.*

Један фрагмент црепа и један опеке са овим печатом налази се и сада у Археолошком музеју у Загребу.

h) СНОРТС

Фрагмент опеке са очуваним целим печатом у табула ансата. Слова, делимично излизана, вис. 1,8.

Нађено у Н. Бановцима, сад у Археолошком музеју у Загребу.

Силаби, *Т. XXV 68.*

h₁) СНОВИС... (сл. 2)

Одломак опеке, оштећен са свих страна. У правоугаоној летвици печат, чији завршетак није сачуван. Вис. сл. 2,2 см.

Нађено у Н. Бановцима, сад у Археолошком музеју у Загребу.

Необјављено.

Сл. 2. — Нови Бановци, опека са жигом СНОВИС. —
Fig. 2. — Novi Banovci, brique à estampille СНОВИС.

и) СНОИТС

Печат 11,3×2,4 см на одломку равног црепа (2 прим.).

Нађено у Н. Бановцима, пренето у Археолошки музеј у Загребу, загубљено.

Бруншмид, *И. с. 167 III и; Силаби 93, XXV 69.*

к) СНИТС

Непотпун печат на одломцима двају кубура, широк 2,9 см.

Нађено у Н. Бановцима, пренето у Археолошки музеј у Загребу, загубљено.

Бруншмид, *И. с. сл. 122 бр. 8.*

л) СНРТ

Одломак опеке са потпуно сачуваним печатом у правоугаоном пољу. Вис. сл. 2 см. Нађено у Н. Бановцима, сад у Археолошком музеју у Загребу.

Необјављено.

м) СОНРТ

Печат у правоугаоном пољу незнатно оштећене опеке. Слово Р окренуто надоле.

Нађено у Н. Бановцима, сад у Археолошком музеју у Загребу.

Уп. Силаби 93 XXV 64.

Фрагменти

(Сви су нађени у Н. Бановцима, а налазе се у Археолошком музеју у Загребу).

1. СОНР..

Фрагмент печата на одломку опеке. Вис. сл. 1,5 см.

2. ...PTC
Слова ретроградна, вис 2 см.
3. СОН.Т.
Вис. сл. 1,5 см.
4. СОНР..
Вис. сл. 1,5 см.
5. ...ТС
Вис. сл. 2,5 см.
6. ...I.C.R.
Вис. сл. 1,8 см.

ОСТАЛЕ ВОЈНИЧКЕ ОПЕКЕ

10. а) CL.F.P.
Фрагмент препа (2 прим.) са потпуно очуваном жигом у правоугаоном пољу. Вис. сл. 2 см.
Нађено у Н. Бановцима, сад у Археолошком музеју у Загребу. Бруншмид, *VHAD V*, 1901, 166—168, сл. 122 бр. 14. Силаби 84, Т. XXII 1.
б) Опека са истим жигом.
Чувала се (око 1900) у градској већници у Земуну. *CIL III* 10 675; уп. Бруншмид, 1. с. 167, н. 2.
в) CLF.P
Одломак опеке са оштећеним жигом. Вис. сл. 4 см.
Нађено у Н. Бановцима, сад у Војвођанском музеју у Н. Саду.
Необјављено.
д) ..F.P.
Делимично очуван печат на одломку опеке. Вис. сл. 3 см.
Нађено у Н. Бановцима, сад у Археолошком музеју у Загребу.
Уп. Бруншмид, 1. с. 167 II б и с, где се наводи више непотпуних примерака.
11. а) ...RPANINF
Одломак опеке, оштећен са свих страна; печат без натписног поља. Вис. сл. 2 см.
Нађен у Н. Бановцима, сад у Археолошком музеју у Загребу.
Бруншмид, *VHAD V*, 1901, 166—168, сл. 122 бр. 10; Силаби 84 *sqq*, Т. XXIII 8.
б) EXERPA...
Одломак опеке, оштећен са свих страна. Делимично сачуван излизан печат у правоугаоном пољу. Вис. сл. 2,5 см.
Нађено у Н. Бановцима, сад у Археолошком музеју у Загребу.
Необјављено, уп. 11 а и д.
в) .PANIN.
Одломак опеке са делимично очуваним печатом у правоугаоном пољу. Вис. сл. 2,5 см.

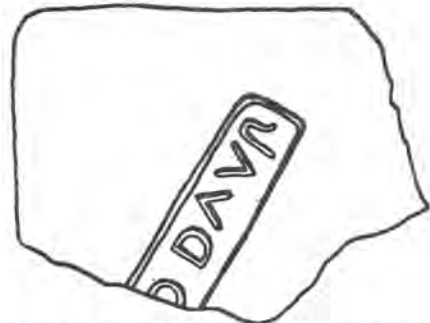
Нађено у Н. Бановцима, сад у Археолошком музеју у Загребу.
Fröhlich, *Arch. Ért.* XII 1892, 42; *CIL III* 13 393; Бруншмид, *VHAD V* 1901, 167 I б.

д) ..ERPAN

Делимично сачуван печат на опеци.
Нађено у Н. Бановцима, пренето у Загреб, сада загубљено.
Силаби, Т. XXIII 4.

12. .QDAUR (сл. 3)

Одломак опеке са делимично сачуваним печатом у правоугаоном пољу. Вис. сл. 1,5 см.
Нађено у Раковцу, сад у Војвођанском музеју у Н. Саду.
Необјављено.

Сл. 3. — Раковац, опека са жигом QDAVR. — Fig. 3. — Rakovac, brique à estampille QDAVR.

13. а) .ASTFLAV (сл. 4)

Одломак опеке са жигом, оштећеним на почетку, у двапут обрубљеном натписном пољу. Вис. сл. 2,5 см.

Сл. 4. — Раковац, опека са жигом ASTFLAV. — Fig. 4. — Rakovac, brique à estampille ASTFLAV.

Нађено у Раковцу, сад у Војвођанском музеју у Н. Саду.

Необјављено.

б) ..STFLAV

Одломак опеке, одасвуд оштећене, са жигом у двапут обрубљеном написном пољу. Вис. сл. 2 см.

Нађено у Раковцу, сад у Војвођанском музеју у Н. Саду.

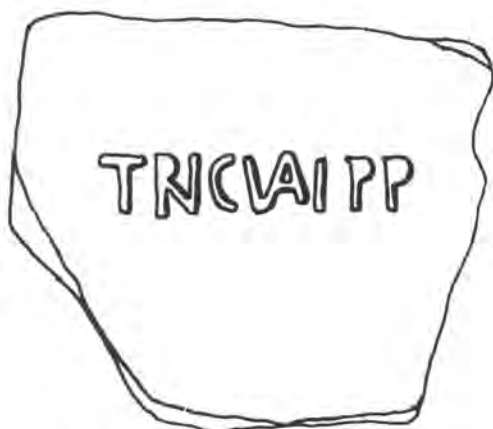
Необјављено.

14. TRICVALPP (сл. 5)

Одломак одасвуд оштећене опеке са очуванним печатом без натписног поља. Вис. сл. 2,6 см.

Нађено у Раковцу, сад у Војвођанском музеју у Н. Саду.

Необјављено.

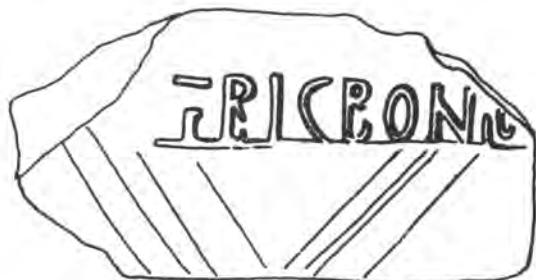

Сл. 5. — Раковац, опека са жигом TRICVALPP. — Fig. 5. — Rakovac, brique à estampe TRICVALPP.

15. а) TRICBONIO (сл. 6)

Одломак опеке са печатом на водоравној црти. Вис. сл. 2,5 см.

Вертикална и хоризонтална црта у Т раздвојене.

Сл. 6. — Раковац, опека са жигом TRICBONIO. — Fig. 6. — Rakovac, brique à estampe TRICBONIO.

Нађено у Раковцу (са још једним, више оштећеним примерком са истим печатом), сад у Војвођанском музеју у Н. Саду.

Необјављено.

б) TRICBO ...

Одломак одасвуд оштећене опеке, са жигом на водоравној црти.

Вис. сл. 2,5 см. Водоравна црта слова Т изведена из два раздвојена потеза.

Нађено у Раковцу, сад у Војвођанском музеју у Н. Саду.

Необјављено.

16. ..NDRIOPP (сл. 7)

Одломак опеке са печатом чији је почетак пропао. Вис. сл. 3 см.

Слова N и D окренута улево.

Нађено у Раковцу, сад у Војвођанском музеју у Н. Саду.

Необјављено.

Сл. 7. — Раковац, опека са жигом ..NDRIOPP. — Fig. 7. — Rakovac, brique à estampe ..NDRIOPP.

17. NVI ...

Одломак опеке, оштећен са свих страна, са почетним делом печата у правоугаоном написном пољу. Вис. сл. 2 см.

Нађено на Петроварадинској тврђави

Необјављено.

18. FLA (сл. 8)

Одломак опеке, одасвуд оштећен. Слова без оквира, вис. 3 см.

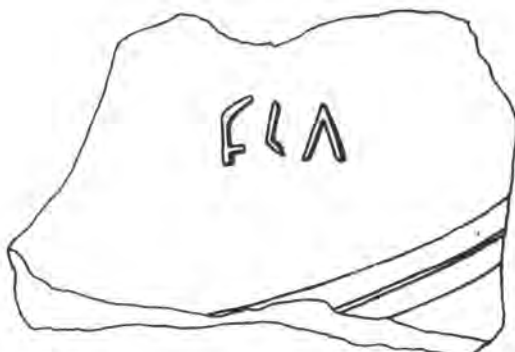
Нађено у Раковцу, сад у Војвођанском музеју у Н. Саду.

Необјављено.

19. SISC

Нађено у Петровачкој градини, пренето у Загреб, изгубљено.

Љубић, VHAD 3, 1883, 68 sq; Силаћи 104, т. XXIX 94.

Сл. 8. — Раковац, опека са жигом FLA. — Fig. 8. — Rakovac, brique à estampille FLA.

ОПЕКЕ ИЗ ПРИВАТНИХ ЦИГЛАНА

20. FIGLSCBAR (сл. 9)

Одломак опеке са потпуно сачуваним жигом у табула ансата. Вис. сл. 1,5 cm. Нађено у Раковцу, сад у Војвођанском музеју у Н. Саду. Необјављено.

Сл. 9. — Раковац, опека са жигом FIGSCABAR. — Fig. 9. — Rakovac, brique à estampille FIGSCABAR.

21. FIG...

Одломак опеке, оштећен са свих страна, са почетком печата који се налазио у правоугаоном оквиру. Нађено у Чортановцима, сад у Градском музеју у Н. Саду, и. бр. 81. Необјављено.

22. VEVIQ/STRO

Одломак опеке, одасвуд оштећен, са графито натписом. Вис. сл. 2,5 cm. Нађен у Н. Бановцима, сад у Археолошком музеју у Загребу. Бруншмид, *VHAD* V, 1901, 168 са црт.

23. ...QNEISEPUL.../AVTEBONO/ICINI

Одломак црепа, оштећен са свих страна. Слова са курзивним утицајем, вис. 4 cm. Нађено у Крчедину, на обали речице Патке, сад у Војвођанском музеју у Новом Саду.

С. Душанић, *ЖА* XVII, 1967, 201 sq.

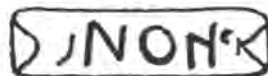
INCERTA

24. ...NON. (сл. 10)

Цреп сачуван у целини, лучног пресека, са нејасним печатом утиснутим у правоугаоно поље.

Нађено у Н. Бановцима, сад у Војном музеју у Београду, инв. бр. 281.

Необјављено (уп. Д. Пилетић, *Весник војног музеја* IV—V, 1957—58).⁴¹

Сл. 10. — Нови Бановци, цреп са жигом ...NON. — Fig. 10. — Novi Banovci, tuile à estampille ...NON.

25. .EGVIII

Фрагмент опеке, одасвуд оштећен. Вис. сл. 1,6 cm.

Нађено у Раковцу, сада у Војвођанском музеју у Н. Саду.

Необјављено.

26. FAE

Незнатно оштећена опека са жигом без оквира. Вис. сл. 6 cm.

Нађено у Раковцу (са још једним, оштећеним примерком), сад у Војвођанском музеју у Н. Саду.

Необјављено.

27. .ELV (сл. 11)

Одломак опеке са жигом чији је почетак оштећен. Вис. сл. 2,5 cm.

Нађено у Раковцу, сад у Војвођанском музеју у Н. Саду.

Необјављено.

28. ...IFP

Одломак опеке са печатом чији је почетак пропао.

Нађено у Н. Бановцима, изгубљено.

Бруншмид, *VHAD* 1, 1895, 175 (са фот.).

⁴¹ Дугујем захвалност колеги Д. Пилетићу који ми је омогућио аутопсију и израду цртежа овог печата.

29. VI/...

Одломак опеке са поченим словима печата који се налазио у правоугаоном оквиру. Вис. сл. 3 см.

Нађено у Раковцу, сад у Војвођанском музеју у Н. Саду.

Необјављено.

Сл. 11. — Раковац, опека са жигом . ELV . — Fig. 11. — Rakovac, brique à estampille . ELV .

30. CO...

а) Вис. сл. 2 см.

Нађено у Сурдуку, сад у Археолошком музеју у Загребу.

б) Вис. сл. 2,5 см.

Нађено у Н. Бановцима, сад у Археолошком музеју у Загребу.

31. CH...

Вис. сл. 2 см.

Нађено у Новим Бановцима, сад у Археолошком музеју у Загребу.

32. CHO...

Вис. сл. 2 см.

Нађено у Н. Бановцима, сад у Археолошком музеју у Загребу.

20. март 1988.

UDK: 904—03 (497.113) : 691.421 (37)

LES BRIQUES ROMAINES ESTAMPILLES DU LIMES PANNONIEN (SECTION CUCCIIUM — TAURUNUM)

MILENA DUSANIC, Faculté de Philosophie, Novi Sad

Les briques de la partie étudiée de limes ont permis de noter 29 estampilles diverses. Certaines ont plusieurs variantes d'inscriptions, plus longues ou radicalement raccourcies, ce qui témoigne d'une activité développée et durable de l'unité qui les a produites. Les marques ont conservé les noms de trois légions: VI *Herculia*, fondée seulement à l'époque de dominat, la légion II *Audiutrix*, qui envoyait par intermittence ses détachements dans Srem et la légion

На опекама са разматраног дела лимеса забележено је досад 29 различитих жигова. Неки од њих имају по више варијанти натписа, дужих или сасвим радикално скраћених, што сведочи о развијенијој и дуготрајнијој делатности јединице која их је произвођила. На жиговима су сачувана имена трију легија: VI *Herculia*, основана тек у време домината, легија II *Audiutrix*, која је повремено слала своје одреде у Срем и легија VII *Claudia*, чији је стални логор био Виминачијум. Поред тога, срећу се називи више кохорти, опеке са жигом Панонске флоте (бр. 10), као и неколико опека које потичу из приватних циглана (бр. 22, 23). Посебно је занимљива група опека из Раковца код Беоцина. Њихови жигови (бр. 12—16) бележе имена команданата, одреда и места са дунавског лимеса Горње Мезије (одн. Мезије I), где су такве опеке већ налажене. Први пут их сада срећемо и на тлу Паноније. Цела група се, како је утврђено за мезијске жигове, сигурно датује у четврти век н. е., те недвосмислено сведочи о везама војних јединица поменутих провинција у позној антици. При томе стоји питање да ли је људство мезијских одреда упућивано као стручна помоћ при производњи опека, или су превлачене готове опеке узводно Дунавом у Другу Панонију. Пада у очи такође и чињеница да се опеке легије Шесте Херкулије срећу широм Друге Паноније, али не и у Првој Мезији, чак ни у граничним областима двеју провинција, иако би транспорт у овом случају, да га је било, ишао Дунавом низводно. Треба истаћи и то да до данас није пронађена ниједна опека легије V *Iovia*, која је такође стационирала на разматраном одсеку лимеса. Ова појединост упућује на закључак да Пета Јовија није била задужена за производњу опека, већ је то била надлежност одређених кохорти Шесте Херкулије.

VII *Claudia*, dont le camp permanent fut Viminacium. En outre, des appellations de plusieurs cohortes sont notées, puis des briques à l'estampille de la flotte Pannonienne (No 10), ainsi que quelques briques provenant des briqueteries privées (No 22, 23). Un groupe de briques provenant de Rakovac près de Beočin est particulièrement intéressant. Leurs marques (No 12—16) comportent les noms des commandants, des détachements et des endroits du limes danubien de la

Mésie Supérieure (ou Mésie I) où de telles briques ont déjà été trouvées. Nous les retrouvons pour la première fois sur le sol de Pannonie. Tout le groupe est daté, comme c'est déjà établi pour les estampilles de Mésie, avec certitude au IV^{s.} de n.e. donc il témoigne incontestablement des liens entre les unités militaires des provinces mentionnées à l'époque de l'antiquité tardive. Cependant une question reste ouverte, à savoir: est-ce que des détachements de Mésie ont été envoyés en aides qualifiés à la production des briques ou bien des briques terminées ont-elles été transportées par le Danube en amont jusqu'à la

Seconde Pannonie. Un fait saillant est la présence des briques de la légion *VI Herculia* partout en Seconde Pannonie, et leur absence de Mésie Prime et même des régions frontalières des deux provinces, donc dans ce cas-là le transport, s'il y en avait, aurait suivi le Danube en aval. Il faut souligner qu'aucune de briques de la légion *V Iovia*, stationnée également dans la section étudiée du limes, n'ait pas été retrouvée. Ce détail mènerait à la conclusion que la légion *V Iovia*, n'ait pas eu le devoir de produire des briques, ceci relevant de la compétence de certaines cohortes de la *VI Herculia*.

Библиографске скраћенице

Fitz	J. Fitz, <i>A Military History of Pannonia</i> , Acta archaeologica 14 (1962) 25—112.
Lörinz I, II, III	B. Lörinz, <i>Pannonische Ziegelstempel</i> I, II, III, Diss. archaeol. ser. II no. 5, 7, 9, Budapest 1977, 1979, 1980.
Милошевић	A. Milošević, <i>Roman Brick Stamps from Sirmium</i> , Sirmium I, Beograd 1971, 95—118.
Not. dign.	<i>Notitia dignitatum</i> , ed. O. Seeck, Berlin 1876.
Siladji	J. Szilágyi, <i>Inscriptiones tegularum Pannonicarum</i> , Diss. Pann. ser. 2 n. 1, Budapest 1933.
Wagner, Dislokation	W. Wagner, <i>Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus</i> . Berlin 1938.
Radnóti-Barkóczy	A. Radnóti-L. Barkóczy, <i>The Distribution of troops in Pannonia Inferior during the 2nd Century A. D.</i> , Acta archaeologica 1 (1951) 191 sqq.

Римско село Vube код Сингидунума

МИРОСЛАВА МИРКОВИЋ, Филозофски факултет, Београд

Vicus Vube се спомиње на једном римском жртвенику који је случајно откривен 1987. године при грађевинским радовима на Лазаревачком путу, југозападно од Београда, између Бановог и Јулиног брда.¹ Жртвеник је пренет у Центар за документацију Археолошког института, на Доњи град Калемегдана у Београду (сл. 1).

Исклесан од жућкастог, трошног кречњака, какав се и данас може наћи на Ташмајдану у Београду и у близини места налаза,² жртвеник има на површини више неравнина и мањих удубљења; димензија је 114×53×28 cm. Горњи, проширени део украшен је палметама у плитком релефу, са розетом у средини, на предњој страни. Оштећења и пукотине у камену утицале су на неким местима на размак међу словима у натпису; мање оштећење, за једно словно место, у почетку р. 6 настало је при преношењу споменика са места налаза у Центар на Калемегдану. Плитко резана слова су вис. 3,4 — 5 cm; слово А је без попречне, водоравне црте, L је са кратком доњом водоравном цртом, налик на I.

Жртвеник је посвећен Херкулу са епитетом *Augustus*. Каменорезац је у р. 1 оставио размак између слова HE, R, CV, LI, док је ово последње, лоше прорачунавши простор до краја реда, спојио са следећом речи AVG. Ово је досада први жртвеник са посветом Херкулу са територије Сингидунума, што свакако представља случајност: велики је број посвета овом

богу у оближњем граду Виминацијуму и у другим местима у Горњој Мезији.³

Текст редова 2—5 је јасан: PRO SALVTE M AVR ANTO NINI P FL FELIX. У р. 3 друго А је једва видљиво због пукотине у камену. М. Aur(elius) Antoninus је вероватно име цара, премда недостају уобичајене титуле. Носили су га Марко Аурелије, Каракала и Елагабал. У вези са посветом цару био би епитет Augustus за Херкула. Одсуство царских титула би се могло најпре очекивати код Каракале, у раним годинама владе његова оца, Септимија Севера. Сматра се да Каракала носи име М. Aurelius Antoninus од 196. године,⁴ а можда и раније; без титуле се наводи и у једном писму Септимија Севера Аезанима у Фригији, можда из 195. године.⁵ Слово P које следи овом имену могло би се разрешити у *P(ius)* и везати за цара; као *Pius* Каракала је потврђен први пут 198. године.⁶ Вероватније је, међутим, да се ради о премену дедиканта, Флавија Феликса.

Разрешење текста у рр. 5—6 није сигурно, делом и због оштећења камена. У р. 5 словима PFIVI (?) следи несумњиво M C COL, са јасном тачком после M; сигурно је и POS на крају р. 6, које се наставља у следећем реду у *pos|uit*; претходи му, после мањег оштећења у почетку реда, ECIVS или радије EGIVS, по свој прилици делом наставак речи из претходног реда, *col|legi*, и скраћенице V. S. Разрешење би могло бити следеће: *P.Fl(av)us Felix P.fi(lius) vi(co)m(agister) c(onsensu) col|l[eg]i v(ici) s(en-*

¹ Археолог Зоран Симић, који ће обавестити о овом налазу у Саопштењима Републичког завода за заштиту споменика културе обавестио ме је о овом открићу и колегијално се сложио с тим да објавим рад о натпису. Ценим његову предусретљивост и захваљујем му и овим путем.

² Како ме је обавестио Зоран Симић, каменом се налази на другој страни Јулиног брда, супротној оној на којој је нађен жртвеник.

³ Cf. *Inscriptions de la Mésie Supérieure* (у даљем тексту *IMS*) II, 1986, бр. 10—15; *IMS IV*, бр. 102, 107, 108, 111. *IMS I*, 103. Cf. Р. Марић, *Антички култови у нашој земљи*, 1933, 41 sq., са епитетом Augustus, стр. 43.

⁴ Cf. A. Mastino, *Le titolature di Caracalla e Geta attraverso le iscrizioni (indici)*, *Studi di storia antiqua* 5, 1979, 15.

⁵ Dessau, *ILS* 8805: Μάρκος Αὐρήλιος Ἀντωνεῖνος

⁶ Mastino, *op. cit.* 91.

Сл. 1. — Жртвеник са поменом *vicus Bube*. — Fig. 1. — Autel avec mention du *vicus Bube*.

tentia) *pos|uit*.⁷ У читању даљег текста нема тешкоћа и цео натпис би гласио:

Herculi Aug(usto) | pro salute | M.Aur(elii) Anto|nini P. Fl(avius) Felix | P. fi(lius) vi(co)m(a-

⁷ С COL на крају р. 5 могло би се разрешити и у *s(olonus) col(oniae)*, али га је теже уклопити у контекст. *V(ici) s(ententia)*: cf. Dessau, *ILS* 5404, такође посвећен Херкулу.

gister) c(onsensu) col|l(egi) v(ici) s(ententia) pos|uit ex vico Bu|be per Ael(ium) Pro|bum pa-trem.

Aelius Probus могао је бити отац Флавија Феликса и у том случају би у почетку р. 5 требало разумети *P(robi) fi(lius)*. Различито гентилно име код оца и сина не би представљало реткост на натписима у овој области.⁸ Могућно је, међутим, да *pater* означава ранг у култном колегију обожавалица Херкула.⁹

Најзначајније на натпису је помена села *Bube*. Овде *indeclinabile*, назив је потврђен као *femininum Buba* (у генитиву: *vici Bubae*) на једном другом натпису из Сингидунума, што досада није уочено због тога што је натпис непотпуно традиран. Једини препис потиче од Л. Ф. Марсилија,¹⁰ из краја XVII или почетка XVIII века и гласи:

D O
SEMPE NIOCO
BAE PRINCIPI VIXIT
ANI VICI BV BAE ET DO
TVS PII CAE DAIZINIS
VXORI EIVS ET FILIIS EO
RVM PA VAIENS
BE PRAE EV
IA NINSI

Досадашње читатње натписа може се унеколико кориговати на основу податка о *vicus Bube* на новом натпису. У рр. 2—3 могло би се задржати предложено *Sempr[o]nio Co|bae principi vixit*, а у почетку р. 4, *an(nis) L*; у даљем тексту р. 4 не би било у питању лично име,¹¹ већ *vici Bubae*, како показује нов натпис. DOTVS које следи није јасно: ако се схвати као антропоним, падежом — очекивао би се датив, као код имена које му претходи, *Sempronio*, и оном које му следи — се не уклапа у контекст. PII CAE би се могло спојити у једну реч, као BV BAE у претходном реду и тумачити као име

⁸ Cf. на пр. *IMS* I 31 (син Ulpus Valentinus, отац — P. Aelius Valens), *IMS* II 94 и др.

⁹ Колегиј Херкулових култора није редак на натписима, cf. Dessau, *ILS* 7323 (*Collegium cultorum Herculi Gargilani*), 7320, 7324 и др. На натпису из Ресаве на Црној реци, у античкој Македонији спомињу се *συνεπιστάται*, на споменику посвећеном Хераклу (Споменик LXXI, 1931, бр. 176), cf. Марић, *op. cit.* 51.

¹⁰ L. F. Marsili, *Danubius panonico-mysicus observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis physicis perlustratus*, Nagae 1726, таб. 49 (*CIL* III 1666; *IMS* I, бр. 32). На Дунаву, у служби Аустрије, провео је време између 1681—1707, cf. *IMS* II, 13.

¹¹ I. I. Russu, *Granița între Traci și Iliri*, *Anuarul Institutului de studii clasice (Cluj)* 4, 1941—1943, 132. Cf. *IMS* I, бр. 32.

жене, *Piicae*, у падежу, са патронимиком *Daiz-nis (filiae)*; *Valens* у р. 7, можда *Sempronius*, као вероватно и његов син, у почетку натписа — према сачуваној копији има места за *gentile* између *pa[ter]u Valens* — или је и он имао патронимик, на пр. *[Co]be*, уз претпоставку упрошћене граfiје -e, уместо -ae. *PRAE* у р. 8 најпре је могло бити *prae(fectus)*, дакле звање које се среће код домаћих *principes* у римско доба.¹² *NINSI* на крају натписа би се могло допунити у *Singidu]nensi* и сл.¹³

Порекло назива села, *Bube* или *Buba* тешко је поуздано утврдити, јер се јавља у области у којој се и у римско доба мора рачунати са народом у коме је било илирских, трачких и келтских староседелача. Назив је без директних аналогија, ако се не рачунају просторно, а свакако и језички удаљени примери топонима, као што су град *Boṽba* у Коелесирији или можда *Boṽba* код Френтана у Италији.¹⁴ Географски најближи топоним који би се могао довести у везу са називом *Bube* била би *Bubalia*, потврђена као једна од варијаната, поред *Budalia* и *Vedulia*, назива станице на путу западно од Сирмијума.¹⁵ Можда је иста реч и у основи личног имена *Buban-antis*, потврђеног на натписима римске Далмације.¹⁶

У трачкој језичкој сфери D. Detschew бележи више антропонима који би садржали елемент *Boṽ*: *Boṽbalos*, *Bubalus*, м., *Boṽbalion*, *Boṽbalis* f. к томе и *Boṽbas* м., *Boṽba* f. на натписима предње Мале Азије, из Халкедона и Пергамона и у Етолији код једне робиње.¹⁷ Det-

schew инсистира на трачком карактеру речи и тражи јој порекло у корену „*bu*“=„*Велики*“.¹⁸ Најзад, поред илирских и трачких, постоје и неки келтски називи који би се могли довести у везу са топонимом *Buba*: *Bubula*, *Bubatus*, *Bubiacus* и сл.¹⁹

Поред недостатка директних паралела, чини се да се претпоставка о келтском пореклу назива села Буба код Сингидунума може најпре бранити. *Boṽbalos*, *Bubalus*, *Boṽbalion*, *Boṽbalis*, које Detschew убраја у речи трачког порекла, L. Robert тумачи грчким језичким средствима и то као антропониме, у првом случају насталог од надимка *Boṽbalos*, „газела“, у другом од надимка *Boṽbas* који потиче из грчког народног говора и има значење „мuet“ (нем) или „boiteux“ (шепав).²⁰ Ако се усвоји ово тумачење, губе се примери из трачког који би се могли довести у везу са називом *Buba*. Истина, на натпису из Сингидунума, који је сачуван у Марсилијевом препису, лична имена, како се чини, најпре се могу објаснити као трачка: поуздано је трачко име *Daizo* (у падежу *Daiz-nis*);²¹ *Coba*, ако је читање тачно, могло је бити сродно трачком *Kobos*, које је посведочено код трачких Трера;²² код имена *Piica* није искључена сродност са племенским називом *Picens*. Ови су, као становници северне Горње Мезије, носили назив по реци *Pincus*, која тече кроз трачке земље.²³ Но околност да су антропоними на овом натпису трачки, не би представљала препреку за претпоставку да је назив села *Buba*, у коме су они живели, био келтског порекла. Ради се, пре свега, о области где су се мешале разне етничке групе, илирска, трачка и келтска. Ова последња се одржала и у римско доба и то у области у којој је потврђен и назив *Buba* и *Bubalia*. Келтско племе Скордиска држало је област како југоисточне Паноније, тако и области ушћа Саве у Мезији.²⁴ Трагови келтског језика задржали су се у римско доба пре свега у топономастици (*Singidunum*, *Tricor-*

¹² На пример на натпису из Сланкамена, A. Mócsy, *Historia VII*, 1957, 488 sq. (A. et J. Sasel, *ILLug.* бр. 280): T. Fl(avius) Proculu[s] pr(inceps) prae(fectus) Scordiscorum. — Допуна b(ene)f(iciarius) prae(fecti) (Mirković, ad *IMS* I, 32), премда могућа, чини се да не би одговарала времену (друга половина I века?) из кога је овај натпис. Beneficiarii се појављују на натписима Горње Мезије тек крајем II века.

¹³ Mirković, ad *IMS* I 32.

¹⁴ Град у Коелесирији: Ptol. B 153. Код Френтана: *Boṽba* или *Boṽba* или *Boṽba* у codd. cf. K. Müllerus у *Claudii Ptolemaei Geographia*, 1883, p. 332.

¹⁵ *Bubalia*: Aurel. Victor, *De caes.* 29,1; *Budalia*: *Itin. Anton.* 268 и *Eutrop.* IX 4. к томе и на натпису из Рима, *CIL VI* 2294: Aur. Vero mil. chor. VI. pret. (centuria) Blicisi stup. XIII nat. Pannon. pede Sirmese pago Martio vico Budalia; *Vedulia*: *Itin. Hieros.* 563, 6.

¹⁶ A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrien*, 1957, 99, наводи два примера: Celso Statica *Bubantis lib(ert)u* на натпису из Ридера (D. Rendić-Miočević, *Godišnjak ZMS* 1951, 59) и Panto *Bubantis* (Bull. di arch. e stor. dalm. 8, 96).

¹⁷ D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, 1957, 78—79: *CIG* 3795 из Халкедона: *Boṽbas* *Μοχα-πορι(δ)ος*; *Athen Mitteilungen* 32, 1907, 319 из Пергамона: *Boṽbas*; *IG IX* 1, 99.

¹⁸ *Op. cit.*, 78.

¹⁹ A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz I*, 1894, 523; III, 1916, 990.

²⁰ L. Robert, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine*, 1963, 22 sq.; 30 sq.

²¹ *Id.*, *op. cit.* 110: *Daizis*, *Daizo*, *Daiseus*, *Δαϊσιος*, *Δαϊσιος*, наводећи, осим натписа из Сингидунума, следеће примере: *CIL III* 14507=*IMS II*, 53 (M. Aur. *Daizo*, пореклом из Скупа, војник легије VII *Claudia* у Виминацијуму); *CIL III* 14214^{1/2} из Адамклисија (*Daizi Comozi*) и др.

²² Detschew, *op. cit.*, 272.

²³ Ptol. III 9, 1. — Два i у имену *Piica* могу имати гласовну предност једног e (cf. *IMS II*, 182: Val. Giiti=Geti).

²⁴ Strab. VII 5—6, c. 318; *Iust.* XXXII 3, 6—8. Cf. Ф. Папазоглу, *Средњобалканска племена у преримско доба*, 1969, 272 sq.

nium).²⁵ На натписима у римско доба има келтских личних имена (Singidunum)²⁶ или келтских и трачких (Tricornium).²⁷ Истовремена појава келтских и трачких имена на натписима могла би се објаснити као последица етничке ситуације која је наслеђена из преримског времена. О мешању Келта са Илирима и Трачанима у овој области обавештава Страбон; то потврђује археолошки материјал у некрополама у околини Сингидунума у преисторијско доба и у новооткривеној некрополи на територији Виминацијума.²⁸

Кретањем Келта на Балкану могла би се објаснити појава сличних имена и на неким удаљеним тачкама, као што је име Vuban-antis у Далмацији. У овој римској провинцији посведочена су епиграфски и друга келтска имена.²⁹

У преримско доба келтски Скордисци су држали падине према Дунаву, код данашње Карабурме у Београду и ту су и археолошки потврђени. Област из које потиче нови натпис знатно је удаљена од Карабурме и археолошки није истражена. Могућно је да су и овде живели староседеоци, потиснути са простора на коме је настао римски војни логор, касније и град Сингидунум. У околини римског града старо становништво је живело у селима, у почетку под својим *principes*, као и они код данашњег Старог Сланкамена. Натпис са овог места, на коме се појављује *princeps praefectus Scordiscorum* датује се у другу половину I века н. е.³⁰ Истом времену је могао припадати и натпис из Сингидунума, такође из области некада насељене Скордисцима, са сведочанством о једном домаћем војни, који се назива *princeps*. И он је могао бити и *praefectus*, премда лош препис натписа не дозвољава да се то и тврди. Но таква организација, са домаћим вођом који по-

си титулу *princeps praefectus*, вероватно је била напуштена крајем I века; у време из кога потиче нови натпис, крајем II века, домороци у селу на територији Сингидунума имају већ римску организацију са викомагистрима и религиозним колегијима, као што је овај Херкулов, који се побринуо за подизање жртвеника цару. Имена дедиканата на новом натпису су латинска, са царским гентилним именима *Flavius* и *Aelius* и она указују да су преци њихови стекли римско грађанско право већ под царевима I и II века.

*

Ситуацију у којој се мешају разни етнички елементи, келтски и трачки, одражава и ономастика на једном недавно откривеном надгробном споменику из Сингидунума (сл. 2). Нека имена која се на натпису појављују, досада нису потврђена. Споменик је нађен у лето 1988. године при копању канала за топловод на углу улица Змај Јовина и Јевремова, дакле у сред римске некрополе.³¹

Текст једноставног натписа јасно је урезан лепим и великим словима и читање не оставља места никаквој сумњи:

D(is) M(anibus) | Duriacus | Ithotsi | f(ilius) an(norum) L Va(lerius?) |⁵ Vict(or?) v(eteranus) l(egionis) IIII | F(laviae) b(ene) m(erito) p(osuit).

У питању су две личности, за које се из натписа не види у каквом су сродству или односу. Други је ветеран легије III Flavia и стога се чини разумном допуна имена као римског, премда после VA нема тачке, која се види после сигли и скраћеница.³² Читање Vavict(us), премда без аналогија, такође би било могућно, али ипак мало вероватно као име једног бившег војника легије.

Име покојника, *Duriacus*, као и име његова оца које је у номинативу морало гласити *Ithotsus*, у овом облику нису потврђена. Суфикс *-iacus* у првом указивао би на келтско порекло

²⁵ Holder, *op. cit.* II 1570. Cf. Mirković, *IMS* I, 1976, 24 sq.

²⁶ Holder II 1950. О другим тумачењима назива cf. Mirković, *op. cit.* 38, нап. 35. О антропонимима у овој области који су могли потицати из келтског cf. Mirković, *op. cit.* 40.

²⁷ На пр. Doroturma Dotochae f. на војничкој дипломи из 120. год., *CIL* XVI 67, cf. Detschew, *op. cit.* 150; Strambus, на натпису узиданом у Смедеревски град, *Jahresh.* 4, 1901, Beibl. 117 n. 27=*IMS* II, 324, сматра се келтским, Holder, *op. cit.* II 1639.

²⁸ Cf. Strab. *loc. cit.* у нап. 24. Келти у области Сингидунума: J. Todorović, *Karaburma*, 1972. Cf. Mirković, *IMS* I, 25, нап. 9–10. Келтска некропола код Виминацијума: B. Jovanović, *Histoire et archéologie*, Les dossiers 77, oct. 1983, 43 sq.

²⁹ О келтским именима на територији римске провинције Далмације в. G. Alföldy, *Beiträge zur Namenforschung* 15, 1964, 96 sq. Cf. критику, Р. Катић, *Годишњак Центра за балкан, испитивања* 1, 1965, 64 sq.

³⁰ Mócsy, *Historia* 7, 1957, 488 sq.

³¹ Димензије споменика: 200×80×33 cm. Горје четири попрсја, три одрасле особе и дете испред њих. Жена лево са наушницама и огрлицом са медаљоном; мушкарац на десној страни са прстеном на левој руци. Изнад тога троугли забат са орлом и делфинима у окрајцима; испод натписно поље између два стуба.

— Обавештење и о овом налазу дугујем колегијалности археолога Зорана Симића. Фотографија: Небојша Борић.

³² Тачке у облику троугла после D и M у р. 1, после AN у р. 4, али не и после L у истом реду, после VICT у р. 5 и F у р. 6.

Сл. 2. — Надгробни споменик из Сингидунума. —
Fig. 2. — Monument funéraire de Singidunum.

3. мај 1988.

имена.³³ Коренски део *dur* — потврђен је у неким келтским именима, као што су *Durio*, *Durries* и сл.³⁴ У Подунављу сродно му је могло бити сложено име *Doro-turma*, које носи једна жена из Трикорнијума,³⁵ из области коју је у преримско доба насељавао исти етнички елеменат као и Сингидунум. Колебање у основном вокалу *dor-/dur-* забележено је и у топониму *Durostorum*/*Dorostorum* на доњем Дунављу.³⁶ Други део у имену *Doro-turma*, није редак у трачкој антропонимији: *Вор-торма*, *Рџско-тормџ*, *Σιордо-торμος*, *Τι-торμος*. Име *Duri-acus* могло је према томе бити келтско, ако се веже за *dur-*, потврђено у многим речима у келтским земљама или келтско-трачко, ако су истог порекла *dur-* и *dor-* у имену *Duriacus* и *Doroturma*. Но и *dor-* је такође могло бити келтска реч. Елеменат *-turma* би у том случају указивао на то да је *Doro-turma* тракизирано келтско име.

За име *Ithotsus* нема келтских паралела. У трачком подручју слична би му била имена *It-hiostla* ако се група сугласника *iht-* узме као основна.³⁸

Околност да се оба имена, *Duriacus* и *Ithotsus* могу довести у везу са келтским или трачким, али да досада нису потврђена ни у једном ни у другом језику, могла би значити да се ради о именима карактеристичним за област келтских Скордиска у Подунављу, где се мора рачунати и са јаком трачком компонентом.

Нов споменик је откривен у делу некрополе која припада II веку. Назив легије, *III Flavia*, скраћен је на сиглу F, што би се могло узети као основа за датовање натписа до 60-тих или 70-тих година II века. Овај начин скраћивања назива легије углавном нестаје после Хадријана.³⁹ Последњи споменици са сиглама III F или F F могли би се датовати у време Антонина Пија. Један од њих је откривен у истом делу некрополе и недалеко од новог споменика.⁴⁰ *Va(lerius) Vict(or)* је могао служити у легији *IV Flavia* у првим деценијама II века.

UDK: 904 (497.11) "652" : 711.3.032 (497.111)

³³ Holder, *op. cit.* у нап. 19, 26—31, са многобројним примерима, међу којима има и оних који нису келтског порекла, као на пр. *Delmat-iacus*. Овде се појављује и *Duri-aco*, које се не наводи под D.

³⁴ *Id.*, I 1380 (*Duri-o*), 1382 (*Durries*). Cf. 1383: *durodúr, hart, duros*.

³⁵ *CIL* XVI 67.

³⁶ Detschew, *op. cit.* у нап. 17, 149, 153 и д.

³⁷ *Id.*, 514.

³⁸ *Id.*, 214. Могућно је да је иста група сугласника и у основи имена *Thithi*, cf. *IMS* II 53, 35a

(= *CIL* III 1507) *Aur. Thithi*(), ислужени војник легије VII Claudia.

³⁹ Cf. *IMS* I, 47, ad n° 6.

⁴⁰ *IMS* I, 35, типолошки сличан новом споменику. Гентилно име *Aelius* на натпису даје основе за датовање споменика у време после Хадријана. — Нови споменик је типолошки веома сличан и споменику из Сингидунума, *IMS* I, n° 62, за који се међутим не може утврдити где се првобитно налазио, јер је секундарно употребљен при зидању Београдске тврђаве.

LE VILLAGE ROMAIN BUBE PRÈS DE SINGIDUNUM

MIROSLAVA MIRKOVIĆ, Faculté de Philosophie, Belgrade

Vicus Bube est attesté sur une inscription nouvelle, gravée sur l'autel votif découvert par hasard 1987, lors des travaux effectués sur la vieille route de Lazarevac, au sud-ouest de Belgrad, entre Julino Brdo et Banovo Brdo.¹ Le village dont il s'agit dans l'inscription se trouvait sur le territoire de la ville romaine de Singidunum.

L'autel est dédié à Hercule, *Herculi Aug(usto) pro salute* de M. Aurelius Antoninus. Malgré l'absence des titres habituels, M. Aurelius Antoninus aurait pu être un des empereurs romains, Caracala selon toute apparence. L'épithète *Augustus* pour Hercule aurait pu se rattacher à une dédicace à l'empereur. La lettre P qui suit aurait pu faire partie du titre imperial, *Pius*, ou du nom du dédicant. Ce dernier serait dans ce cas P. Fl(avius) Felix. Le texte qui suit dans les lignes 5 et 6 est par endroit endommagé, en partie difficilement lisible, son interprétation est donc dans une certaine mesure hypothétique. A la ligne 5 les lettres PFIVI (?) sont sans aucun doute suivies de M. C COL; POS à la fin de la ligne 6 est également certain, continué dans la ligne suivante en *posuit*. Il est précédé, après un endommagement minime au début de la ligne, par des lettres EGIVS, peut-être partie d'un mot de la ligne précédente. On pourrait supposer que les ll.5-6 comportent le texte suivant: *P.fil(ius) vi(co)m(agister) c(onsensu) collegi v(ici) s(ententia) pos|uit*. Les trois autres lignes jusqu'à la fin de l'inscription sont claires: *ex vico Bube | per Ael(ium) Pro|bum patrem*.

Vicus Bube — sur cette inscription un *indeclinabile*, semble-t-il — est confirmé sur une autre inscription de Singidunum, dont la lecture devient plus claire grâce aux informations de la nouvelle inscription. Il s'agit du texte de l'inscription CIL III 1666 (IMS I n°32), conservée uniquement en copie faite par L. F. Marsili à la fin du XVIIe ou au début du XVIIIe siècle.¹⁰ Les lettres VICI BV BAE, transmises dans la ligne 3 de l'inscription, peuvent être reconnues maintenant avec certitude comme génitif du nom du village, *vici Bubae*. Le nom est inconnu d'ailleurs; les parallèles les plus proches sont à trouver dans l'anthroponymie de l'Asie Mineure occidentale (*Βουβας*, *Βουβαλος* dans les inscriptions de Chalkis et de Pergamon). Dans la sphère de la langue thrace des mots composés à l'élément BOU- ont également été notés.¹⁷ Il ne faut pas non plus perdre de vue le nom de *Bubalia*, station à l'est de Sirmium, géographiquement la plus proche de Singidunum.¹⁵ Des liens avec le celtique *Bubula*, *Bubatus*, *Bubiatus*¹⁹ ne sont pas à exclure, il en est de même avec *Buban-antis*, qui apparaît dans les inscriptions en Dalmatie.¹⁶

Quant aux noms des personnes de l'inscription CIL III 1666 de Singidunum, ceux d'origine thrace prévalent: *Coba* (?) (cf. Kobos, roi de la tribu thrace de Trères), *Daizo* (cf. Aur. Daizo, originaire de Scupi) et *Pitica* (les deux *ii* y ont la valeur phonétique d'un *e* probablement), ce dernier selon toute vraisemblance apparenté au nom de la tribu *Picenses* qui vivait à l'époque romaine sur la rivière Pincus (Pek).

Quoique ces noms soient surtout thraces, il ressort que l'appellation Bube/Buba ait des parallèles non seulement thraces, mais aussi celtiques et illyriens. Il est possible que ce soit un des noms apportés dans les Balkans et l'Asie Mineure par des Celtes. Dans la région de l'embouchure de la Sava il faut compter avec la tribu celtique de Scordisci. Selon des témoignages des auteurs antiques et des informations fournies par l'archéologie, ici et à l'est de l'embouchure de la Sava, les Scordisques se sont mêlés aux autres peuples, illyriens et thraces.

Le village Bube a probablement été une agglomération des autochtones dans le territoire de Singidunum romaine. Repoussés de la région où le camp militaire romain fut bâti, ils sont restés dans les environs, sous leurs *principes* (cf. CIL III 1666) et leurs *vicomagistri* plus tard (cf. la nouvelle inscription).

La situation ethnique, aux éléments des langues celtes et thraces mélangés, est reflétée par l'onomatistique d'un monument funéraire nouveau de Singidunum. Il a été dégagé dans la partie de nécropole qui pourrait, selon les monuments connus précédemment, être daté du IIe siècle de n. e.⁴⁰ L'époque, pas très éloignée de la moitié du IIe siècle est indiquée aussi par la manière des abréviations du nom de la légion IV Flavia au sigle initial F, au lieu du Fl. fel.³⁹ Il est question de deux personnes dans l'inscription dont l'une est le vétéran de la légion IIII Flavia. Son nom devrait probablement être complété en romain *Va(lerius) Vic(or)*. Le nom de l'autre personne *Duriacus* trouverait des parallèles dans la langue celte,³⁴ mais aussi des similitudes avec le nom *Doroturma*, confirmé chez une femme de Tricornium, non loin de Singidunum.³⁷ *Turma*, dans le nom de *Doroturma* est certainement d'origine thrace. L'autre nom *Ithotsus* pourrait également mis en liaison avec le thrace, il se manifeste en génitif comme le patronyme de *Duriacus* dans l'inscription nouvelle. Cependant ni *Duriacus* avec le suffixe typique celtique *-iacus* ni *Ithotsus* ne sont pas confirmés jusqu'à présent, on pourrait donc supposer qu'il s'agit des anthroponymes caractéristiques pour la région des Scordisci dans le Bassin Danubien.

Нове оловне иконе култа дунавских коњаника из Сирмијума

ИВАНД ПОПОВИЋ, Народни музеј, Београд

Музеј Срема у Сремској Митровици је за последњих петнаестак година обогатио своју збирку са још 12 комада оловних плочица које потичу из Сирмијума и његове непосредне околине.¹ На овим плочицама приказан је садржај једног мистичног култа,² у науци познатог као култ дунавских коњаника.³ Споменици овог типа, нађени код нас, у више махова су обрађивани и од стране домаћих научника,⁴ а група од 13 оловних плочица из Сремске Митровице и њене околине већ је објављена, детаљно описана и класификована.⁵ Нове плочице које је Музеј Срема набавио, као и оне које потичу са нових ископавања у Сирмијуму⁶ знатно увећа-

вају број ових споменика нађених у области Доње Паноније и поткрепљују већ изнету претпоставку⁷ да се овде, вероватно у самом Сирмијуму, мора рачунати са постојањем значајног центра са радионицама за израду ових плочица. Детаљно проучавање ових споменика, не само у оквиру већ постојећих типолошких подела,⁸ него и путем прецизне стилске и иконографске анализе, омогућује да се одреди чак знатан број комада који сигурно потичу из истог калупа. Картирањем оваквих налаза постаје уочљиво да је највећа концентрација плочица потеклих из истог калупа управо у области Доње Паноније где је, с друге стране, уочено и велико богатство типова и варијанти ових споменика. Нове оловне плочице из Сирмијума потврђују ова запажања и омогућавају да се област Доње Паноније са сигурношћу сагледа као један од центара ширења култа дунавских коњаника.

1. Платичево, лок. „Бокшина“,⁹ сл. 1
Музеј Срема, Сремска Митровица, улаз бр. 1086
олово, ливење, вис. 9,5 cm, шир. 7,8 cm

Плочица правоугаоног облика, горњи леви угао недостаје. На средини код десне бочне ивице плочица је деформисана и пукнута. Пукотина се лучно спушта до доње ивице плочице.

⁷ *Ibid.*, 119—121.

⁸ I. Iskra—Janošić, *op. cit.*; E. Ochsenhager, *op. cit.* На крају описа нових оловних плочица из Музеја Срема навешће се ком типу, према изнетим типологијама, сваки комад припада. Исто тако, после описа сваке плочице навешће се све за сада познате аналогije. За иконе које су ушле у Тудоров корпус (D. Tudor, *CMRED*, I—II) старија литература неће бити навођена јер је у овом делу за сваки комад дата детаљна библиографија.

⁹ Плочицу је поклонио Живко Борђевић из Платичева.

¹ Овом приликом изражавам захвалност кустосима Музеја Срема у Сремској Митровици, др Петру Милошевићу и Павлу Поповићу који су ми омогућили да публикујем овај материјал.

² Интересовање за споменике овог типа датира још са краја прошлог века када је Antonescu саставио први корпус до тада познатих плочица (T. Antonescu, *Cultur Cabirilor in Dacia*, București (1889)). Следе затим значајни радови Nowotnyja (E. Nowotny, *WMBH*, IV, 1896, 296), Hampela (J. Hampel, *Arch. Közl.*, XII, 1878, 136; *A. Ert.*, XXIII, 1903, 305—365; XXV, 1905, 1—16, 116—124; XXXI, 1911, 409—425; XXXII, 1912, 330—352; *Bp. Rég.*, VIII, 1904, 5—47), Budaya (A. Budaya, *Dolg Szeged*, II, 1926, 1—71; IV, 1928, 1—17) и других који ће послужити Тудору да изврши детаљну класификацију ових споменика и да покуша да протумачи њихов садржај. (D. Tudor, *ED*, VII, 1937, 189—356; VIII, 1938, 445—449; *Dacia*, IV, 1960, 333—362; V, 1961, 341—343; *CMRED*, I—II, Leiden 1969—1976. Последње дело представља у ствари корпус свих споменика овог култа који су објављени до 1975. г.).

³ Овај назив употребљава D. Tudor, *ED*, VII, 189 и д. За друге називе који су употребљавани у старијој литератури в.: *idem*, *CMRED*, II, 137—142.

⁴ M. Abramčić, *Serta Hoffilleriana*, 1940, 297—307; I. Iskra—Janošić, *OA*, VI, 1966, 49—68; Lj. Zotović, *Hommages à Maarten J. Vermaseren*, II, 1978, 1351—1378; И. Поповић, *ЗНМ*, XI/1, 1983, 53—67; XII/1, 1986, 113—122.

⁵ E. Ochsenhager, *Sirmium*, II, 1971, 51—67.

⁶ И. Поповић, *ЗНМ*, XII/1, 115, 117, сл. 2 и 9.

Релеф је у облику едикуле коју формирају два тордирана коринтска стуба која спаја лук украшен јајастом кимом. У угловима изнад лука представљена је по једна увијена змија (видљива је само она у десном углу). Под луком су представе изведене у четири зоне.

У првој зони је Сол на квадриги са зракастом круном на глави. Десном руком поздравља свет, а у левој држи куглу. Унутарњем пару коња видиљиве су задње ноге. Лево и десно од Солове главе налази се по једна пластична осмобрака звезда.

Сл. 1. — Платичево, лок. „Бокшина“. — Fig. 1. — Platičevo, site „Bokšina“.

У другој зони је богиња између два коњаника који је поздрављају подигнутим рукама. Богиња има руке опуштене поред тела и у њима држи неке неодређене предмете. Лево и десно од коњаника је по једна људска фигура, од којих је она иза десног коњаника у дугом хитону и са подигнутом руком, док она иза левог држи у десној руци косо постављено копље, а у левој штит. Под копитама левог коња налази се риба, а под копитама десног — људска фигура.

У трећој зони представљена је сцена жртвовања. У средини је сто прекривен тканином са ресама, а око њега седе три људске фигуре

које једу рибу. Лево од средишне представе је дрво са којег виси нека животиња (ован?), а иза њега су две људске фигуре од којих једна има на глави маску (овновску?), а друга вади утробу животињи која виси. Десно од стола су две наге људске фигуре које се држе за руке.

У најнижој, четвртој зони, представљени су треножни сто, лав, кантарос, змија и петао.

Плочница припада типу I (Даљ), варијанта В,¹⁰ односно типу I, варијанта С.¹¹

Непубликовано.

Аналогије: Београд,¹² Накучани код Шапца,¹³ Доњи Петровац,¹⁴ Батина,¹⁵ Буприја (3 ком.),¹⁶ Шуљам,¹⁷ Мачванска Митровица (2 ком.),¹⁸ Визић,¹⁹ Витез,²⁰ Сисак,²¹ Доњи Петровац,²² Сремска Митровица, лок. 28,²³ Tás Főveny-puszta,²⁴ Dunaszekcső,²⁵ Intercisa,²⁶ Dörögdpuszt,²⁷ Виминацијум.²⁸

2. Платичево,²⁹ сл. 2

Музеј Срема, Сремска Митровица, улаз бр. 1168

олово, ливење, вис. 9,5 cm, шир. 7,8 cm

Плочница правоугаоног облика, горњи десни угао недостаје. У едикули коју образују два глатка стуба са коринтским капителима и лук украшен јајастом кимом, релефна представа дата је у четири зоне. У угловима изнад лука приказана је по једна увијена змија (видљива је само она у левом углу).

¹⁰ I. Iskra-Janošić, *op. cit.*, 52—53.

¹¹ E. Ochsenschlager, *op. cit.*, 53.

¹² D. Tudor, *CMRED*, I, 30, И. Поповић, *ЗНМ*, XI/1, 57—58, сл. 5.

¹³ И. Поповић, *ЗНМ*, XI/1, 59, сл. 8.

¹⁴ D. Tudor, *CMRED*, I, 77—78, Pl. LXIII, 133.

¹⁵ *Ibid.*, 76.

¹⁶ *Ibid.*, 35, *idem*, *CMRED*, II, 14.

¹⁷ *Idem*, *CMRED*, II, 18.

¹⁸ *Ibid.*, 17.

¹⁹ *Ibid.*, 19.

²⁰ *Idem*, *CMRED*, I, 68.

²¹ *Ibid.*, 93.

²² И. Поповић, *ЗНМ*, XII/1, 114—115, сл. 1.

²³ *Ibid.*, 115, сл. 2.

²⁴ D. Tudor, *CMRED*, I, 93.

²⁵ *Ibid.*, 75—76.

²⁶ *Ibid.*, 72.

²⁷ *Ibid.*, 93.

²⁸ Плочица припада групи оловних икона које је откупио Народни музеј у Пожаревцу. Ове плочице ће детаљно публиковати др Љубица Зотовић, научни саветник Археолошког института у Београду, која ми је дала на увид документацију о овом налазу и омогућила да класификујем и региструјем плочице, на чему јој најсрдачније захваљујем. У даљем тексту ће иконе које припадају овој групи бити означене као Пожаревац — Музеј.

²⁹ Плочица је купљена од Зорана Симића.

У првој зони је Сол на квадриги са зраком круном на глави. Десном руком поздравља свет, а у левој држи куглу и бич. Коњима се не виде задње ноге.

Сл. 2. — Платичево. — Fig. 2. — Platičevo

У другој зони, у средини, представљена је женска фигура одевена у тунику стегнуту у појасу. Рукама савијеним у лакту она придржава два краја неке тканине или прегаче. Лево и десно су два коњаника обучена у хламиду која лепрша. Уздигнутим десним рукама поздрављају женску фигуру. Под копитама левог коња лежи на леђима нага мушка фигура, а под копитама десног коња — риба са главом на лево. Иза левог коњаника налази се војник са шлемом на глави, право постављеним копљем у десној и штитом у левој руци, а иза десног је женска фигура одевена у хитон и са уздигнутом десном руком у висини главе.

У средини треће зоне је округли сто прекривен тканином са ресама. На њему лежи риба са главом на десно. Око стола на клупи седе три голобраде мушке фигуре. Лево од стола представљено је дрво, а на једној грани виси животиња без главе (ован?). Лево од дрвета приказана су два човека од којих један има на глави маску (овновску?), а други вади утро-

бу животињи која виси. Десно од средишње представе налазе се два нага младића од којих леви левом руком држи руку другог младића, а десну пружа према столу.

У четвртој зони, у средини, приказан је кантарос, а лево и десно од њега — уздигнута змија и лежећи лав. У левом углу налази се треножни сто на коме је риба, поред стола је, такође, представљена риба. У десном углу приказан је петао.

Плочица припада типу I (Даљ), варијанта А,³⁰ односно типу I, варијанта С.³¹

Непубликовано.

Аналогије: Дебрц,³² Даљ,³³ Шашинци,³⁴ Илок,³⁵ Сотин,³⁶ Tüskepuszta,³⁷ Нови Бановци,³⁸ Шабац,³⁹ Осијек,⁴⁰ Сисак,⁴¹ Панонија, непознато место налаза,⁴² Вуковар,⁴³ Виминацијум,⁴⁴ Dunaszekcső,⁴⁵ Port sur Saône,⁴⁶ непознат локалитет, данас у Метрополитен музеју.⁴⁷

3. Сремска Митровица, лок. „Кеј на Сави“,⁴⁸ сл 3

Музеј Срема, Сремска Митровица, улаз бр. 744

олово, ливење, дим. 7×6,5 cm

Плочица правоугаоног облика, деформисана и оштећена. Недостаје доња зона и део уз леву бочну страну.

Плочица идентична примерку под ред. бр. 2. Непубликовано.

Аналогије: в. примерак под ред. бр. 2.

4. Јарак,⁴⁹ сл. 4

Музеј Срема, Сремска Митровица, улаз бр. 777

олово, ливење, преч. 7,2 cm

³⁰ I. Iskra — Janošić, *op. cit.*, 50—52.

³¹ E. Ochsenchlag, *op. cit.*, 53.

³² D. Tudor, *CMRED*, I, 39, И. Поповић, *ЗНМ*, XI/1, 55, сл. 1.

³³ D. Tudor, *CMRED*, I, 76—77, Pl. LXIII, 132.

³⁴ *Idem*, *CMRED*, II, 17.

³⁵ *Idem*, *CMRED*, I, 38.

³⁶ *Ibid.*, 82—83.

³⁷ *Ibid.*, 83.

³⁸ *Ibidem*

³⁹ *Ibidem*

⁴⁰ *Ibid.*, 84.

⁴¹ *Ibid.*, 91.

⁴² *Ibid.*, 94.

⁴³ V. Hoffiller, *VHAD*, н. с. VIII, 1905, 120, Fig. 3.

⁴⁴ Пожаревац — Музеј.

⁴⁵ D. Tudor, *CMRED*, I, 75—76.

⁴⁶ *Ibid.*, 101.

⁴⁷ *Ibid.*, 105.

⁴⁸ Плочица је купљена од Георгија Козака

⁴⁹ Плочица је купљена од Георгија Козака.

Плочица кружног облика, деформисана. Руб је орнаментисан јајастом кимом. Унутар овог украса, између две паралелне линије, налази се низ сачињен од пластичних тачака.

У горњем делу плочице, у средини, представљена је богиња у дугом потпасаном хитону, а лево и десно од ње по један коњаник, коњима окренути према њој. Десно од богинје при-

Сл. 3. — Сремска Митровица, лок. „Кеј на Сави”.
— Fig. 3. — Sremska Mitrovica, localité „Quai sur la Save”.

Сл. 4. — Јарак. — Fig. 4. — Jarak.

казан је Сол, лево Луна, а изнад њих по једна змија. Под копитама коња лежи по једна људска фигура у дугом хитону. Богињи се не виде ноге јер се испред ње налази треножни сто на којем је риба. Испод стола је кантарос, лево од њега петао, десно — лав, а испод су три карике.

Плочица припада типу VII (Попинци).⁵⁰ Непубликовано.

Аналогије: Костолац,⁵¹ непознат локалитет, данас у Народном музеју у Београду,⁵² Сурдук,⁵³ Попинци,⁵⁴ Путинци,⁵⁵ Ландоље код Смедерева,⁵⁶ Виминацијум.⁵⁷

5. Изворац, сл. 5

Музеј Срема, Сремска Митровица, улаз бр. 1063
олово, ливење, преч. 7,2 cm

Сл. 5. — Изворац. — Fig. 5. — Izvorac.

Плочица кружног облика, деформисана и фрагментована. Доњи део недостаје.

Плочица идентична примерку под ред бр. 4. Непубликовано.

Аналогије: в. примерак под ред бр. 4.

6. Сремска Митровица, њива КП дома,⁵⁸ сл. 6 Музеј Срема, Сремска Митровица, улаз бр. 1193

олово, ливење, преч. 7,2 cm

⁵⁰ I. Iskra-Janošić, *op. cit.*, 57—58.

⁵¹ И. Поповић, *ЗНМ*, XI/1, 61, сл. 12.

⁵² *Ibid.*, 58—59, сл. 7.

⁵³ D. Tudor, *CMRED*, I, 81—82.

⁵⁴ *Ibid.*, 82, Pl. LXVI, 140.

⁵⁵ V. Hoffiller, *VHAD*, n. s. XVI, 1935, 125, сл. 8.

⁵⁶ И. Поповић, *ЗНМ*, XII/1, 118, сл. 15.

⁵⁷ Пожаревац — Музеј.

⁵⁸ Плочица је купљена од Георгија Козака.

Плочица кружног облика, фрагментована. Недостају средишњи и горњи део.

Плочица идентична примерцима под ред. бр. 4 и 5.

Непубликовано.

Аналогије: в. примерак под ред. бр. 4.

Сл. 6. — Сремска Митровица, њива КП дома. — Fig. 6. — Sremska Mitrovica, propriété du pénitencier.

7. Мачванска Митровица, њива пољопривредног добра „Мачва“,⁵⁹ сл. 7

Музеј Срема, Сремска Митровица, улаз бр. 596

олово, ливење, вис. 8,7 cm, шир. 7,5 cm

Плочица правоугаоног облика са забатом и акротеријама. Правоугаоно поље у коме је смештен приказ оивичено је пластичним рубом који имитира тордирани стуб. У забату се налази риба, а лево и десно од ње по две звезде. Сцене култа представљене су у три зоне.

У првој зони у средини је кантарос, лево и десно од њега по једна увијена змија, а у левом и десном углу су бисте Луне са полумесеком и Сола са зракастом круном на глави.

У центру друге зоне приказана је богиња која стоји на постаменту и има раширене руке. С обе њене стране налази се по један коњаник, а коњи, главама окренути богињи, газе људску фигуру. Иза левог коњаника је до појаса представљена мушка фигура која на глави има маску, а иза десног је женска фигура, такође приказана само до појаса. Десни коњаник на глави има фригијску капу и хламиду која лепрша иза леђа.

У трећој зони су са лева на десно приказани треножни сто са две чаше и округлим предметом између њих, свећњак, један мањи

предмет (мач?), човек који вади утробу животињи обешеној о дрво, кантарос изнад кога су три кружна предмета (плодови?) и петао.

Сл. 7. — Мачванска Митровица, њива пољопривредног добра „Мачва“. — Fig. 7. — Mačvanska Mitrovica, propriété de la coopérative „Mačva“.

Плочица припада типу III (Чалма).⁶⁰

Непубликовано.

Аналогије: Чалма,⁶¹ Винковци,⁶² околина Београда,⁶³ Sucidava,⁶⁴ 2 ком. са непознатих локалитета у Панонији, данас у Будимпешти,⁶⁵ Виминачијум (4 ком.).⁶⁶

8. Доњи Петровац,⁶⁷ сл. 8.

Музеј Срема, Сремска Митровица, улаз. бр. 906

олово, ливење, сачувана вис. 6,8 cm, шир. 7,5 cm

⁶⁰ I. Iskra—Janošić, *op. cit.*, 54—55.

⁶¹ D. Tudor, *CMRED*, I, 81.

⁶² *Ibid.*, 80—81, Pl. LXV, 137.

⁶³ Lj. Zotović, *op. cit.*, 1359—1363, Pl. CCLXXII.

⁶⁴ D. Tudor, *CMRED*, II, 14.

⁶⁵ *Idem*, *CMRED*, I, 94.

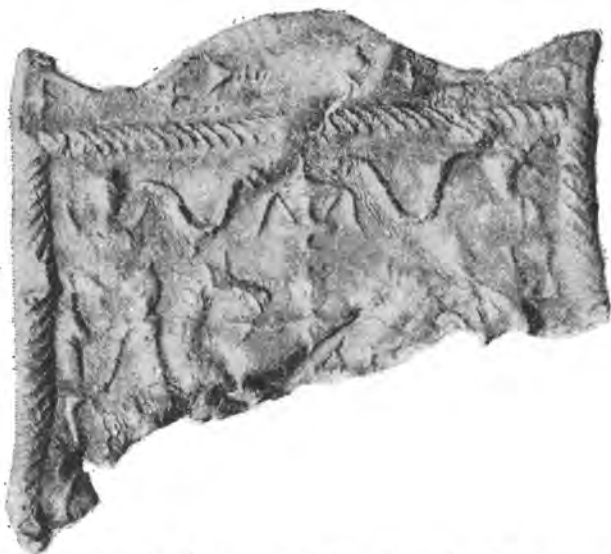
⁶⁶ Пожаревац — Музеј (2 цела и 1 фрагментовани комад). Једна плочица се налази у Пожаревцу у приватном власништву; у даљем тексту овакве плоче биће означене као Пожаревац — приватна збирка.

⁵⁹ Плочица је купљена од Бранка Иванковића.

Плочица правоугаоног облика, са забатом и акротеријама, оштећена. Део средње и цела доња зона недостају.

Плочица идентична примерку под ред. бр. 7. Непубликовано.

Аналогије: в. примерак под ред. бр. 7.

Сл. 8. — Доњи Петровац. — Fig. 8. — Donji Petrovac.

9. Мачванска Митровица, њива пољопривредног добра „Мачва“,⁶⁸ сл. 9

Музеј Срема, Сремска Митровица, улаз бр. 825

олово, ливење, вис. 8,7 cm, сачувана шир. 4,2 cm

Плочица правоугаоног облика, са забатом и акротеријама, фрагментована. Недостаје лева бочна половина.

Плочица идентична примерцима под ред. бр. 7 и 8.

Непубликовано.

Аналогије: в. примерак под ред. бр. 7.

10. Лаћарак, лок. „Селиште“,⁶⁹ сл. 10

Музеј Срема, Сремска Митровица, улаз бр. 1263

олово, ливење, сачувана вис. 4,5 cm, шир. 7,4 cm

Плочица правоугаоног облика са главним приказом у уписаном кругу (кружни медаљон) који је назначен пластичним рубом. Плочица је оштећена, недостаје горња половина, десни угао и део уз леву бочну ивицу.

⁶⁷ Плочица је купљена од Балинта Наба.

⁶⁸ Плочица је купљена од Горгија Козака.

⁶⁹ Плочицу је поконио Зоран Симић.

Иако је средишња зона оштећена види се да је у центру приказана богиња у хитону и химатиону и по један коњаник са обе њене стране. Под копитама коња налази се по једна људска фигура. Лево од левог коњаника је мушка фигура са маском на глави која подигнутом руком поздравља богињу, а десно од десног коњаника је петао.

Сл. 9. — Мачванска Митровица, њива пољопривредног добра „Мачва“. — Fig. 9. — Mačvanska Mitrovica, propriété de la coopérative „Mačva“.

Сл. 10. — Лаћарак, лок. „Селиште“. — Fig. 10. — Laćarak, site „Selište“.

У доњој зони са леве на десну страну приказани су: кантарос изнад кога су неиндентификовани предмет и стилизована волујска глава, свећњак, дрво са кога виси животиња којој човек вади утробу и три карике.

У очуваном левом углу ван медаљона приказана је биста човека.

Плочица припада типу IV (Мачванска Митровица), варијанта А,⁷⁰ односно типу II, варијанта А.⁷¹

Непубликовано.

Аналогије: Мачванска Митровица,⁷² Стојник,⁷³ Виминацијум.⁷⁴

Сл. 11. — Доњи Петровац. — Fig. 11. — Donji Petrovac.

11. Доњи Петровац,⁷⁵ сл. 11

Музеј Срема, Сремска Митровица, улаз бр. 906

олово, ливење, дим. 6,6×3,4 cm

Плочица кружног облика са спољним рубом рабеним у мотиву рибе кости. Унутар овог руба је још један који сачињавају пластични кругови. Плочица је оштећена. Очувани

⁷⁰ I. Iskra—Janošić, *op. cit.*, 55—56.

⁷¹ E. Ochsenschlager, *op. cit.*, 53—54.

⁷² E. Tudor, *CMRED*, I, 73—74. Pl. LXI, 126.

⁷³ *Ibid.*, 67.

⁷⁴ Пожаревац — Музеј.

⁷⁵ Плочица је купљена од Георгија Козака.

део је неправилног облика, уз леву ивицу. Релефни приказ дат је у три зоне.

Од прве зоне сачувана је биста Сола са зракастом круном на глави. Изнад бисте су три карике, а иза ње је треножни сто са три чаше.

У другој зони видљив је само реп петла који се налази иза левог коњаника. Исто тако види се и људска фигура под коњским копи-тама.

У трећој зони са лева на десно видљиви су следећи предмети: крст?, кантарос и свећњак.

Плочица припада типу IV (Мачванска Митровица), варијанта В,⁷⁶ односно типу III.⁷⁷

Непубликовано.

Аналогије: Сисак,⁷⁸ непознат локалитет, данас у Народном музеју у Београду,⁷⁹ Carnuntum,⁸⁰ Панонија, непознат локалитет,⁸¹ Сремска Митровица,⁸² Прхово,⁸³ Виминацијум.⁸⁴

12. Изворац (тронежа села Мартинци, Дивош и Лаћарак),⁸⁵ сл. 12

Музеј Срема, Сремска Митровица, улаз бр. 1063

олово, ливење, преч. 8,4 cm

Сл. 12. — Изворац, тронежа села Мартинци, Дивош и Лаћарак. — Fig. 12. — Izvorac, à la limite des villages Martinci, Divoš et Laćarak.

⁷⁶ I. Iskra—Janošić, *op. cit.*, 56—57.

⁷⁷ E. Ochsenschlager, *op. cit.*, 54—55.

⁷⁸ D. Tudor, *CMRED*, I, 91.

⁷⁹ И. Поповић, *ЗНМ*, XI/1, 59, сл. 9.

⁸⁰ D. Tudor, *CMRED*, I, 87.

⁸¹ *Ibid.*, 94.

⁸² *Idem*, *CMRED*, II 16.

⁸³ *Ibid.*, 18.

⁸⁴ Пожаревац — Музеј.

⁸⁵ Плочица је купљена од Георгија Козака

Плочица кружног облика са двоструким пластичним рубом. Први је изведен у мотиву рибе кости, а други од пластичних тачака. Плочица је оштећена, недостаје горњи леви део. Релефни приказ дат је у три не сасвим дефинисане зоне.

У првој зони приказане су бисте Сола и Луне између којих су пластичне звезде. Видљива је само биста Сола са зракастом круном на глави на десној страни плоче.

У средини друге зоне приказана је богиња у хитону и химатиону, а са обе њене стране налази се по један коњаник са фригијском капом на глави и уздигнутом руком којом поздравља богињу. Под копитама коња лежи по једна људска фигура. Иза левог коњаника представљен је кантарос, а иза десног, једна људска фигура са подигнутом руком и изнад ње петао. Испод ногу богиње налази се треножни сто, а десно од њега су петао и четвороножна животиња (пас?), изнад кога је стилизована волујска глава.

У доњој зони с лева на десно приказани су свећњак, човек који вади утробу животињи обешеној о дрво, лав и риба.

Плочица је блиска типу IV (Мачванска Митровица), варијанта В,⁸⁶ односно типу III.⁸⁷

Непубликовано.

Директне аналогije нису познате.

Као што се из каталошког прегледа види, описане оловне плочице припадају различитим типовима и варијантама ових споменика. Иконографска схема, која може бити развијена или редукована, условљена је обликом плоче и организацијом простора. Као што је познато, на споменицима култа дунавских коњаника срећу се многи иконографски мотиви познати из митраизма — попрсја Сола и Луне или Сол са квадригом, пратиоци коњаника, лав, птица и др. Исто тако, у иконографији овог култа видљиви су и мотиви преузети из култова других божанстава — Кабира, Диоскура или Трачког коњаника. Међутим, једино су основни елементи овог култа — богиња и коњаници са обе њене стране, затим представе које означавају небеску зону и мистични ритуал, односно симболе култа, увек приказани, мада на различите начине и на разним деловима плоче. Како ниједан иконографски елемент нема канонизовану форму, изгледа да није било ригорозних правила или контрола над иконографском интерпретацијом култа. Ипак споменици овог типа јављају се у ограниченом броју типова од којих је најбоље заступљен тип правоугаоне пло-

чице са релефном представом изведеном у четири зоне унутар едикule. Мада су све плоче овог типа иконографски веома сродне, ипак се на основу неких приказаних детаља (стубови који формирају едикulu, коњи у квадриги, војник иза коњаника, сцена за столом итд.) могу уочити три варијанте ових споменика. Међутим, уколико се издвоје познати примерци сваке варијанте и међусобно упореде, постаје јасно да изврстан број комада сваке варијанте потиче из истог калупа јер су истих димензија, са идентичном представом, па чак и са истим неправилностима у изради. Већ је уочено да је концентрација идентичних плочица највећа у околини Сирмијума,⁸⁸ а плоча из Платичева, лок. „Бокшина“ (сл. 1) придружује се групи споменика из Доњег Петровца, Сирмијума, лок. 28, Накучана, Београда, Шулама, Мачванске Митровице (2. ком.), Доњег Петровца, Визића, Intercise, Dunaszekcső, Буприје (3 ком.) и Виминацијума који сви потичу из истог калупа. Другој групи идентичних плочица поред оних из Платичева (сл. 2) и Сремске Митровице, лок. „Кеј на Сави“ (сл. 3), припадају и оне нађене у Дебрцу, Даљу. Шашинцима, Илоку, Новим Бановцима, Вуковару, Сиску, Dunaszekcső и Виминацијуму. Међу описаним новим плочицама из Сирмијума не налази се ниједан примерак треће варијанте истог типа, али је већ уочен одређен број таквих идентичних плоча које су нађене у Ушћу код Обреновца, Сремској Митровици, лок. 66, Сремској Митровици (комплекс јужног бедема), Сремској Митровици (данас у Археолошком музеју у Загребу), Мачванској Митровици, Аништу, Халапићу, Великој Обарској, Београду и на непознатом локалитету (данас у Народном музеју у Београду).⁸⁹ На основу географске распрострањености правоугаоних плочица са релефним приказом датим у четири зоне унутар едикule, као и на основу чак 24 примерка нађена недалеко од Сирмијума који припадају трима варијантама истог типа, а у оквиру сваке варијанте међусобно су идентични, намеће се закључак да је матично подручје овог типа споменика била Доња Панонија. Овом закључку иде у прилог и чињеница да су стилски веома сродне нешто веће правоугаоне плоче са додатком забата и акротерија које имају исту организацију простора са релефним приказом у четири зоне за сада познате само из Дивоша,⁹⁰ Војке,⁹¹ и Бељина код Шапца⁹² (већи фрагмент овакве плочице који се

⁸⁸ И. Поповић, *ЗМ*, XII/1, 119—121.

⁸⁹ *Ibid.*, 120.

⁹⁰ E. Tudor, *CMRED*, I, 79—80.

⁹¹ *Idem*, *CMRED*, II, 16; I. Iskra—Janošić, *op. cit.*, 54, нар. 24а, сл. на стр. 53.

⁹² И. Поповић, *ЗМ*, XI/1, 117—118, сл. 14.

⁸⁶ I. Iskra—Janošić, *op. cit.*, 56—57.

⁸⁷ E. Ochsenchlagel, *op. cit.*, 54—55.

чува у Народном музеју у Београду⁹³ је са непознатог локалитета), па према томе потичу са исте територије на којој је и највећа концентрација налаза правоугаоних плоча са рељефним приказом датим у оквиру едикуле.

Међутим, док се ове групе правоугаоних плоча поред добре организације простора одликују и квалитетом и прецизношћу израде, докле су округле плочице са рубом изведеним у виду јајасте киме из Јарка (сл. 4), Изворца (сл. 5) и Сремске Митровице (њива КП дома) (сл. 6) израђене доста рустично. Али оне су у свим детаљима идентичне како међусобно, тако и са онима нађеним у Попинцима, Путинцима, Сурдуку, Костолцу, Ландолу код Смедерева, а фрагмент овакве плочице откривен је и у Виминацијуму. Дакле, овај тип плоча, које највероватније све потичу из истог калупа, добро је заступљен како у панонској области, тако и у Подунављу, у Виминацијуму и његовој околини. Исти закључак намеће се и посматрањем правоугаоних плочица са забатом у коме је приказана риба и акротеријама, а са рељефним приказом изведеним у три зоне. Идентични примерци споменика овог типа нађени су у Мачванској Митровици (2 ком.) (сл. 7 и 9), Доњем Петровцу (сл. 8), Чалми, Винковцима, околини Београда и у Виминацијуму, одакле потичу три целе и једна фрагментована плочица. Оне се одликују схематски и геометријски изведеном композицијом која делује рустично.

Правоугаоне плочице са забатом и акротеријама и рељефним приказом у оквиру кружног медаљона и кружне плочице са рубом који је изведен у мотиву рибе кости стилски и иконографски су веома сродне. За оба типа карактеристична је прецизност израде, добра организација простора, али не и поштовање пропорционалних односа. Међутим, иако правоугаоне плочице са рељефним приказом у кружном медаљону нису за сада познате у великом броју примерака, ипак се међу познатим плочицама овог типа могу уочити неке разлике (распоред фигура у доњој зони, представе иза коњаника итд.) које омогућавају да се издвоје три варијанте, односно три посебна калупа за ливење плоча овог типа. Плочица из Лаћарка (сл. 10) идентична је са примерцима из Мачванске Митровице, Стојника и Виминацијума, а друга плочица из Мачванске Митровице⁹⁴ аналогна је споменицима из Љубушког,⁹⁵ вероватно оном из Прхова,⁹⁶ као и двема плочама из Виминацијума.⁹⁷ Примерак из Народног музеја у Бео-

граду⁹⁸ разликује се у детаљима представе у трећој зони од плочица које потичу из ова два калупа. Међутим, фрагмент доње зоне плоче овог типа из Виминацијума⁹⁹ са представом петла, дрвета и људске фигуре у левом углу, што је карактеристично за ову варијанту споменика, указује да би та плочица из Виминацијума могла бити идентична и изливена из истог калупа као и она која се чува у Народном музеју.

Кружне плочице са рубом изведеним у мотиву рибе кости јављају се, такође, у неколико варијанти. Прве две варијанте су веома сличне и разликују се само у детаљима представе у левом углу доње зоне, па би се стога ове плоче могле посматрати као примерци исте варијанте, али ливени у различитим калупима. Мада плочице из Доњег Петровца, Сиска, Сремске Митровице, Прхова, Carnuntuma и Виминацијума имају идентичну представу (неидентификовани предмет, крст, кантарос и свећњак у левом углу доње зоне), све оне нису истих димензија, па се само за плоче из Сремске Митровице и Прхова може утврдити да потичу из истог калупа. Могуће је да је из овог калупа изливена и плочица из Доњег Петровца (сл. 8) али, пошто је сачувани фрагмент неправилног облика, њене димензије није могућно прецизно одредити. На примерцима из Јарка¹⁰⁰ и Виминацијума (2 цела и 1 фрагментовани комад)¹⁰¹ у левом доњем углу приказан је треножни сто чија је средња нога у виду стуба и изнад чије леве стране се налази неидентификовани предмет. Све плочице ове варијанте су међу собом једнаке и израђене су, вероватно, према истом калупу. Посебну варијанту кружних плоча представља плочица која се налази у Пожаревачкој гимназији¹⁰² и која има потпуно различите представе иза Сола и Луне (петао и треножни сто) и иза коњаника (два кантароса). Међутим, на фрагменту каменог калупа за ливење, нађеном у Виминацијуму,¹⁰³ очувана је у негативу идентична представа сачуваног дела горње зоне са бистом Сола са зракастом круном на глави, петлом иза њега и пластичном звездом лево и десно од Солове круне. Видљив је, такође, и кантарос који се налази иза коњаника и изнад њега — стилизована волујска глава. Према томе плочица која се налази у Пожаревачкој гимназији изливена је управо из овог калупа и за сада представља једини примерак ове варијан-

⁹³ И. Поповић, *ЗМ*, XII/1, 118—119, сл. 18.

⁹⁴ Пожаревац — Музеј.

¹⁰⁰ D. Tudor, *CMRED*, II, 15—16.

¹⁰¹ Пожаревац — Музеј (1 цео и 1 фрагментовани комад); Пожаревац — приватна збирка (1 комад).

¹⁰² D. Tudor, *CMRED*, I, 33, Pl. XXIX, 57.

¹⁰³ Пожаревац — Музеј.

⁹³ *Idem*, *ЗМ*, XI/1, 56, сл. 2.

⁹⁴ D. Tudor, *CMRED*, I, 72—73, Pl. LXI, 125.

⁹⁵ *Ibid.*, 67.

⁹⁶ *Idem*, *CMRED*, II, 18.

⁹⁷ Пожаревац — Музеј.

те кружних плочица. Изоловани налаз у оквиру овог типа кружних плоча је и онај из Aquincuma¹⁰⁴ на коме се биста Сола налази у десном, а Луне у левом углу, док су симболи распоређени на различитим местима унутар плоче. Међутим, у иконографском смислу је посебно занимљив за сада јединствен налаз кружне плочице из Изворца (сл. 12). Она се одликује неразграниченим зонама, стилизацијом у композицији и неким детаљима који се не срећу на другим плочама (четвороножна животиња из петла, одсуство женске фигуре између Сола и Луне), па представља сасвим засебну варијанту ових споменика.

Дакле, правоугаоне плочице са рељефним приказом у оквиру кружног медаљона и кружне плочице са рубом рађеним у мотиву риблије кости немају строго утврђену композицију и распоред симбола као примерци других типова. Оба ова типа заступљена су са по неколико варијанти, а унутар једне варијанте кружних плочица утврђено је чак постојање више калупа. Међутим, распрострањеност идентичних примерака не пружа могућности да се формирају прецизни закључци о месту њихове израде. Кружне плочице које потичу из једног од уочених калупа за сада су познате само из панонске области, али су, с друге стране, примерци исте ове варијанте нађени како у Виминацијуму, тако и у Carnuntumu у Горњој Панонији. Исто тако, обе варијанте правоугаоних плочица са кружним медаљоном готово равноправно су заступљене у околини и Сирмијума и Виминацијума. За сада једини сигуран податак о локалној производњи ове врсте споменика пружа кружна плочица из Пожаревачке гимназије јер је у самом Виминацијуму нађен и калуп из кога је изливена. Међутим, како за ту плочицу нису познате директне аналогије, не могу се још увек уобличити закључци о правцима ширења одређених типова ових споменика. Иако је ова плоча сигурно израђена у Виминацијуму, то не мора да значи да су и друге плочице, познате са овог локалитета, овде израђиване. Примерак из Пожаревачке гимназије ипак не представља типичну варијанту кружних плочица и могуће је да је локални производ мање градске радионице. На постојање локалне радионице за израду оловних икона у околини Виминацијума указује и фрагментована плочица из Marguma¹⁰⁵ која по облику подсећа на правоугаоне плоче са рељефним приказом унутар кружног медаљона, док је иконографски и садржајно ближа правоугаоним плочицама са забатом и акротеријама. Ова плоча за сада нема аналогија и могуће је да представља локалну варијанту

оловних икона. Исто тако, кружне плочице нађене у Изворцу и у Aquincumi представљају за сада усамљене варијанте, а место њихове производње се не може утврдити.

Иако се о центрима производње оловних икона култа дунавских коњаника и правцима њиховог ширења још увек не могу донети прецизни закључци, нове плочице из Сирмијума потврђују, с једне стране, већ запажене чињенице, а с друге, упућују на размишљање о неколико проблема. Велика концентрација правоугаоних плочица са рељефним приказом у четири зоне унутар едикуле у околини данашње Сремске Митровице, као и налази њима сродних правоугаоних плоча са забатом и акротеријама и рељефним приказом такође у четири зоне, познати за сада само у тој области, омогућују да се Сирмијум сагледа као центар производње ове врсте споменика. Појединачни примерци оваквих плочица из других области (Витез, Халапић, Аниште, Буприја) могу бити последица импорта или померања неке мање популације. Плочице свих других типова готово равномерно су заступљене како у Срему, тако и у околини Виминацијума, где су нађена и два примерка правоугаоних плоча са рељефним приказом унутар едикуле. Налаз калупа за ливење потврђује да су се у Виминацијуму израђивале оловне иконе, а ако прихватимо да су правоугаоне плочице са рељефним приказом у четири зоне унутар едикуле ливене у Сирмијуму, на релативно малој територији уочавамо два значајна центра за производњу ових споменика. Међутим, у њиховој делатности нема јасног разграничења, будући да се међу собом идентични примерци налазе у околини оба града. О усамљеним примерцима као што су кружна плочица из Изворца и правоугаона из Хртковаца,¹⁰⁶ односно оне из Пожаревца (гимназија) и Marguma, не може се још увек говорити као о специфичним типовима карактеристичним, прва два за сирмијску, а друга два за виминацијску радионицу. Обзиром на малу раздаљину и добре комуникације могуће је да су занатлије или њихови ученици мењали места своје делатности, носећи са собом калупе, али је, исто тако, могла и група верника, односно свештеника култа, да пређе из града у град, носећи већ израђене иконе. Ипак, сва ова питања остају још увек без правог одговора. Међутим, иако се не могу издвојити типови плочица израђивани у Сирмијуму, односно Виминацијуму, могуће је ипак уочити да читава панонска област и горњомезијско Подунавље чине заједничко подручје на коме је цветао синкретистички култ дунавских коњаника, а споменици

¹⁰⁴ D. Tudor, *CMRED*, I, 70—71, Pl. LX 120.

¹⁰⁵ И. Поповић, *ЗНМ*, XI/1, 61, сл. 11.

из ове две области чине јединствену групу налаза.

Међутим, налази оловних плочица култа дунавских коњаника из Дакије и Доње Мезије показују нешто другачију слику. Иако су добро заступљене и у овим провинцијама, мада не тако бројне као у Панонији,¹⁰⁷ оловне плоче из ових области припадају сасвим другим типовима. Правоугаоне плочице са рељефним приказом у четири зоне унутар едикуле, карактеристичне за панонску област, овде су за сада непознате, исто као и типови правоугаоних плоча са рељефним приказом у кружном медаљону и оба типа кружних плочица. Усамљени налази правоугаоне плоче са забатом и акротеријама из *Sucidave* највероватније представља импорт, па према томе ни овај тип плочица није карактеристичан за област Дакије. Насупрот томе, нешто веће правоугаоне плоче са забатом које саме имају изглед едикуле и правоугаоне плочице са рељефним приказом испод два спојена лука, познате из *Romulae* (4 ком.),¹⁰⁸ *Romula-Maluae*,¹⁰⁹ *Sucidave*,¹¹⁰ *Orlea*,¹¹¹ *Drobetae*¹¹² (Дакија) и *Oescusa* (3 ком.),¹¹³ *Novae*,¹¹⁴ *Gabarea*,¹¹⁵ *Rebra*¹¹⁶ (Доња Мезија) не јављају се у панонско-подунавској области. Ове плочице из Доње Мезије и Дакије имају рустичну представу и више подсећају на камене споменике овог култа, на основу којих су вероватно и рађене, будући да су камени споменици култа дунавских коњаника веома бројни у Дакији и Доњој Мезији. Ако се прихвати Тудорово мишљење да сви споменици култа дунавских коњаника воде порекло од камених споменика са једним јахачем који су најбројнији у Дакији где је, према томе, култ и настао,¹¹⁷ оловне плочице карактеристичне за Дакију и Доњу Мезију представљале би рану фазу у изради оловних плоча овог култа, обзиром да су рађене по узорку на оне од камена. У сваком случају ова група оловних плоча разликује се стилски и иконографски од оних нађених у области Паноније и српског Подунавља где се, са своје стране, уочава стилско јединство у налазима ових споменика.

¹⁰⁶ E. Ochsenchlager, *op. cit.*, 55, Pl. V, 9.

¹⁰⁷ За заступљеност по провинцијама свих типова оловних плочица, објављених до 1975. г. cf. D. Tudor, *CMRED*, II, 69.

¹⁰⁸ D. Tudor, *CMRED*, I, 19—21, Pl. XVI, XVII, XVIII, XIX.

¹⁰⁹ *Idem*, *CMRED*, II, 21, Pl. XI, 230.

¹¹⁰ *Idem*, *CMRED*, I, 24—25, Pl. XXII, 42.

¹¹¹ *Ibid.*, 25, Pl. XXII, 42.

¹¹² *Idem*, *CMRED*, II, 12—13, Pl. VIII, 206.

¹¹³ *Idem*, *CMRED*, I, 41—43, Pl. XXXVII, 72; XXXVIII, 73, 74.

¹¹⁴ *Ibid.*, 49—50, Pl. XLIII, 83.

¹¹⁵ *Ibid.*, 43—45, Pl. XXXIX, 75.

¹¹⁶ *Ibid.*, 48—49, Pl. XLII, 81.

¹¹⁷ *Idem*, *CMRED*, II, 84—98.

Хронолошко опредељивање оловних плочица култа дунавских коњаника отежано је чињеницом да на њима нема натписа који би евентуално омогућили да се утврди хронолошки однос појединих типова споменика. Међутим, како је култ дунавских коњаника синкретистички култ, логично је претпоставити да је највећи број ових споменика настао у III веку, у доба процвата оваквих култова. Овај закључак опште природе, заснован на културно-историјским кретањима, употпуњује и стилска анализа појединих типова оловних плочица. Најбројније плочице у панонској области, оне правоугаоног облика са рељефним приказом у четири зоне унутар едикуле, пружају и најпрецизније елементе за датовање јер је средишња женска фигура, богиња, детаљно приказана са фризуrom карактеристичном за царице из династије Севера (Јулија Домна, Јулија Меза, Јулија Мамеа).¹¹⁸ Овај тип плочица, израђиван највероватније у Сирмијуму, заступљен је са три варијанте, од којих су две, оне са глатким стубовима, нешто боље и прецизније израде од плочица на којима су стубови тордирани. Међутим, отворено је питање да ли су ове три варијанте израђиване истовремено унутар једне велике или неколико мањих радионица или су, пак, калупи сукцесивно замењивани у тренутку истрошености. Уколико и постоји хронолошка разлика међу плочицама овог типа, она је врло мала, па би плочице са глатким стубовима припадале првим деценијама, а оне са тордираним, средини III века. Правоугаоне плочице са рељефним приказом у кружном медаљону и кружне плочице рађене су нешто сумарније и стилизоване. Оне припадају фази која означава декаденцију у изради оловних икона и могу се датovati у другу половину III и у прве деценије IV века, што потврђује и стилски сродна правоугаона плоча са забатом и акротеријама, нађена у *Sucidavi* са новцем од Аурелијана до Константина Великог. Ова плочица је у Дакију доспела путем импорта из панонско-подунавске области где су овакве плоче израђиване вероватно крајем III и првих деценија IV века. Према томе, оловне плочице култа дунавских коњаника нађене у Панонији и српском Подунављу, настале у току једног века, од првих деценија III до почетка IV века, представљају јединствену групу налаза локалне производње, а нове оловне иконе које је Музеј Срема набавио потврђују да је Сирмијум у том раздобљу био центар производње једне групе ових споменика.

¹¹⁸ K. Wessel, *AA*, 61—62, 1946—47, 62—74, Fig. I—II.

Скраћенице у напоменама

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
A Ert	<i>Archaeologiai Ertesítő</i>
Arch Kőzl	<i>Archaeologiai Közlemények</i>
Bp Rég	<i>Budapest Régiségei</i>
CMRED	<i>Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuviorum</i> , Leiden, 1969—1976
Dolg Szeged	<i>Dolgozatok. Arbeiten des arch. Instituts der könig. ungarisch. Fr. — Josef Universität in Szeged (Ungarn)</i>
ED	<i>Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola romana di Roma</i>
OA	<i>Opuscula Archaeologica</i>
WHAD	<i>Vjesnik hrvatskog arheološkog društva</i>
WMBH	<i>Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina</i>
ЗНМ	<i>Зборник Народног музеја у Београду</i>

7. maj 1988.

UDK: 904—03 (497.113) "625" : 73.046.1

NOUVELLES ICÔNES DE PLOMB DES CAVALIERS DANUBIENS DE SIRMIMUM

IVANA POPOVIĆ, Musée National, Belgrade

Au cours des quinze dernières années, Le Musée de Srem à Sremska Mitrovica a enrichi sa collection avec douze exemplaires de plaques en plomb provenant de Sirmium ou de ses environs immédiats.¹ Ses plaques sont ornées de sujets appartenant à un culte mystique,² connu sous la dénomination de culte des cavaliers danubiens.³ Les monuments de ce type trouvés chez nous ont été à différentes reprises étudiés par les savants yougoslaves,⁴ tandis qu'un groupe de treize plaques de plomb de Sremska Mitrovica et de ses environs a été déjà publié, décrit en détail et classifié.⁵ Les nouvelles plaques de plomb acquises par le Musée de Srem, de même que celles trouvées lors des fouilles plus récentes menées à Sirmium,⁶ élargissent sensiblement le nombre de ces monuments provenant de la Basse Pannonie et renforcent la supposition déjà avancée⁷ que là, probablement à Sirmium même, existait un centre de culte avec des ateliers destinés à la confection de ces plaques. Une étude poussée de ces monuments, non seulement dans le cadre des classifications typologiques déjà existantes,⁸ mais aussi par voie d'une analyse stylistique et iconographique précise, permet de reconnaître tout une série d'exemplaires confectionnés indubitablement dans de mêmes moules. En observant la distribution géographique de ces trouvailles il devient évident que la plus grande concentration des plaques provenant d'un même moule se trouve en Pannonie Inférieure où, d'autre part, la présence de nombreux types différents et de leurs variantes peut être remarquée. Les plaques de Platičevo, provenant de la localité «Bokšina» (Fig. 1) et de Platičevo même (Fig. 2), appartiennent à deux variantes

d'un même type d'icônes rectangulaires à représentations en relief à l'intérieur de l'édicule. Ce type apparaît sous trois variantes et jusqu'à présent vingt-quatre exemplaires ont été enregistrés, tous trouvés non loin de Sremska Mitrovica. Elles sont identiques dans le cadre de leurs variantes et sortent tous d'un même moule. Cette conclusion permet de localiser le centre de production de ce type de plaque à Sirmium. Les plaques appartenant aux autres types (Fig. 3—11) et qui proviennent aussi des mêmes moules, se répartissent de façon égale tant dans les régions pannoniennes que dans le bassin danubien serbe, particulièrement dans les environs de Viminacium. Seulement la plaque d'Izvorac (Fig. 12) n'a pas pour l'instant de parallèles précises. En réalité, ces trouvailles d'icônes en Pannonie Inférieure et dans l'aire danubienne de la Mésie Supérieure, représentent un groupe commun aux deux. Les plaques étaient confectionnées soit à Sirmium, soit à Viminacium. Par ailleurs, il est tout à fait concevable que les artisans ou leurs ouvriers se déplaçaient d'une ville à l'autre, apportant avec eux les moules. D'autre part, les régions de Dacie et de Mésie Inférieure forment un territoire à part, avec des types particuliers de plaques en plomb qu'on ne rencontre pas en Pannonie Inférieure et dans le bassin danubien serbe. Les nouvelles plaques acquises par le Musée de Srem à Sremska Mitrovica confirment que tout au cours du IIIes. La Pannonie Inférieure était un important foyer et centre de diffusion du culte des cavaliers danubiens, tandis que certains types d'icônes en plomb peuvent être, selon toute vraisemblance, attribués aux ateliers de Sirmium.

О траси пута Sirmium-Fossis и Sirmium-Bononia

ПЕТАР МИЛОШЕВИЋ, Музеј Срема, Сремска Митровица

Проучавање античких путева стекло је одређену традицију у нашој стручној литератури, нарочито истраживање оних магистрала које су чиниле окосницу стратешких и привредних веза у римским балканским провинцијама. Међутим, око одређених праваца и спона тих главних путева постоје још одређени неспоразуми и различите интерпретације, што доводи до неуједначених приказивања њихових траса и у савременим археолошким радовима.

Двојност у картирању истих путних траса карактеристична је за путеве Sirmium — Bassianae, на деоници Sirmium — Fossis, као и за стратешки пут Сирмијум — Бононија, у означавању његове јужне деонице.

Пут према Басијани и Таурунуму испитиван је најдуже, а у новије време његова траса одређена је аутопсијом после опсежних рекогносцирања, што није био случај у ранијим временима кад су се трасе одређивале најчешће на кабинетски начин.

Пишући о археолошком истраживању Басијане, С. Љубић је 1883. г. у свој текст уврстио и једну карту са означеном деоницом пута Сирмијум — Басијана, преко успутне станице Фосис (сл. 1).¹ Mutatio Fossis познају само два извора: Itinerarium Hierosolymitanum и Ravennatis Anonymi cosmographia,² при чему та прва ставља девет миља источно од Сирмијума.³

На Љубићевој карти Фосис је лоциран у село Јарак на обали Саве, 13,8 km југоисточно од Сремске Митровице. Љубић је вероватно полазио од тога да име Јарак не може да буде ништа друго до превод назива Фосис, поготово што лежи на ушћу канала који је према предању прокопао император Марко Аурелије Проб

око 280 — 282. године.⁴ Тај канал и данас у Срему носи име Јарчина, што се готово савршено уклапало у претпоставку да су Fossis и Јарак-Јарчина једно.

Међутим, у новембру 1886. г., приликом копања канала на пољу „Цреповац“ источно од Сремске Митровице, пронађена су два миљоказа, један из доба Марка Аурелија, а други из времена Септимија Севера, са ознакама да су оба постављена три миље од Сирмијума.⁵ Миљокази су нађени близу четири километра северније од претпостављеног правца пута према Јарку као Фосису, што је изазвало прву сумњу у исправност тако замишљене трасе (сл. 2).

У непубликованом писму музејског повереника И. Јунга од 8. новембра 1886. г. изражена је неверица да је Фосис могао да лежи на месту данашњег Јарка, што је образложено подацима из аутопсије. Јунг је писао: „Чудно је што су та два нова миљоказа нађена лиево од цесте у Руму а не десно. Свакако је поред њих водила римска цеста; да је она ишла у Јарак, морала би десно поћи, јер неима смисла да у равници обилази. А било би у том случају до Fossis-а колико више него 9 римских миља... Ако пак узмемо, да је Fossis био у Шашинцих, онда би та цеста за чудо равно у Bassianis ишла, као што у равници и треба и може ићи.“⁶

С. Љубић је прихватио Јунгову сугестију да је римски пут највероватније пролазио кроз село Шашинце идући за Bassianae и истакао да је Фосис могао добити име по Јарчини која има ушће код села Јарка, али да није морао да лежи на каналу.⁷ Такође је сматрао да се Фосис мора тражити нешто даље од Шашинаца.

⁴ SHA, Probus 18; Aur. Victor, De caes. XXXVII 5.

⁵ S. Ljubić, Dva nova miljokaza iz okolice Sirmiuma, Viestnik HAD, Zagreb 1887, 14—19.

⁶ Писмо се налази у архиву Археолошког музеја у Загребу.

⁷ Viestnik HAD, 1887, 17—18.

¹ S. Ljubić, Arkeologička izkapanja — Bassianis, Viestnik HAD, Zagreb 1883, 33.

² Itinerarium Hierosolymitanum, Ed. Parthey 1907; Ravennatis Anonymi Cosmographia, Ed. Schneitz, Leipzig 1940.

³ It. Hierosolymitanum, 563, 10.

Сл. 1. — Карта С. Љубића из 1883. год. — Fig. 1. — La carte de S. Ljubić de 1883.

„Забране“ и тече даље на исток шашиначким пољем.⁸

Љубићеви и Јунгови подаци — ови последњи из аутопсије — нису били довољно запажени, јер је магична реч Fossis и даље вукла према Јарку. У томе треба изузети Х. Киперта који је у свом делу *Formae Orbis Antiqui* исправно приказао правац пута преко Шашинаца.⁹ Исти правац дао је и један истраживач-аматер у публикацији о римским путевима на Балкану,¹⁰ не обазирјући се на К. Patscha и његов погрешан податак у *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*.¹¹

Међутим, К. Miller је у свом итинереру опет померно деоницу пута од Сирмијума према југу и Сави, заустављајући се у Јарку, чиме је продужио пут за једну миљу даље од податка у Хијеросолимитанском итинереру.¹² Пресудна је ипак била карта А. Графа са мрежом

Сл. 2. — Карта простора између Сремске Митровице, Јарка и Шашинаца, са означеним местом налаза миљоказа. — Fig. 2. — La carte de l'espace entre Sremska Mitrovica, Jarak et Sasinci avec la marque du site où la borne a été trouvée.

Јунг је још једном писао о истом питању и потврдио да се пут према Фосису пружа у правој линији од Сремске Митровице према Шашинацама; он је установио његову трасу почевши од тзв. Римског гробља у Сирмијуму, где римски пут сече савремени за Јарак и наставља се пољима Цреповац, Метеризе и Шливице, а затим сече још два пољска пута преко потеса

⁸ Писмо И. Јунга бр. 33 од 8. и 25. октобра 1889.

⁹ H. Kiepert, *Formae Orbis Antiqui*, Berolini 1894, *Illyricum et Thracia*, T. XVII.

¹⁰ A. Mollinary, *Die Römerstrassen in der europäischen Türkei*, Zagreb 1914, Blatt 6.

¹¹ Pauly-Wissowa, RE VII, 1910, 74.

¹² K. Miller, *Itineraria Romana, Römische Reise- wege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt*, Stuttgart 1916.

римских путева у Панонији, на којој пут Sirmium — Bassianae — Таугунум води опет преко Јарка.¹³ Његову карту прихватили су касније сви археолози и користе је такву до данас. Тако је поступљено на Шмитовој Археолошкој карти Војводине,¹⁴ у раду Ј. Клеменца о Лимесу у Доњој Панонији,¹⁵ у Археолошким налазиштима Србије, где стоји податак: „Јарак, вероватно римски Fossae између Bassianae и Sirmium-a. Овде се, изгледа, налазила римска мутација.“¹⁶ Донеке слично поступила је и М. Мирковић у свом запаженом раду о историји Сирмијума, наводећи да је у Јарку откривен натпис градског управника колоније, свакако колоније Сирмијума.¹⁷ У једној фусноти (бр. 117) аутор ипак истиче да је пут откривен нешто северније од Јарка.¹⁸

Јарак је означен као Fossae, односно као mutatio Fossis и у делу А. Мајера,¹⁹ а у нашој новој археолошкој литератури узима се карта путева А. Графа као једино меродавна, иако на њој постоји још једна грешка, како ће се касније видети. Пут за Bassianae преко Јарка дат је у књигама О. Брукнер,²⁰ В. Даутове-Рушевљан,²¹ и В. Шарановић-Светек.²²

Све је то утолико чудније што је последње стручно рекогносцирање изведено још 1969. године, кад је још једном потврђена прецизна траса римског пута. Излазећи из Сремске Митровице у индустријском реону Млекаре, пут се наставља кроз потес Цреповац и кроз „Баре“ у шашиначком атару, где је изоран и један фрагмент миљоказа,²³ затим сече село Шашинце пролазећи кроз баште и окупнице у Савској улици.²⁴ (сл. 3). На тај начин потпуно је деман-

товано схватање да су Фосис и Јарак једно исто, а по мишљењу Д. Поповића Фосис се мора тражити у шашиначком атару, на локалитету „Драјшпиц“ и „Кудошким ливадама“, удаљеним од Сремске Митровице 13,5 km.²⁵

Најзад, у 1981. години Покрајински завод за заштиту споменика културе у сарадњи са Музејом Срема вршио је сондажна истраживања на V деоници аутопута Београд — Загреб, кад је откривена траса римског пута око 800 m од румске раскрснице. Пут се пружао у равној линији према Шашинцима и настављао у правцу Добринаца.²⁶

По мањим комадићима камена и крупнијег шљунка траса пута била је уочљива и на површини, а сондирањем је потврђена његова компактнија подлога од камена и фрагмената опека. На појединим фрагментима уочени су трагови механичког трења од точкова кола,²⁷ а ширина пута износила је до 7,50 m.²⁸

У Шашинцима су откривени бројни антички налази,²⁹ што је у потпуном сагласју са стварном трасом римског пута, потврђеног на овом месту и рекогносцирањем и сондажним истраживањем.

У селу Лаћарку поред Сремске Митровице откривен је 1871. г. фрагментовани миљоказ, подигнут између 229—230. г., за време М. Аурелија Севера Александра, са текстом који се завршавао:

„... ab Aquin/co/ m(ilia) p(assum) CCX/X/ /V.“³⁰

Данас се миљоказ налази у лапидаријуму Музеја Срема, инв. бр. А/421 (сл. 4).

Из Сирмијума до Аквинкума могло се стићи на два начина: путем преко Цибала, Мурсе, Лугна, Интерцисе и Горсиума, или коришћењем пута Сирмијум — Бононија, одакле је стајао на располагању војнички пут уз Дунав, ко-

¹³ A. Graf, *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien*, Diss. Pann., ser. I, fasc. 5, Budapest 1936, 57.

¹⁴ Војводина I, Нови Сад 1939, 80 (карта R. Schmidt-a).

¹⁵ J. Klemenc, *Limes u. Donjoj Panoniji*, Limes u. Jugoslaviji I, Beograd, 1961, Pl. 1.

¹⁶ М. и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951, 227.

¹⁷ M. Mirković, *Sirmium — its History from the 1 Century A. D. to 582 A. D.*, Sirmium I, Beograd 1971, 21.

¹⁸ *Ibid.*, 22.

¹⁹ A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, Band I, Schriften der Balkankommision, linguistische Abteilung XV, Wien 1957, 146.

²⁰ O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Beograd 1981, карта 1.

²¹ В. Даутова Рушевљан, *Римска камена пластика у југословенском делу провинције Доње Паноније*, Нови Сад 1983, карта 1.

²² V. Saranović-Svetek, *Antičko staklo u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad 1986, карта 1.

²³ D. Popović, *Glavna antička komunikacija u Sremu u svetlu arheoloških istraživanja*, *Putevi i komunikacije u antici*, Materijali XVII, Peć 1978, 102.

²⁴ *Ibid.*, 103.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ Arheološki pregled 23, Beograd 1982, 96 (O. Brukner).

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Ibid.*

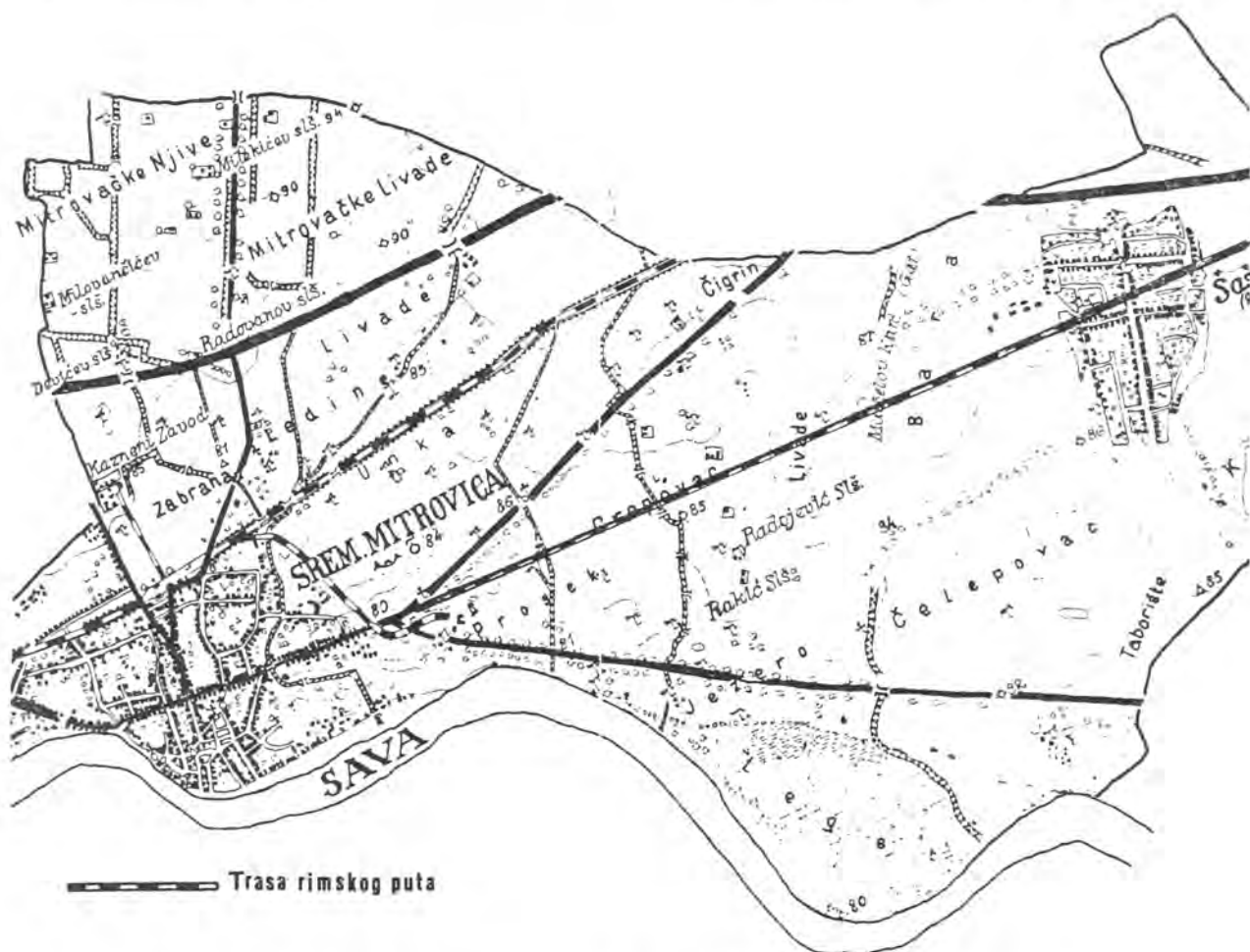
²⁹ М. и Д. Гарашанин, *op. cit.*, 231; J. Brunšmid, *Vjesnik HAD* n. s. I, Zagreb 1895, 167; *Vjesnik HAD* n. s. IV, Zagreb 1899/1900, 198; Arheološki pregled 21, Beograd 1980, 106—109 (O. Brukner); Arheološki pregled 23, Beograd 1982, 93—95 (O. Brukner); Arheološki pregled 24, Beograd 1985, 99 (O. Brukner).

³⁰ *CIL* III 10652 (=6466); M. Mirković, *op. cit.*, 86, № 94.

ришћен за постизање брзих веза између појединих гарнизона на лимесу, познат иначе још од краја I века н. е.³¹

Негде на траси пута Сирмијум — Бононија нађен је један миљоказ са означеним миљама до Аквинкума,³² а од њега је остао само препис који је начинио Ф. Марсили.³³

Одмах треба рећи да је ономе ко је поставио миљоказ три миље западно од Сирмијума (Лаћарак) био ближи пут до Аквинкума преко Мурсе него преко Бононије. Пратећи трасу пута преко Цибала и Мурсе добија се апсолутно тачан број миља као и на споменику (225 миља=323 km). Тим правцем је у пролеће 202. го-

Сл. 3. — Траса пута Sirmium—Fossis. — Fig. 3. — Le tracé de la route Sirmium—Fossis.

Постојање два миљоказа у околини Сирмијума са поменом Аквинкума створило је одређене неспоразуме, присутне и у савременој археолошкој литератури.

³¹ CIL III 3700.

³² CIL III 10651 (=3703); M. Mirković, *op. cit.*, 87, № 96.

³³ L. F. Marsigli, *Danubius pannonico-mysicus observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus*, Hagae 1726, II, Tab. 41,2.

дине прошао и Септимије Север обилазећи панонске гарнизоне на лимесу.³⁴

Рекогносцирањем је установљено да пут Сирмијум — Цибале сече јужну периферију Лаћарка, пролазећи кроз Церску и Жељезничку улицу.³⁵ Пут је у науци јасно реконструисан и његова траса у читавој дужини није спорна.

³⁴ J. Fitz, *Septimius Severus in Pannonien im Jahre 202*, Acta Archaeologica A. S., Budapest 1959, 247—257.

³⁵ D. Popović, *op. cit.*, 102.

Неспоразум је настао тек кад је лаћарачки миљоказ неоправдано почео да се повезује са путем Сирмијум — Бононија, што је довело до

Сл. 4. — Миљоказ из Лаћарка са означеним миљама до Аквјнкума. — Fig. 4. — La borne de Lačarak avec les milles jusqu'a Aquincum marquées.

погрешног картирања његове трасе од стране К. Милера и А. Графа, што се некритички провлачи и у савременој литератури. Тај пут, уместо да има полазиште из Сирмијума и да се у

релативно правој линији наставља према Дунаву, удртаван је са великим искривљењем према западу, спајајући се са правцем Сирмијум — Цибале на пола пута између Сремске Митровице и села Кузмина³⁶ (сл. 5).

Сл. 5. — Графова карта путева Sirmium—Fossis и Sirmium—Bononia. — Fig. 5. — La carte de Graf des voies Sirmium—Fossis et Sirmium—Bononia.

Одређено оправдање за такав поступак могло би се наћи у чињеници да пут Сирмијум — Бононија није био познат из аутопсије, путем рекогносцирања и сондажног истраживања, па се лаћарачки миљоказ узимао као једини одређени оријентир.

Такође је чињеница да ни римски итинерери нигде не наводе ту иначе важну стратешку комуникацију, која је на најбржи начин повезивала Саву и Дунав. Она је била позната једино из дела Амијана Марцелина, у описима Јулијановог доласка из Бононије у Сирмијум и Грацијанове дунавске експедиције:

„...cum venisset (Iulianum) Bononiam a Sirmio miliario nono disparatem et decimo.”³⁷

„Ipse (Gratianus) cum expeditione militum manu permeato Danubio, delatus Bononiam, Sirmium introiit.”³⁸

По Амијану Марцелину раздаљина између Сирмијума и Бононије на Дунаву износила је 19 миља, а како од Сремске Митровице до Бановштара (Бононије) има 27 km, траса античког пута готово и није излазила из идеалног правца равне линије. Треба истаћи да је још 1904. г. тај пут делимично рекогносцирао И. Јунг и

³⁶ A. Graf, *op. cit.*, 57.

³⁷ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*, XXI 9,6.

³⁸ *Ibid.*, XXXI 11, 6.

венца Фрушке горе и долине потока Алмаша стизао до Баноштора (Бононије).

Сондажно истраживање извршено је на два места: код локалитета „Калуђерске воденице“ северно од Сремске Митровице и на локалитету „Бадњача“ испод Манђелоса. На дубини 0,30 m испод хумусног слоја откривена је подлога пута, састављена од фрагментованих опека, невезаног камена и облутака, карактеристичних за римске путеве. Пут је могао да има

ширину до 4,50 m и понегде је очуван и у два слоја камена.

На локалитету „Бадњачи“ потврђено је да се и на том делу пут налазио непосредно уз конструкцију акведукта, односно са западне стране конструкције⁴⁶ (сл. 4).

Приложена карта са правцима оба пута треба да уклони раније неспоразуме и да се користи као једино исправна и научно доказана (сл. 7).

3. март 1988.

UDK: 711.7.032 (497.113)

SUR LE TRACE DE LA ROUTE SIRMIIUM — FOSSIS ET SIRMIIUM BONONIA

PETAR MILOŠEVIĆ, Musée de Srem, Sremska Mitrovica

L'étude des routes romaines a une assez longue tradition dans la littérature spécialisée yougoslave et pourtant des malentendus existent toujours sur certaines directions, ce qui résulte en des présentations inégales de leurs tracés. La dualité des tracés des mêmes routes est caractéristique quant à la route Sirmium — Bassianae, dans sa partie Sirmium — Fossis et à la route stratégique Sirmium — Bononia dans sa partie sud.

Dès 1883 M. S. Ljubić a situé Fossis au village de Jarak, à 13,8 kms. au sud-est de Sremska Mitrovica, partant du point de vue que Jarak ne peut être rien d'autre que la traduction du mot latin Fossis, d'autant plus qu'il est situé sur le canal Jarčina, creusé par l'empereur M. Aurèle Probe.

Un peu plus tard dans le pré «Crepovac» à l'est de Sremska Mitrovica, deux bornes à milles des époques différentes ont été découvertes et elles ne se trouvaient pas en direction de Jarak, prétendu Fossis, ce qui a provoqué les premiers doutes quant à l'exactitude de la situation de Fossis donnée précédemment. A la fin du siècle dernier et au début de notre siècle, le représentant du Musée National de Zagreb, Ignat Jung, instituteur à Mitrovica, a fait la reconnaissance de la voie romaine et il a établi que son tracé n'est pas en direction de Jarak, mais vers le premier village à l'est de Sremska Mitrovica, Šašinci. Jung en a écrit plusieurs fois à Zagreb et S. Ljubić a admis son interprétation.

Les informations de Ljubić et de Jung — ceux derniers de l'autopsie — n'ont pas fait objet d'une attention suffisante, car le mot magique Fossis orientait vers Jarak. Il a attiré K. Miller et A. Graf, leurs cartes sont utilisées aujourd'hui encore en archéologie yougoslave. L'utilisation des cartes inexactes est d'autant plus étrange que les reconnaissances expertes ont dès 1969 confirmé l'exactitude du point de vue de M. Jung qu'il faut chercher Fossis à Šašinci et non à Jarak, le rapport en a été donné dans la littérature archéologique (*Materijali XVII*, Peć

1978). En 1981 la voie a été archéologiquement fouillée (*Arheološki pregled* 23, 1982) mais on continue à rattacher par erreur Jarak à Fossis, ce qui déforme la voie romaine dans la plaine d'une manière artificielle.

Un autre malentendu concerne le tracé de la voie Sirmium — Bononia. A la fin du siècle dernier au village de Lačarak, à l'ouest de Sremska Mitrovica, une borne à milles a été trouvée, elle indique les milles jusqu'à Aquincum. De Sirmium à Aquincum on pouvait aller de deux manières: par Cibale, Mursa, Intercissa et Gorsium, ou bien par la voie Sirmium — Bononia, et à partir de là, la voie militaire longeait le Danube. Celui qui a posé la borne à l'ouest de Sirmium (Lačarak) avait un chemin plus court jusqu'à Aquincum par Mursa que par Bononia. L'erreur s'est produite au moment où K. Miller et A. Graf ont commencé à rattacher sans justification la borne de Lačarak à la voie Sirmium — Bononia, ce qui a résulté en un tracé injuste inscrit dans les cartes. Cette route, au lieu de prendre le départ à Sirmium et de continuer en ligne relativement directe vers le Danube, est inscrite avec une grande courbe à l'ouest et ceci continue à se manifester dans la littérature contemporaine aussi.

Les itinéraires romains ne citent pas cette communication stratégique importante, qui était le lien le plus court entre le Danube et la Sava, elle n'est donc connue que des œuvres de A. Marcellinus, qui indique la distance entre Sirmium et Bononia, soit 19 milles. La distance entre Sremska Mitrovica et Banoštar (Bononia) est de 27 kms. ce qui signifie que le tracé de la voie antique ne quittait pas la direction idéale de la ligne droite. La route a été reconnue dès 1904 par M. I. Jung, les sondages ont été faits en 1969 et il a été établi alors qu'elle partait de la porte nord de Sirmium en suivant l'aqueduc.

La carte avec les tracés exacts des deux routes est donnée en annexe afin de résoudre les malentendus précédents.

⁴⁶ *Arheološki pregled* 11, Beograd 1970, 200 (P. Milošević).

Град Браничево у средњем веку

МАРКО ПОПОВИЋ — ВУЈАДИН ИВАНИШЕВИЋ, Археолошки институт, Београд

Браничевска област са истоименим градом, као једно од најзначајнијих подручја српских земаља у средњем веку, одавно привлачи пажњу научне јавности. Исходи досадашњих проучавања показују да је главна пажња истраживача била усмерена ка анализи сачуваних историјских извора, уз покушаје да се осветли настанак и даља судбина епископије Браничева, као и улога истоименог града, посебно у раздобљу византијске власти током XI и XII века. Теренска археолошка истраживања све до недавно вршена су у веома малом обиму, најчешће уз откривања остатака из доба антике, који су увек били у жижи интересовања. Стога је анализа изворних података о овом значајном средњовековном граду на Дунаву била знатно отежана. Тек у новије време, у оквиру заштитних археолошких интервенција које су биле условљене просецањем новог корита Млаве, изградњом комплекса термоелектране Дрмно, и потребом заштите приобаља Дунава од високих вода Бердапског језера, у знатном обиму истраживани су и остаци средњовековног Браничева. Међутим, систематски приступ археолошким истраживањима ширег комплекса овога града, посебно његовог утврђења тек предстоји, што ће сигурно допринети разјашњавању читавог низа проблема који су за сада отворени. Овај рад има стога за циљ да уз преглед сачуваних историјских извора и обраду резултата досадашњих археолошких ископавања пружи синтезу наших тренутних сазнања о Браничевском граду. О проблемима везаним за историју епископије Браничева овом приликом неће бити речи пошто ови захтевају посебна разматрања.

* Археолошке налазе приказане у овом раду нацртао је и обрадио за штампу Небојша Степановић, стручни сарадник Археолошког института.

Les dessins du matériel archéologique traité dans cette étude et leur présentation sont dûs à Nebojša Stepanović, collaborateur technique de l'Institut Archéologique.

Већ први истраживачи са правом су закључили да средњовековни град Браничево треба тражити на простору античког Виминацијума у ширем смислу, или тачније речено на брегу крај леве обале Млаве.¹ На овакву могућност указивала је велика густина средњовековних налаза и налазишта у околини, а то су потврдили и новији резултати археолошких истраживања. Са друге стране рекогносцирања која су вршена на другим могућим локацијама овог значајног града, око данашњег села Браничева у источном делу Стига, или јужније ка горњем току Млаве, нису дала у том смислу позитивне резултате.

У историјским изворима XI—XII века Браничево се помиње чешће од других градова на подручју српских земаља. Углавном то су веома кратке вести које сведоче о постојању утврђења и збивањима која су се ту дешавала, али без описа његовог изгледа или положаја. Сачувани извори не пружају ни поуздане податке који би могли да укажу на време настанка града и осветле најстарије раздобље његове историје. Оснивање епископије, односно обнова некадашњег црквеног средишта римске Горње Мезије у другој половини IX века, и касније вести о њој, само су посредно сведочанство о овом граду.

Положај Браничева на Дунаву као вековној граници Царства и његова улога у немирним временима XII века доста често су привлачили пажњу савременика. Византијски историчари Јован Кинам и Никита Хонијат више пута помињу Браничевски град, описујући византијско-угарски сукоб крајем треће деценије XII века и касније догађаје. Њихове вести, које се често међусобно допуњују, нису увек подударне са описима токова овог рата. Међутим, за

¹ М. Васић, *Старосрпска налазишта у Србији*, VI Костолац, Старица н. р. I, 1906, 56—66; В. Поповић, *Увод у топографију Виминацијума*, Старица XVIII, 1967.

Браничево то су драгоцене сведочанства којима се, уз критичку анализу, може прићи са поверењем.

Према сведочењу Кинама у првом нападу на границе Царства, 1127. године, Маџари су успели да освоје Београд, чији су бедеми тада били разорени а камен пренет у Земун и Браничево, које је том приликом такође било рушено.² Хонијатова вест о истом догађају, где се помиње рушење Браничева и пренос камена за изградњу утврђења у Земуну,³ не би се у целини могла прихватити. Очигледно је у питању грешка јер се ова вест односи на Београд, али то не би требало да доведе у питање могућност да је истом приликом страдало и утврђење у Браничеву.⁴ Занимљиво је да Хонијат у свом делу као формални повод за овај рат наводи разбојнички напад становника Браничева на угарске трговце.⁵

У наставку ратовања, вероватно следеће године, пошто је победио Угре и заузео тврђаву Храм, цар Јован II Комнин се са војском повукао на десну обалу Дунава према Браничеву. Град је том приликом био осигуран, вероватно обновљен, и снабдевен војном посадом. За градског заповедника био је постављен извесни Куртикије. О даљем току догађаја Кинам је забележио следеће:

„Не много доцније Хуни опседнувши Браничево освојише га и у њему неке Ромеје побише а друге заробише; а беху који и бекством себи спас прибавише. Расрђен због тога цар Куртикија оптужи за злочин издаје и нареди да се многим батинама по леђима изудара, иако он, кажу, зидове није напустио пре него што су непријатељи свом војском почели у град да упадају и ватром куће спаљују.“⁶

Следеће године цар Јован II поново је кренуо ка Браничеву. Услед великих оштећења на бедемима утврђења, до којих је дошло у току предходних угарских напада, Цар је изгледа одмах по доласку доста журно приступио утврђивању града. Посао се очигледно одужио и није био завршен у тренутку повлачења византијске војске. Кинам изричито тврди да је пре повлачења град био утврђен према могућностима, од-

носно сигурно не у целини, како је првобитно било замишљено.⁷

Убрзо након ових догађаја дошло је до склапања мира, о чему нас византијски историчари подробније не обавештавају. Међутим, у Бечкој илустрованој хроници остало је забележено да су мировни преговори одржани на граници, односно на једној дунавској ади код Браничева.⁸

У вестима византијских историчара Браничево се поново помиње тек две деценије касније, у вези са походом цара Манојла I Комнина против Угарске 1151. године. После успешних операција у Срему византијска војска се повукла према Браничеву и ту се улогорила, очекујући управо на том правцу угарски противнапад до кога изгледа није дошло. За то време, како бележи Кинам, цар је утврђивао придунавске градове, „колико је то било могућно“.⁹ Осим Београда где је управо тада започета изградња новог византијског кастела, Кинам је, без сумње имао у виду и Браничево.

Нови сукоб на северној граници Царства, проузрокован издајством дукса Ниша и Браничева Андроника Комнина, иначе царевог рођака, започео је три године касније нападом угарског краља на Браничево. У помоћ опседнутом граду одмах је кренуо цар Манојло, али за прикупљање војске било је потребно извесно време. Као охрабрење браниоцима упућена је вест да помоћ ускоро стиже, о чему је Кинам забележио следеће:

„Да би Браничевци чували као и до тада за њега град, написа писмо у коме је јављао да ће одмах стићи и даде га неком војнику наредивши да га закачи за стрелу и убаци у град. Овај, дакле, поступи према наређењу. Међутим, одлетевши даље него што је требало, стрела паде у руке Хунима. Одмах их обузе пометња па опсадне машине и оно што су припремили за борбу на зидинама ватром спалише и кренуше према скели на Истру. Али када видеше да се река излила, јер су кише пљуштале са неба, кренуше према граду Београду“.¹⁰

После успешно одбијеног напада и склапања мира цар се, како казује Хонијат, „средивши стање око Браничева и Београда“ вратио у престоницу.¹¹ Вероватно је да су у питању опет били фортификациони радови.

² *I. Cinn.* 12—13.

³ *Chronicon pictum Vindobonense*, ed. M. Florianus, *Historiae Hungaricae Fontes domestici II*, *Quinque Ecclesiis* 1883, 211.

⁴ *I. Cinn.* 118.

⁵ *I. Cinn.* 130—131.

⁶ *N. Chon. Historia*, 134; Византијски извори IV, 130.

⁷ *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Manuele Comnenis gestarum*, rec. A. Meineke, *Bonnæ* 1836, 10; Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 7—8.

⁸ *Nicitaë Choniatae Historia*, rec. I. Bekker, *Bonnæ* 1835, 24; Византијски извори IV, 117.

⁹ Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 1967, 44—45; М. Поповић, *Београдска тврђава*, 1982, 47—48.

¹⁰ *N. Chon. Historia*, 24—25; Византијски извори IV, 117—118.

¹¹ *I. Cinn.* 11—12; Византијски извори IV, 14.

На обнови града радило се и 1165. године, после успешно окончаних борби око Земунa. Поред радова на Браничеву утврђиван је Београд, а и Ниш је добио нове бедеме.¹² Поновне борбе између Византије и Угарске 1182—1183. године вођене су око Београда и Браничева, главних тврђава на дунавској граници Царства. Из Хонијатовог излагања види се да је том приликом околина Браничева била опустошена, али је град изгледа успео да се одржи.¹³

Поред поменутих византијских историчара, понеку вест о Браничевском граду забележили су током XI и XII века и европски путници, ходочасници или учесници крсташких похода. Тако се помиње да је саски војвода Хенрик Лав, 1072. године, стигао Дунавом до Браничева „града грчког краља“, да би одатле копном наставио пут ка Светој земљи.¹⁴ Истим путем прошли су и учесници II крсташког рата 1147 године. Прво су у великом броју наишли крсташки немачког краља Конрада III, који су своје бродове оставили у Браничеву. За њима је стигла и војска краља Луја VII. Хроничар овога похода, Odo de Diogilo, помиње Браничево као „civitas paupercula“.¹⁵ Занимљиво је и његово запажање да су крсташки приликом боравка у Браничеву имали велике губитке при промени новца. Четири деценије касније, 1189. године, до Браничева је стигла крсташка војска коју је предводио цар Фридрих III Барбароса. Ту их је дочекао византијски заповедник града. Крсташки су се били улогорили на пољу испред Браничева, одакле су после седам дана кренули према Нишу.¹⁶

Крајем XII века завршило се једно од најзначајнијих раздобља у историји Браничевског града. После слома византијске власти, током првих деценија XIII века, за власт у овом крају боре се Мађари са обновљеном бугарском државом. Из тог раздобља а и каснијих, сачувало се веома мало изворних података. У једној повељи Асена II Дубровчанима помиње се 1230. године поред Београда и Браничево, као град у бугарском поседу.¹⁷ Две године касније у гра-

ду је већ била успостављена угарска власт, да би крајем XIII века браничевска област коначно ушла у састав српске државе.¹⁸ У борбама које су том приликом вођене против одметнуте властеле Дрмана и Куделина, чије се упориште налазило у „држави земље Браничевске у месту званом Ждрело“ драгоцене податке забележио је архиепископ Данило II.¹⁹ Међутим, ту се нигде изричито не помиње град Браничево. Ни у изворима који говоре о догађајима у Браничеву током XIV века, нема вести о самом граду. Сачувани подаци односе се изгледа само на истоимену област. То су сведочанства о победи кнеза Лазара над Растислалћима, ратовањима краља Жигмунда и друге. Усамљено звучи вест да је крајем четврте деценије XV века деспот Бурђа Бранковић био присиљен да Мурату II преда „свој веома богати град, звани Браничево“.²⁰ То је уједно и последњи изричити помен овога града.

Први интерес за проучавање споменичког наслеђа крај ушћа Млаве у Дунав показао је у првим деценијама XVIII века гроф Марсили, препознајући ту остатке Виминацијума, некадашњег главног града римске провинције Горње Мезије. Уз описе, сачуван је и један његов план који је за наша разматрања од посебног значаја (сл. 1), обзиром да је рађен у време када су остаци утврђења и других грађевина били знатно боље очувани.²¹ Ту су поред остатака римског Виминацијума на десној обали Млаве, изнад супротне обале ове реке, запажа правилно четвртасто утврђење са кружним кулама на угловима. Уз његову јужну страну, одвојено ровом, приказано је друго утврђење неправилне основе. Оба утврђења означена су натписом BRENINSHOVATZ, што је очигледно искривљена варијанта од „Браничевац“. И поред чињенице да овај план у многим појединостима није тачан, посебно у пропорцијским односима, он ипак тачно одсликава основни положај римског и рановизантијског Виминацијума, као и

¹⁸ М. Динић, *Браничево у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 95.

¹⁹ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, ед. Б. Даничић, Загреб 1866, 114—116; превод: Л. Мирковић, Српска књижевна задруга 1935, 86—88.

²⁰ J. Gelcich — L. Thalóczy, *Raguza és a Magyarországi ősszeköltéseinek oklevéltára*, Budapest 1887, 405.

²¹ План-аутографија чува се у Универзитетској библиотеци у Болоњи, MS sig. 1044. Објављен је у: A. F. Marsigli, *Danubius Pannonico-Mysicus II*, Hagae-Amsterdami 1726, Sectio 9, tab. 14—15, fig XIII, али са извршеном инверзијом натписа који означавају утврђења са леве и десне обале Млаве. Види: М. Поповић, *Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму*, Старинар XXXVIII, Београд 1988., 32, нап. 126—127.

¹² N. Chon. *Historia*, 178; Византијски извори IV, 137.

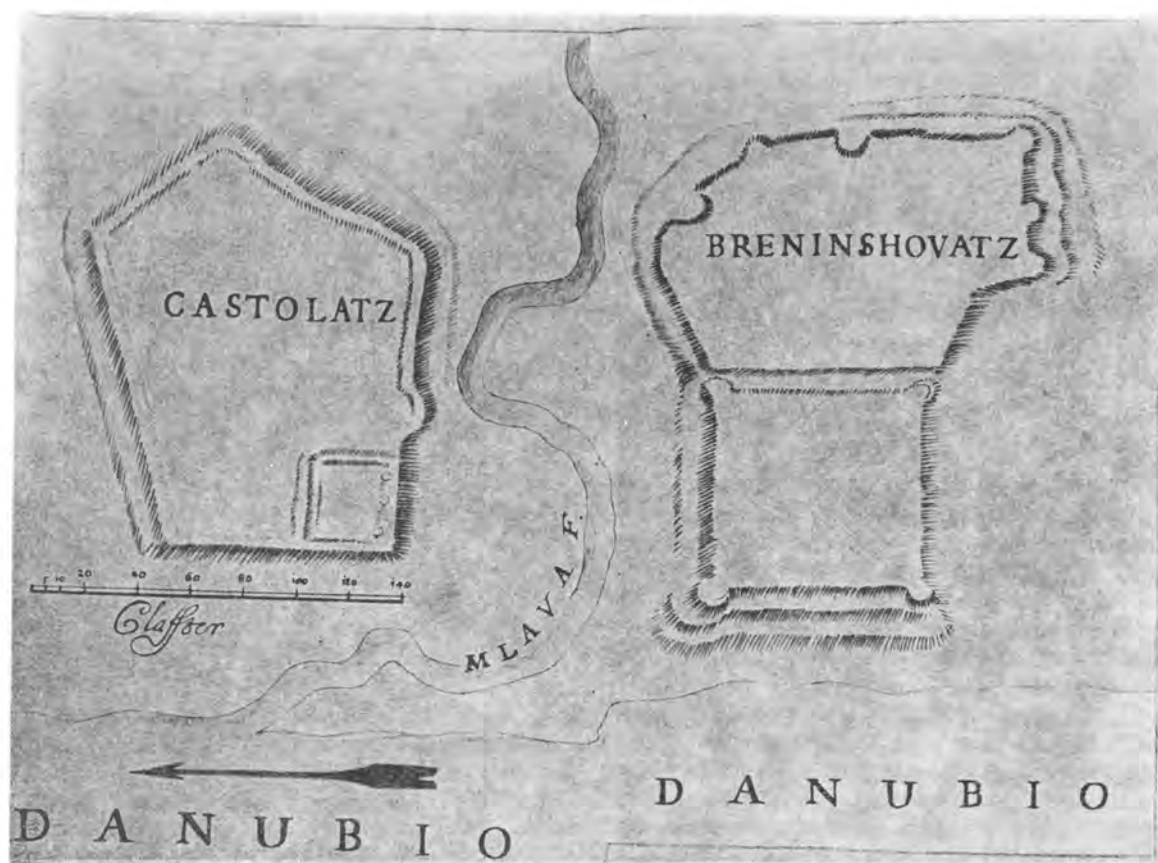
¹³ N. Chon. *Historia*, 347; Византијски извори IV, 151.

¹⁴ P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku za srednjega veka*, Rad JAZU 42, 1878, 112—114.

¹⁵ Odo de Diogilo, *De Ludovici VII Francorum regis cognomento junioris Profectione in Orientem*, ed. Migne P. L. 185, col 1213.

¹⁶ Ansbert, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, ed. A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaisar Friderichs I*, Berlin 1928, MGH SS, V, 26.

¹⁷ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/2*, Београд — Ср. Карловици 1924, 205.

Сл. 1. — План Виминацијума — Браничева, трећа деценија XVIII века, аутографија Ф. Л. Марсиљија.
— Fig. 1. — Plan de Viminacium — Braničevo, troisième décennie du XVIIIes. Autographe de F. L. Marsili.

утврђења средњовековног града, а пружа и неке податке о бедемима који су данас ишчезли. Од посебног значаја забележено име утврђења изнад леве обале Млаве, као сведочанство да је још почетком XIII века био сачуван топоним који је подсећао на некадашњи средњовековни град.

Марсиљијев план представљао је полазиште за касније истраживаче, који су разматрали питања у вези са топографијом Виминацијума.²² Проучавања ширег комплекса овог значајног налазишта, започета крајем XIX века а нарочито интензивна у току протекле деценије, још увек су у току. За разлику од античког наслеђа коме се посвећивала главна пажња, а које је и сада основни циљ истраживања, остаци средњовековног Браничевског града били су на маргинама научног интересовања. Прва сондажна испитивања остатака утврђења изнад леве обале Млаве, на локалитету Мали град, вршио је почетком овога века М. Васић.²³ На истом ло-

калитету мања ископавања вршена су и 1975. године²⁴. Суседни, локалитет Велики град, прелиминарно је истраживан 1983. и 1984. године.²⁵ Било је отворено више топографских сонди ради откривања траса бедема, у оквиру покушаја да се разјасни облик основе овога дела утврђења. Значајнија истраживања нешто већег обима вршена су на периферном делу браничевског комплекса, на локалитетима Рудине и Светиња, у оквиру заштитних интервенција.

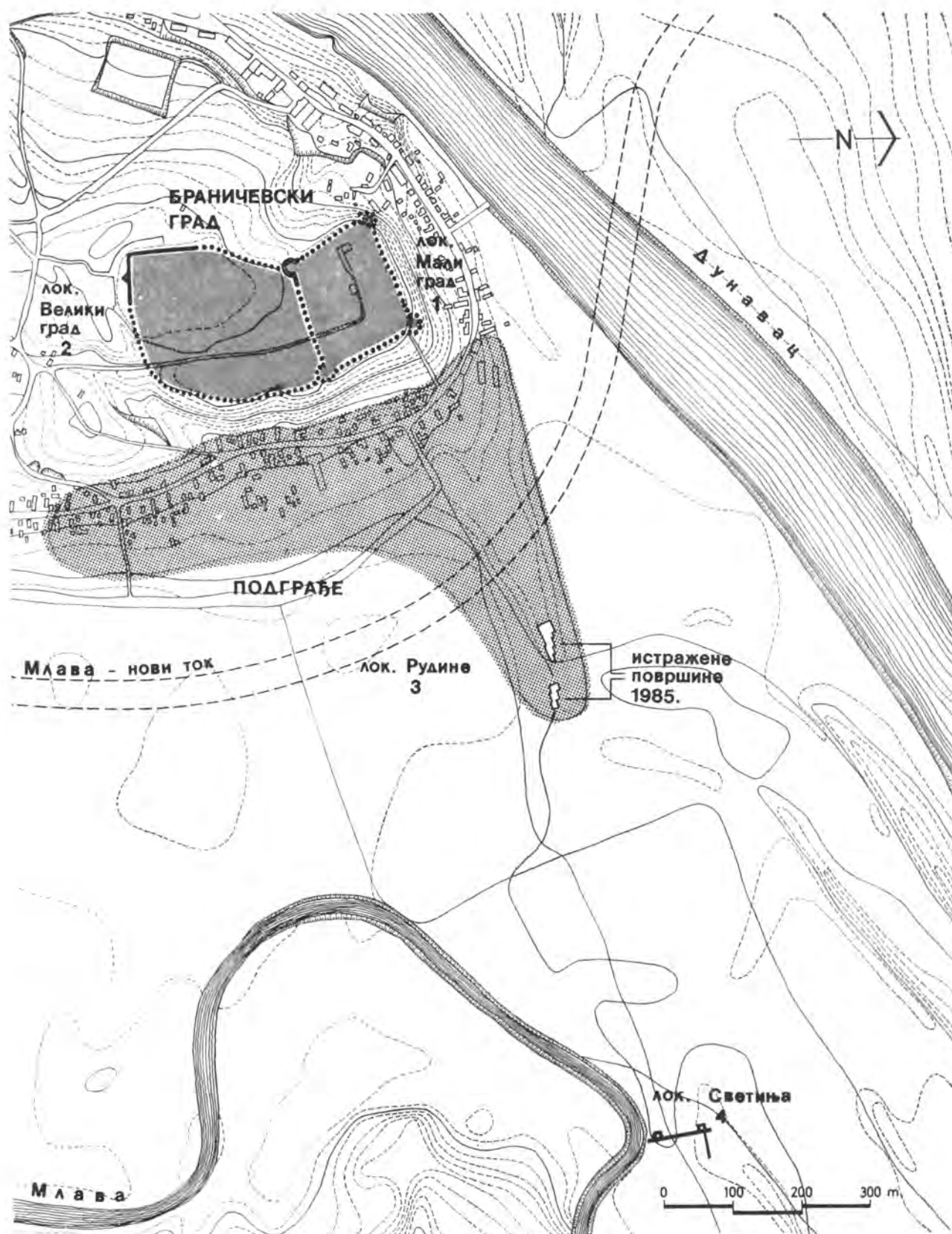
На основу резултата свих досадашњих проучавања, и поред њихове фрагментарности која указује на потребу даљих систематских истраживања, добијена је ипак основна топографска слика средњовековних локалитета у комплексу

²⁴ На лок. Мали град, 1975 године, била је отворена једна сонда димензија 15×4 m, подељена на три блока. Резултати ових истраживања нису објављени. Љубазношћу руководиоца радова др. В. Поповића, омогућен нам је увид у документацију и налазе.

²⁵ Пробна сондажна ископавања вршио је М. Пиндић 1984—1985 г. у оквиру програма сондирања и топографских истраживања ширег комплекса Виминацијума.

²² В. Поповић, *op. cit.*, 32—33.

²³ М. Васић, *op. cit.*, 56—70.

Сл. 2. — Ситуациони план средњовековног града Браничева: 1. Мали град; 2. Велики град; 3. лок. Рудине; 4. лок. Светиња. — Fig. 2. — Plan d'ensemble de la cité médiévale de Braničevo: 1. Mali grad; 2. Veliki grad; 3. site de Rudine; 4. site de Svetinja.

Браничевског града. Јасно је одређен положај утврђења уз покушај да му се сагледа облик основе, испитан је део урбане структуре на периферији подграба, као и остаци једне мале насеобинске инсуле са некрополом у подграбу (сл. 2). Трагови мањих гробаља као и насеобински слојеви, који припадају комплексу средњовековног Браничева налажени су приликом обимних заштитних истраживања јужних некропола Виминацијума,²⁶ као и на простору површинских копова у Бириковцу и Дрмну.²⁷

Локалитети Мали и Велики град

Остаци утврђења Браничевског града обухватају зараван на изданку Сопотске греде, лево од тока Млаве, односно вис изнад садашњег села Стари Костолац. Ту се јасно уочавају две утврђене целине, Мали град, где се данас налази сеоска црква, и Велики град, који лежи нешто јужније. Главни део утврђења представљао је, изгледа, Мали град, чији се скоро квадратни облик основе јасно разазнаје у облицима терена.²⁸ На сва четири угла, судећи према подацима са Марсиљјевог плана, налазиле су се кружне куле. Остаци једне од ових кула, на југозападном углу, још увек су делимично очувани. Приликом првих истраживања која је вршио М. Васић уочени су и разграничени основни културни слојеви на локалитету.²⁹ Најстарији потичу из раног бронзаног доба, са траговима коришћења овог простора у халштату и латену. У једној од сонди нађена је јама са траговима дрвених конструкција и римском керамиком. У горњим слојевима откривена су два нивоа подова на знатном висинском растојању, која указују на хронолошки издвојене стамбене хоризонте. Приликом ових истраживања није било могуће јасно разграничити материјал који би припадао овим хоризонтима, али је тачно уочено да утврђење потиче из Јустинијановог времена и да би то могао бити Вимиацион, чију изградњу у првим деценијама VI века помиње Прокопије.³⁰ Према материјалу са истраживања из 1975. године, може се доста поуздано закључити да поред слоја VI века, који одговара времену настанка утврђења, постоји и значајан средњовековни слој.

Међу налазима из овога слоја углавном су заступљени уломци керамике за свакодневну употребу, који очигледно представљају локални производ. Од облика готово искључиво јављају се лонци у разним варијантама и знатно ређе зделе. У највећем броју то су примерци посуђа које је идентично са налазима из подграба (лок. Рудине и лок. Светиња) где су на великим истраженим површинама добијени подаци за поуздано датовање налаза, о чему ће у даљем излагању бити више речи. На основу ове упоредне анализе, како налаза са старијих истраживања³¹ тако и оних новијих, добијени су елементи за датовање средњовековног слоја на лок. Мали град, односно на простору који опасују рановизантијски бедеми, у XII и прве деценије XIII века (сл. 3). Међутим то не може бити и коначни закључак. Поред ових јасно датованих налаза има и уломака керамике, истина у малом броју, који би могли припадати једном старијем раздобљу, можда X—XI веку (сл. 3/5 и 10). На такву могућност указивао би и налаз једног фрагментованог крчага, очигледно из импорта, чија је спољна површина украшена у комбинацији вертикалних глчаних трака и густих низова хоризонталних урезаних линија. (сл. 3/1) Овај, иначе релативно редак начин украшавања заступљен је и на једној посуди са локације Буцов — Плоешти у Румунији, која је у контексту са осталим налазима датована у IX—X век.³² Поред овога, импорту би припадао и један зелено глебосани крчаг сиве фактуре са рељефним орнаменталним тракам, који би се шире могао датовати у XI—XII век.³³

Осим керамике, од ситних налаза сигурно је најзначајнији један византијски оловни печат на чијем аверсу се налази попрсје архангела Михаила са копљем, а на реверсу грчки текст са именом власника печата, Леона Апокафка, протоспатара и стратега.³⁴ Од посебног је значаја да са овога локалитета потиче још неколико налаза оловних печата. Тако је, 1973. године, у непосредној близини сеоске цркве, нађен један оловни печат охридског архиепископа Јована Каматира, са краја XII века.³⁵ Са доста сигурности може се претпоставити да се овај печат некада налазио на писму које је епи-

³¹ *Ibid.*, сл. 26—31.

³² M. Comşa, *Cultura materială veche românească*, Bucureşti 1978, 84, fig. 80/6.

³³ M. Васић, *op. cit.* сл. 28.

³⁴ Lj. Maksimović — M. Popović, *Les sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie*, 2e Symposium international de sigillographie byzantine, одржан у Атини маја 1988. Рад предат у штампу.

³⁵ С. Душанић, *Прилог сфрагистици охридске архиепископије*, Зборник радова Народног музеја VIII, 1975, 315—325.

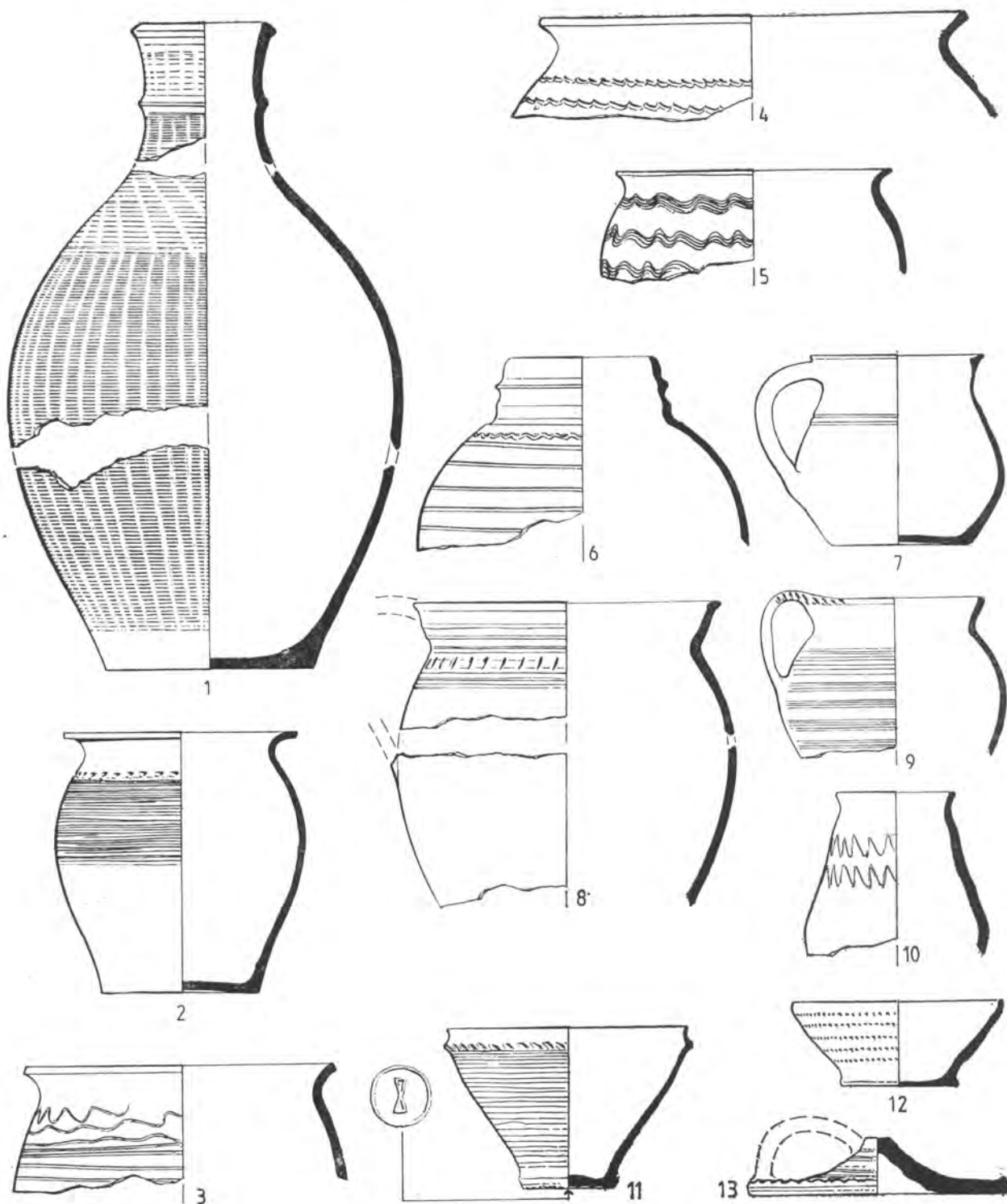
²⁶ Заштитна археолошка истраживања на локацији ТЕ „Дрмно“ под руководством др Љ. Зотовић.

²⁷ Према подацима М. Пиндића и документацији Народног музеја у Пожаревцу.

²⁸ М. Поповић, *Светиња, нови подаци о рановизантијској Виминацијуму*, Старица XXXVIII, Београд 1988, 32—33.

²⁹ М. Васић, *op. cit.*, 66.

³⁰ *Ibid.*

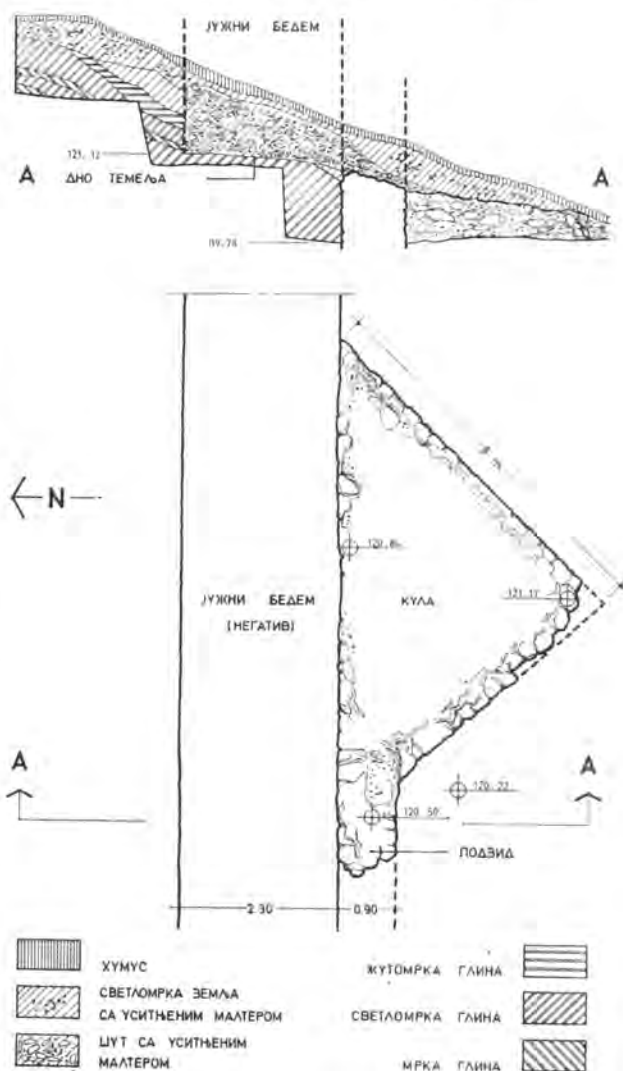
Сл. 3. — Керамика из средњовековних слојева са лок. Мали град (R=1:4). — Fig. 3. — Poterie des couches médiévales du site Mali grad (éch. 1:4).

скопу Браничева било упућено од стране поглавара Охридске цркве.

Према евиденцији Народног музеја у Пожаревцу на простору некадашњег Браничевског утврђења, приликом земљаних радова нађено је још пет византијских оловних печата који су, на жалост, продати приватним колекционарима те стога недоступни за обраду. Међутим, има и неколико примерака за које се зна да потичу из Костолца, али без прецизније означеног места налаза.³⁶ Међу њима се као најзначајнији издваја оловни печат српског великог жупана Стефана Немање,³⁷ који можда потиче управо са овог локалитета, из утврђења града Браничева.

На Мали град наставља се са његове јужне стране локалитет Велики град, омеђан траговима некадашњих бедема очуваним само у облицима терена. Ово, просторно нешто веће утврђење, имало је неправилну полигоналну основу прилагођену рељефу, а обухватало је део заравни који је за 5 до 10 метара на вишој надморској висини од Малог града. У току прелиминарних истраживања 1983—1984. године отворено је 11 сонди на положајима где су се очекивали остаци бедема. Траса западног бедема истражена је у пет сонди, где је углавном откривен само негатив зидне масе. Само у једној сонди остао је очуван део спољног лица са карактеристичним византијским начином зидања каменом и опекама.³⁸ Нешто даље према северу, у сондама 8—9 остаци темеља западног бедема откривени су поремећени услед слегања терена.³⁹ У сондама са северне стране, на рубу рова према Малом граду, није било остатака бедема нити икаквих трагова који би указивали на његово постојање. По свему судећи, он са те стране није ни био грађен већ се Велики град непосредно наслањао на јужни бедем Малог града. За анализу остатака фортификација Великог града посебно су значајни резултати истраживања у сонди II, која је била постављена управо на претпостављени правац пружања јужног бедема. Овде је сасвим јасно уочен плетак негатив темеља овога бедема, чија је ширина износила око 2,50 m. Уз његово спољно лице било је призиђано ојачање, ширине 0,90 m. и

знатно дубље фундирано, које је грађено истовремено са једном мањом троугаоном кулом. За разлику од бедема који се уочава само у негативу, сачувани су остаци пуне зидне масе у темељу ове куле, као и траг поменутог ојачања које се прати даље ка западу док га северно од куле нема. Ту се бочно лице зида троугаоне куле ослања непосредно на бедем (сл. 4).

Сл. 4. — Троугаона кула на јужном бедему Великог града, основа и пресек са профилем слојева. — Fig. 4. — Tour triangulaire du rempart sud de Veliki grad, base et coupe avec le profil des couches.

Уз трагове бедема у поменутих сондама истражен је и културни слој који, за разлику од Малог града, показује једноставнију стратиграфију у оквиру само једног и то средњовековног хоризонта. Међу откривеним археолошким на-

³⁶ Љ. Максимовић — М. Поповић, *op. cit.*

³⁷ Ј. Петровић, *Печат Стефана Немање*, Нумизматичар 2, Београд 1935, 27—28.

³⁸ Ови остаци западног бедема откривени су у сонди 4. Ту се у лицу зида поред хоризонталних јављају и вертикално постављене опеке у спојници између два камена.

³⁹ Према казивањима мештана до слегања терена на овом простору дошло је као последица рада радника крајем прошлог и у првим деценијама овог века. Вероватно је у питању зарушавање подземних галерија.

лазима овде је готово искључиво заступљена керамика, уломци лонаца и здела свакодневне употребе, који се у целини подударају са налазима на лок. Рудине и Светиња. Уз ове посуде локалне производње треба поменути уломке једне византијске амфоре, која је као тип веома ретка међу налазима из Браничева.⁴⁰ Осим налаза из сонди који према поменутим аналогјама из подграба сасвим поуздано датую Велики град у XII и прве деценије XIII века, са овог простора, према казивању мештана, потиче и више налаза византијског чанкастог новца, што такође потврђује овакво временско опредељење.

Локалитет Рудине

Овај локалитет обухватао је издужену, релативно уску греду која се од подножја брега са остацима утврђења Браничевског града пружа према истоку. Цео тај простор, уздигнут у односу на околни терен раније често плављен водама Дунава и Млаве, представљао је идеално место за подизање насеља, у овом случају подграба.⁴¹ Међутим, у новије време некадашњи рељеф овде је знатно измењен. Наш локалитет пресечен је прокопавањем новог корита Млаве, тако да су том приликом уништене знатне површине са остацима античког и средњовековног културног слоја. Велика оштећења проузроковала је и изградња заштитних насипа. Прва истраживања мањег обима овде су вршена 1978. године, али резултати истраживања нису објављени.⁴² Услед потребе да се прокопа канал паралелан са новим коритом Млаве за потребе ТЕ „Дрмно“, уз пратеће заштитне насипе, био је угрожен и преостали део локалитета. Стога су 1985. године била предузета доста обимна заштитна археолошка истраживања,⁴³ на површини од 1050 m². У оквиру квадратне мреже, која је била постављена у односу на правац пружања терена, отворене су две откопне површине, прва означена као блок I, дужине 55, а ширине 10—20 m, и друга — блок II, димензија 30×10 m (сл. 5).

⁴⁰ Lj. Bjelajac, *Les amphores byzantines dans la région danubienne de la Serbie*, Colloque sur la céramique Byzantine, Атина 1987, у штампи.

⁴¹ Назив локалитета Рудине, усвојен приликом првих истраживања 1978. године не подудара се са подацима из катастра где је овај потес означен топонимом Јанци. Рудине се пружају у наставку даље према југу.

⁴² Истраживањима на терену руководио је Ч. Јордовић из Републичког завода за заштиту споменика културе. Резултати нису објављени.

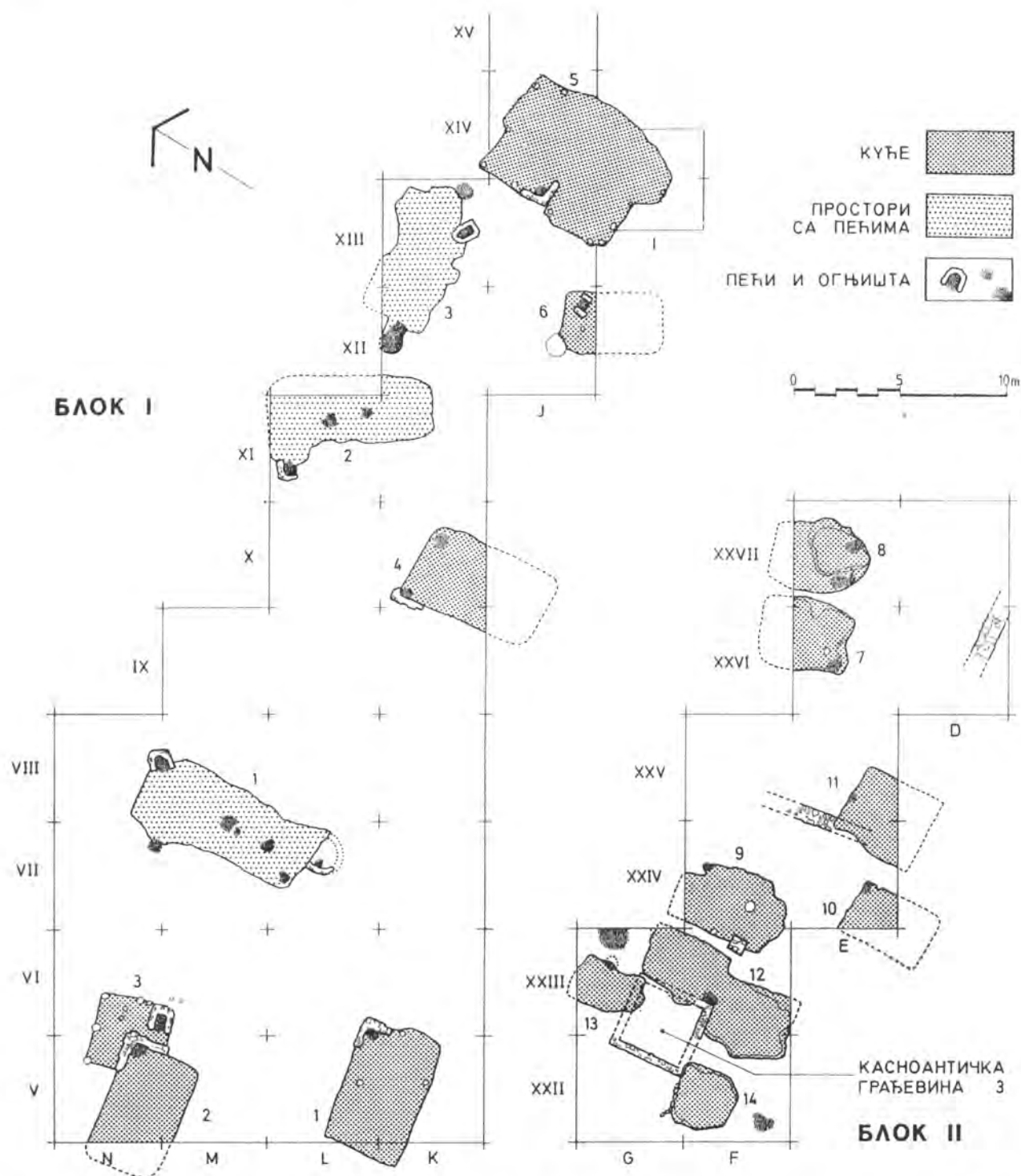
⁴³ В. Иванишевић, *Стари Костолац, локалитет Рудине — насеље*, Гласник Српског археолошког друштва 3, 1986, 222—226.

Истраживања на лок. Рудине била су знатно отежана услед плитко очуваних слојева, оштећених орањем али и радом тешке механизације. Но упркос поменутим тешкоћама, а првенствено захваљујући великој истраженој површини где је добро уочена хоризонтална стратиграфија, јасно су издвојена два основна културна хоризонта. Старији, антички, припадао би ширем комплексу римског Вимпацијума (види извештај у Прилогу I) док млађи, средњовековни, улази у оквиру подграба Браничевског града. Када је у питању овај млађи хоризонт, захваљујући налазима остатака кућа, простора са пећима, јама и других затворених целина, било је могуће издвојити и поједине етапе развоја ове средњовековне насеобине. Осим насеобинских слојева, који чине посебну и сигурно најзначајнију целину на локалитету, временски оквирно опредељену у XII и прве деценије XIII века, млађим раздобљима припадала би једна мала остава накита и новца (крај XIII века) као и остаци некрополе укопане у остатке већ порушеног насеља.

Првој, најстаријој етапи која би означавала настапак ове насеобине (стратум A) припада само кућа 3, која се по начину грабења и свом стратиграфском положају разликује и јасно издваја од осталих објеката (сл. 6). Њена основа је трапезоидна, скоро квадратна, површине око 13 m². У односу на околни терен била је укопана за око 0,40 m. У југоисточном углу имала је пећ, уоквирену вертикално постављеним плочама и озидану мањим уломцима опека и камена. Под куће 3 био је рабан од црвеножуте набијене глине, а на његовим рубовима очуване су јаме од дрвених дирека, правилно распоређене на угловима и срединама страна. Један дирек налазио се у средишту куће, а траг водоравне греде откривен је са њене северне стране, што све указује на некадашњи изглед и конструктивни склоп овог објекта.

Изнад пода куће 3 нису откривени трагови наслојавања који би одговарали времену њеног коришћења, већ искључиво слој насипа обрзован на овом месту приликом грабења млађе, куће 2, што знатно отежава тачније датовање. У том смислу ни сам њен план и начин грабења, који се јавља на широкој територији и у различитим раздобљима,⁴⁴ не пружа поуздане елементе. Стога, као једини елемент за временско одређивање ове куће остаје слој насипа, где је налажена искључиво керамика XII века. Судећи по томе, кућа 3 је могла бити подигнута почетком XII века, мада се не може искључити ни нешто раније датовање у XI век, када

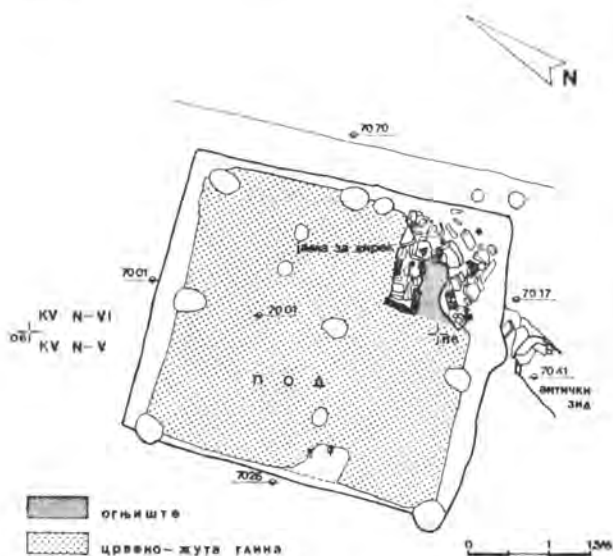
⁴⁴ P. Donat, *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7—12 Jahrhundert*, Berlin 1980.

Сл. 5. — Ситуациони план кућа и простора са пећима средњовековног хоризонта у блоковима I и II на лок. Рудине. — Fig. 5. — Plan de situation des maisons et de l'espace aux fours du niveau médiéval dans les blocs I et II au site de Rudine.

Браничево постаје византијско гранично упориште (сл. 6).

Следећој етапи, која се према налазима поуздано датује у XII век, припадају куће 8—14, грађене у збијеним редовима (стратум В). То је раздобље интензивног насељавања лок. Рудине, односно ширења браничевског подграђа и на овај простор. Међу откривеним остацима објеката који припадају овој етапи развоја насеља, најбоље су очуване куће 9 и 12, грађене једна уз другу. Кућа 9 била је правоугаоне основе, димензија $5 \times 3,1$ m, а у односу на околни терен укопана за око 0,40 m. У оквиру источног зида налазила се пећ, димензија $0,60 \times 0,80$ m, са странама које су биле ојачане каменом и уломцима опека. Подница куће била је рабена од слоја жутомрке земље, а у њеној основи откривене су само две јама за диреке, једна у средишњем делу а друга на половини западног зида.

Сл. 6. — Кућа 3 на лок. Рудине, основа. — Fig. 6. — La maison 3 au site de Rudine, plan.

Кућа 12, плитко укопана уз саму источну страну претходне, састојала се од две просторије, димензија $3,90 \times 2,70$ m и $3,70 \times 3$ m укупне површине $21,5$ m². На њиховом споју у западном углу, налазило се једно мање огњиште које је могло служити истовремено за обе просторије.

Западно од ових налазиле су се још две мање куће, кућа 13, површине око $6,5$ m², са пећи у оквиру источног зида и кућа 14 површине око 8 m², која није имала пећ. Остале куће, које би припадале овој етапи (стратум В), само су

делимично откривене. Судаћи према откривеним деловима, биле су мањих димензија.

Последњој етапи у развоју насеља на истраженим површинама лок. Рудине припадају куће 1—2 и 4—7, као и три укопа са пећима, који су истовремени са кућама. У овом раздобљу куће претходне етапе не негирају се грађењем нових објеката, већ постепено замиру, о чему сведочи образовање отпадних јама у појединим напуштеним кућама и просторима са пећима. Према материјалу са ових површина, посебно налазима новца, то је процес који започиње крајем XII и траје током првих деценија XIII века. Код кућа овога раздобља уочавају се извесне мање измене. Основе постају издуженије и нешто већих површина, а огњиште се смешта у угао куће, који се обзирује уломцима опека и каменом у техници сухозида.

Простори са пећима, око којих су груписане куће у блоку I, неправилних су основа, а површина им се креће између 20 и 28 m². У односу на околни терен, били су укопани више него куће. Пећи које се налазе у оквиру ових простора делом су биле у зидовима, а неке су се налазиле слободно постављене у средишњем делу. Имале су зидове од глине, или су биле укопане у бочну страну простора, уз ојачања од камена и уломака опека. Само једна од ових пећи, откривена у простору 3, била је грађена од камена. Имала је елипсоидну основу, димензија $1,30 \times 0,70$ m, и била је висока око пола метра. Отвор јој је био обликован од већих комада плочастог камена, за разлику од зидова који су рабени у сухозиду и то ситнијим каменом и комадима опека. Уз пећ налазила се и јама за пепео (сл. 7).

Куће које припадају овој последњој етапи у развоју насеља нешто су боље очуване. Кућа 1, правоугаоне основе димензија $6,50 \times 3,80$ m, имала је површину од око 25 m² и била је укопана у односу на околни терен за око пола метра. У северном углу који је био озидан у сухозиду до висине од 0,55 m, налазило се огњиште (сл. 8). У слоју пожара дебљине и до пола метра изнад пода нађени су делови дрвених угљенисаних конструкција а у средишњем делу куће део античког стуба који је служио као база за дирек, што пружа доста елемената за анализу њеног некадашњег конструктивног склопа.⁴⁵ На равни пода откривен је и целокупан инвентар куће, коме поред керамичких посуда (сл. 22) припадају и један нож, привесак од шкољке (сл. 10/7), перла, преџица, тег и је-

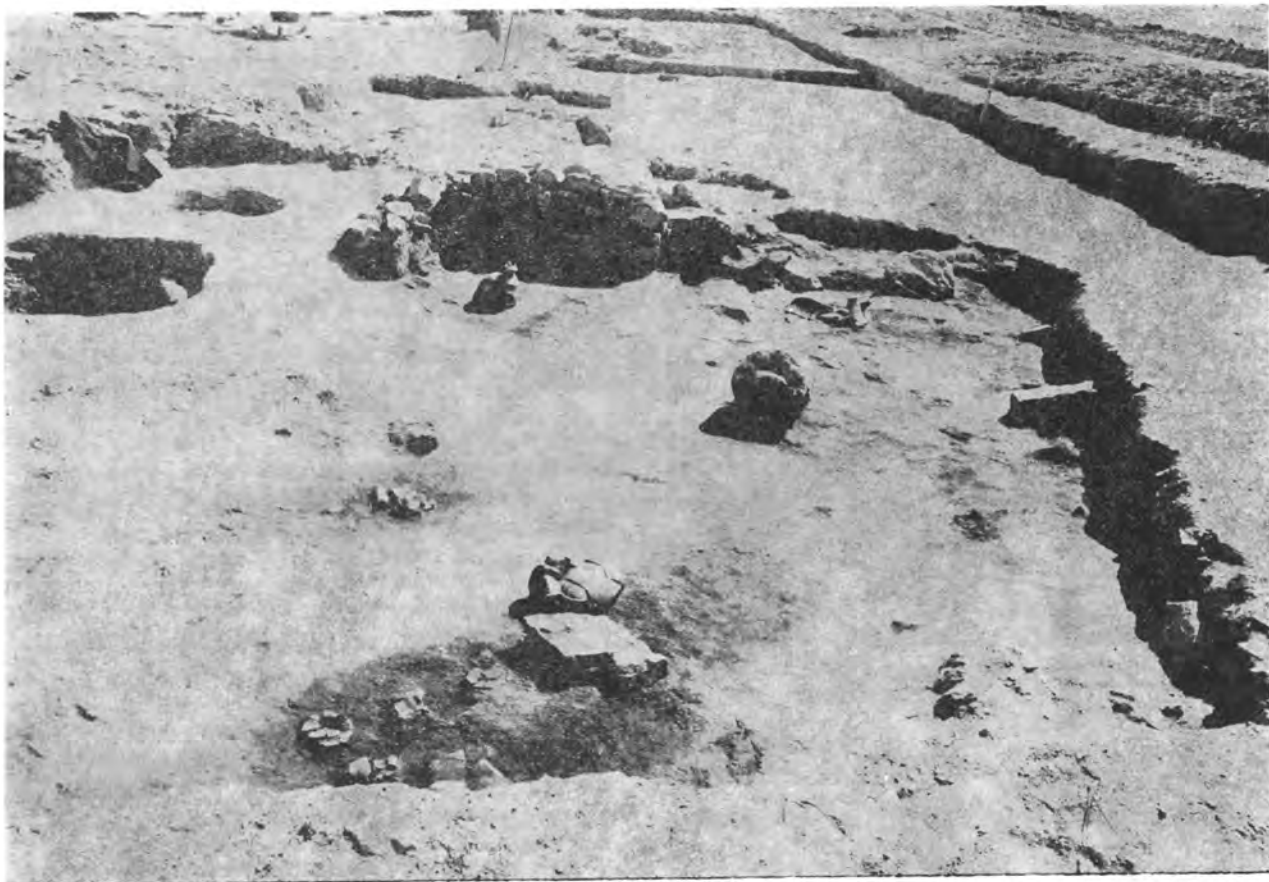
⁴⁵ Анализа конструктивног склопа и изгледа средњовековних кућа са лок. Рудине биће предмет посебног рада који се припрема за следећи број Старицара.

Сл. 7. — Пећ у блоку I на лок. Рудине (снимио В. Иванишевић). — Fig. 7. — Le four du bloc I au site de Rudine (photo V. Ivanišević).

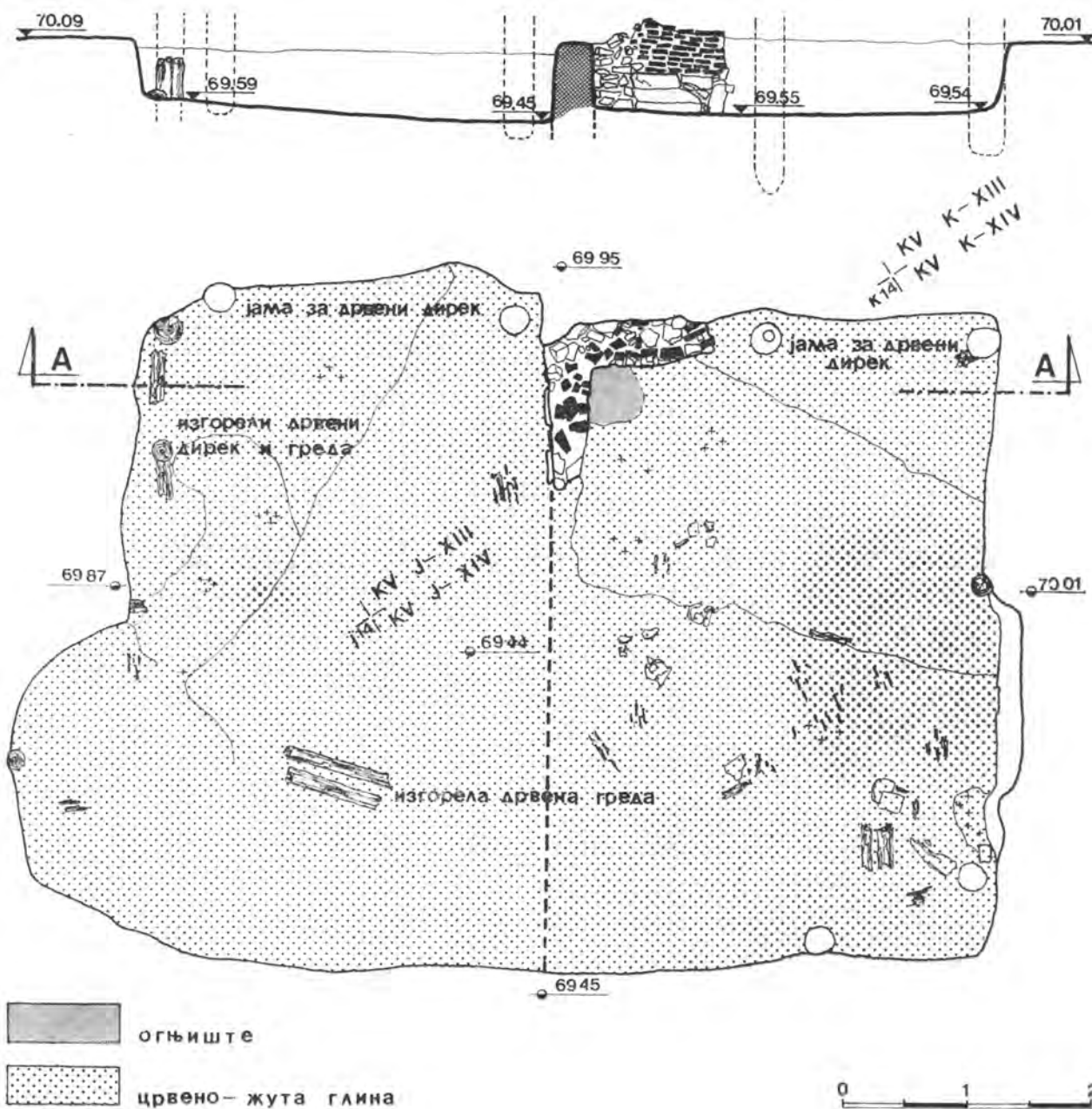
дан чанкасти новац, односно „латинска“ имитација (Прилог II, сл. 38, кат. бр. 104).

Истовремена са претходном је и кућа 5, која је по своме плану особена јер се састоји од две готово једнаке правоугаоне просторије (сл. 9). Имала је укупну површину од 36,5 m. и била је у односу на околни терен укопана за 0,70 m. Очигледно је грађена у две етапе, од којих старијој припада северна просторија. Имала је озидан југозападни угао, на исти начин као и кућа 1, у чијем средишту се налазило отворено огњиште. По рубовима ове просторије откривене су јама за диреке, а на линији њеног северног зида и очувани делови угљенисаних вертикалних облица. Друга, нешто млађа просторија дограђена је са јужне стране. На њеним рубовима, поред јама за диреке, има и трагова водоравних угљенисаних греда. У обе просторије под је био од набијене земље, а над њим се налазио јак слој пожара. Поред комада угљенисаних греда, изгорелог лепа и плетера, над самим подом нађени су и делови кућног инвентара: керамичке посуде (сл. 23), жрвањ, брус, нож и гвоздена мотика (сл. 12/6).

Сл. 8. — Кућа 1 на лок. Рудине (снимио В. Иванишевић). — Fig. 8. — La maison 1 au site de Rudine (photo V. Ivanišević).

ПРЕСЕК А-А

Сл. 9. — Кућа 5 на лок. Рудине, основа. — Fig. 9. — La maison 5 au site de Rudine, plan.

На исти начин, са озиданим углом где се налазило огњиште, била је грађена и кућа 2. У слоју рушења над њеним подом, који је био очуван само на делу према огњишту, откривен је један крст-енколпион (сл. 11) о коме ће у даљем излагању још бити речи. И остале куће 6 и 7, које припадају последњој етапи живота насеља на лок. Рудине биле су слично грађене. Разлике се уочавају само у детаљима конструкција огњишта.

Међу археолошким налазима из средњовековних слојева са Рудина посебно су значајни и бројни примерци средњовековног новца. Појединачни налази 34 комада (Прилог II, сл. 38, кат. бр. 82—115) и две оставе (кат. бр. 116—121 и 122—125) поред поузданог датовања слојева, пружају могућност и за извесна запажања о самој циркулацији новца. Почетак оптицаја на Рудинама, као периферном делу подграђа Браничевског града, започиње са емисијом Јована II Комнина (1118—1143) и наставља се током прве половине XIII века са „латинским“ имитацијама, које постепено замењују емисије фри-зашких пфенинга. Пад вредности византијског новца услед политичке и економске кризе крајем XII века и слом Царства 1204. године погodoвали су појави бројних емисија тзв. „бугарских и латинских имитација“ које представљају инфлаторска ковања,⁴⁶ што налази са Рудина веома добро показују. У том контексту треба видети и појаву имитације-фалсификата трахеја (Прилог II, сл. 38, кат. бр. 112) која такође представља потврду о нестабилном и недовољно контролисаном новчаном систему. Као видан одраз пада вредности новца представља и смањење тежине, што се за старије примерке у оптицају постизало опсецањем. Такав је случај са билон аспрон трахејом цара Манојла I Комнина, нађеном на Рудинама (кат. бр. 87).

Поред уобичајених емисија XII и прве половине XIII века, међу нумизматичким налазима са Рудина налази се и један редак примерак новца Теодора Мангафе 1189/90 и 1204/8 г. (кат. бр. 94).⁴⁷ Према другом мишљењу, то би могла да буде емисија Теодора Петра Асена 1186/96 године.⁴⁸

Осим појединачних налаза новца, приликом археолошких истраживања 1978. године,

откривена је мања остава од 6 билон аспрон трахеја Манојла I Комнина, од којих већина припада његовом последњем, IV ковању. Сви примерци из ове оставе носе трагове горења који можда сведоче о немирним временима када је похрањена.

У истраженим средњовековним слојевима на Рудинама, углавном на просторима око кућа, нађено је и више примерака накита, међу којима су наруквице, наушнице, привесци и један прстен, а ту би се могле сврстати и прелице.

Међу налазима бронзаних наруквица заступљена су четири основна типа (сл. 10/1—4). Сви ови примерци су фрагментовани, а нађени су као отпад у јамама или изван кућа. Представљају уобичајени облик накита локалног становништва, често коришћен током XII века, о чему сведоче бројне аналогije са подручја Србије а и даље.⁴⁹ Поред примерака од бронзе, нађено је и доста уломака наруквица од стаклене пасте. Најчешћи су примерци кружног пресека од тамноплаве а знатно ређе од светло-жуте или светлосазене пасте, а има их са удебљеним крајевима, и са два или три спојена ребра. Неколико фрагмената потиче од наруквица рађених од увијених нити различитих боја стаклене пасте. Ова врста наруквица, као и оне рађене од бронзе, уобичајене су на налазиштима XI—XII века на ширем подручју централног и источног Балкана, где се најчешће сматрају византијским импортом.⁵⁰

Од осталог накита, луксузније примерке представљају две наушнице са коленцима. Мања, са једним коленцем од гранула и филиграном, рађена је од сребра (сл. 10/9). Друга, већа, фрагментована, била је рађена од бронзе (сл. 10/8). Обе ове наушнице имају блиске аналогije међу налазима са оближње систематски истражене некрополе XI—XIII века у Трњану.⁵¹ Поред ових, нађена је и једна S-наушница (сл. 10/10) као и две обичне каричице (сл. 10/12—13) које иначе представљају чест украс за главу.⁵²

Током истраживања остатака насеља на Рудинама пронађен је само један прстен, једноставно рађен од танког бронзаног лима, са пунктираним орнаментом у виду троуглова (сл.

⁴⁹ Г. Марјановић-Вујовић, *Трњане*, Београд 1984, 93—99, са бројним аналогјама и литературом.

⁵⁰ Д. Минић, *Појава и распрострањеност наруквица од стаклене пасте на средњовековним налазиштима у Југославији*, Средњовековно стакло на Балкану (V—XV век) Београд 1975, 71—78; Z. Zera-vica, *Glasgegenstände der Lokalität Popovica (Ostser-bien) aus dem XI—XII Jahrhundert*, Средњовековно стакло на Балкану, 53—61, Т. I—IV: аналоган материјал оном са Рудина.

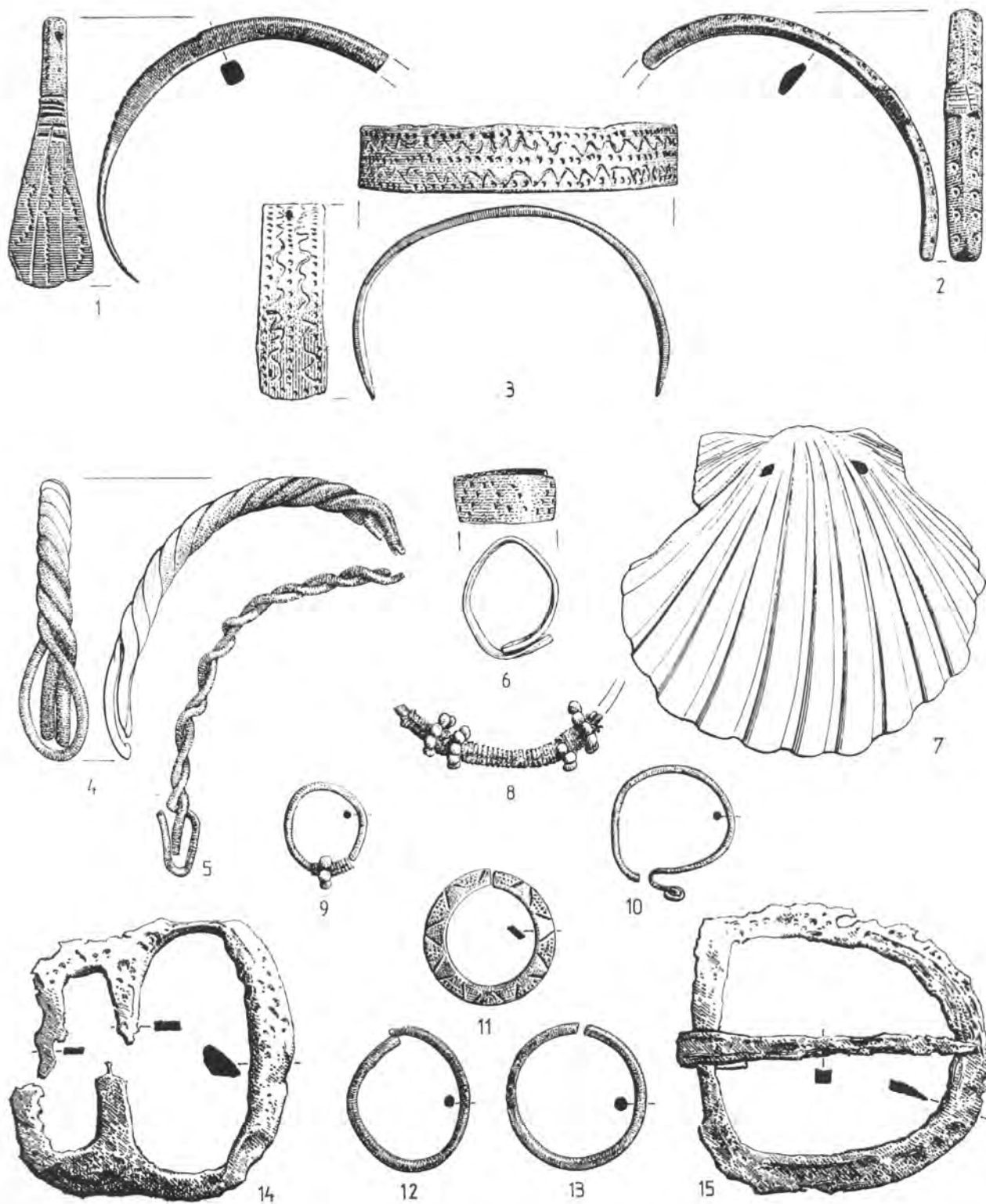
⁵¹ Г. Марјановић-Вујовић, *op. cit.*, 84—85.

⁵² *Ibid.*, 78—80, сл. 160—164.

⁴⁶ M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300—1450*. Cambridge 1985, 513—519.

⁴⁷ *Ibid.*, 439, tab. 31.8

⁴⁸ E. Pochitonov, *Théodore — Pierre Asène ou Théodore Mankaphas? Byzantinoslavica XLII*, 1981, 52—57.

Сл. 10. — Накит из средњовековних слојева са Рудина (R=1:1). — Fig. 10. — Les bijoux des couches médiévales de Rudine (éch. 1:1).

10/6). Сличан орнамент се налази и на једној бронзаној алки (сл. 10/11) за коју се не може поуздано утврдити чему је служила.⁵³

Поред примерака накита откривене су и две гвоздене пребице (сл. 10/14—15). Уобичајеног су облика, који се често среће на средњовековним налазиштима широм Балкана и у луксузнијим варијантама рађеним од бронзе.⁵⁴

Како је већ раније речено на поду куће 2, која припада последњој фази живота насеља

пада са обе стране, док се испод налази дугачка стола. Изнад главе је урезан монограм МНР—ΘV, а са стране поред руку палмине гране (сл. 11). Овај тип крста релативно је чест током XII века на подручју Централног Балкана. Налажен је у Грчкој,⁵⁵ Бугарској,⁵⁶ Македонији⁵⁷ као и на неким налазиштима у Србији: у Петровој цркви код Новог Пазара,⁵⁸ на лок. Градина код Крагујевца⁵⁹ и у Малој Врбци код Костола.⁶⁰

Сл. 11. — Крст реликвијар из куће 2 (R=1:1). — Fig. 11. — La croix reliquaire de la maison 2 (éch. 1:1).

на лок. Рудине, нађен је један крст-енколпион. Припада типу са благо раширеним крајевима, који на аверсу има урезану представу Распећа, док је на реверсу представљена Богородица Оранта. Глава Христа је издужена и уоквирена нимбом, а преко тела му је пребачен коломбијум, који пада до листова ногу. Испод хоризонталних кракова крста урезан је текст ICXC—NHKA. Богородица на реверсу одевена је у мафорион, који пребачен преко рамена

Значајну скупину налаза из насеобинских средњовековних слојева на Рудинама представљају алатке. Откривене су три секире (сл. 12/1—3) које припадају различитим типовима, што је несумњиво било у вези са њиховим на-

⁵³ G. Davidson, *op. cit.*, T. 110, 2059—2060.

⁵⁴ Л. Дончева-Петкова, *Крстове-енколпиони във Варенски музей*, Известия на Народни музей — Варна, 34, 1983, Т. III 1—2; И. Джембов, *За местоположение на средновековния град Консис*, Археология 1/1986, 24, сл. 7.

⁵⁵ Г. Марјановић-Вујовић, *Крстови од VI до XII века из збирке Народног музеја*, Београд 1987, 44, бр. 39.

⁵⁶ М. Боровић-Љубинковић, *Некропола цркве Св. Петра код Новог Пазара*, Зборник радова Народног музеја 6, 1970, Т. II/1; Г. Марјановић-Вујовић, *op. cit.*, 42, бр. 36.

⁵⁷ *Ibid.*, 42—43, бр. 37.

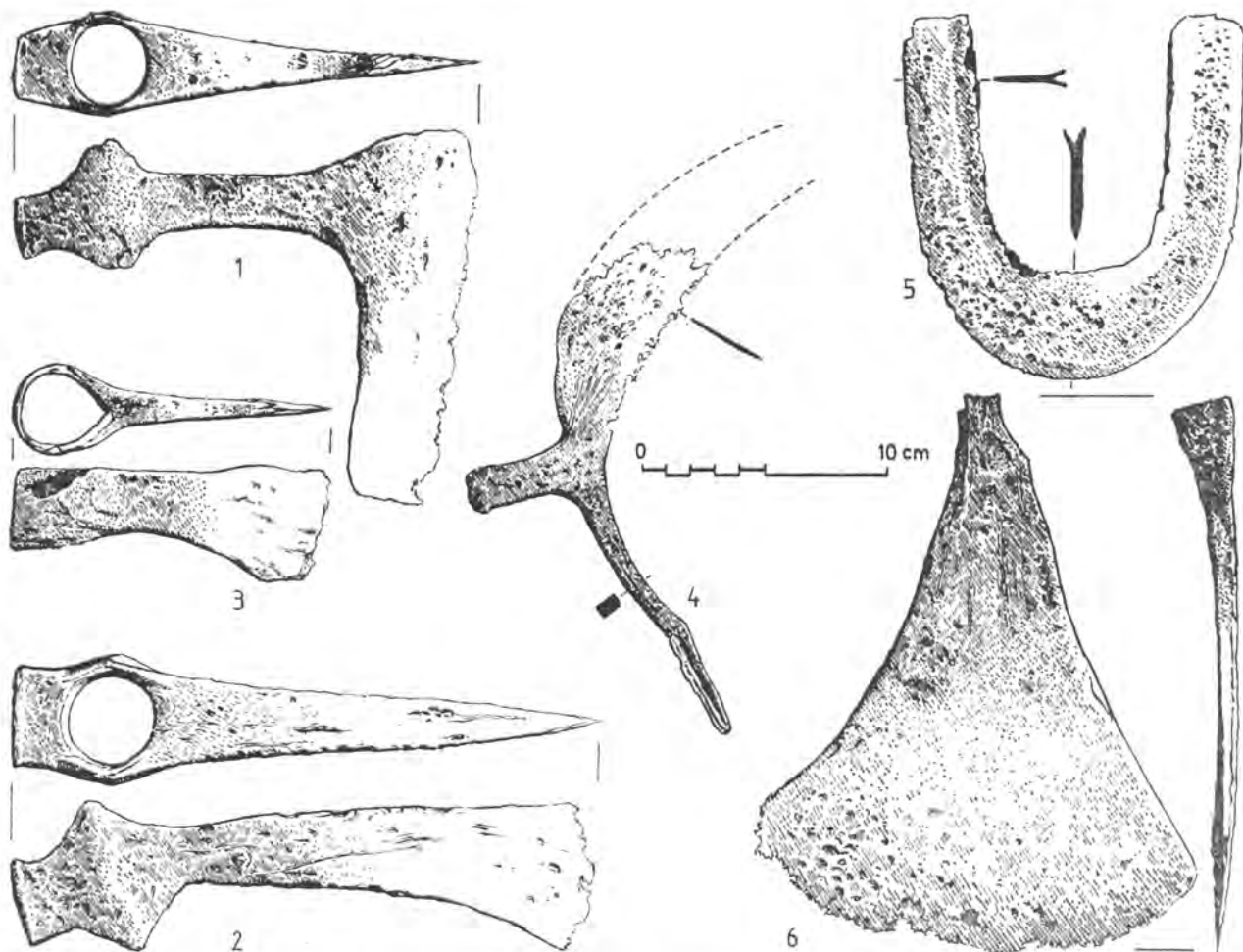
⁵⁸ *Старе културе Бердана*, Београд 1978, кат. бр. 254; Г. Марјановић-Вујовић, *op. cit.*, 43—44, бр. 38.

⁵³ Иста алка нађена је у остави из Добрице, која је похрањена између 1235. и 1241. године; Б. Сариа, *Из нумизматичке збирке Народног музеја у Београду* (В. Остара фризашког новца из Добрице у Банату), Старинар 3, 1925, 92, сл. 10).

⁵⁴ G. Davidson, *The Minor Objects*, Corinth XII, Princeton 1952, No. 2202—2204, T. 114; I. Barnea, *Dinogetia I*, București 1967, 298, fig. 171/12; P. Diaconu, *Pacuiul lui Soare I*, București 1972, 154—157, fig. 62/10—11.

менама. То су иначе облици који се срећу и у ранијим раздобљима средњег века,⁶¹ а има их и касније. Занимљиво је да су обе веће секире нађене заједно у кући 10. Земљорадничким алаткама припадао би део косира, мотика и ме-

налази оружја и ратне опреме на Рудинама доста су ретки. Пронађен је део мамузе са пирамидалним трном (сл. 13/1) који је релативно чест на подручју Средње Европе а и шире, током XII—XIII века.⁶² Од оружја откривено

Сл. 12. — Гвоздене алатке из средњовековних слојева са Рудина. — Fig. 12. — Les outils en fer des couches médiévales à Rudine.

тални оков за дрвени ашов (сл. 12/4—6). Аналоган оков за ашов по облику и димензијама откривен је и у тврђави Рас у слоју раног XIII века.⁶² Поред алатки пронађено је и више гвоздених ножева, и једна игла. Треба поменути и бројне клинове, кланфе, као и дршку са делом окова дрвене ведрице.

је само неколико гвоздених врхова стрела, који припадају различитим типовима. Јављају се примерци делтоидног врха са тупцем (сл. 13/2)⁶⁴

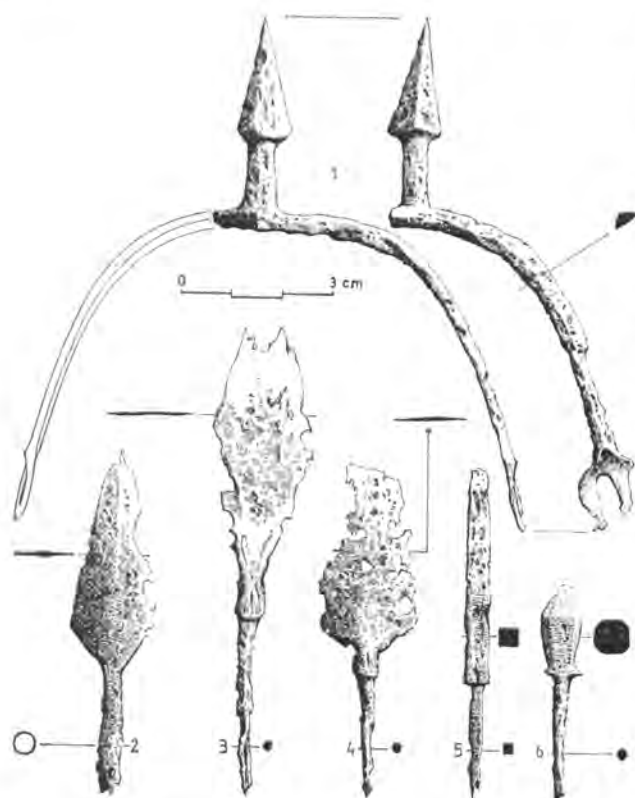
⁶¹ *Styrmén nad Jantra*, red. W. Hensel, Wrocław 1980, 152, fig. 53/499 i 240, T. LXI/1066; објект 101 датован у X век.

⁶² М. Поповић, *Стари град Рас*, Београд 1987, 42, сл. 29.

⁶³ Z. Hilczerowa, *Ostrogi polskie z X—XII wieku*, Poznań 1956, 53—54, tip 2/4, T. 6; Д. Николић, *Типолошки преглед мамузе од XIV века*, *Весник Војног музеја* 3, 1956, 68—69. Д. Врсаловић, *Kasno srednjovekovne ostruge*, *Starohrvatska prosvjeta*, III serija, 8—9, Split 1963, 158.

⁶⁴ D. Pribaković — M. Popović, *Nalazi oružja iz utvrđenja grada Rasa*, *Vesnik Vojnog muzeja* 21—22, 1976, T. III/13; А. Медведев, *Ручное метательное оружие VIII—XIV вв.* Москва 1966, тип 3, T. 20/3.

или трном (сл. 13/4),⁶⁵ као и тип који за разлику од претходног има ромбондни врх (сл. 13/3).⁶⁶ Међу стрелицама за које се сматра да су служиле за пробијање панцира спадали би типови са издуженим пирамидалним врхом (сл. 13/5)⁶⁷ и биконичним масивним врхом (сл.

Сл. 13. — Мамуза и стрелице из средњовековних слојева са Рудина. — Fig. 13. — L'éperon et les flèches des couches médiévales à Rudine.

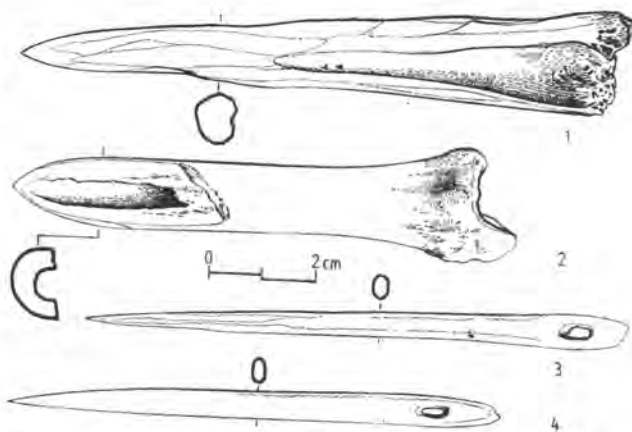
13/6).⁶⁸ Сви ови примерци одговарају хронолошким оквирима средњовековног слоја на овом делу подграђа Браничевског града.

Од осталих налаза треба поменути десетак коштаних шила као и неколико игала од кости (сл. 14). Уз њих, пронађени су и уломци опека са траговима који указују да су служили за оштрење игала. Нађено је и неколико керамичких тегова као и више пршљенака различитих облика — од биконичних, ваљкастих, па све до

обичних плочастих, израђених од фрагмената керамике.

Међу археолошким налазима из средњовековних слојева на Рудинама, као што је то и уобичајено, најбројнији су уломци керамике. У зависности од стратиграфије насеља, посматрани су у оквиру две групе које одговарају главним етапама живота насеља (стратуми В и С), пошто из прве најстарије етапе (стратум А) са кућом 3 практично нема поуздано издвојених налаза. Захваљујући затвореним целинама са налазима новца, одређени су хронолошки оквири за обе ове групе. Грнчарија из стратума В, која је и најбројнија (око 90%) датована је у XII век, док би се она из стратума С, која потиче из кућа последње фазе живота као и неких простора са пећима, могла оквирно датовати у прву половину XIII века. На датовање старијег стратума В у XII век, указивало би, поред осталог, и више налаза новца цара Јована II и Манојла Комнина. У млађим затвореним целинама (стратум С) налажен је новац који указује на крај XII и прве деценије XIII века, као хронолошки оквир рушења појединих кућа и замирања насеља.

Током археолошких истраживања локалитета Рудине, пронађено је око 8000 фрагмената керамике. Највећи број фрагмената, око 97%, припада локалној керамичкој продукцији, док

Сл. 14. — Коштане алатке из средњовековних слојева са Рудина. — Fig. 14. — Le outils en os des couches médiévales à Rudine.

свега 3% представља импортовану грнчарију. Најбројнију групу грнчарије, представљају лонци, који чине целих 83,3% налаза и као такви најбољи су показатељ локалне грнчарске производње. Остали типови су знатно мање заступљени, а тиме и коришћени. Зделе (4,8%), крчази (4%), котлићи (3,5%), и бокали (3%) пред-

⁶⁵ А. Медведев, *op. cit.*, тип 61, Т. 21/12.

⁶⁶ *Ibid.*, тип 63, Т. 21/10; D. Pribaković — M. Popović, *op. cit.*, Т. 1/6—7; Тип III, налажене су у слојевима датованим од половине XII до четврте деценије XIII века, порекло им се везује за Угарску.

⁶⁷ А. Медведев, *op. cit.*, Тип 90, Т. 22/32; D. Pribaković — M. Popović, *op. cit.*, Тип III, Т. III/1.

⁶⁸ А. Медведев, *op. cit.*, Тип 91, Т. 17/26.

стављају типове који су били ређе у употреби док се поклопци, тањери, лампе, амфоре и посуде за ливење изузетно ретко јављају.

Најчешће су импортовани крчази, бокали, зделе, тањери, амфоре и вероватно котлићи. Ове посуде одликују се другом техником израде, обликом, бојом и разноврснијом обрадом површине. Поједини облици су преузимани и у локалној производњи. Што се тиче сложенијих техника обраде грнчарије, оне нису у овом раздобљу, судећи према нашим досадашњим сазнањима, коришћене у локалној грнчарској производњи. Исто важи и за орнаментику, која наставља развој на локалним традицијама. Производња керамике била је очигледно у првом реду условљена потребама за одређеним облицима посуда, али и утицајима са стране.

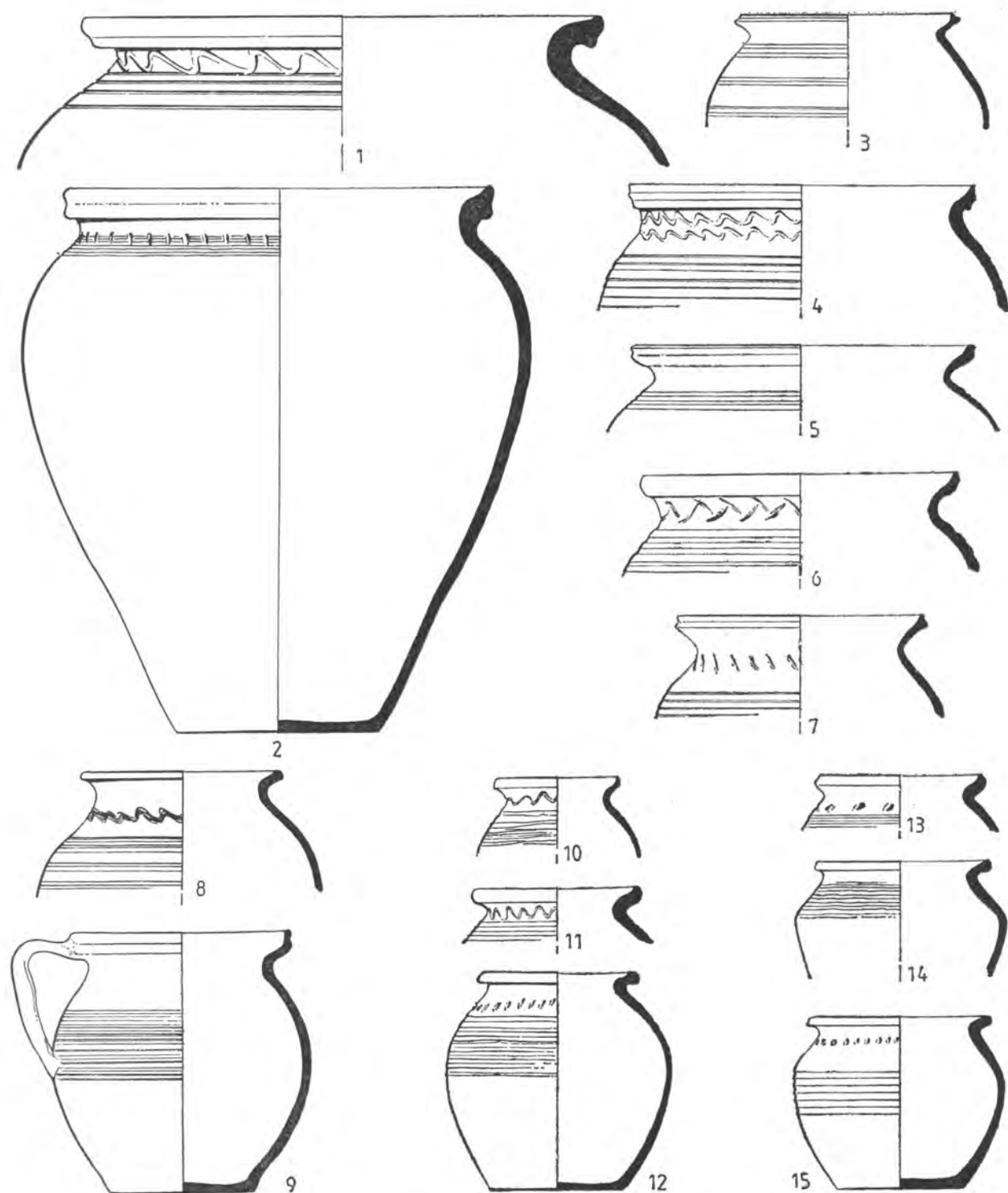
Локална грнчарија је рађена од добро пречишћене земље са малим примесама песка и ретко шљунка. Боја печења иде од црвене до мрке, ретко црне. О квалитетној производњи сведочи једнака, устаљена дебљина зидова, која је резултат употребе брзог витла. Лонци и зделе слично су декорисани. Орнамент се јавља одмах испод обода и прелази на раме, док се код мањих посуда шири и на трбух. Испод обода се као комбинован или усамљен орнамент појављују низови косих или вертикалних уреза или јамица, низови таласастих правилних и неправилних, најчешће дворедних линија, које на врату замењују снопови плитких водоравних линија (сл. 15 и 16).

Лонци представљају, као што смо раније напоменули, најчешћи облик посуда. Типични за ово раздобље су лонци, различитих димензија, висине од 10 до 40 cm и пречника обода од 8 до 35 cm. Јављају се различите форме реципијента које иду од лоптастих до биконичних, са јасно наглашеним раменом. Дно лонаца је уско и равно. Присутне су и варијанте, са једном тракастом дршком. Најбројније су варијанте лонаца са профилисаним разврнутим ободима са или без жљеба на спољну или на унутрашњу страну. Усна је заобљена и често задебљана. Врат ових лонаца је низак и прелази у благо заобљено или јаче наглашено раме. Поједини лонци имају косо разгнут обод и нешто наглашенији врат. Ова група лонаца је најчешћи облик који се јавља у преко 50% случајева (сл. 15). Следећој групи припадају лонци са једноставно заобљеним ободом који су понекад одоздо зарављени (сл. 16/1—4), са кратким косо извученим, ободом (сл. 16/5—6) или са равним косо разгнутим ободом (сл. 16/7—8). Овој групи припадају и лонци са косо разгнутим равно засеченим ободом и наглашеним раменом и са жљебом на рамену (сл. 16/9). Не-

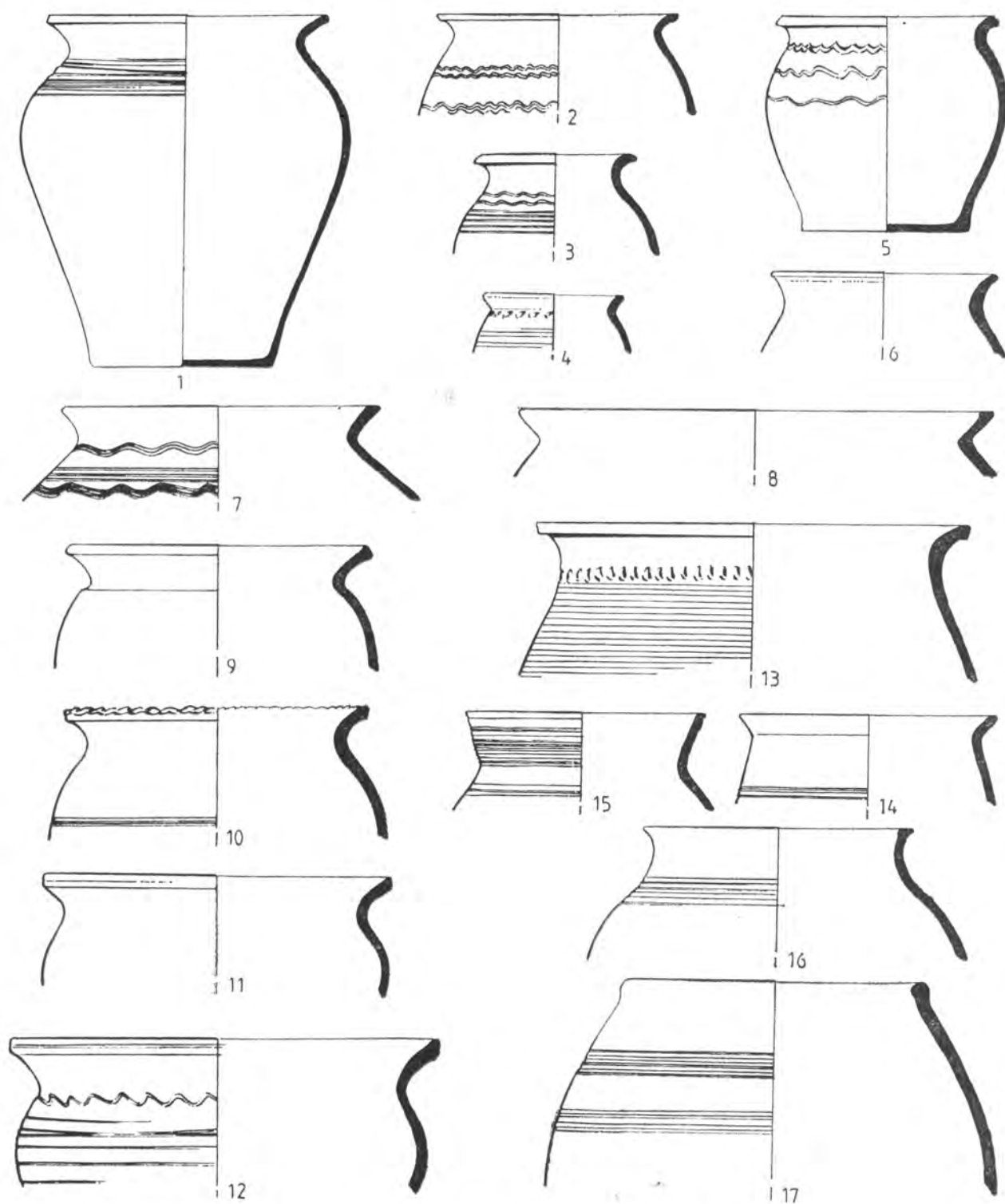
што развијенији облик представљају лонци са извијеним ободом, који је благо засечен на спољну страну. Усна једног од ових лонаца је орнаментисана дебелим косим резима утиснутим прстима (сл. 16/10—12). Посебну групу чине лонци благо разгнута кратког и равно засеченог обода, некад са плитким жљебом на усни, и ненаглашеног, врећастог трбуха, чији се зидови ка ободу постепено шире (сл. 16/13—14). Ређе се јављају лонци са косим и дугачким, равно извученим и засеченим ободом (сл. 16/15), а сасвим изузетно лонци са вертикално извученим и задебљаним равно засеченим ободом (сл. 16/16). Ретки су и лонци са ободом који директно прелази у раме, и реципијент лоптастог облика (сл. 16/17).

Код здела, које представљају после лонаца најчешћу групу, срећемо такође неколико главних типова. Основни тип представљају коничне профилисане зделе са благо повијеним ободом на унутрашњу или спољну страну (сл. 17/6—12). Другом типу припадају зделе са равно засеченим ободом и дебелим равним зидовима, које су, за разлику од других здела, биле већих димензија (сл. 17/1—2). Декорација ових здела је иста, као и она на лонцима. Ове две групе чине основни вид локалне грнчарске производње. Ретко се јављају коничне зделе заобљеног трбуха са језичастим дршкама (сл. 17/5), као и зделе звонастог облика са благо разгнутим заобљеним ободом (сл. 17/3—4).

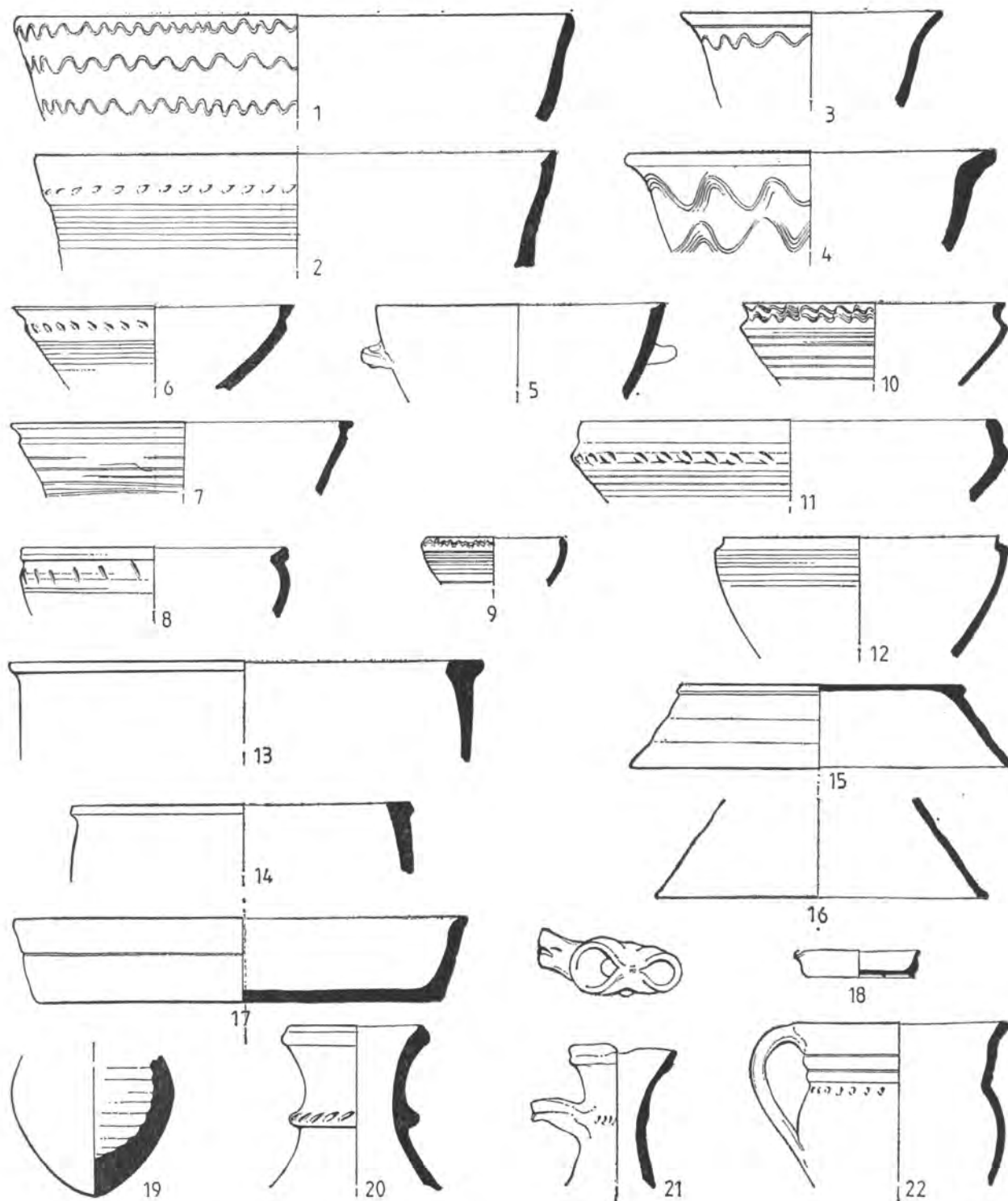
Остали облици грнчарије заступљени су у малом броју. Тањери, косо засеченог обода и искошеног трбуха (сл. 17/17) имају доста сличности са зделама и припадају локалној производњи. Исти случај је и са поклопцима који су једноставних облика са косо засеченим ободом и косим трбухом. Откривени примерци, за разлику од већине лонаца и здела, рађени су од лоше пречишћене земље, мрке боје печења (сл. 17/15—16). Ретком типу посуда припадају лампе, које се јављају сасвим изузетно. Имају ниске зидове и засечен обод са кратким кљуном на једној страни. Зидови лампи су по ободу изгорели (сл. 17/18). Локалној производњи припадају неки крчази и бокали, рађени од пречишћене глине, црвене до сиво мрке боје печења са једноставном обрадом површине и косо нарежканом траком испод обода (сл. 17/20—21). Имају разгнут профилисан и заобљен обод, али услед фрагментарне очуваности њихов облик не може се у целини сагледати. Са друге стране, бокали имају издужен, скоро вертикалан врат и благо разгнут обод (сл. 17/22). Крчази, као и бокали, имају своје узорне у импортованој керамици (сл. 19/1, 3—5, 10, и сл. 21/1). Налази фрагмената посуда за ливење са реци-

Сл. 15. — Типови лонаца, XII — поч. XIII века, са Рудина (R=1:4). — Fig. 15. — Les types des pots, XIIe — début du XIIIe s., de Rudine (éch. 1:4).

Сл. 16. — Типови лонаца, XII — поч. XIII века, са Рудина (R=1:4). — Fig. 16. — Les types des pots, XIIe — début du XIIIe s., de Rudine (éch. 1:4).

Сл. 17. — Зделе, котлићи, поклопци, крчази и др., XII — поч. XIII века, (R=1:4). — Fig. 17. — Ecuelles, chaudrons, couvercles, cruches etc., XIIe — début du XIIIe s., (éch. 1 : 4).

пијентом јајастог облика и дебелих зидова (сл. 17/19) представљају доказ о обради метала у насељу на Рудинама.

Локална грнчарска производња припада кругу подунавске керамике, која се развијала на традицијама старије, локалне, али и под утицајима византијске керамике XI и XII века. О постојању извесних номадских утицаја сведоче налази котлића. Примерци котлића са Рудина, рабени су од глине другачијег састава, са додацима мике. То би могло да сведочи о другом производном кругу, мада не можемо искључити ни могућност да је сама технологија израде котлића захтевала посебну обраду глине (сл. 17/13—14).

Бројне аналогije нашем материјалу налазимо управо у насељима дуж Саве, односно Дунава. У Мачванској Митровици,⁶⁹ Београду,⁷⁰ као и на другим локалитетима у српском поднављу.⁷¹ У том смислу највише сличности запажа се међу материјалом који потиче из Поповице код Неготина.⁷²

Поред домаће производње здела, тањира, крчага и бокала, јављају се и импортовани примерци из византијских радионица. То су керамичке посуде рабене у техникама за које немамо потврде да су примењиване у локалним грнчарским радионицама овога раздобља. Ради се о зделама и тањирима са сграфито декорацијом, о глеђосаним крчазима и бокалима, као и онима са површинама обраћеним златастим премазом и црвено сликаним орнаментом. Овој групи грнчарије припадају и посуде обрабене глачањем, као и оне рабене од глине које нису својствене локалној грнчарској производњи. Тој групи припадају ретки уломци амфора пронађени у оквиру насеља.

Фрагменти сграфито грнчарије припадају тањирима и зделама од фино пречишћене глине, црвене боје печења. Орнамент је линеарно изведен у сграфито техници, са мотивима животиња или само концентричних кругова на белој енгоби испод светложуте глазуре (сл. 18/1—2), без енгобе, испод мркосветложуте

глазуре (сл. 18/4), као и у комбинацији бојене декорације са зеленим пругама комбиноване са флоралним орнаментом изведеним урезивањем испод беличасте, односно прозирне глазуре (сл. 18/3). Поред поменутих техника обраде површине, заступљена је техника скидања глине у широким потезима, ради наглашавања централног мотива (*champléve*), у нашем случају представе лавице, комбинована са урезивањем и нашошењем пруга зелене боје и беле енгобе испод прозирне глазуре (сл. 18/6). Срећемо такође и једноставно скидање глине ради добијања основног геометријског орнамента, који се боји мрко, испод жуте глазуре (сл. 18/5).

Налази сграфито керамике у Браничеву указују на трговачке везе са осталим византијским територијама, које су се одвијале Дунавом, старим цариградским друмом, као и путевима преко Косова и Скопља, ка југу и Солуну. Међутим, њихова фрагментарна очуваност знатно отежава подробније анализе. За део зделе са представом лавице најближа паралела су неколико истих посуда, које потичу из угаоне куле Скопске тврђаве, из слоја датованог у сам крај XII и почетак XIII века.⁷³ Сличне посуде налажене су и у другим областима Царства.⁷⁴ Део зделе са орнаментом на унутрашњем рубу (сл. 18/5), који се датије у XIII век, има бројне аналогije у Бугарској, што указује на могући пут импорта.⁷⁵

Остала глеђосана керамика са Рудина заступљена је са свега 0,4%. То су уломци крчага и бокала, рабених од фино пречишћене земље, сиве боје печења и површине прекривене тамно зеленом глеђи. На површини се понекад налазе пластичне траке, бобице, као и урезани орнамент. Налажени су делови крчага са тролисним отвором (сл. 19/1,3—4), а има и оних са уским издуженим вратом и благо проширеним отвором (сл. 19/2). Бокали су косо разгнутог обода и кратког врата, док им је трбух благо заобљен. На једном од њих јавља се више бело бојених кругова прекривених зеленом глеђи (сл. 19/10), што указује на XIII век као време настанка. Зеленоглеђосана керамика, посматрана у целини, честа је на подручју Византије, а заступљена

⁶⁹ D. Minić, *Le site d'habitation médiéval de Mačvanska Mitrovica*, Sirmium XI, Beograd 1980, 23—46.

⁷⁰ Подаци из документационог центра Научно-истраживачког пројекта за Београдску тврђаву, није објављено; М. Јанковић, *Средњовековни укол на Малом Калемегдану*, Годишњак града Београда XXX, 1983, 9—20.

⁷¹ D. Minić, *Les problèmes de datation des céramiques du site d'habitation médiévale à Ribnica*, Balcanoslavica 3, 1974, 59—74.

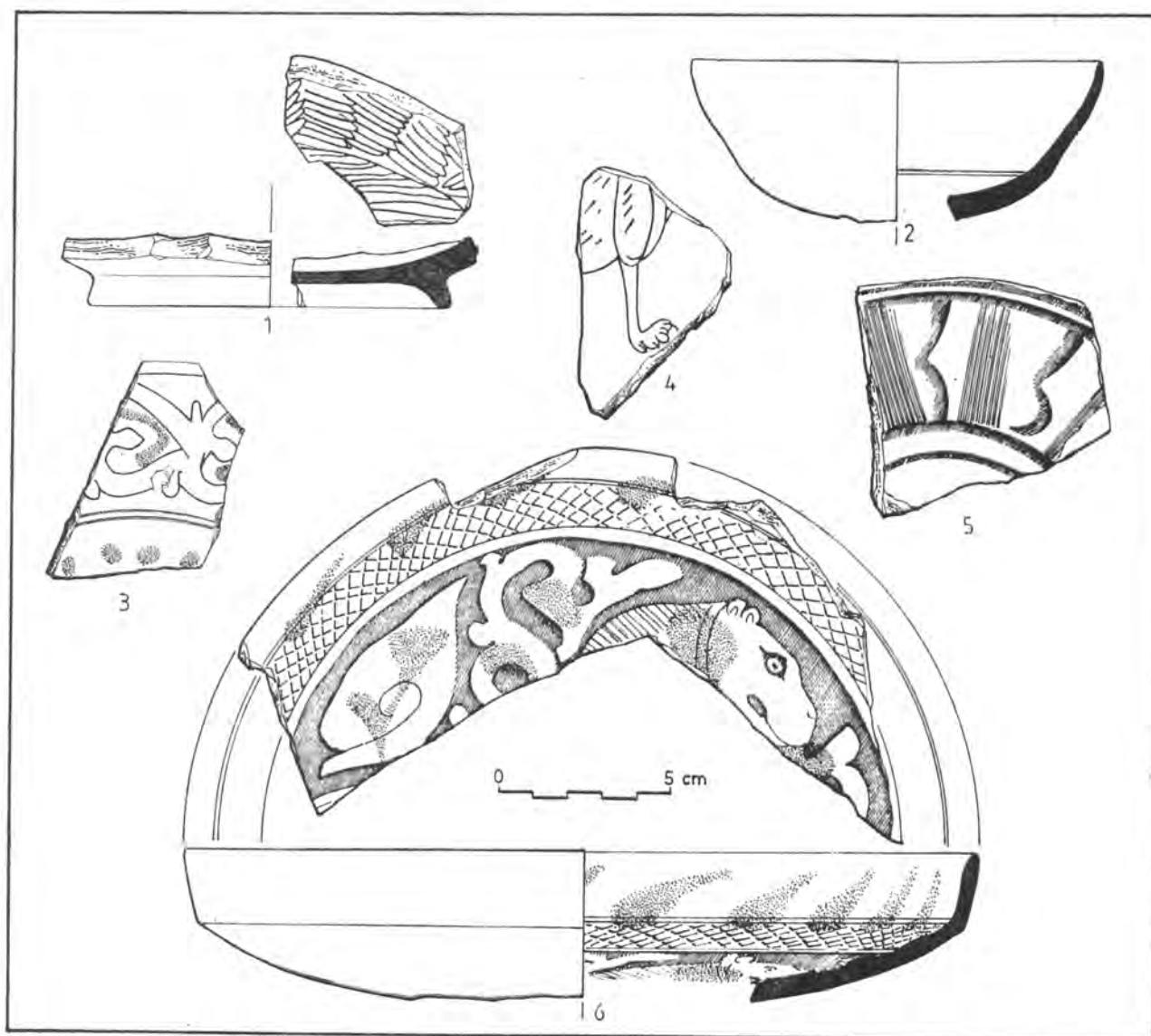
⁷² Z. Žeravica, *Die Keramik des XI und XII Jahrhunderts aus der Ansiedlung in Popovica in der Negotiner Gegend und das Problem ihrer ethnischen Zuteilung den Slawen*, Balcanoslavica 3, 1974, 121—153, T. XXI—XXVI.

⁷³ B. Babić, *Trouvaille scellée de poterie de table à Skopsko Kale*, Archaeologia Iugoslavica XII, 1973, 45—55. Pl. I—III;

⁷⁴ М. Бајаловић-Хаџи Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, Београд 1981, 114—115, нап. 27; G. A. Nikolakopoulos, *Greek Medieval Pottery*, Archaeologia 1985, 41—47, fig. 3.

⁷⁵ С. Георгиева, *Керамиката от двореца на Царевац*, Царевград Трнов 2, София 1974, 78—79, сл. 54—55, T. V.

⁷⁶ I. Barnea, *Dinogetia I*, 230—238; D. Vilceanu, *Ceramica smaltuită, Pacuiul lui Soare I*, 1972, 89—107.

Сл. 18. — Импортне сграфито зделе са Рудина. — Fig. 18. — Les écuelles sgraffito importées, provenant de Rudine.

је у Подунављу, на црноморској обали⁷⁶ и у Украјини⁷⁷, али упркос томе још увек је недовољно проучена и позната.

Грнчарија украшена златастим премазом и црвено сликаним орнаментом јавља се у сличном проценту као и зелено глебосана. Ова техника обраде површине запажа се само код бокала и крчага. Међу њима издвајају се две групе посуда, које се разликују у облицима, фактури и орнаментици, указујући на различите центре производње. У прву групу спадају крчази рађени од фино пречишћене земље, црвене

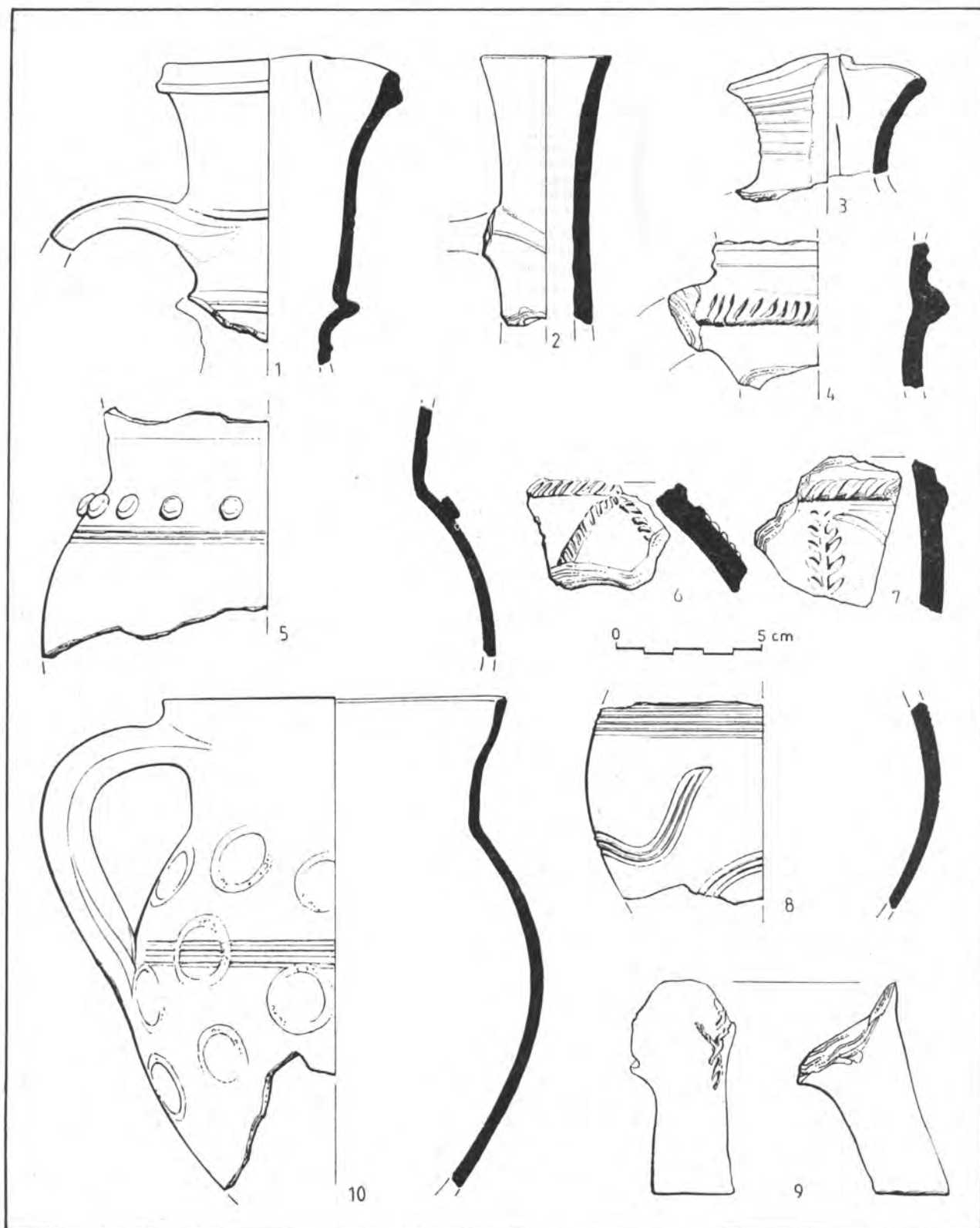
боје печења. По површини имају златасти премаз на којем је црвеном бојом изведен орнамент спирала, viseћих полукругова, гирланди и једноставних линија (сл. 20). Ова керамика се јавља на широком простору, најчешће у Бугарској,⁷⁸ Грчкој,⁷⁹ а нешто ређе и у Добруџи.⁸⁰ У

⁷⁸ И. Щерева, Принос към проучването на средновековната керамика в България (XI—XII в.), Археология 3/1977, 6—18.

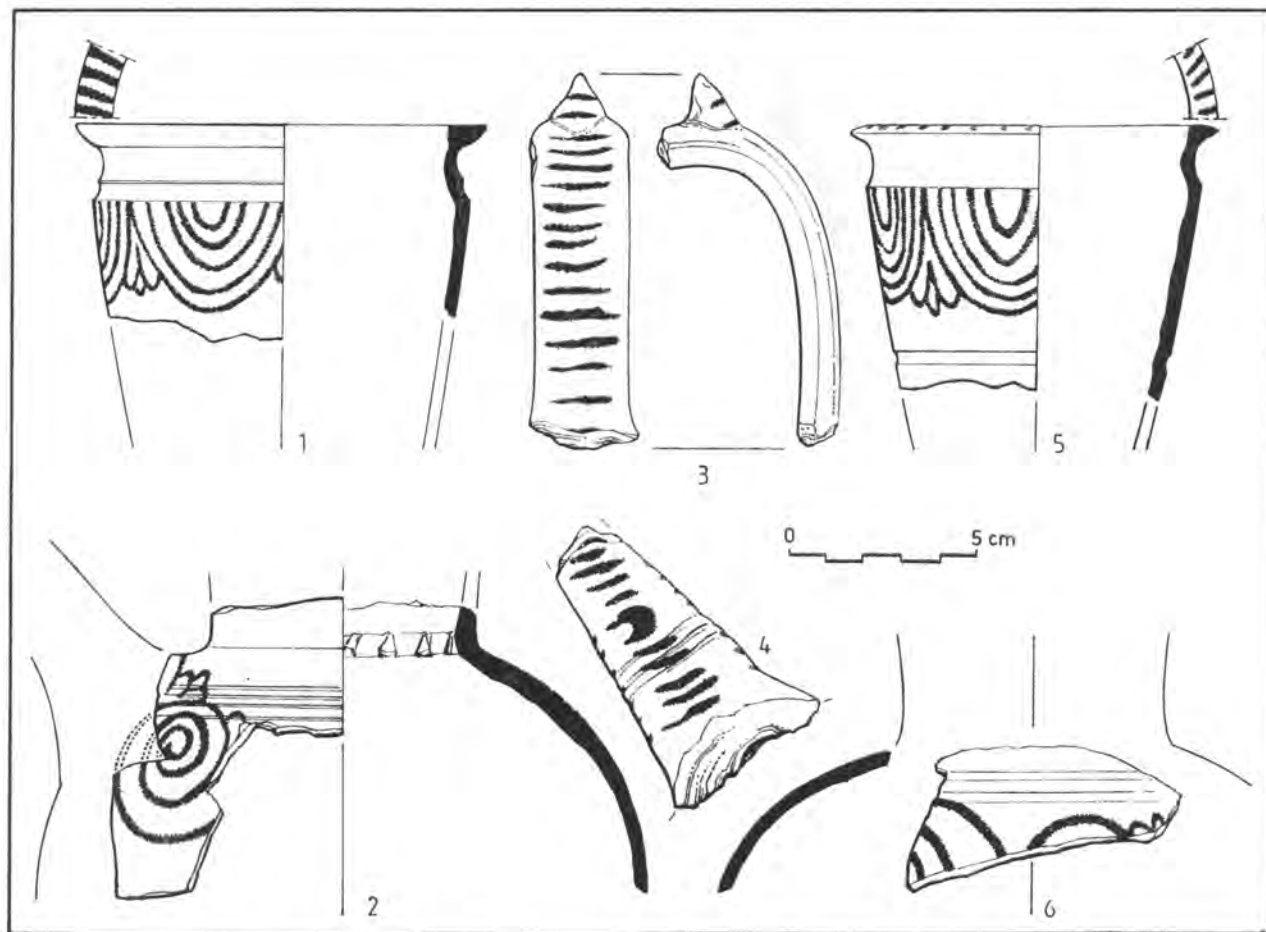
⁷⁹ Т. Stillwell MacKay, More Byzantine and Frankish pottery from Corinth, Hesperia XXXVI/3, 1967, 285—287, Т. 68/85.

⁸⁰ D. Vilceanu, *op. cit.*, 113—115, fig. 50; I. Barnea, *op. cit.*, 272—274, fig. 166.

⁷⁷ Т. Макарова, Поливная посуда, Москва 1967.

Сл. 19. — Импортна зелено глеѳосана керамика са Рудина. — Fig. 19. — La poterie d'importation au vernis vert de Rudine.

Сл. 20. — Импортна бојена керамика са Рудина. — Fig. 20. — La céramique d'importation colorée provenant de Rudine.

другу групу могу се сврстати бокали и крчаци са изливницима, рађени од средње пречишћене земље са примесама кварцита. Зидови су дебљи, док је површина неравна и слично претходној групи прекривена златастим премазом. Орнамент је другачије распоређен: комбинују се једноставне праве линије, које се некад спајају у ромбове испуњене мрежастим орнаментом (сл. 21). Најближе аналогије овој керамици налазимо у Пернику, где је датована у крај XII и почетак XIII века,⁸¹ као и у Добруци.⁸² Бугарски аутори везују појаву ове керамике за југозападну Бугарску, док њено порекло траже у грнчарској производњи Грчке. Сличност форми ове грнчарије са појединим облицима домаће производње, као на пример једног бојеног бокала (сл. 21/1), могла би значити да је ова једностав-

на техника примењивана и у локалним радионицама.

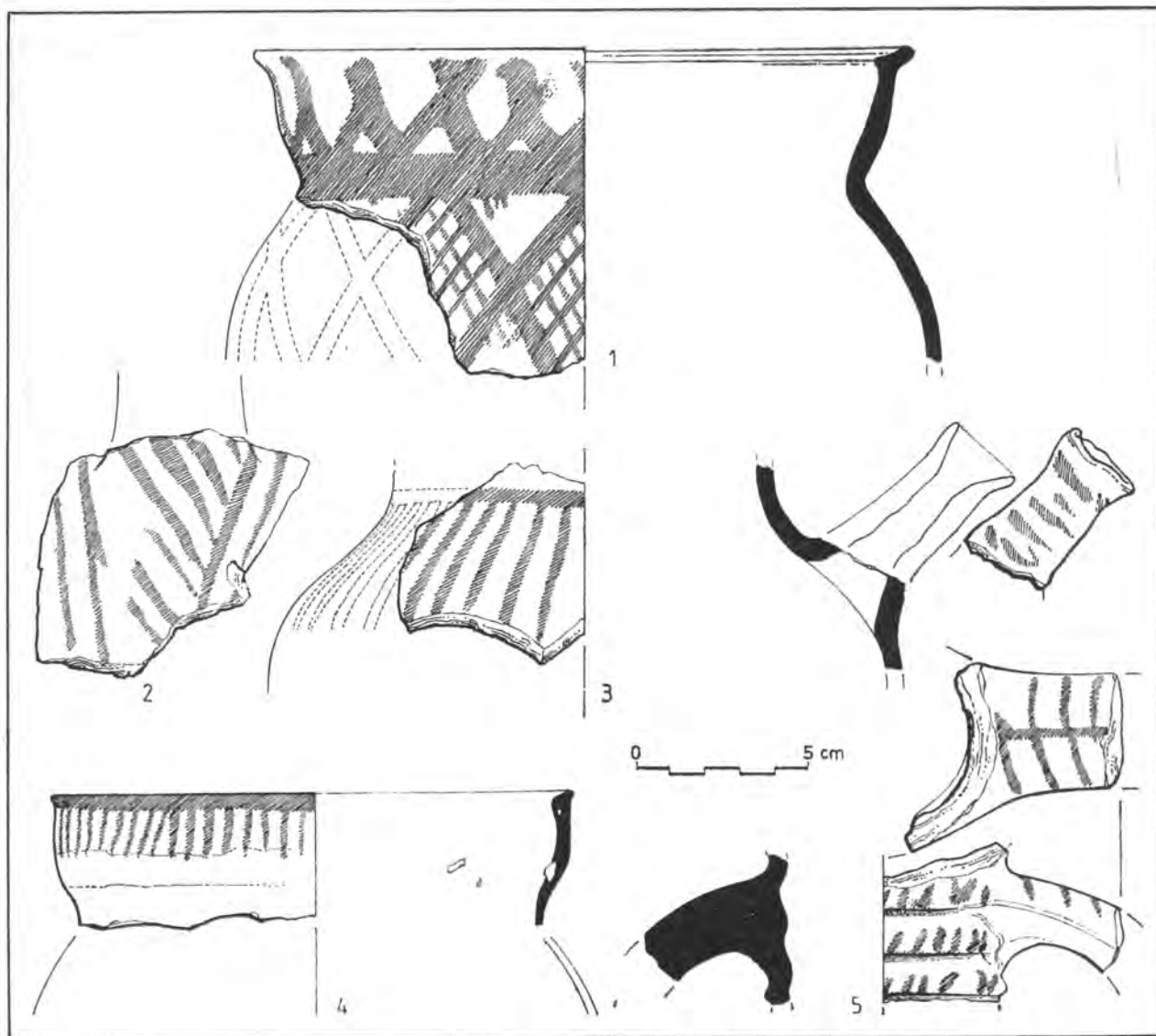
У групу импортоване керамике могу се одредити и ретки налази амфора које припадају типу великих димензија, кратког врата, масивних дршки и широког трбуха, украшених сноповима хоризонталних линија. На једном откривеном фрагменту трбуха налазе се угравирана слова Ae. Овај тип амфора, иако редак, на нашим налазиштима у Подунављу среће се углавном у слојевима XII века.⁸³

Последњем хоризонту насеља (стратум С) припада керамика откривена у затвореним слојевима кућа 1—2 и 4—7, које су страдале у пожару (сл. 22 и 23). Како се ова керамика у извесној мери разликује од оне из претходне фазе, тако је и овај стратум посебно посматран. Овде се посебно издвајају лонци који за разли-

⁸¹ И. Щерева, *op. cit.*, 6—18.

⁸² I. Varnea, *op. cit.*, 274, fig. 164/11.

⁸³ Lj. Vjelaјас, *op. cit.*, у штампи.

Сл. 21. — Импортна бојена керамика са Рудина. — Fig. 21. — La céramique d'importation colorée provenant de Rudine.

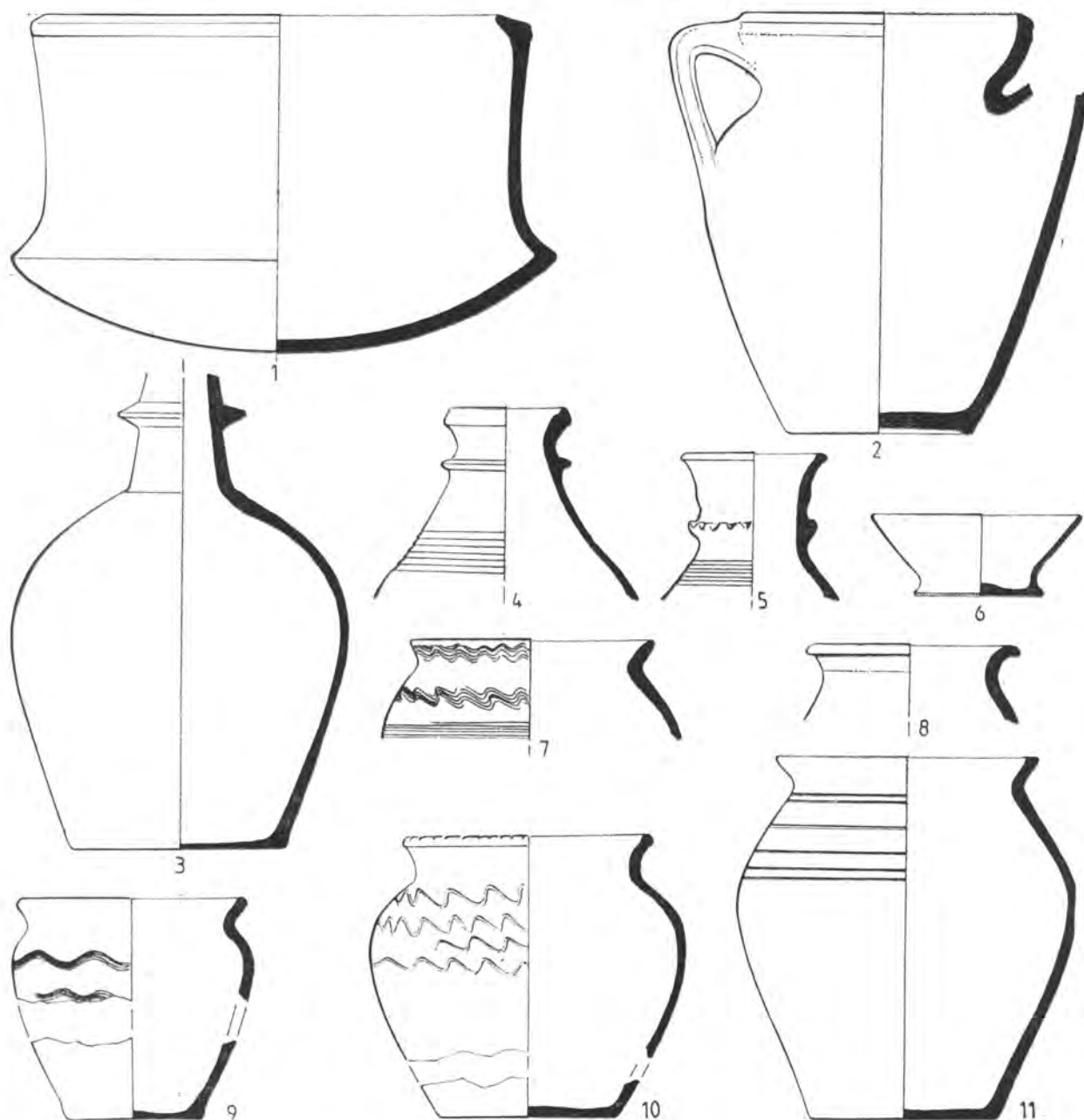
ку од оних из претходне групе имају карактеристичан непрофилсан, косо разгнут обод, који је у неким случајевима равно заобљен. Реципијент је лоптаст или биконичан, док је дно равно. Лонци су у горњем делу украшени вишеструким неправилним хоризонталним или таласастим урезаним линијама. Јавља се и комбинација ова два елемента, као и нарецкан орнамент на ободу. Сви примерци су рађени од средње пречишћене песковите земље, боје печења од црвеномрке до мрке, односно сиве (сл. 22/7—11 и 23/4—9). Исте фактуре и боје печења је и здела-поклопац косих зидова и равнoг профилисаног

дна (сл. 22/6).⁸⁴ Локалној производњи вероватно припадају и два бокала истог типа који су откривени у кућама 1 и 5. На горњем делу трбуха имају изливник, а са друге стране је тракаста дршка која спаја врат крчага са средњим делом трбуха. За разлику од претходних посуда, површина ових крчага је прекривена златастим премазом (сл. 22/2 и 23/3). Уобичајен инвентар ових кућа чине и крчази, благо разгнута обода, вер-

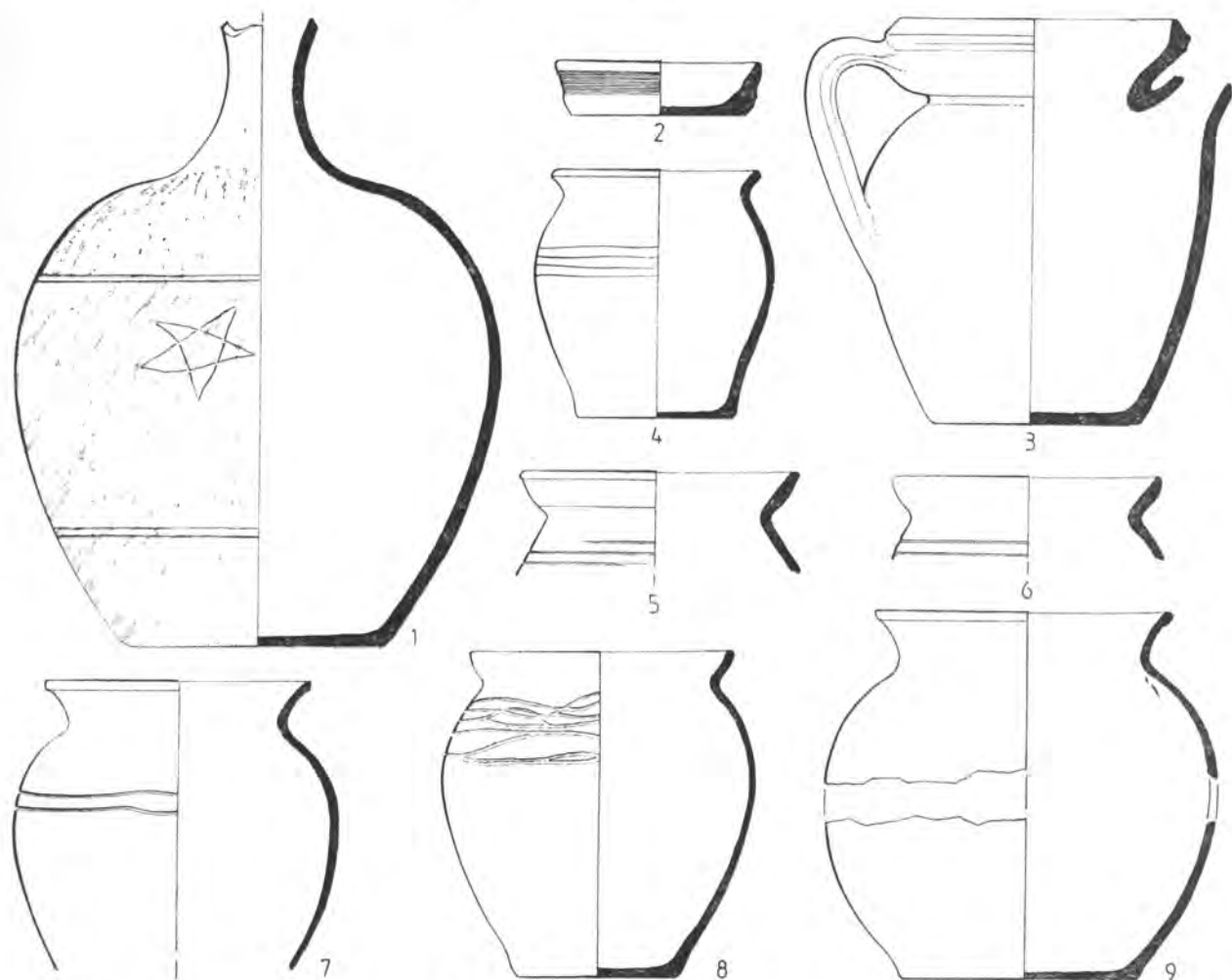
⁸⁴ Љ. Бјелајац, *Средњовековна керамика са Дорћола*, Годишњак града Београда XXV, 1978, 133—145. Т. I.

тикалног или искошеног врата са пластичном траком у средњем делу, која је код неких примерака нарежкана. Раме је често орнаментисано, са низовима хоризонталних урезаних линија. Ови крчази су рађени од пречишћене глине сиве и светломрке боје печења (сл. 22/3—5). Крчаг из инвентара куће 5 припада другом типу који има дуг, благо искошен врат и лоптаст трбух. Рађен је, за разлику од друге грнчарије из овог

стратума, од фино пречишћене земље, црвене боје печења, док му је површина посебно обрађена: украшена је глачаним орнаментом који се састоји од снопова правилних вертикалних и косих линија, који су одвојени изнад и испод трбуха, низом од три урезане хоризонталне линије. На рамену посуде, накнадно је урезан пентаграм (сл. 23/1). Од квалитетне глине израђени су и котлић из куће 1 и тањир из куће 5. Кот-

Сл. 22. — Керамичке посуде из куће 1 са Рудина, поч. XIII века (R=1:4). — Fig. 22. — La vaisselle en céramique de la maison 1 de Rudine, début du XIIIe s. (éch. 1:4).

Сл. 23. — Керамичке посуде из куће 5 са Рудина, поч. XIII века (R=1:4). — Fig. 23. — La vaisselle en céramique de la maison 5 de Rudine, début du XIIIe s. (éch. 1:4).

лић, хоризонтално заравњеног обода са чије унутрашње стране су два наспрамно постављена испупчења за провлачење узица. Рађен је за разлику од других посуда, од фино пречишћене глине са додатком мике (сл. 22/1). Ова фактура, карактерише и котлиће нађене у старијем стратуму насеља.

Импортована керамика, изузев крчага из куће 5 (сл. 23/1), и котлића из куће 1 (сл. 22/1), није заступљена у кућама из последње фазе живота. Међутим, у слојевима око кућа, просторима са пећима, као и у слојевима формираним након напуштања објекта, налажени су фрагменти увозне керамике, који се датирају у XIII век. Ту пре свега спадају поменути фрагменти зделе (сл. 18/5) и крчага са зелено глеђосаном

површином, испод које су насликани концентрични кругови беле боје (сл. 19/10).⁸⁵

* * *

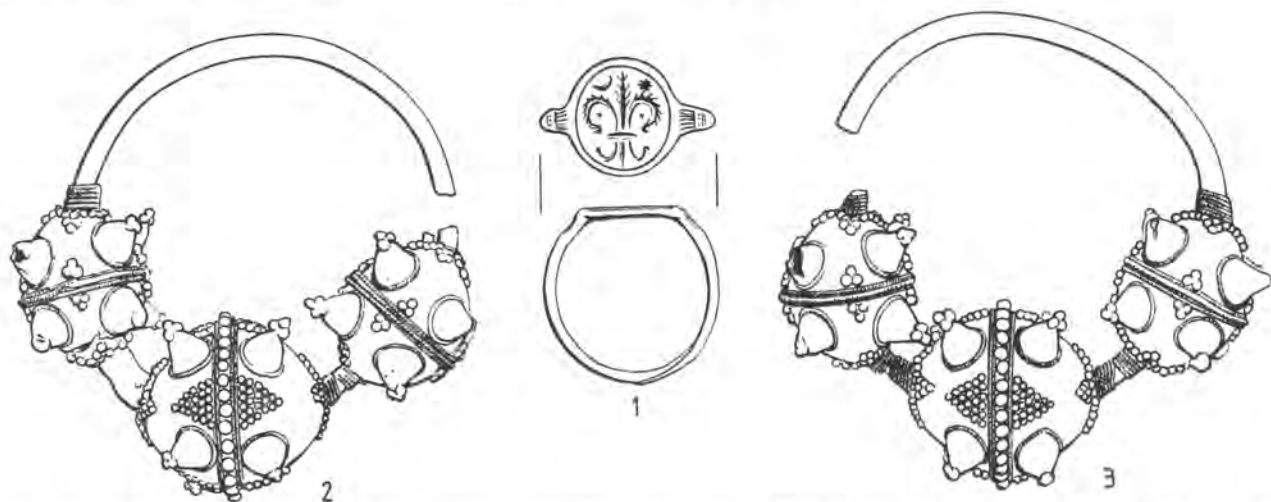
На простору Рудина, откривена је и једна мања, вероватно, расута остава накита и новца која се састојала од две наушнице тзв. „токајског“ типа, са три јагоде, прстена једноставне израде са представама крина као централног мотива и месеца и сунца (сл. 24) матапана дуж-

⁸⁵ D. Teicu, *Ceramica smălțuită de factură bizantină din sudvestul României*, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, 34/3, 1983, 274—276, са бројним аналогијама; Д. Минић, *op. cit.*, 69, Т. VI/10.

да Јакопа Контаринија 1275/80. год. и три динара краља Милутина 1282/1321. год. (Прилог II, кат. бр. 122—125).

Откривени тип наушница припада врсти накита уобичајеној на централном Балкану, која настаје под византијским утицајем у XIII веку.⁸⁶ Са друге стране, прстен, односно његова декорација показују друге, западне утицаје. Из српског Подунавља, са истим орнаментом познат је прстен из Хајдучке Воденице⁸⁷ а иста

паванџама 1985. године истражен је источни део ове некрополе. У западном делу блока А, у кв. LM/VI—VIII, откривено је 6 гробова, док је један усамљен гроб откривен у источном делу блока В, у кв. D/XXVII. Скелети, нађени одмах испод површине, били су лоше очувани. Радило се о слободно укопаним скелетима, оријентација је запад—исток, сахрањеним у испруженом ставу са прекрштеним рукама на стомаку, у већини случајева. Грбови су били без прилога.

Сл. 24. — Остава накита са Рудина, крај XIII века (R=1:1). — Fig. 24. — Le dépôt des bijoux de Rudine, fin du XIIIe siècle (éch. 1:1).

представа налази се и на прстену из колекције С. Симоновића.⁸⁸

Остава је датована налазима новца у задњу деценију XIII века и као могућ повод за њено похрањивање, представљају борбе око Браничева 1291. године.⁸⁹

*
* * *

Последњем хоризонту на Рудинама припадају остаци позносредњовековне некрополе, чији су трагови констатовани први пут 1978. године. Том приликом откривено је неких 20 гробова, од којих је већина била дислоцирана. Иско-

Локалитет Светиња

Око пола километра источно од истраженог простора на Рудинама, односно руба некадашњег подграђа Браничевског града, налази се место које локално становништво назива „Светиња“. То је мањи простор крај некадашњег старог корита Млаве, сада око 600 метара јужно од обале Дунава. До пре две деценије цела површина локалитета била је обрасла шумом, и за разлику од околног земљишта није се обрађивала, јер је поштована као култно место везано за име св. Петке. Систематска археолошка истраживања на Светињи започета су 1981. године, а завршена 1987. године⁹⁰. Истражен је простор од преко 1000 m², што износи више од половине површине локалитета са очуваним остацима културног слоја⁹¹ (сл. 25).

⁸⁶ М. Боровић-Љубинковић, *Наушнице тзв. токајског типа*, Рад Војвођанских музеја 3, 1954, 81—93, сл. 9; Иста, *Bijoux communs aux Slaves et leurs variantes locales*, Archaeologia Iugoslavica 3, 1959, 117; Б. Радојковић, *Накит код Срба*, Београд 1969, 97.

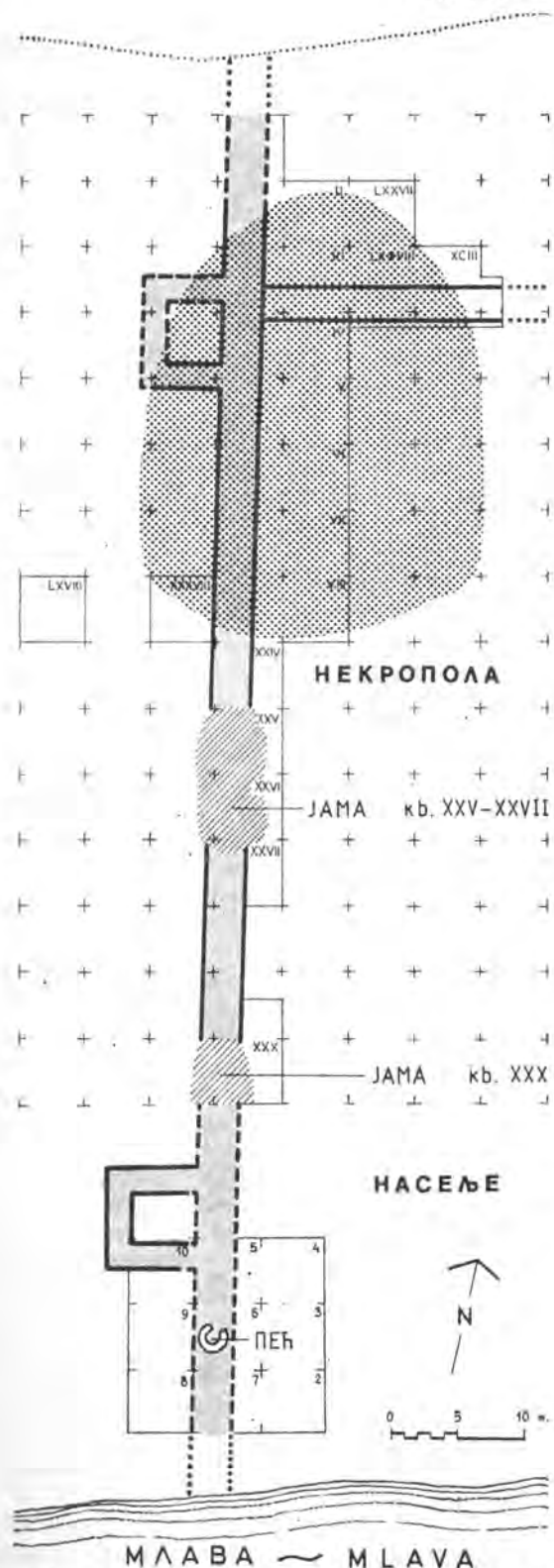
⁸⁷ С. Ерцеговић-Павловић, *Средњовековна насеља и некрополе у Бољетину и Хајдучкој Воденици*, Београд 1986, 73, сл. 14/7 и Т. VI/4.

⁸⁸ Б. Радојковић, *op. cit.*, 113—115, сл. 60, Т. 42, датован у прву деценију XIV века.

⁸⁹ М. Динић, *op. cit.*, 96—98.

⁹⁰ Систематска археолошка истраживања на Светињи започета су 1981. године под руководством арх. Г. Милошевић и М. Пиндића. Од 1983. г. истраживањима је руководио др М. Поповић. Ископавања су вршена у оквиру програма Археолошког института.

⁹¹ М. Поповић, *Светиња, нови подаци о рановизантијском Вимијацијуму*, Старијар XXXVIII/1987, Београд 1988, 1—35.

Сл. 25. — Ситуациони план остатака насеља и некрополе на лок. Светиња. — Fig. 25. — Le plan de situation des vestiges de l'agglomération et de la nécropole au site de Svetinja.

У току систематских археолошких истраживања овог вишеслојног налазишта, јасно је уочен однос културних слојева, који се могу сврстати у три основна стратиграфски и хронолошки издвојена стратума. Најстаријем припадају остаци античких грађевина, издвојени некадашњим током реке Млаве од главнине цивилног насеља римског Винимацијума. Следећи и сигурно главни стратум на Светињи одређују остаци једног бедема ојачаног са две куле, који је преграђивао простор између некадашњег рукавца Дунава и старог корита Млаве, као и трагови објеката из VI века⁹². Последњи, најмлађи стратум на локалитету, за наша разматрања овом приликом је од посебног значаја.

Најмлађи, средњовековни слојеви на Светињи, према налазима поуздано датовани у XII и прве деценије XIII века, о чему ће у даљем излагању бити више речи, истовремено су са остацима насеља на истраженом делу Рудина. Међутим, оба ова локалитета, иако у непосредној близини нису међусобно повезана, о чему сведочи међупростор без трагова средњовековног културног слоја. То би указивало на могућност да се локалитет на Светињи није налазио непосредно у оквиру подграђа Браничевског града, већ да је представљао издвојену целину.

Преко наслага шута и остатака рановизантијског бедема на Светињи, у оквиру свих истражених површина откривен је средњовековни слој где се јасно издвајају две просторне целине. На средишњем и јужном делу локалитета, уз обалу старог тока Млаве, откривени су трагови насеобинског слоја, док у северном делу постоје остаци мање истовремене некрополе. Иако су археолошка истраживања као првенствени циљ имала откривање остатака који одговарају рановизантијском стратуму, истражен је и већи део средњовековног слоја, али остале су и неке неистражене површине са траговима насеља у источном делу локалитета.

Остаци средњовековног насеобинског слоја практично су на садашњој површини тла, тако да су већим делом оштећени ранијом обрадом земље, а у новије време приликом сече шуме и вађења пањева. Стога у оквиру овога слоја, који се прати до дубине од 30 до 50 cm, није било могуће открити поузданије трагове кућа. Од осталих насеобинских конструкција откривени су остаци једне веће пећи, полукружне основе, пречника око 1,5 m. Пећ је имала зидове рабене од уломака опека и комада камена, док јој је подница била од запечене земље са два очувана премаза. Подница пећи откривена је на дубини од 0,50 m, а лежи непосредно над слојем шута од порушеног рановизантијског бедема. За раз-

⁹² Ibid.

лику од релативно слабо очуваних слојева, главни културни садржај који би припадао овој малој насеобини, откривен је у јамама, и то искључиво оним које су се образовале на местима где је старији бедем био поваћен, местимично до дна темеља. Највећа таква јама, дубока око 3 m, откривена је у простору квадрата XXV—XXVII, (сл. 26), а нешто мање у квадрату XXX и у сонди 9—10 уз кулу I. Као што је то био случај и на Рудинама, од налаза у средњовековном слоју, који највећим делом потичу из јама, најбројнији су уломци керамике док су знатно ређи метални налази, углавном алатке и новац.

Сл. 26. — Средњовековна јама у кв. XXVII на Светињи, северни профил. — Fig. 26. — Fosse médiévale dans le carré XXVII de Svetinja, profil nord.

Налази новца, заступљени са укупно седам примерака, за наша разматрања су од посебног значаја, јер дају доста поуздане хронолошке оквире за средњовековни стратум на Светињи. На дну јаме у квадрату XXVII откривен је један бронзани скифат цара Јована II Комнина⁹³, док из површинског слоја исте јаме потиче једна латинска имитација византијског скифата из раздобља после 1204. године⁹⁴. Један сличан примерак, истина доста излизан, откривен је и у површинском слоју сонде 4.⁹⁵ Остали примерци

новца, скифат цара Манојла I Комнина⁹⁶ и три такозване бугарске имитације (после 1195)⁹⁷ нађени су у површинским слојевима на простору некрополе у северном делу локалитета, и вероватно потичу из инвентара уништених гробова.

Керамика из средњовековног слоја на Светињи, тачније речено из јама од поваћеног бедема, по својим типолошким одликама и хронолошким оквирима иста је са оном која је откривена на Рудинама, у подграђу Браничевског града, и то у оквиру стратума В. Само на једној мањој површини у квадрату XXXVIII, уз саму некрополу, откривен је део насеобинског слоја, који би према налазима керамике био ближи нешто млађем стратуму С (сл. 30). У највећем броју, са око 97%, заступљена је керамика за свакодневну употребу домаће израде, док би се осталих нешто мање од 3% могло сврстати у импорт.

Локална керамика солидно је рађена, најчешће на брзом витлу, од добро пречишћене земље са додацима песка. Боја печења је мрка до црвене, знатно ређе црна. Готово све посуде биле су украшене урезаним орнаментом, најчешће груписаном на горњем делу суда или непосредно испод обода. Само код неких здела орнамент се спушта до дна. Међу облицима локалне грнчарије за свакодневну употребу, најбројнији су лонци (око 90%), затим зделе (4,5%) док су крчази и бокали знатно ређи.

Као најчешћи облик посуде, лонци се јављају у више типова. Најбројнији су са разгнутим профилисаним ободом и ниским вратом, који прелази у заобљено или јаче наглашено раме, док им је дно знатно уже. (сл. 27 и 28/1—7). Међу уломцима лонаца са Светиње овај тип заступљен је са преко 50%, а слична је ситуација и на Рудинама (сл. 15). Следећи тип, заступљен са око 10%, одликује се широким отвором и ненаглашеним врећастим трбухом (сл. 28/13—20). У нешто мањем проценту заступљени су лонци са дужим, косо извученим ободом (сл. 28/9—12), који се иначе, као чест облик, јављају у познијим раздобљима током XIII и XIV века. Остали типови лонаца, међусобно различити у појединостима, срећу се у знатно мањим процентима. У раније поменутом, нешто млађем делу слоја на Светињи, који би одговарао стратуму С на Рудинама, као чешћи облик јавља се лонац косо разгнутаг обода (сл. 30/1—2), иначе редак међу старијим материјалом из јама (сл. 28/8).

Међу зделама најчешће су заступљене оне коничне са равним, мало проширеним дном и ободом који је код неких примерака савијен на

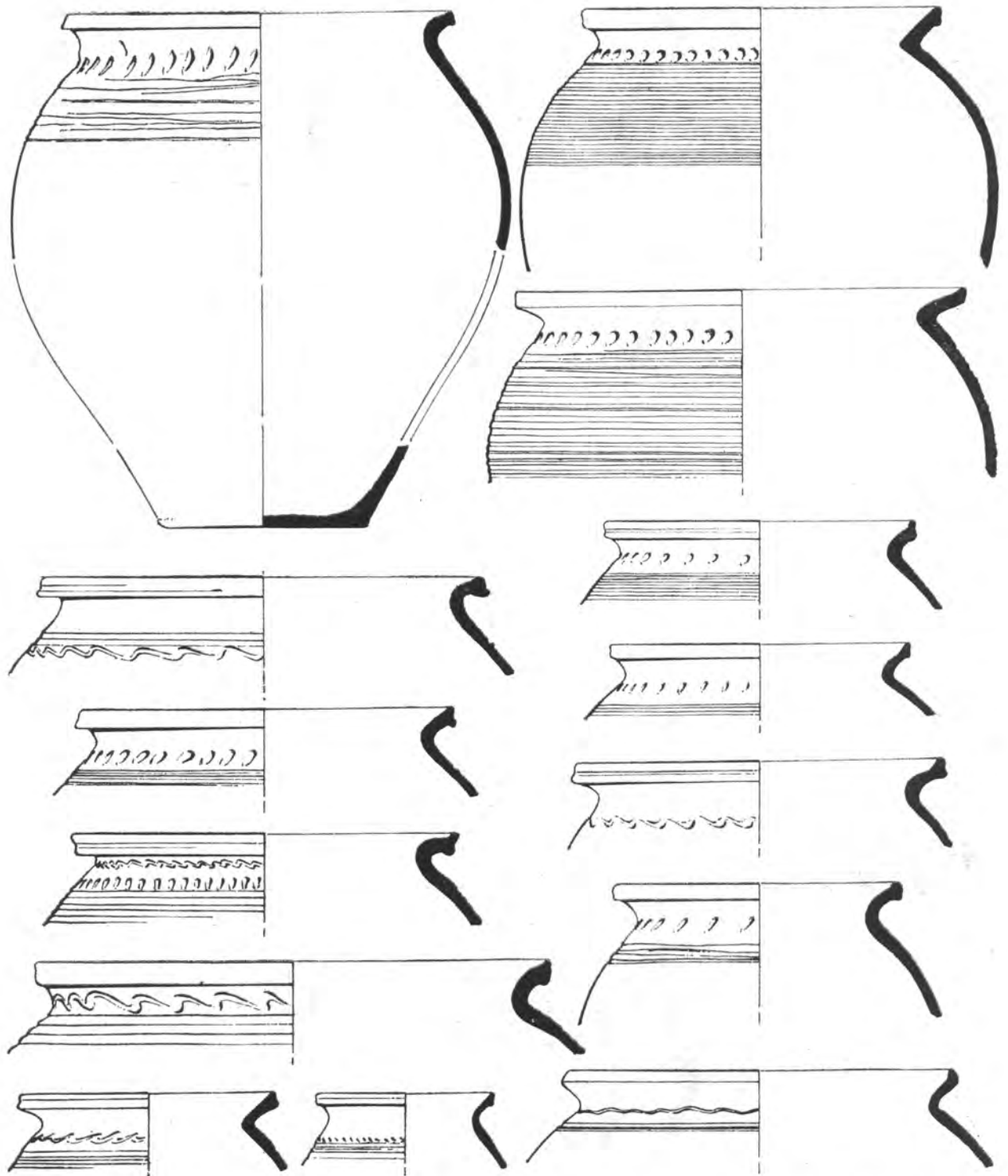
⁹³ В. Иванишевић, *Каталог новца са лок. Светиња у Костолцу*, Старинар XXXVIII/1987, 60, кат. бр. 65.

⁹⁴ *Ibid.*, кат. бр. 70.

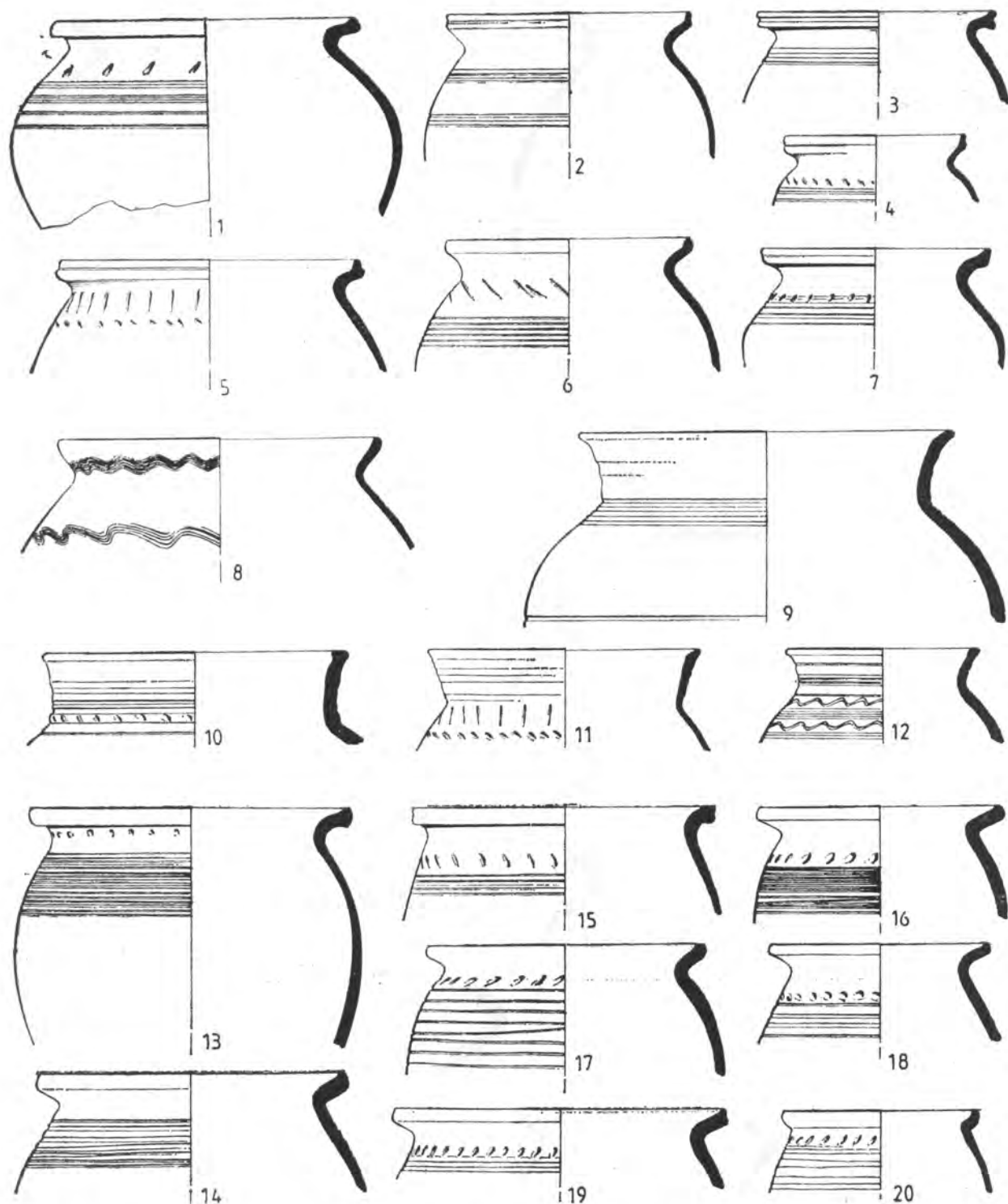
⁹⁵ *Ibid.*, кат. бр. 71.

⁹⁶ *Ibid.*, кат. бр. 66.

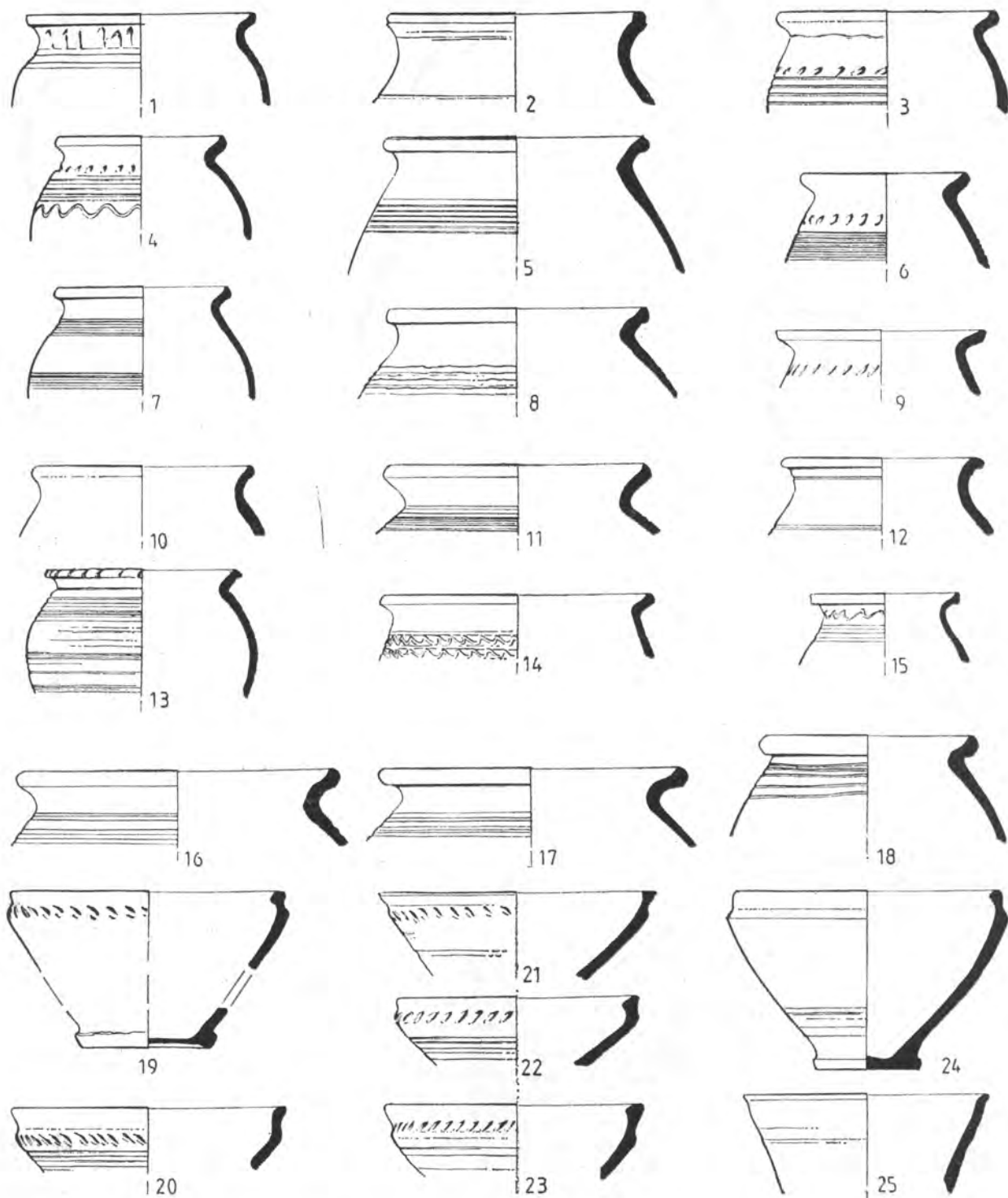
⁹⁷ *Ibid.*, кат. бр. 67—69.

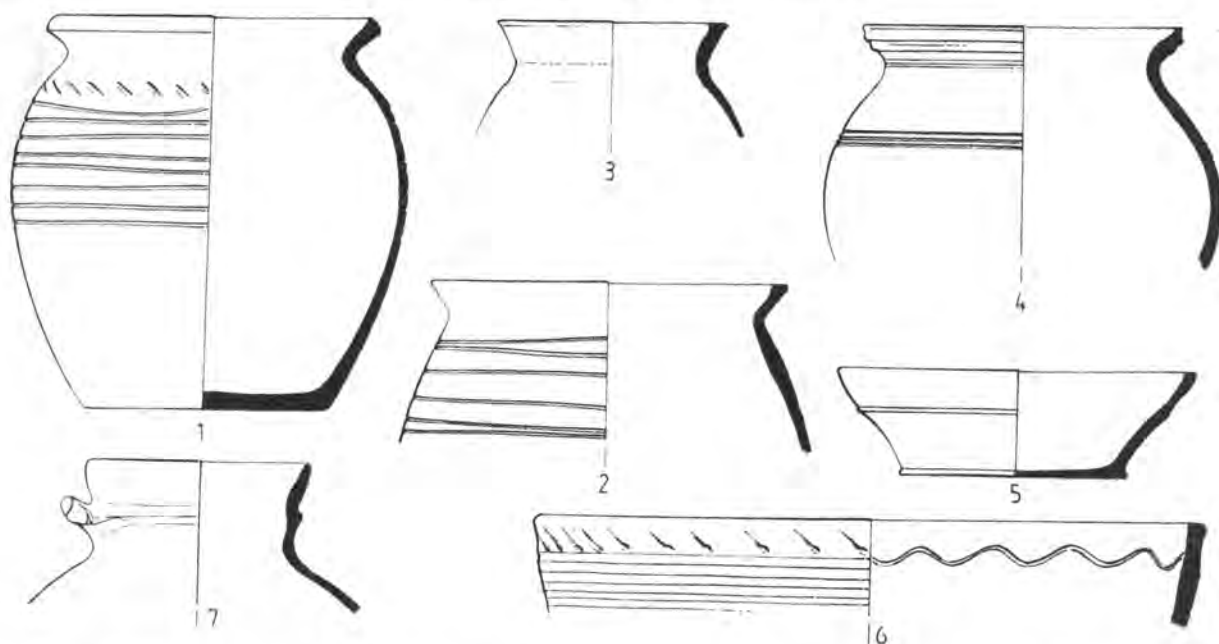
Сл. 27. — Типови лонаца, XII — поч. XIII века са Светиње (R=1:4). — Fig. 27. — Les types des pots, XIIe — début du XIIIe s. de Svetinja (éch. 1:4).

Сл. 28. — Типови лонаца, XII — поч. XIII века са Светиње (R=1:4). — Fig. 28. — Les types des pots, XIIe — début du XIIIe de Svetinja (éch. 1 : 4).

Сл. 29. — Типови лонаца и здела, XII — поч. XIII века са Светиње (R=1:4). — Fig. 29. — Les types des pots et des écuelles, XIIe — début du XIIIe s. de Svetinja (éch. 1:4).

Сл. 30. — Керамичке посуде из млавег слоја (прве деценије XIII века) са Светиње (R=1:4). — Fig. 30. — La vaisselle en céramique provenant de la couche plus récente de Svetinja (première décennie du XIIIe s.), éch. 1:4.

унутрашњу страну (сл. 29/19—24). Обичне, плиће коничне зделе са широким дном, у јамама на Светињи изузетно су ретке (сл. 29/25).

Посматрана у целини, керамика домаће израде са Светиње као и она са Рудина, оквирно датована у XII и прве деценије XIII века, припада ширем кругу подунавске средњовековне грнчарије. Блиске аналогије нашим примерцима постоје на читавом низу налазишта овог подручја, од Мачванске Митровице⁹⁸ и Београда,⁹⁹ па преко Ђердапских локалитета, посебно Рибнице¹⁰⁰, до долине Тимока и даље, на више подунавских локалитета у Румунији. Посебно је уочљива сличност са налазима из Поповице код Неготина¹⁰¹.

Уломци импортне керамике, у односу на остале налазе релативно ретки, највећим делом припадају крчазима, чији се облици услед фрагментарне очуваности не могу поуздано да одреде. Међутим, према откривеним уломцима, било је могуће запазити да је у питању око 15 посуда, различите фактуре и орнаментике. Међу њима чешће се јављају фрагменти који су имали црвено сликани орнамент, у свему веома

сличан са примерцима откривеним на Рудинама. На уломцима три крчага сачувани су трагови сребрнасте енгобе, а само на једном фрагменту глачани орнамент. Луксузни глеђосани примерци, као што је то био случај и на Рудинама, изузетно су ретки. Из јама на Светињи потичу укупно уломци три крчага сиве фактуре са мркозеленом глеђи и делови две зделе. Једна од њих, рађена од беле глине, имала је сликани украс мрком и зеленом бојом испод прозирне глазури, док је друга била украшена сграфито орнаментом на зелено глеђосаном позабу. Ових неколико примерака луксузне керамике очигледно потиче из византијских радионица, а временски одговара осталим налазима у јамама. Зделе са сликаним орнаментом, сличне нашим примерцима, налажене су у Цариграду,¹⁰² као и на неким налазиштима источног Балкана, а као импорт јављају се и у Јужној Русији.¹⁰³

Од гвоздених предмета (сл. 31) нађено је више ножева разних величина, два сврдла за дрво, игле, струшка и једна лепо обрађена тордирана дршка — вероватно за дрвену ведрницу. Сасвим изузетан налаз из средњовековног слоја на Светињи, који заслужује и посебну обраду, представља једна мања гвоздена виљушка

⁹⁸ D. Minić, *Sirmium XI*, 23—46.

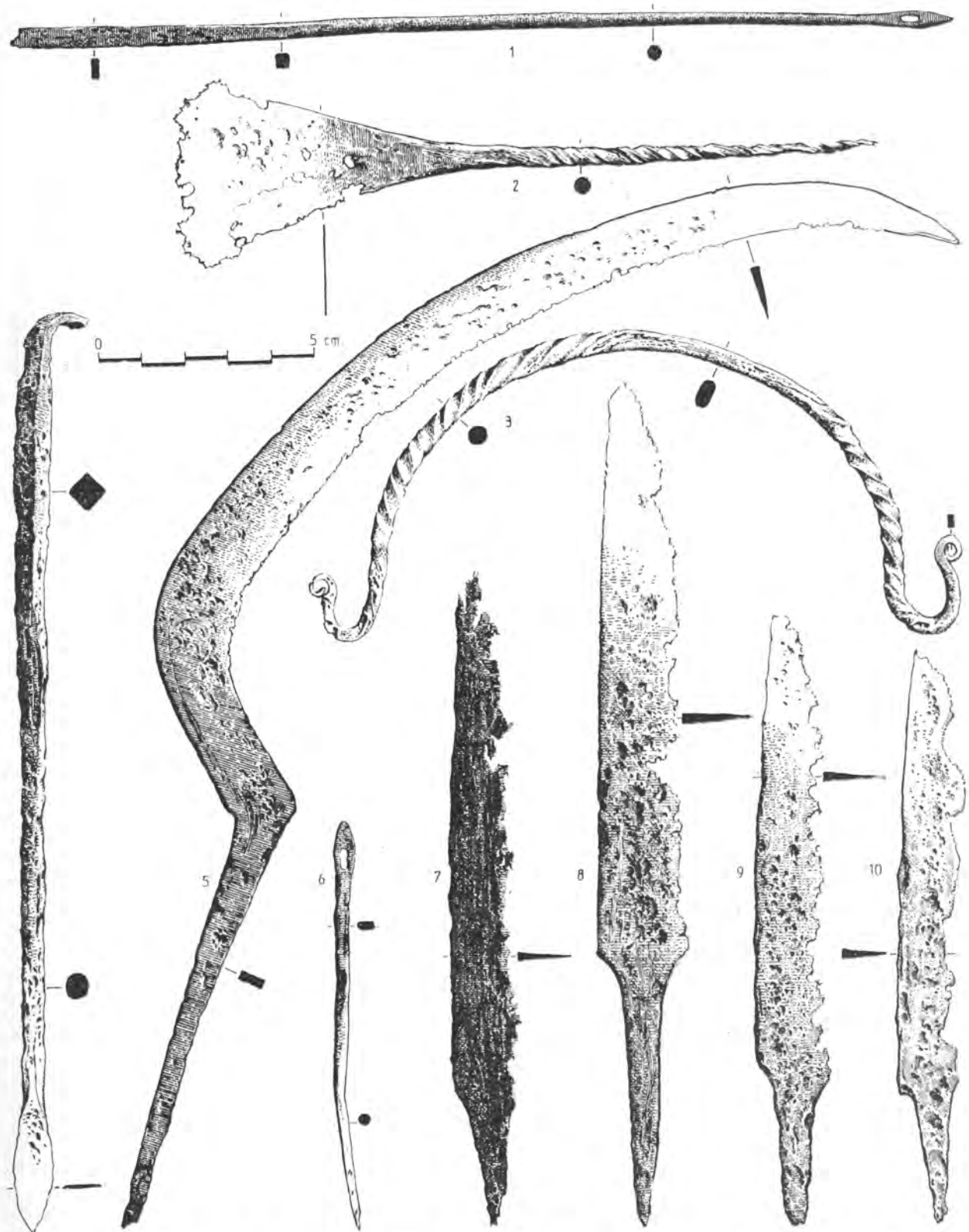
⁹⁹ M. Јанковић, *op. cit.*, 9—20.

¹⁰⁰ D. Minić, *Balkanoslavica* 3, 59—74.

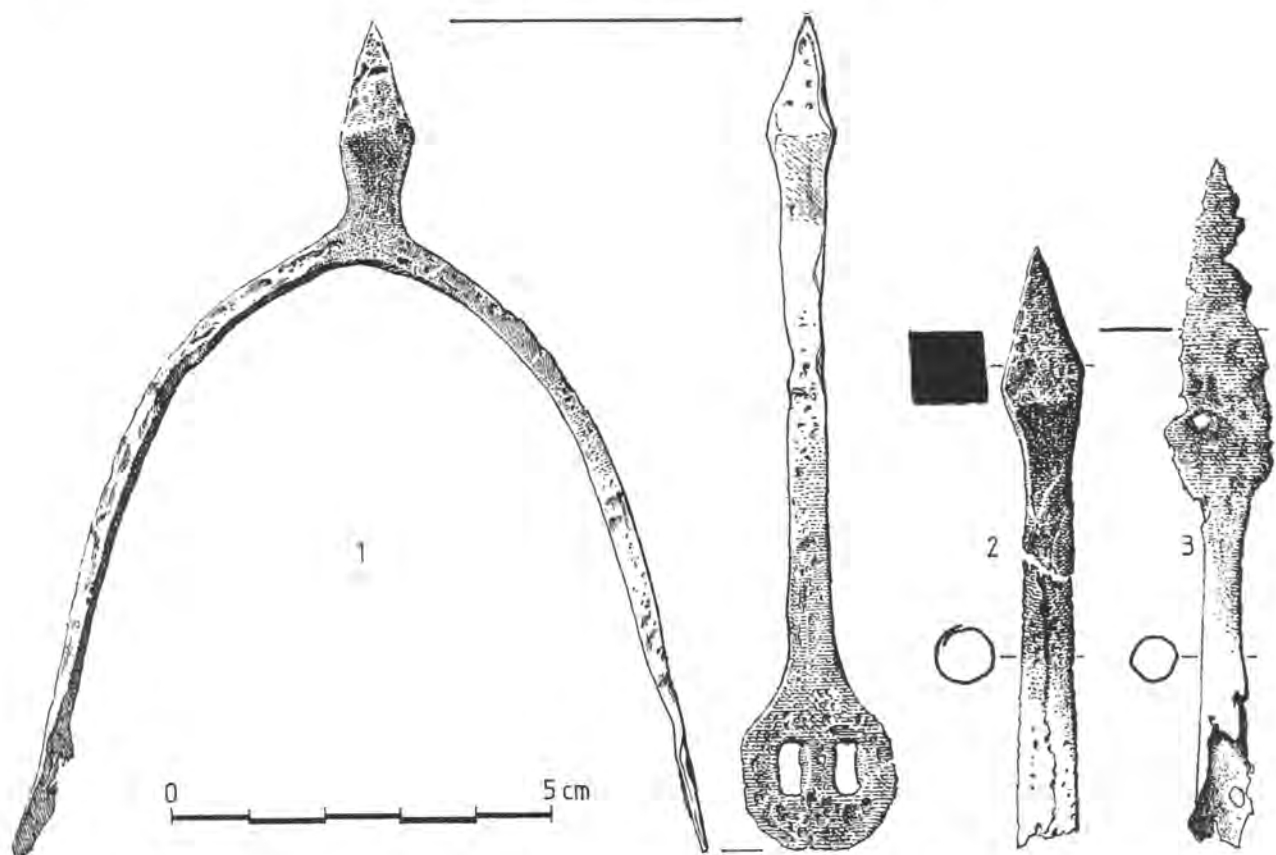
¹⁰¹ Z. Žeravica, *op. cit.*, 121—153; З. и Л. Жеравица, *Средњовековно насеље у Поповици код Неготина*, Старијар XXVIII—XXIX, 1977—1978, 203—205.

¹⁰² R. Stevenson, *The Great Palace of the Byzantine Emperors*, London 1947, 53, Pl. 24/1.

¹⁰³ Т. Макарова, *op. cit.*, 8—22.

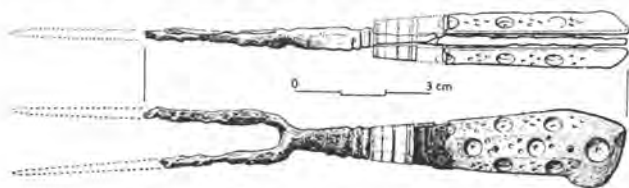

Сл. 31. — Гвоздене алатке из средњовековних јама на Светињи. — Fig. 31. — Un outil en fer des fosses médiévales de Svetinja.

Сл. 33. — Гвоздена мамуза и стрелице из јама на Светињи. — Fig. 33. — L'éperon en fer les fléchettes provenant des fosses de Svetinja.

са декоративно обликованом коштаном дршком, која на свом горњем делу има оков од бронзаног лима (сл. 32). Овај тип гвоздене виљушке, уобичајен као део прибора за јело у антици запажа се, истина ретко, на средњовековном живопису, али га међу археолошким налазима код нас за сада нема.¹⁰⁴

Сл. 32. — Гвоздена виљушка из средњовековног слоја са Светиње. — Fig. 32. — La fourchette en fer de la couche médiévale de Svetinja.

Налази оружја и друге војне опреме изузетно су ретки у средњовековном слоју на Светињи.

¹⁰⁴ Овај налаз уз компаративну анализу представља на живопису биће посебно обрађен у једном од следећих бројева Старице.

У јами у квадрату XXVII, нађена је гвоздена мамуза (сл. 33/1) типолошки слична примерку са Рудина, и једна стрелица са другим тулцем и пирамидалним врхом (сл. 33/2), која је служила за пробијање панцира. Нешто даље од ове јаме нађена је још само једна, са тулцем и делтоидним двобричним врхом (сл. 33/3).

Остаци средњовековне некрополе откривени су у северном делу локалитета према некадашњем, сада потпуно засутом рукавцу Дунава. Истражено је укупно 29 гробова, али било је могуће уочити бар још пет до шест растуриених гробова, од којих су остали мањи поремећени делови скелета, што би по грубој процени могло да значи половину некрополе. Сви гробови лежали су релативно плитко, на дубини од 0,30 до 0,60 m, а изузетно до 0,70 m, у односу на садашњи ниво терена. То се не би могло прихватити и као првобитна дубина укопа, јер је очигледно да је садашња површина локалитета претрпела извесне измене, посебно у новије време када су вађени паљеви посечене шуме. Том приликом је неколико гробова у целини поремећено или уништено, док су неки оштећени.

Трагови надгробних обележја на локалитету нису уочени, али због свега наведеног остаје отворено питање да ли су уопште постојала, или су касније уништена.

Покојници су полагани у слободно укопане раке, делом у шут од порушеног рановизантијског бедема, а има и пар гробова који су били положени непосредно изнад његове зарушене зидне масе. Најчешће нема трагова гробних конструкција. У три случаја то је само једна опека постављена више главе (гробови 10, 13, 14), док се код неколико гробова запажа тежња ка ограђивању главе и горњег дела покојника са неколико уломака опека или комада камена. Само један гроб (бр. 5) имао је конструкцију од насатично постављених опека и комада плочастог камена. Ова гробна конструкција, доста правилног облика, вероватно је била покривена дрвеном даском. Положаји скелета у истраженим гробовима показују да су покојници били полагани непосредно у земљу, без сандука, у опруженом положају са главом на потиљку. Рuke су биле увек прекрштене али у различитим положајима. Сви покојници били су сахрањивани у посебне раке, при чему нигде није запажено да је новим укопом оштећен старији гроб. Само у једном гробу констатована је двојна сахрана (бр. 25 и 26), која изгледа није била једновремена. По свему судећи изнад старијег непоремећеног гроба била је извршена нова сахрана. Сви покојници били су сахрањени у правцу запад-исток, са мањим девијацијама положаја главе ка југу (сл. 35).

Гробни прилози откривени су само уз два непоремећена скелета. У гробу 15 откривена је једна наруквица (сл. 34/12), а у гробу 29 пређица и алка, као део појаса (сл. 34/9). Још једна мања наруквица могла би да се веже за делимично уништени гроб 23 (сл. 34/14). Једном такође уништеном гробу из квадрата XVIII, од кога су нађене само дислоциране кости, вероватно припадају наруквица и прстен (сл. 34/11 и 13). И неки други примерци накита, као и раније поменути четири чанкаста новца такође потичу из растурених гробова, чији се положај, међутим, није могао одредити.

На простору некрополе на Светињи нађене су укупно четири наруквице, које припадају најчешћем типу од четвороструко уплетене бронзане жице са петљама на крајевима (сл. 34/12—15). Још један, али фрагментован примерак овог типа наруквица нађен је у насеобинском слоју, недалеко од раније поменутих полукружне пећи (сл. 34/8). Занимљиво је да са овога простора потичу и две наушнице; једна са два коленца од гранула (сл. 34/1), а друга са биконичном јагодом (сл. 34/3). Обе ове науш-

нице, које се као омиљени типови накита XII века срећу на ширем подручју, имају блиске аналогије међу налазима из недалеке некрополе у Трњану.¹⁰⁵ Остале наушнице, које вероватно све потичу из уништених гробова, нађене су на простору некрополе. Међу њима три су обичне каричице (сл. 34/5—7), а само једна је са S завршетком (сл. 34/4). Као посебан налаз издваја се једна лунуласта ливена наушница са имитацијом филиграна и гранулације на једној страни, док јој је друга равна (сл. 34/2). Овај тип наушнице нема ближих паралела међу налазима са подручја средњовековног Браничева, а не појављује се ни на најближој систематски истраженој некрополи у Трњану. Међутим, један идентичан примерак по облику, начину израде и величини, откривен је као случајни налаз у једном гробу из Прахова, где је оквирно датован у X век.¹⁰⁶ Остаје отворено питање значења ове наушнице у контексту осталих налаза на Светињи од којих је, уколико ово датовање прихватимо, старија готово два столећа.

Поред наруквица и наушница, на некрополи су нађена и два прстена. Један је сасвим једноставан, рађен од траке бронзаног лима (сл. 34/10). Други је масивно ливени бронзани печатњак, са ромбоидном главом на којој се налази урезана представа (сл. 34/11). Подељена је у три поља, од којих се у средишњем налази стилизована људска фигура, док би се урезане изломљене линије у бочним пољима можда могле протумачити као представе змија. Слични примерци, према начину израде и облику, откривени су и на некрополи у Трњану.¹⁰⁷

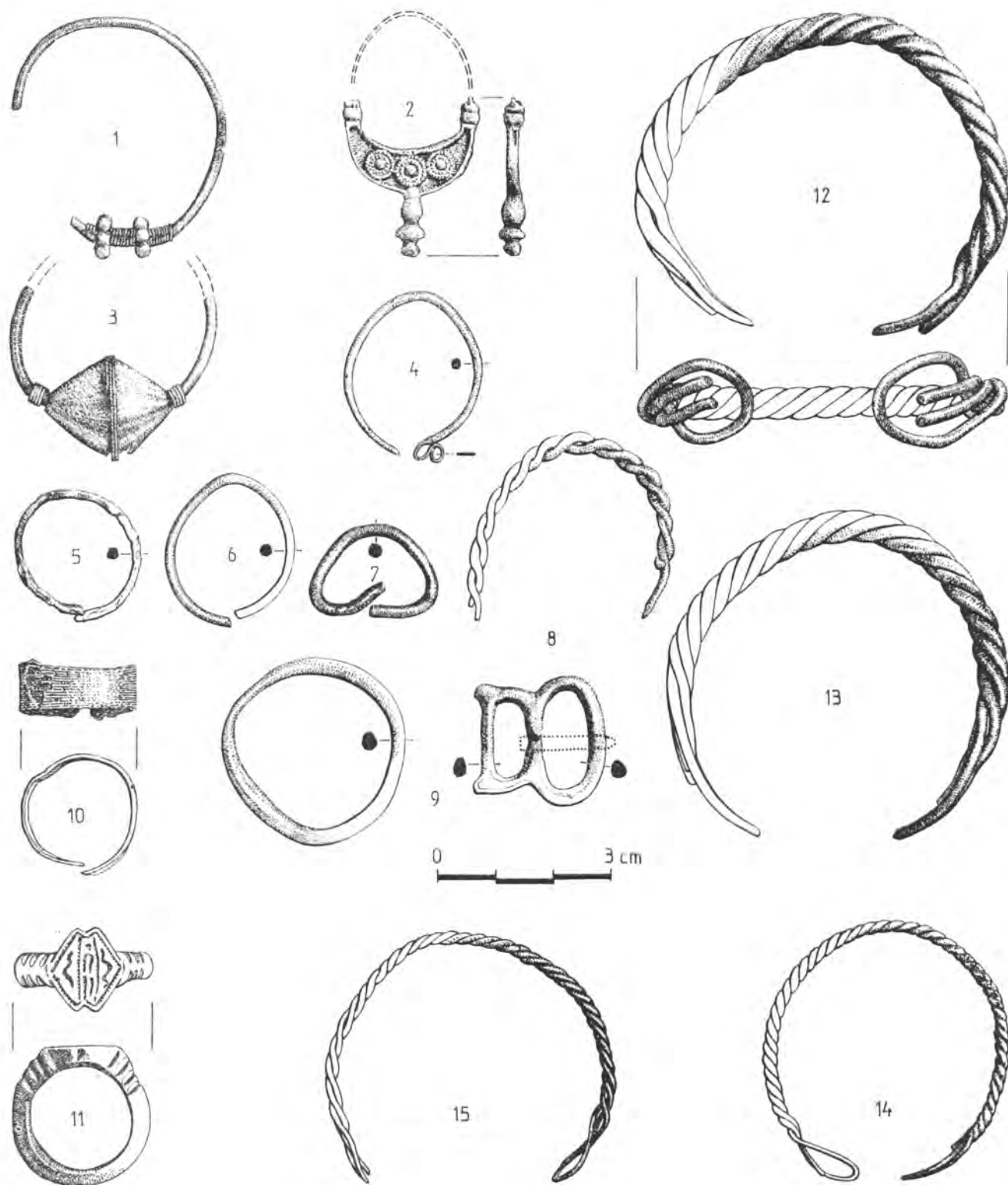
Осам накита, као гробни прилог, и то само у једном случају, јављају се и делови појаса. У гробу 29 нађена је дводелна бронзана пређица са елипсоидном главом уз коју је била и једна, такође бронзана алка излизана од дуге употребе. Обе су очигледно припадала истој појасној гарнитурџи. Било би занимљиво утврдити коју је тачно функцију имала алка на појасу, која је нађена недалеко од пређице уз десни бок покојника.

Сводећи резултате истраживања средњовековног стратума на Светињи, могу се изнети нека запажања. На првом месту, јасно се уочава да откривени остаци насеља као и истражени гробови на некрополи припадају истом раз-

¹⁰⁵ Г. Марјановић-Вујовић, *Трњане*, 82—85, сл. 171 и 177, са наведеним аналогијама.

¹⁰⁶ М. Јанковић, *Неки подаци о изради предмета од обојених метала на Кључу Дунава у IX—XI веку*, Зборник радова Народнoг музеја XI—1, Београд 1983, 101—102, Т. II/8.

¹⁰⁷ Г. Марјановић-Вујовић, *op. cit.*, 91—93, сл. 200.

Сл. 34. — Средњовековни накит са Светиње. — Fig. 34. — Les bijoux médiévale de Svetinja.

чева у ширем смислу. Имајући све ово у виду, а посебно налазе новца за које смо претпоставили да потичу из уништених гробова, може се претпоставити да је до почетка сахрањивања на некрополи дошло убрзо после образовања насеља на Светињи, коме је сигурно и припадала.

*
* *

Поред овде обрађених локалитета, где су археолошка истраживања вршена у већој или мањој мери, ширем подручју средњовековног Браничевског града припадала би још нека налазишта, а познат је и читав низ случајних налаза. У току вишегодишњих истраживања јужних некропола римског Виминацијума, налазе ни су и средњовековни гробови. Таква је мања некропола укопана над рушевинама касноантичких меморија, као и појединачни налази гробова.¹⁰⁹ Нешто даље према југу, у атару села Дрмно, постоји још једна, познија, која је делимично истражена.¹¹⁰ Са неке од некропола средњовековног Браничева потиче случајни налаз луксузних сребрних наушница, волнског типа, које су датоване у XI или рани XII век.¹¹¹ Налази средњовековне керамике из Бириковца и Дрмна, као и са простора на коме леже остаци римског Виминацијума, указују на постојање више малих насеобина, вероватно од по неколико кућа, у непосредном суседству Браничевског града. На целом овом подручју забележено је и више случајних налаза византијског чанкастог новца, као и неколико оловних печата.¹¹² Драгоцени подаци о овим случајним налазима уз оне до којих се дошло у току истраживања, битни су чиниоци за стварање прве слике о Браничевском граду, али у исто време то су и путокази за даља истраживања.

Нова сазнања до којих се дошло археолошким ископавањима, посебно у току протекле деценије, допринела су да град Браничево, давно порушен и засут шупом, почне да израња из

вековног заборава материјалним траговима своје прошлости. Вести савременика, најчешће из XII века, до недавно биле су и једина сведочанства о овом значајном средњовековном граду. Сада су пред нама већ први трагови његових фортификација, кућа и некропола, уз мноштво предмета који су припадали свакодневници његових грађана. Наравно, то су тек први исходи теренских проучавања, пошто обимнија истраживања тек предстоје, посебно у оквиру његових бедема. Имајући све то у виду јасно је да ће се до целовитије слике о Браничевском граду доћи тек у будућности. Међутим и на основу онога што нам је до сада познато, уз читав низ нерешених проблема као и оних чије се разрешење тек наслућује, чини нам се да су могућа одређена разматрања која се односе на просторну диспозицију овога града и главне етапе развоја.

Питања у вези са настанком Браничевског града за сада остају без поузданијих одговора. Оснивање епископије, односно обнова старијег црквеног седишта, могла би да буде поуздан доказ о настанку словенског града на месту рановизантијског Виминацијума, најкасније до средине IX века. Међутим, отворено је питање да ли је у том раздобљу епископ столовао овде или нешто западније, у насељу које је никло на рушевинама римског Маргума. Уз име Агатона, првог епископа обновљене цркве, у актима сабора из 879—880. године, помиње се титула „моравски“,¹¹³ што би највероватније значило да се првобитно седиште ове епископије налазило у граду крај ушћа Мораве. У прилог томе говорио би и податак да је у X веку постојао и „архонт Моравије“, кога помиње цар Константин Порфирогенит у спису „О церемонијама“.¹¹⁴ Уопште, читав проблем међусобног односа и значења града Мораве и Браничева у раздобљу IX—XI века доста је сложен и тек га треба проучити. Не улазећи за сада у ову занимљиву проблематику, можемо закључити да се седиште епископа у Браничеву поуздано помиње тек у познатој повељи Василија II, која је 1019/20 године издата за охридску архиепископију.¹¹⁵

Ни расположива археолошка грађа за сада не пружа поузданије податке о времену настанка Браничева. Налази из слојева у Малом граду тешко би се могли датовати пре XI века. Остали појединачни налази са ширег подручја

¹⁰⁹ Изнад рушевина касноантичке меморије откривено је 27 средњовековних гробова (XII—XIV век), није публиковано. О истраживањима јужних некропола Виминацијума: Јб. Зотовић, *Јужне некрополе Виминација и погребни обреди*, Viminacium 1, Пожаревац 1986, 41—60.

¹¹⁰ У току истраживања 1977. и 1978. г, под руководством Ч. Јордовића, на некрополи је откривено 113 гробова. Резултати истраживања нису објављени.

¹¹¹ Г. Марјановић-Вујовић, *Археолошки налази XI—XII века из области Браничева*, Viminacium 1, Зборник радова народног музеја у Пожаревцу, 1986, 67, сл. 2.

¹¹² Према евиденцији Народног музеја у Пожаревцу, коју нам је љубазно уступно на коришћење колега М. Пиндић.

¹¹³ В. Поповић, *Епископска седишта у Србији IX—XI века*, Годишњак града Београда XXV, 1978, 34.

¹¹⁴ *Constantini Porphyrogeniti De ceremoniis aulae Byzantinae I—II*, ed. I. Reiskius, Bonn 1829—1830, р. 691, 8—13; Византијски извори за историју народа Југославије II, 1959, 78.

¹¹⁵ В. Поповић, *op. cit.*, 35.

такође не указују на ранија раздобља, што не искључује могућност да нова обимнија истраживања измене овакав закључак.

Пресудно раздобље за развој града Браничева, а можда чак и његов настанак, наступило је после победе цара Василија II које су омогућиле поновно успостављање византијске границе на Дунав. У тој новој ситуацији Београд и Браничево постају главне тврђаве на овом делу дунавске границе Царства. Оба ова града добила су сталне војне посаде, што је представљало битан предуслов напредка. У Браничеву, војна посада запосела је старо касноантичко утврђење Виминацијума, подигнуто на брегу изнад обале Млаве у доба цара Јустинијана. Стари бедеми и куле том приликом вероватно су обновљени, али ново утврђење читаво наредно столеће сигурно није грађено. То је раздобље у коме Византија, преживљавајући тешку политичку и економску кризу, није била у могућности да посвети већу пажњу утврђењима на Дунав. Промена је наступила тек у току прве половине XII века, када цареви Јован II и Манојло I Комнин почињу да воде активнију политику на северној граници.¹¹⁶

Старо, а у овом периоду обновљено утврђење рановизантијског Виминацијума, имало је скоро квадратну основу са четири кружне куле на угловима. Брањени простор опасан бедемима имао је површину од око два хектара. Трагови слоја и ретки археолошки налази наводе на закључак да током XI века простор у утврђењу није интензивније коришћен. На битну промену у том смислу указују налази који се поуздано могу датovati у XII век. То је и раздобље када се Браничево релативно често помиње у историјским изворима.

Не улазећи у анализу свих збивања око Браничева, која описују византијски историчари говорећи о ратовима са Мађарима, задржаћемо се само на подацима о фортификационим радовима. Тако сазнајемо да је после одбијеног мађарског напада, крајем треће деценије XII века журно рађено на утврђивању града. Тешко је рећи који је био обим ових радова, али изгледа да том приликом посао није окончан како је унапред замисљено, већ према могућностима.¹¹⁷ Две деценије касније, око 1151. године, цар Манојло I поново је утврђивао градове на дунавској граници, међу њима сигурно и Браничево. Град је обнављан и 1165. године, у исто време када су слични послови обављани у Београду и Нишу.¹¹⁸

Драгоцени али оскудни подаци из пера савременика сами по себи нису довољни за прецизнија закључивања. Међутим, када се ове кратке и лапидарне вести упореде са првим исходима археолошких истраживања, радови на утврђивању Браничева постају унеколико јаснији. Као што је већ раније речено, изградња утврђења Великог града могла би се датovati у XII век, односно у раздобље византијско-угарских ратова. То би значило да је, по свој прилици, већ крајем треће деценије XII века започета доградња Браничевског утврђења. Уз постојећу, вероватно већ раније обновљену старију тврђаву, са јужне стране образован је нови утврђени простор, површине око 2,5 хектара. Овом доградњом првобитна површина утврђења више је него удвостручена и повећана на око 4,5 хектара. Новим бедемима био је обухваћен читав природно обликовани плато, који је будући нешто више, доминирао простором старијег утврђења. За браниоце града то је било од великог значаја. Цео одбранбени систем деловао је као складна целина, у оквиру које је старији Мали град могао да има значење упрости последње одбране.

О начину грађења и фортификационим решењима новог дела утврђења за сада је тешко говорити, јер главна истраживања тек предстоје. Нови бедем, дебљине око 2,5 m. био је грађен готово без темеља, изгледа на брзину. У једној следећој фази, која може временски бити веома блиска грађењу главног бедема, са његове спољне стране озидао је ојачање, дебљине 0,90 m, знатно дубље утемељено (сл. 4). На истом делу, у склопу ове доградње, откривена је и једна троугаона кула, односно њен темељни део грађен у пуној зидној маси. Ово је за сада једина позната кула у оквиру нових бедема у Браничеву. Својим не баш честим обликом основе она улази у оквиру византијске војне архитектуре. Уобичајене код касноантичких фортификација, троугаоне куле јављају се у византијском градитељству и позније.¹¹⁹ Поред тврђаве у Скопљу (XI век) оне су заступљене и у систему одбране манастира Студенице. Ове, студеничке, грађене у XII веку, најближа су паралела браничевској кули.¹²⁰

¹¹⁹ В. Кораћ, *Порекло утврђења манастира Студенице, Између Византије и запада*, Београд 1987, 222—223.

¹²⁰ Уобичајено је мишљење да су бедеми са троугаоним кулама у Студеници грађени ради одбране манастира крајем XII века. (В. Кораћ, *op. cit.*, 223—224; М. Чанак-Медић и други, *Манастир Студеница, архитектура*, Књижевне новине, Београд 1986, 32—40) а има и мишљења да је у питању старија касноантичка тврђава (М. Радан-Јовин, *Однос утврђења и објеката у комплексу манастира Студенице*, Саопштења VIII, Републички завод за за-

¹¹⁶ М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982, 42—43.

¹¹⁷ *I. Cinn.* 12—13.

¹¹⁸ *N. Chon. Historia*, 178.

Градиво за нове бедеме, камен и ситнији уломци опека, узимано је са порушених старих виминацијумских здања. Негде у то време интензивно је рушен и рановизантијски бедем на Светињи. Хронолошки оквир ових радова, као што је напред изнето, могло би бити време владавине цара Јована II Комнина (1118—1143).

О средњовековним грађевинама које су се налазиле у оквирима бедема Браничева, за сада нема података. Чини се да су биле сличне онима у подграђу. Међутим, површински трагови у Малом граду указују на постојање и каменом зиданих здања. Не треба искључити могућност да се ту налазила црква. Оловни печат са писма, које је највероватније било упућено браничевском епископу охрабрује овакву претпоставку и указује на правце даљих истраживања.

У подножју браничевског утврђења и даље према истоку дуж обале некадашњег рукавца Дунава, пружало се подграђе. Док му се површина, која је била нешто већа од оне у оквиру бедема, може доста поуздано да одреди, хронолошки оквири његовог трајања за сада су отворен проблем. Археолошким ископавањима на Рудинама био је обухваћен само периферни део подграђа, који не може да пружи одговор на ово питање, јер одређује само време највећег просперитета и просторног ширења. Старији део подграђа непосредно испод падина брега, за сада није истраживан.

Иако се целина пространог браничевског подграђа још увек не може сагледати, истражени део на Рудинама упућује ипак на неке закључке. Куће у подграђу биле су изгледа груписане у мање скупине, између којих су се налазили простори са пећима. Комуникације између кућа и слободни простори имали су застор од насипа ситног камена и уломака опека. Куће су биле готово типски грађене од дрвета и плетера облепљеног блатом, са једним озидањем углом у коме се налазило огњиште. Занимљив је податак да су браничевци задржали бродове којима је стигла крсташка војска краља Конрада III, да би дрво од њих употребили за градњу кућа.

О делатностима становника подграђа расположива грађа веома мало говори. Поред занатлија ту је сигурно било и трговаца. Један разбојнички напад грађана на угарске трговце, како је забележено, био је наводно повод за избијање рата 1127. године. Непријатности пису били поштеђени ни крсташе две деценије кас-

штиту споменика културе, Београд 1969, 65—68.) што се сигурно не би могло прихватити. Чини нам се да ово утврђење претходи изградњи манастира и да је грађено истовремено са тврђавом Рас (М. Поповић, *Стари град Рас*, 28—29) као и новим бедемима у Браничеву.

су изгледа пресудни за даљу судбину Браничева. Борбе за превласт између Мађара и Бугара у првим деценијама XIII века имале су за последицу нагло опадање насеља праћено насилним разарањима. Спаљивање најмлађих кућа на Рудинама и замирање насеља на овом простору поуздано су сведочанство тих збивања. О судбини Браничевског града током XIII века, после привремене стабилизације угарске власти, готово да се ништа не зна. Сигурно је да његово утврђење губи ранији стратешки значај а можда и сталну војну посаду. Подграђе, просторно смањено, опстаје вероватно још коју деценију.

Хроничар похода краља Луја VII забележио је да су приликом боравка у Браничеву били преварени при промени новца.

Без обзира на присуство занатлија и трговаца, једна од основних делатности била је и земљорадња што је подграђу сигурно давало и рурални карактер. Појава мањих насеобина од по неколико кућа у непосредној близини града, као што је то био случај на Светињи, говорила би у прилог оваквом закључку.

Исходи археолошких истраживања на Рудинама доста су поуздан ослонац за претпоставку да је друга половина XII века време највишег успона Браничева. Ово би потврђивали и расположиви налази из утврђења. Слабење, а потом пад Византије 1204. године, били

У борбама српских краљева са одметнутом властелом Дрманом и Куделином, почетком последње деценије XIII века, Браничевски град по свему судећи доживљава своје коначно страдање. Остатак са Рудина (сл. 24), похрањена управо у ово време, вероватно је припадала једном од последњих житеља града. Чини се да током XIII века уместо старијег утврђења крај Дунава, стратешки значај добија тврђава Ждрело, повучена у планине крај горњег тока Млаве, као ново средиште области Браничева.

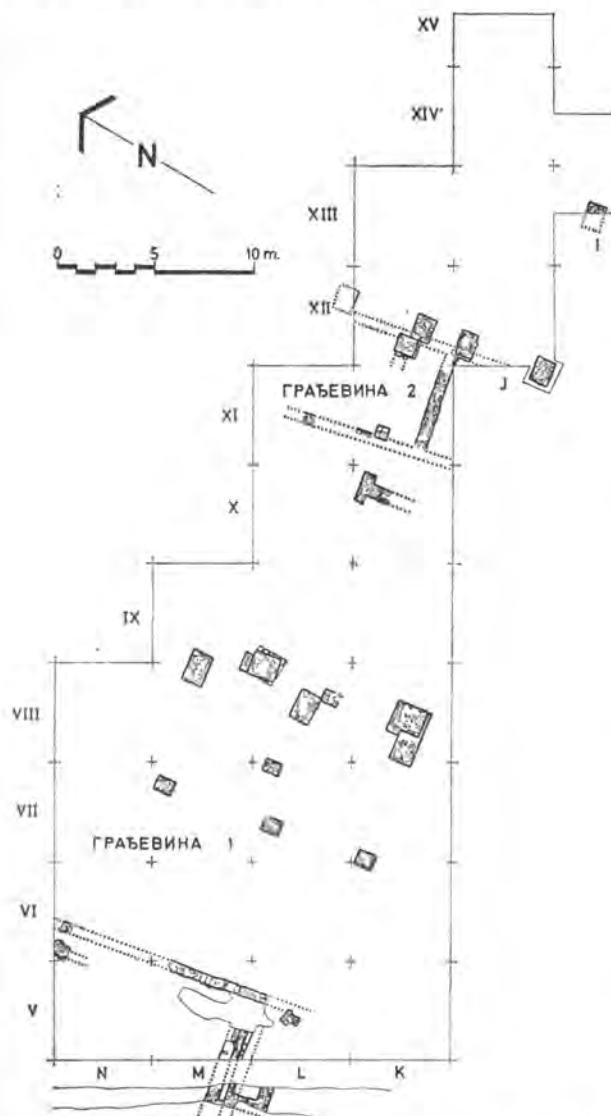
ПРИЛОГ I

Антички хоризонт на лок. Рудине

Антички слојеви на лок. Рудине слабо су очувани, тако да су од грађевина преостали само остаци темеља. Међутим, захваљујући великој истраженој површини и знатном броју налаза новца, који су омогућили поуздано датовање остатака слојева непоремећених каснијим укопима и ерозијом тла, издвојене су основне етапе у развоју ове античке насеобине на рубу римског Виминацијума.

Остаци комплекса грађевина истраживани су и у току првих ископавања 1978. године, а

њихов наставак откривен је и на површинама где је рађено 1985. године. У питању су изгледа две грађевинске целине. Грађевина 1, откривена у блоку I (сл. 36), простира се ка западу, од-

Сл. 36. — Ситуациони план остатака античких грађевина у блоку I на Рудинама. — Fig. 36. — Plan de situation des vestiges de constructions antiques, bloc I à Rudine.

носно површинама које су истражене 1978. г. Том приликом откривена су два одвојена грађевинска комплекса: источни који чини целину са нашом грађевином 1 и западни који се издваја као посебан објект. У оквиру овог западног комплекса 1978. г. делимично су откривени остаци једне грађевине, димензија $11,5 \times 9,6$ m, са три правоугаоне просторије и деловима че-

тврте. Судећи према откривеним остацима по да ове просторије су биле поплочане опекама. С обзиром да западни део ове грађевине залази под приобални насип Млаве њено истраживање у целини није било могуће.

У оквиру истражене површине 1985. године откривени су остаци који би могли припадати грађевини 1, као и делови једне позније, касноантичке, која је означена као грађевина 2 (сл. 36). Истом раздобљу припада и грађевина 3, чији су остаци откривени у блоку II (види сл. 5 у тексту).

Грађевини 1 припадају четири паралелна низа стубаца, а са западне стране остаци једне једне просторије која није у целости очувана нити истражена. Откривена дужина јој је 13 m, а ширина око 5,5 m. Откривени зид ове просторије грађен је од притесаног камена везаног малтером. У унутрашњости просторије постојао је малтерни под испод кога су откривени остаци једног зиданог канала. На око 8 m источно од ове просторије налази се први низ стубаца са међусобним размаком 4 до 4,75 m. Други низ, паралелан са претходним, налази се на удаљењу од око 5 m. Источно од ових налазе се још два низа стубаца на међусобном растојању 6,9 m. Ови нивози стубаца очигледно су омеђавали један дворишни простор са источне и западне стране.

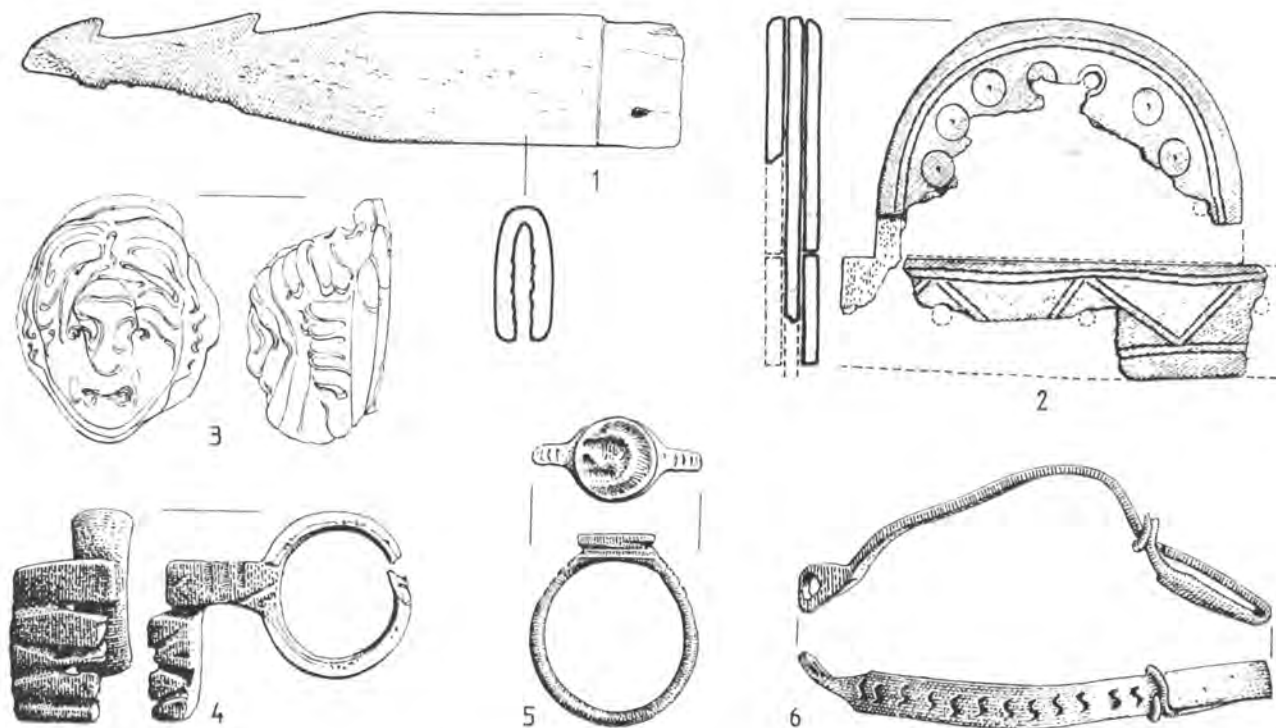
Уз западне нивозе стубаца откривени су антички слојеви датовани према налазима новца у крај II и прве деценије III века. Нешто млађи налази уз источне нивозе стубаца, датовани у крај III и почетак IV века, указују на могућност да је овај део грађевине можда касније подигнут.

У једном познијем раздобљу, на прелазу из IV у V век, изнад источних стубаца подигнута је грађевина 2 (сл. 36). Од ње су остали очувани темељни делови зидова две просторије, широке око 5 m. Истовремена са овом је и грађевина 3, откривена у блоку II. Она представља једну правоугаону готово квадратну просторију, димензија $3,80 \times 3,70$ m са зидовима грађеним од ситних уломака камена, опека и црепа. Дебљина зидова је око 0,40 m. У њеној унутрашњости откривен је танак и слабо очуван културни слој са налазима уломака керамике типа „Сантана де Муреш-Черњахов“. У слоју су нађени и остаци једног чешља са полукружном главом (сл. 37/1—2).

Међу археолошким налазима релативно су бројни примерци новца (Прилог II, кат. бр. 1—80) са континуитетом циркулације од краја II века па све до 378 године. Уломци керамике указују на уобичајени репертоар облика посуда III и IV века у Виминацијуму. Од осталих

налаза из античких слојева треба поменути фрагменте жижака, стаклених посуда, као и примерке накита, који потичу из провинцијских радионица. Ту се може сврстати фибула са посувраћеном ногом (сл. 37/6), датована у крај III и почетак IV века, која је честа на локалитетима у Мунтенији и Северној Бугарској где јој се може тражити порекло.¹²¹ Нешто касни-

доношење било каквих чвршћих закључака о функцији овог комплекса и његовом односу према суседним објектима и самом граду. Према природном положају грађевине, у равници и у близини воде, вероватно се ради о пољопривредном комплексу подигнутом на прелазу из II у III век, а обновљеном крајем III или почетком IV века.

Сл. 37. — Налази из слојева античког хоризонта на Рудинама (цртеж Н. Степановић). — Fig. 37. — Trouvailles des couches du niveau antique à Rudine (dessin N. Stepanović).

јем раздобљу, другој половини IV века припадао би прстен са малом кружном главом и угравираним орнаментом. Овај тип прстена распрострањен је на обалама Црног мора где је вероватно и произвођен (сл. 37/5).¹²²

Антички комплекс откривен на Рудинама био је подигнут на ширем градском подручју, западно од простора на коме се налазио војни логор и сам град. Слаба истраженост објекта, као и самог Виминацијума,¹²³ не дозвољава нам

ПРИЛОГ II

Каталог новца са лок. Рудине

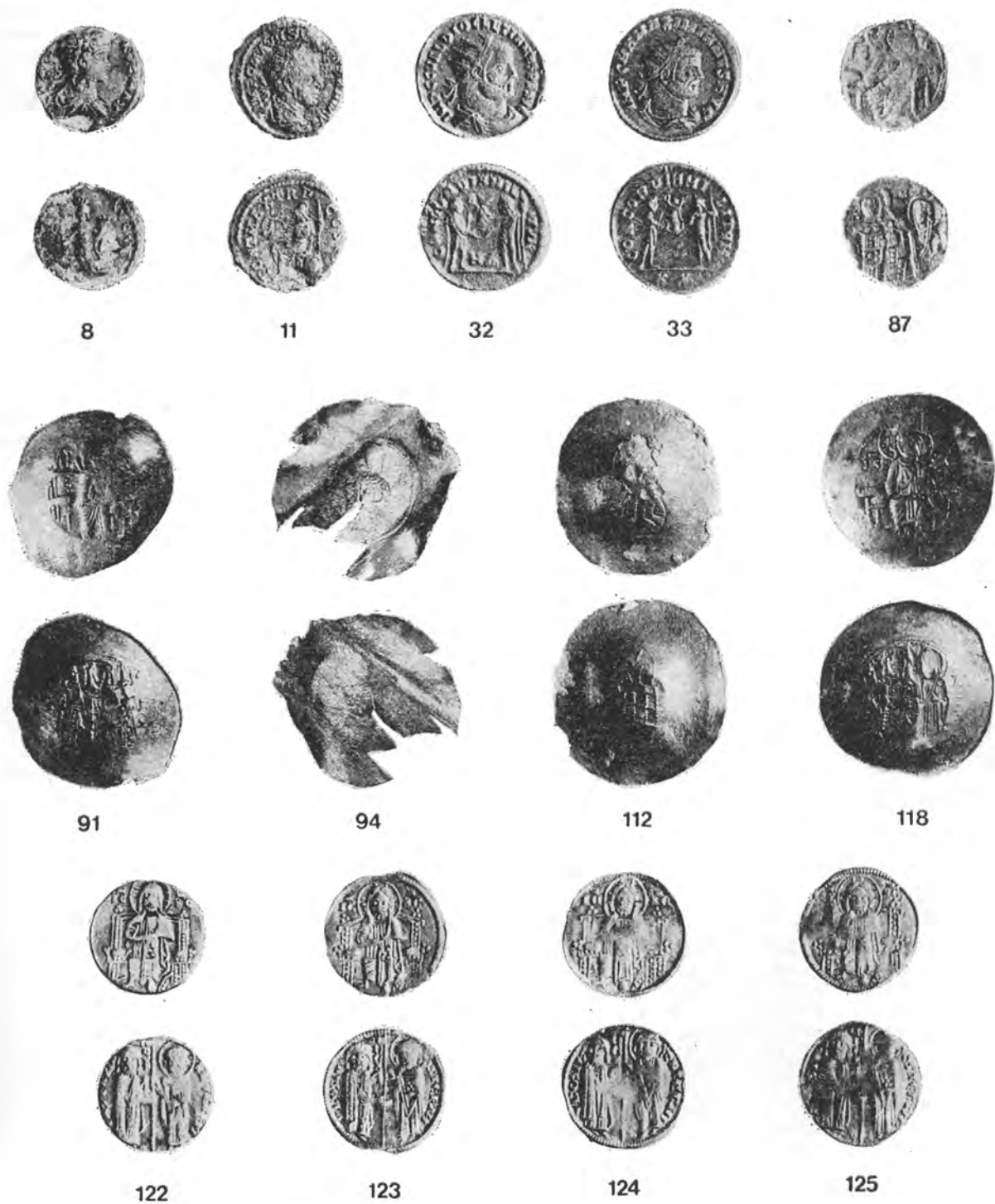
У оквиру старијег хоризонта на лок. Рудине нађено је 80 примерака античког новца (кат. бр. 1—80). Њихов оптицај започиње са емисијама II века, које су знатно излизане и овде доспеле са каснијим течајем. Стога, може се рећи да стварна циркулација почиње тек са емисијама краја II и почетка III века када се оптицај појачава. У овом раздобљу преовлађују емисије источних ковница Никеје и Никомедије.

¹²¹ G. Diaconu, *Über die Fibel mit umgeschlagenem Fuss in Dazien, Dacia XV*, 1971, 240; А. Јовановић, *Накит у римској Дарданији*, Београд 1978, 54—55.

¹²² А. Јовановић, *op. cit.*, 14—15.

¹²³ В. Поповић, *Увод у топографију Виминацијума*, *Старинар*, XVIII 1967, 29—53; М. Мирковић, *Римски градови на Дунаву у Горњој Мезији*, Бео-

град, 1968; Ista, *Inscription de la Mésie Supérieure, II, Viminacium et Margum*, Београд, 1986.

Сл. 38. — Примерци новца са Рудина (снимио Н. Борић). — Fig. 38. — Exemples de la monnaie de Rudine (photo N. Borić).

Даљи ток новчаних емисија прати се са инфлаторним ковањима друге половине III века, које почетком IV века замењују емисије источних ковница Лицинија I, Лицинија II и Константина I, када циркулација поново расте. Овај скок је још израженији ако се има у виду да поједине емисије представљају ретка издања, која су пак на Рудинама релативно честа (кат. бр. 36—39, 46—47). Познији оптицај показује уобичајене параметре са стално присутним емисијама IV века и прекидом оптицаја са примерцима Валентинијана I и Валенса. Као усамљен налаз јавља се фолис Јустина II (кат. бр. 81).

Из млађег средњовековног хоризонта потичу појединачни налази 34 примерка (кат. бр. 82—115) и две мале оставе (кат. бр. 116—121 и 122—125). Оптицај започиње са емисијом Јована II Комнина, даље се нешто интензивније прати емисијама Исака II Анебла и наставља

у првим деценијама XIII века са „латинским“ и „бугарским“ имитацијама, које постепено замењују емисије фризашких пфенинга. Слабљење и пад Византије обележавају инфлаторна ковања, односно појава поменутих имитација, што је врло уочљиво на Рудинама. У том смислу занимљив је и налаз једног фалсификата билон трахеја (кат. бр. 112). У контексту слоја млађег хоризонта нађена је остава од шест билон аспрон трахеја цара Манојла I Комнина (кат. бр. 116—121).

Приликом обраде каталога међу византијским новцем издвојене су две нове варијанте: билон аспрон трахеј цара Манојла I Комнина (кат. бр. 118, сл. 38/118) и билон аспрон трахеј цара Исака II Анебла (кат. бр. 91, сл. 38/91).

Друга остава укопана после рушења насеља састојала се од једног матапана Јакова Контаринија и три динара краља Стефана Уроша II Милутина (кат. бр. 122—125).

КАТАЛОГ

Скраћенице каталога:

CNH	L. Réthy-G. Probszt, <i>Corpus Nummorum Hungariae</i> , Graz, 1958.
DOC	A. Bellinger, <i>Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection</i> , I, Washington, D. C., 1966.
FP	A. Luschin-Ebengreuth, <i>Friesacher Pfennige</i> , <i>Numismatische Zeitschrift</i> , 56, 1923.
Hendy	M. F. Hendy, <i>Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081—1261</i> , Washington, D. C., 1969.
Ljubić	S. Ljubić, <i>Opis jugoslavenskih novaca</i> , Zagreb, 1875.
Марић	Р. Марић, <i>Студије из српске нумизматике</i> , Београд, 1956.
MIB	W. Hahn, <i>Moneta Imperii Byzantini</i> , Bd. 2, Wien, 1975.
RIC	<i>The Roman Imperial Coinage</i> , London.
WBR	W. H. Waddington, E. Babelon, T. Reinach, <i>Recueil général des monnaies grecques d'Asie Mineure</i> , Paris, 1910.

типова реверса:

FR	FEL TEMP REPARATIO	Пали коњаник
GE	GLORIA EXERCITUS	
GR	GLORIA ROMANORUM	
P	PROVIDENTIAE AVG ili CAESS	
RO	RESTITUTOR ORBIS	
SP	SPES REIPUBLICAE	
SR	SECURITAS REIPUBLICAE	

номинала:

ae	бакар
An	антонинијан
AT	аспрон трахеј
b	билон
D	денар
Dn	динар
Fol	фолис
Mat	матапан
N	нумија
Pf	пфенинг
S	сестерцијус
T	трахеј

Број	Владар	Ковница	Номинала	Датовање	Референца/ /Напомена	Тежина	Инвентар
1. Неодређен			ae	IV—III впе	Излизан	4,51	
2. Неодређен			As	I в.	Излизан	5,10	31
3. Трајан?			As	98/117?	Излизан	9,99	
4. Хадријан	Rom.	As	132/4	RIC 727		8,84	
5. Комод	Rom.	S	186/7	RIC 497/498		18,37	40
6. Неодређен		As	I—II в.	Излизан		10,60	50
7. Неодређен		As	I—II в.	Излизан		6,89	78
8.* Каракала ?	Rom.	D	196—202	RIC —		1,75	289
9. Елагабал	Nicea		218/22	WBR 564		5,82	158
10. Јулија Меса	Rom.	D		RIC 272		2,22	32
11.* Александар Север	Ant?	aeD	222	RIC нема		2,86	286
12. Александар Север	Nicom.		222/35	WBR 325		4,74	52
13.* Александар Север	Nicea		222/35	WBR 617		4,45	152
14. Јулија Мамеа	Rom.	D		RIC 343		2,28	
15. Јулија Мамеа	Rom.	D		RIC 347		2,42	280
16.* Гордијан III	Nicea		238/44	WBR 715		2,69	90
17.* Гордијан III	Nicea		238/44	WBR 715		2,56	33
18. Неодређен		D	III в.	Излизан		2,76	254
19. Неодређен		aeAn	III в.	Излизан		3,33	296
20. Неодређен			III в.	Излизан		3,75	
21. Галијен	Sis.	aeAn	260/8	RIC 585K		1,97	148
22. Клаудије II	Rom.	aeAn	269	RIC 11K		2,04	230
23. Клаудије II	Kyz.	aeAn	268/70	RIC 233	SPQR	3,62	102
24. Клаудије II	Kyz.	aeAn	268/70	RIC 234A	(?)	2,98	232
25. Клаудије II		aeAn	268/70	Излизан		1,75	249
26. Клаудије II		aeAn	268/70	Излизан		1,42	276
27. Квинтилијан	Med.	aeAn	270	RIC 58	(?)	2,53	
28. Аурелијан	Kyz.	aeAn	270/5	RIC 348	A	2,83	43
29. Аурелијан		aeAn	270/5	Тип RO		3,38	53
30. Проб	Sis.	aeAn	276/82	RIC 712F	XXIQ	3,73	75
31. Проб	Ser.	aeAn	276/82	RIC 861F	KAA	3,44	267
32.* Диоклецијан	Her.	aeAn	292	RIC 284A	HΔ	2,44	51
33.* Максимијан Херкулије	Kyz.	aeAn	293	RIC 607	A XXI	3,86	
34. Констанције I	Sis.	Fo1	299	RIC 109a	/A SIS	7,59	27
35. Галерије Максимијан	Her.	Fo1	310	RIC 48a	*/ HTΔ	7,35	64
36. Максимин Даја	The.	Fo1	312	RIC 50a	8/€ ·SM·TS·	4,51	1
37. Лициније I	The.	Fo1	312	RIC 51	/Δ ·SM·TS·	3,14	34
38. Лициније I	Nic.	Fo1	313/7	RIC 13	/A SMN	3,15	133
39. Лициније I	Nic.	Fo1	313/7	RIC 13	/A SMN	2,97	41
40. Лициније I	Her.	Fo1	321/4	RIC 52	/X IIM SMH(A)	1,12	255
41. Лициније II	Ant.	Fo1	317/20	RIC 29	/ΔI SMANT	2,51	108
42. Лициније II	The.	Ae3	320	RIC 107	TSEVI	2,79	162
43. Константин I	Sis.	Fo1	310/1	RIC 209	U/ς SIS	5,69	165
44. Константин I	Ost.	Fo1	312/3	RIC 85	MOST()	4,01	157
45. Константин I	The.	Fo1	312/3	RIC 616	TS·G·	2,70	11
46. Константин I	Her.	Fo1	313	RIC 75	/A SMHT	3,23	169
47. Константин I	Her.	Fo1	313	RIC 75	/€ SMHT	3,33	
48. Константин I	Rom.	Fo1	314	RIC 19	R/F R*Q	2,66	159
49. Константин I	The.	Fo1	317/8	RIC 19	·TS· Δ	2,88	180
50. Константин I	Tic.	Ae3	322/5	RIC 167	U TT	2,47	44

Број	Владар	Ковница	Номинала	Датовање	Референца/ Напомена	Тежина	Инвентар
51. Константин I	The.	Ae4	336/7	RIC 222	(SMTSA)	1,29	66
52. Константин I	Kyz.	Ae4	пре 340	RIC 4	SMKS	1,43	209
53. Константин I		Ae4	пре 340	Тип VN MR	SM()	1,80	138
54. Крисп	Sis.	Ae3	320/1	RIC 161	TSIS*	2,68	61
55. Крисп	Sis.	Ae3	320/1	RIC 161	ESIS*	2,63	57
56. Неодређен		Ae3	324/9	Тип P		2,47	
57. Тип Vrbs Roma	The.	Ae3	330/3	RIC 187	SMTSE	2,52	287
58. Тип Constantinopolis	Sis.	Ae3	334/5	RIC 241	BSIS	2,53	231
59. Тип Constantinopolis		Ae3	330/6		SM()	3,20	163
60. Константин II	Nic.	Ae3	330/5	RIC 189	SMN()	2,47	168
61. Константин II	The.	Ae3	335/6	RIC 199	SMTSB	2,44	235
62. Констанс	The.	Ae4	337/40	RIC 57	SMTS(B)	0,94	42
63. Констанс	The.	Ae4	337/40	RIC 57	SMTSΔ	1,53	258
64. Констанс		Ae4	337/40	Тип GE		1,60	
65. Констанс	The.	Ae4	347/8	RIC 100	SMTSA	1,66	
66. Констанс	Nic.	Ae4	347/8	RIC 59	(SM)NG.	1,69	149
67. Констанс	The.	Ae3	348/50	RIC 120	TESe	1,95	62
68. Констанције II	Are.	Ae3	333	RIC 372	8 SCOUNTS	2,39	
69. Констанције II	The.	Ae4	347/8	RIC 102	⚡ SMTSE	1,81	271
70. Констанције II	Sir.	Ae3	355/61	RIC 73	M/ ASIRM.	2,74	124
71. Констанције II	Sir.	Ae3	355/61	RIC 73	M/ ASIRM.	2,45	
72. Констанције II		Ae4	355/61	Тип SP		2,63	274
73. Констанције Гал		Ae2	351/4	Тип FR		2,61	116
74. Валентинијан I	Sis.	Ae3	364/75	Тип GR	() SIS()	2,26	
75. Валентинијан I		Ae3	364/75	Тип SR		1,46	269
76. Валенс		Ae3	364/78	Тип GR		1,76	69
77. Валенс		Ae3	364/78	Тип SR		2,32	147
78. Неодређен		Ae3	364/78	Тип GR		2,54	167
79. Неодређен		Ae3	364/78	Тип SR		2,09	237
80. Неодређен		Ae4	IV в.	Излизан		1,73	80
81.* Јустин II	The.	20N	565/6	MIB 68 b	DOC	5,22	226
82. Стефан IV			1162/3	CNH 98		2,60	
83. Стефан IV			1162/3	CNH 101		1,38	303
84. Јован II Комнен	Con.	bAT	1118/43	Hendy IIA	P1.10.9—10	2,99	238
85. Манојло I Комнен?	Con.	bAT	1143/80	Hendy IA		3,00	54
86. Манојло I Комнен	Con.	bAT	1143/80	Hendy IIB	P1.15.3—4	2,70	302
87.* Манојло I Комнен	Con.	bAT	1143/80	Hendy IVA	P1.16.5—6	0,91	186
88. Исак II Анђел	Con.	bAT	1185/95	Hendy A	P1.20.9	3,62	217
89. Исак II Анђел	Con.	bAT	1185/95	Hendy A	P1.20.11	3,51	195
90. Исак II Анђел	Con.	bAT	1185/95	Hendy B	P1.20.12	2,95	92
91.* Исак II Анђел	Con.	bAT	1185/95	Hendy B var.	P1.20.13	2,90	205
92. Исак II Анђел	Con.	bAT	1185/95	Hendy C	P1.21.1—4	2,09	224
93. Исак II Анђел	Con.	bAT	1185/95	Hendy D	P1.21.5—7	1,98	190
94.* Теодор Мангафа?		bAT	1189/90; 1204/8			2,57	79
95. Бугарска имитација		bT	c. 1195—?	Hendy A	P1.24.1—9	3,15	
96. Бугарска имитација		bT	c. 1195—?	Hendy A		3,14	188
97. Бугарска имитација		bT	c. 1195—?	Hendy A		2,88	194
98. Бугарска имитација		bT	c. 1195—?	Hendy A		2,75	139
99. Бугарска имитација		bT	c. 1195—?	Hendy B	P1.24.10—14	3,02	77
100. Бугарска имитација		bT	c. 1195—?	Hendy B		2,64	204

Број	Владар	Ковница	Номинала	Датовање	Референца / Напомена		Тежина	Инвентар
101.	Бугарска имитација		bT	c. 1195—?	Hendy C	P1.24.15 25.1—5	1,93	128
102.	Бугарска имитација		bT	c. 1195—?	Hendy C		1,83	283
103.	Бугарска имитација		bT	c. 1195—?	Hendy C		1,48	132
104.	Латинска имитација		aeT	1204/61	Hendy A	P1.29.1—3	1,92	160
105.	Латинска имитација		aeT	1204/61	Hendy A		1,74	156
106.	Латинска имитација		aeT	1204/61	Hendy A		1,62	55
107.	Латинска имитација		aeT	1204/61	Hendy A		1,22	304
108.	Латинска имитација		aeT	1204/61	Hendy A		1,07	131
109.	Латинска имитација		aeT	1204/61	Hendy A		1,00	170
110.	Неодређен		T	XII—XIII в.			1,44	166
111.	Неодређен		T	XII—XIII в.			0,64	253
112.*	Имитација		bT	XII—XIII в.			2,99	95
113.	Еберхард II	Frizah	Pf	пре 1235	FP 13		0,77	56
114.	Еберхард II	Frizah	Pf	пре 1235	FP 13		0,48	263
115.	Еберхард II	Petau	Pf	1220/2	FP 17		0,80	174
<i>Остава I</i>								
116.	Манојло I Комнен	Con.	bAT	1143/80	Hendy III2D	P1.15.13	3,96	
117.	Манојло I Комнен	Con.	bAT	1143/80	Hendy IVA	P1.16.1—2	2,99	
118.*	Манојло I Комнен	Con.	bAT	1143/80	Hendy IVB var.		4,19	
119.	Манојло I Комнен	Con.	bAT	1143/80	Hendy IVD	P1.16.14—15	3,96	
120.	Манојло I Комнен	Con.	bAT	1143/80	Hendy IVD	P1.17.1—4	3,33	
121.	Манојло I Комнен	Con.	bAT	1143/80	Hendy IVA—D		4,24	
<i>Остава II</i>								
122.	Јаков Контарини	Ven.	Mat	1275/80			1,80	26
123.*	Урош II Милутин		Dn	1282/321	Ljubić III	(Стефан Урош I)	2,14	29
					Марић I	(Стефан Урош I)		
124.*	Урош II Милутин		Dn	1282/321	исто		2,08	30
125.*	Урош II Милутин		Dn	1282/321	исто		2,05	28

КОМЕНТАР

8. Av. () AVG MAX ?
Rv. () AVGVS ? Персонаификација
окренута налево, држи абакус? и рог изобила.
11. Av. IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG
Попрсје у драперији и оклопу окренуто
надесно. На глави лаворов венац. Rv. PONT
MAX TR P COS P P Рома седи, окренута
надесно, држи Викторију и копље? Са
странице штит. У питању је регуларна еми-
сија ковнице Антиохија из 222. године, која
претходи ковању из 223. године.
13. Rv. три инсигније.
- 16—17. Rv. два легијска каприкорна између две
инсигније.
32. Rv. без ознаке вредности у егзерку.
33. Av. IMP C M A MAXIMIANVS AVG
81. Објављен: В. Иванишевић, Византијски но-
вац (491—1092) из збирке Народног музеја
у Пожаревцу, Нумизматичар, 11, 1988, бр. 34.
- 82—83. Према L. Huszar, *Münzkatalog Ungarn von
1000 bis Heute*, Munich, 1979, бр. 72 и 73,
ради се о ковањима Беле III 1172—1196.
година.
87. Опсечен.
91. Av. лево и десно од трона †.
94. M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Mone-
tary Economy c. 300—1450*, Cambrndge, 1985,

438—439, nap. 302, T.31.8; Према другом мишљењу ради се о ковању Теодора Петра Асена; Е. Pochitov, *Théodor-Pierre Asène ou Théodora Mancaphas*?, *Byzantinoslavica*, XLII, 1981, 52—57, T. I—IV.

112. Представе на аверсу су изведене гравирањем. Реч је о имитацији билон аспрон трахеја XII—XIII века.

9. фебруар 1989.

118. Rv. две тачке између оковратника и струка.

123—125. Да се ради о ковању краља Уроша II Милутина сведочи присуство матапана Ј. Контаринија који је судећи по својим карактеристикама кован пре динара у остави. Динари су одлично очувани, дакле кратко су се налазили у циркулацији, док је матапан излизан и опсечен, чиме му је тежина скинута за преко 10%.

UDK: 711.424.033 (497.11)

BRANIČEVO, CITÉ MÉDIEVALE

MARKO POPOVIĆ, VUJADIN IVANIŠEVIĆ, Institut archéologique, Belgrade

La région de Braničevo avec la cité du même nom attire depuis longtemps l'attention des scientifiques en tant qu'une des plus importantes parmi les régions des pays serbes au Moyen Age. Les résultats des recherches faites jusqu'à présent indiquent que l'intérêt des chercheurs était orienté vers l'analyse des sources historiques conservées tendant à éclaircir la naissance et le sort de l'évêché de Braničevo, ainsi que le rôle de la cité du même nom, en particulier à l'époque du règne byzantin au cours des XIe et XIIe siècles. Les fouilles archéologiques au site même n'étaient jusqu'à une époque récente que très réduites et faites en passant lors des fouilles de Viminacium romain. C'est récemment que des fouilles archéologiques plus amples ont eu lieu dans les parties du site menacées par des travaux de construction. Cependant une approche systématique dans les fouilles archéologiques de cette cité médiévale, de sa forteresse en particulier, est encore à faire et elle contribuera certainement à l'éclaircissement de toute une suite de problèmes, ouverts pour le moment. La présente étude a donc pour but de donner non seulement la revue des sources historiques conservées et les résultats traités des fouilles archéologiques effectuées, mais aussi une synthèse de nos connaissances actuelles sur la cité de Braničevo.

Dans les sources historiques des XIe — XIIe siècles Braničevo est mentionné plus fréquemment que les autres cités dans les pays serbes, mais il ne s'agit que de brèves informations témoignant de l'existence de la forteresse sans détails sur son aspect ou sa situation. Les historiens byzantins J. Kinam et N. Honiat mentionnent la cité fortifiée de Braničevo dans leurs descriptions des conflits byzantino-hongrois au cours du XIIe siècle. Leurs informations, tout en étant complémentaires, ne s'accordent pas toujours dans les descriptions des campagnes. Cependant, en ce qui concerne Braničevo il s'agit des témoignages précieux méritant notre confiance, avec l'analyse critique évidemment. Nous devons quelques informations aussi aux notes des pèlerins ou des croisés.

Grâce aux résultats de toutes les fouilles faites jusqu'à présent la topographie de base des sites médiévaux de la cité de Braničevo a pu être obtenue et elle coïncide en grande partie aux sites de Viminacium romain et paléobyzantin. L'espace et la forme du plan de la cité médiévale ont été approximativement définis, la partie de l'agglomération urbaine à la périphérie hors des murs (site Rudine) a

été fouillée, ainsi que les vestiges d'une plus petite agglomération isolée avec nécropole dans les faubourgs de Braničevo (site Svetinja).

Les vestiges des fortifications de la cité de Braničevo occupent le plateau élevé à gauche du cours de la Mlava, au-dessus du village actuel Stari Kostolac (fig. 2). Deux ensembles de fortifications y sont nettement visibles: le site Mali Grad et le site Veliki Grad. La partie principale, c'est à dire plus ancienne, de forteresse est celle de Mali Grad, dont la forme presque carrée du plan est nettement reconnaissable dans la configuration du terrain. Les quatre angles comportaient des tours rondes. Les résultats des fouilles, restreintes, faites jusqu'à présent ont permis de noter que cette fortification provient de l'époque de l'empereur Justinien et qu'elle peut être identifiée à Viminacium paléobyzantin. La couche du VIe siècle, qui correspond à la naissance de la forteresse, est recouverte de la couche médiévale. Parmi les découvertes dans cette couche la poterie est la plus nombreuse (fig. 3), celle-ci appartient par ses qualités typologiques au XIIe et aux premières décennies du XIIIe siècle, avec — il est vrai — de rares fragments qui pourraient être datés plus tôt: du Xe—XIe siècle. C'est de ce site que proviennent, en plus de la poterie, quelques sceaux byzantins de plomb, en général du XIIe siècle.

Le site Veliki Grad prolonge du côté sud le site de Mali Grad, ceinturé des traces de remparts visibles dans la configuration du terrain. Des travaux de sondage ont permis de dégager des parties du rempart ouest et du rempart sud. Une des sondes dans le cadre du rempart sud a révélé des vestiges d'une tour triangulaire (fig. 4). En plus des traces des remparts la couche culturelle a également été fouillée et celle-ci fait apparaître, contrairement au site de Mali Grad, une stratigraphie beaucoup plus simple, d'un seul niveau, niveau médiéval. Selon les découvertes, de la poterie en majorité, cette couche peut être située avec certitude au XIIe siècle, ce qui date chronologiquement la construction du rempart.

La partie de la structure urbaine de la cité de Braničevo, qui s'était développée hors de la forteresse aux pieds de la colline (fig. 2), a été fouillée au site Rudine. Dans cet espace à la périphérie de l'agglomération une surface de plus de 1000 m² a été fouillée. Des vestiges des maisons ont été découverts, des espaces aux fours, des fosses et d'autres ensembles fermés, qui ont permis de dégager trois étapes principales du développement de cette partie d'agglomération médiévale (fig. 5).

De la première étape, la plus ancienne — strate A — qui marquerait la naissance de cette partie d'agglomération, il n'y a qu'une maison (fig. 6). Par la manière de sa construction et par sa situation stratigraphique elle se distingue nettement de tous les autres vestiges. Des traces de la couche, qui correspondrait à cette maison, n'ont pas été découvertes au-dessus de son sol, ce qui rend sa datation plus difficile. Selon les débris dont elle est recouverte elle pourrait être datée au plus tard du début du XIIe siècle, sans exclure la possibilité qu'elle ait pu voir le jour un peu plus tôt.

A la phase suivante, principale, du développement de cette partie d'agglomération — strate B — qui peut être datée avec certitude du XIIe siècle, appartiennent les vestiges de sept maisons. C'étaient des constructions aux plans rectangulaires, enfoncées d'environ 40 cm. dans le sol par rapport au terrain environnant. Leur structure et le bois en tant que matériau principal sont indiqués par des traces de pieux et de constructions carbonisées abattues.

De la dernière phase de développement de l'agglomération — strate C — qui peut être datée de la fin du XIIe et des premières décennies du XIIIe siècle, proviennent les maisons 1—2 et 4—7, ainsi que trois espaces aux fours. Par leur construction ces maisons sont similaires aux précédentes (fig. 8—9). Chacune d'elles avait un coin magonné réservé au foyer.

Parmi de nombreuses découvertes archéologiques des couches médiévales de Rudine il faut souligner en premier lieu les découvertes de monnaie (Annexe II, cat. No 82—121) dont la plus ancienne des pièces fait partie de la frappe de Jean II Comnène (1118—1143), tandis que les plus récentes sont des imitations latines de la monnaie byzantine des premières décennies du XIIIe siècle. En plus de la monnaie plusieurs bijoux ont été trouvés dans l'espace autour des maisons (fig. 10). Une découverte précieuse est celle d'une croix-reliquaire (fig. 11) découverte au sol de la maison 2. Ce type de croix est relativement fréquent au cours du XIIe siècle dans les régions centrales des Balkans. Les découvertes d'outils (fig. 12), d'armes et d'équipement militaire (fig. 13) sont relativement rares dans les couches de Rudine. Parmi ces trouvailles il faut mentionner une dizaine de poignons en os et quelques aiguilles (fig. 14).

Le tas le plus nombreux de trouvailles, comme d'habitude, est celui des fragments de céramique. La plus grande part, environ 97%, est de production locale, la céramique d'importation n'est représentée qu'avec un peu moins de 3%. La forme la plus fréquente est celle du pot: 83%. Les autres types, tels que plats, cruches, brocs et chaudrons sont beaucoup plus rares. La majorité de céramique a été découverte dans le strate B (fig. 15—17). Le plus jeune, strate C, comporte surtout des ensembles fermés des maisons (fig. 22—23). Parmi de la céramique importée il y a plusieurs exemplaires des plats de luxe avec des ornements sgraffito ou décorés de champlévé (fig. 18), ainsi que des fragments des cruches ou brocs vernissés (fig. 19). En outre il y a en de la vaisselle au revêtement doré et à la décoration peinte, rouge (fig. 20—21).

Chronologiquement la plus jeune est la découverte de Rudine — celle d'un petit trésor constitué de deux boucles d'oreilles en argent, d'une bague (fig. 24), d'un matapan vénitien (1275/80) et de trois deniers en argent du roi serbe Stéphane Ouhroch II (Annexe II, cat. No 122—125). Ce trésor a été enterré dans l'espace de l'agglomération déjà démolie et abandonnée, probablement au cours de la dernière décennie du XIIIe siècle.

Au site de Svetinja les vestiges d'une toute petite agglomération ont été fouillés. Formée à 500 m. à l'Est de la partie fouillée de l'agglomération à Rudine. Comme il n'y avait pas de lien spatial entre elles, il s'agissait probablement d'une partie isolée dans les faubourgs de Braničevo. Dans une surface relativement petite une couche culturelle aux vestiges d'un four a été dégagée, mais sans traces de maisons, probablement démolies par les travaux agricoles. Les plus importantes des découvertes dans cette couche ont été trouvées dans les fosses, formées lors de la démolition d'un rempart paléobyzantin et de la récupération de la pierre de ses fondations (fig. 25).

Les découvertes dans ces creux sont tout à fait identiques à celle des couches médiévales à Rudine. Les pièces de monnaie, il en a été trouvé sept au total, donnent la même image chronologique. La plus ancienne est la monnaie de Jean II Comnène trouvée au fond d'une des fosses. La céramique de ces fosses correspond en général aux découvertes dans le strate B de Rudine. Ici également la céramique est de production locale (fig. 27—29) avec un peu moins de 3% de céramique importée. Seulement dans une petite partie de couche de Svetinja il y a de la céramique qui correspondrait par ses qualités typologiques au strate C (fig. 30). Plusieurs outils, des couteaux en fer (fig. 31), une paire de flèches et un éperon (fig. 33) ont également été trouvés dans les fosses. Une trouvaille particulièrement intéressante est celle d'une fourchette de fer au manche en os de forme décorative (fig. 32).

Près du bord au nord de cette petite agglomération à Svetinja une nécropole s'était formée à la même époque, dont 29 tombes ont été fouillées, ainsi que quelques tombes considérablement dérangées. La majorité de trouvailles de bijoux proviennent de ces tombes (fig. 34).

De nouvelles découvertes, faites au cours des fouilles archéologiques, surtout ces temps derniers, ont enrichi considérablement nos connaissances sur la cité médiévale de Braničevo. Evidemment ce ne sont que les premiers résultats des études en site, les recherches plus amples étant à faire, donc ils ne permettent encore pas la reconstitution de l'image complète de cette cité importante. Cependant, d'après ce que nous en savons déjà il nous semble que des études sur la disposition spatiale et les étapes principales du développement de la cité de Braničevo soient possibles dès maintenant.

Les questions concernant sa naissance restent pour le moment sans réponses certaines. L'établissement de l'évêché, c'est à dire la rénovation du siège épiscopal plus ancien, pourrait être une preuve certaine de la naissance de la cité slave à l'emplacement du Viminacium paléobyzantin, au plus tard vers le milieu du IXe siècle. Pourtant la question qui reste ouverte est celle du siège de l'évêché, notamment a-t-il été établi ici ou bien plus à l'Ouest, dans l'agglomération qui a poussé sur les ruines du Margum romain? Les actes du concile de 879—880 mentionnent 'Αγάθων Μωράβων, ce qui voudrait probablement dire que le siège de cet évêché se trouvait d'abord dans la ville près de l'embouchure de la Morava. Le problème tout entier des relations mutuelles entre la ville de Morava et celle de Braničevo à l'époque des IXe—XIe siècles est assez complexe et son étude est à faire. Sans entrer pour le moment dans ces problèmes intéressants nous pouvons conclure que le siège de l'évêque à Braničevo n'est mentionné incontestablement que dans la célèbre charte de Basile II, émise en 1019/20 pour l'archevêché d'Okhrid.

Le matériel archéologique disponible n'offre pour le moment aucune information certaine sur le moment de la naissance de Braničevo. Les découvertes provenant des couches de Mali Grad pourraient difficilement être datées avant le XIe siècle. Les autres découvertes isolées provenant de l'aire plus large n'indiquent non plus des époques plus anciennes, ce qui pourtant n'exclut pas la possibilité que de nouvelles recherches plus amples démentiront cette conclusion.

L'époque cruciale dans le développement de la cité de Braničevo, et peut-être pour sa naissance, est celle après les victoires de l'empereur Basile II, qui ont permis de rétablir la frontière byzantine sur le Danube. Dans cette situation nouvellement créée les forteresses de Belgrade et de Braničevo deviennent les principales places fortes dans cette partie de la frontière danubienne de l'Empire. Les deux cités sont pourvues des garnisons militaires permanentes, ce qui est une condition essentielle du progrès. A Braničevo la garnison militaire a pris possession de l'ancienne forteresse paléobyzantine de Viminacium, érigée au VIe siècle sur la promontoire au-dessus de la rive gauche de la Mlava. Les anciens remparts et les tours ont probablement dû être reconstruits à cette occasion, mais il est certain qu'il n'y a pas eu de construction de forteresse nouvelle pendant tout le siècle suivant. C'est l'époque où Byzance, traversant une grave crise politique et économique, n'a pas été en mesure d'accorder une plus grande attention aux fortifications sur le Danube. Le changement ne s'est produit qu'au cours de la première moitié du XIIe siècle, au moment où les empereurs Jean II et Manuel Ier. Commène inaugurent une politique plus active à la frontière septentrionale.

La vieille forteresse du Viminacium paléobyzantin, reconstruite à cette époque, avait un plan presque carré avec des tours d'angle. L'espace défendu ceinturé des remparts couvrait une surface d'environ deux hectares. Les traces de cette couche et les rares découvertes des fouilles archéologiques mènent à la conclusion qu'au cours du XIe siècle l'espace dans le cadre de la forteresse n'a pas été en usage intensif. Le changement essentiel dans ce sens est indiqué par des découvertes qui peuvent être indubitablement datées du XIIe siècle. C'est l'époque où Braničevo est mentionné relativement fréquemment dans les sources historiques.

Sans entrer plus avant dans l'analyse de tous les événements autour de Braničevo, mentionnés par les historiens byzantins qui parlent des guerres contre les Hongrois, nous nous arrêterons sur les informations concernant les travaux de fortification. Nous apprenons ainsi qu'après le rejet de l'attaque hongroise à la fin de la troisième décennie du XIIe siècle, les travaux sur la fortification de la cité ont été accélérés. Il est difficile de dire quel fut le volume de ces travaux, il semble pourtant que le travail n'a pas été achevé comme prévu. Deux décennies plus tard, vers 1151, l'empereur Manuel Ier procède de nouveau à la fortification des cités sur la frontière danubienne, parmi lesquelles devait se trouver Braničevo aussi. La cité a été reconstruite également en 1165 à la même époque où de tels travaux ont eu lieu à Belgrade.

Les informations précieuses, mais peu nombreuses, des contemporains sont insuffisantes à elles seules pour permettre des conclusions plus détaillées. Mais ces informations brèves et lapidaires, une fois comparées aux premiers résultats des fouilles archéologiques, jettent plus de lumière sur les travaux de fortification de Braničevo. Comme il a déjà été dit la construction de la forteresse de Veliki Grad peut

être datée du XIIe siècle, c'est à dire de l'époque des guerres byzantino-hongroises. Cela reviendrait à dire que la reconstruction de la forteresse de Braničevo a dû commencer dès la troisième décennie du XIIe siècle. Au sud de la forteresse existante, plus ancienne, un nouvel espace fortifié a été ajouté, couvrant la surface d'environ 2,5 Ha. Cette nouvelle construction a plus que doublé la surface de la forteresse. De nouveaux remparts ont ceint toute la forme naturelle du plateau surélevé, qui dominait l'espace de la forteresse plus ancienne. Le système de défense tout entier a été transformé en un ensemble harmonieux où Mali Grad, plus ancienne, aurait été le point d'appui de l'ultime défense.

Il est difficile de parler pour le moment de la manière de construire et des solutions de fortification de cette partie nouvelle, car les fouilles essentielles sont encore à faire. Le nouveau rempart, d'une épaisseur d'environ 2,5 m. est construit pour ainsi dire sans fondations. Dans une phase ultérieure, qui peut être très proche de la construction du rempart principal, des murs de soutènement, épais de 90 cm. et aux fondations considérablement plus profondes, ont été bâtis (fig. 4). Une tour triangulaire appartenant à la nouvelle construction a été dégagée, c'est à dire une partie de ses fondations bâties en masse murale pleine. C'est pour le moment la seule tour connue dans le cadre de nouveaux remparts de Braničevo. La forme peu fréquente de son plan la situe dans les cadres de l'architecture militaire byzantine. Fréquentes dans les fortifications antiques tardives les tours triangulaires apparaissent également plus tard. En plus de la forteresse de Skoplje (XIe siècle) elles sont présentes dans le système de défense du monastère Studenica. Les tours de Studenica, construites au XIIe siècle, représentent la plus proche des parallèles à la tour de Braničevo.

Le matériel pour les nouveaux remparts, de la pierre et des fragments de briques, a été récupéré des constructions démolies de Viminacium. C'est à cette époque que la démolition du rempart paléobyzantin de Svetinja a dû être intense. Le cadre chronologique de ces travaux, comme sus-mentionné, aurait pu être l'époque du règne de l'empereur Jean II Comnène (1118—1143).

Sur les constructions médiévales dans le cadre des remparts de Braničevo il n'y a pas d'informations pour le moment. Elles ont dû être probablement similaires à celle du faubourg. Cependant les traces superficielles à Mali Grad indiquent l'existence des constructions en pierre. La possibilité de l'existence d'une église n'est pas à exclure. Le sceau de plomb de la lettre adressée très probablement par l'archevêque d'Okhrid Jean Catamir (fin du XIIe siècle) à l'évêque de Braničevo, sceau trouvé dans ce site, encourage cette hypothèse et indique l'orientation des recherches futures.

Aux pieds de la forteresse de Braničevo, le faubourg longeait la rive de l'ancien bras du Danube en direction de l'Est. Tandis que sa superficie, un peu plus grande que celle à l'intérieur des remparts, peut être définie avec assez de précision, les cadres chronologiques de sa durée restent pour le moment un problème ouvert. Les fouilles archéologiques à Rudine n'ont fait qu'entamer la partie périphérique de l'agglomération ce qui est insuffisant pour la réponse à cette question, car elles n'indiquent que l'époque culminante de sa prospérité et de son extension spatiale. La partie plus ancienne de faubourg, directement sous les versants du promontoire n'a pas été fouillée pour le moment.

Quoiqu'il soit encore impossible d'avoir une idée d'ensemble de la vaste agglomération de Braničevo, la partie fouillée de Rudine permet cependant certaines conclusions. Les maisons du faubourg étaient groupées en ensembles plus petits séparés par des espaces avec des fours. Les communications entre les maisons et les espaces libres avaient un rideau de remblais en cailloux et fragments de brique. Les maisons sont des constructions types, pourrait-on dire, bâties en bois et torchis, avec un coin maçonné réservé au foyer. Une information intéressante: la population de Braničevo avait gardé les navires des croisés du roi Conrad III afin d'en utiliser le bois pour la construction des maisons.

Le matériel disponibles parle très peu des activités des habitants de Braničevo. A côté des artisans il y a eu certainement des commerçants. Une attaque des commerçants hongrois par des bandits-citoyens de Braničevo aurait été notamment le motif de la guerre de 1127. De tels ennuis n'ont épargné les croisés non plus deux décennies plus tard. Le chroniqueur de la campagne de Louis VII a noté qu'ils étaient victimes de la fraude du change de la monnaie lors de leur séjour à Braničevo.

Malgré la présence des artisans et des commerçants l'activité principale de la population était l'agriculture, ce qui donnait à l'agglomération le caractère rural. Le phénomène de petites agglomérations, formées de quelques maisons en proximité im-

médiate de la cité, comme c'est le cas de Svetinja, serait une confirmation de cette conclusion.

Les résultats des recherches archéologiques à Rudine donnent un point d'appui solide à l'hypothèse que la deuxième moitié du XIIe siècle soit l'époque culminante de Braničevo. Les découvertes disponibles provenant de la forteresse en seraient également les confirmations. L'affaiblissement et enfin la chute de Byzance en 1204 ont, semble-t-il, été décisifs pour le sort de Braničevo. Les luttes pour la prédominance entre les Hongrois et les Bulgares au cours des premières décennies du XIIIe siècle ont eu pour conséquence la dégradation subite de l'agglomération, suivie des dévastations violentes. L'incendie des plus jeunes des maisons à Rudine et l'extinction de l'agglomération à cet endroit sont autant de témoignages de ces événements. Du sort de la cité de Braničevo au cours du XIIIe siècle, à la suite de la stabilisation provisoire du pouvoir hongrois, on ne sait presque rien. Il est certain que sa forteresse perd son importance stratégique, ainsi que — paraît-il — sa garnison militaire permanente. Le trésor de Rudine (fig. 24), enfoui à cette époque précisément, appartenait probablement à un des derniers habitants de la cité. Il semble qu'au cours du XIIIe siècle au lieu de cette forteresse plus ancienne sur le Danube, c'est la forteresse Zdrelo, plus en retrait dans la montagne sur en amont sur la Mlava, qui prend un rôle stratégique important en tant que nouveau centre de la région de Braničevo.

Научни скупови

Симпозијум ВИНЧА И ЊЕН СВЕТ
— Подунавље од 6000. до 3000. год. пре н. ере —

Поводом 80-годишњице почетка истраживања археолошког локалитета Бело брдо у Винчи, код Београда, Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду и Одбор за археолошка истраживања у Винчи Српске академије наука и уметности организовали су од 10. до 14. октобра 1988. године међународни научни скуп „Винча и њен свет“ са пригодним пратећим манифестацијама. Позвано је четрдесетак еминентних страних и домаћих научника који се баве проблемима неолита, пре свега старчевачком и винчанском културом.

Скуп је започео рад у свечаној сали Српске академије наука и уметности уводним предавањем академика Дејана Медаковића, који је присутне упознао са свестраним и плодним научноистраживачким радом Милоја М. Васића, првог истраживача Винче. О самом значају локалитета Винча и винчанске културе говорили су М. Гарашанин, А. Бенац, Н. Тасић и гост из Мађарске N. Kalicz. Свечаном отварању присуствовали су, поред учесника симпозијума, и бројне личности из културног и јавног живота Србије.

Потом су учесници скупа посетили локалитет у Винчи, где су имали прилику да се упознају са текућим ископавањима и присуствују откривању споменика Милоју М. Васићу, рад вајара А. Зарића. Ту је приређена и пригодна изложба на којој су били заступљени најатрактивнији налази са ископавања М. Васића у Винчи и део његове аутентичне документације.

Радни део симпозијума одвијао се у Смедеревској Паланци. Треба истаћи да је ово први међународни научни скуп посвећен винчанској, односно старчевачкој култури. Резултати ископавања појединих значајних неолитских локалитета изложени су у саопштењима X. Тодорове (Ein Haus der Vinča D-Zeit aus Podriene in Sofia), С. Хилера (Excavations at Karanovo, 1984—1988), М. Богдановића (Vinča Culture Settlement at Divostin) и Б. Брукнера (Types and Models of Vinča Culture Settlements and Dwellings in Pannonia). О односима винчанске и суседних култура расправљано је у рефератима П. Рацкија (Vinča Cultural Influences in the Neolithic of the Great Hungarian Plain), М. Сеферадеса (Vinča et l'archéologie Grecque), Б. Новотор (Zu einigen methodischen Fragen des slowakischen Neolithikums) и И. Павлуа (Linear Pottery and Vinča Culture). Реферат о резултатима анализа животињских костију са нових ископавања винчанских локалитета поднео је S. Bökönyi (Animal Remains from New Vinča Excavations), а о истра-

живањима антрополошких остатака из неолитског раздобља говорио је Ж. Микић (Anthropologischer Überblick der Proto-Starčevo, Starčevo und Vinča Kultur an der mittleren Donau). J. Kozłowski и M. Kaczanowska изнели су резултате анализа камених артефаката из насеља винчанске културе (Lithic Industries of the Vinča Culture), док је A. Clason изложила своја запажања о животињским остацима са Гомолаве (Vinča and Later — Preliminary). О почецима металургије на централно-балканском подручју реферисао је Б. Јовановић (Vinča Culture and the Beginning of the Use of Metal in Balkan), а о културним предметима у неолиту — Д. Симоска и Б. Китаноски (Altars on the Vrbjanska Čuka Site near Prilep).

D. Cocchi-Genick известила је учеснике скупа о новим ископавањима енеолитских локалитета у суседној Италији саопштењем „Das Aeneolithikum in Norditalien“, док је И. Асланис у свом реферату разматрао проблеме прелазака из халколита у рано бронзано доба на територији северне Грчке (Befestigungsanlage in Nordgriechenland während des Chalkolithikums und Frühbronzezeit). П. Георгиева је истакла неке нове моменте у периодизацији културе Криводол—Салкуца—Бубањ (The Periodization of the Culture Krivodol—Salcuta—Bubanj).

Посебно су била занимљива излагања која се односе на проблеме настанка винчанске културе. У свом реферату J. Makkaу се бави проблемима зачетака винчанске културе (The Proto-Vinča Problem in the Light of New Research), док је на основу нових ископавања у Срему J. Петровић реферисала о првим траговима винчанске популације на овом подручју (The Previous Population of Vinča Culture at Srem). Дугогодишња истраживања на подручју Поморавља омогућила су С. Ветнићу да јасније дефинише зачетке винчанске културе у саопштењу „The Beginning of Vinča Culture in Morava Valley“. О односима старчевачке и винчанске културе говорила је и Д. Гарашанин у свом реферату „Vinča am Übergang vom mittleren zur späten Neolithikum“. Указивањем на неодрживост теорије градационе миграције и истицањем континуитета у развоју неолитске културе у југословенском Подунављу, В. Лековић је у реферату „The Vinčanisation of Starčevo Culture — Perspectives from Danubian Vojvodina“ дао ново виђење генезе винчанске културе. Однос винчанске културе према неолиту и енеолиту средње Европе дискутован је у реферату J. Павука „Genetische und chronologische Beziehungen der Vinča-kultur zur neolithikum und aeneolithikum Mitteleuropas“.

Учесници скупа посетили су локалитет Медведњак, на коме су била у току истраживања једне велике позовинчанске куће. У Народном му-

зеју у Смедеревској Паланци приређена је изузетно запажена изложба „Неолитска насеља у долини реке Јасенице“.

Последњег дана симпозијума организована је стручна екскурзија. Посећен је Народни музеј у Светозареву где су се учесници симпозијума упознали са прансторијским културама у долини Велике Мораве.

Главни циљ био је Трстеник где је у просторијама Радничког универзитета „Прва петолетка“ била постављена изузетно богата изложба под називом „Страгари — неолитско насеље“ о којој су говорили Б. Брукнер и Д. Срејовић.

Екскурзија је завршена посетом Народном музеју у Крагујевцу, где је М. Богдановић упознао госте с резултатима истраживања неолитских насеља у Дивостину и Гривцу.

Поводом симпозијума Центар за археолошка истраживања у заједници са Радничким универзитетом из Трстеника и Народним музејом из Смедеревске Паланке издао је каталог који су пратили изложбе у Трстенику и Смедеревској Паланци: „Neolithic Settlement at Stragare“ (аутор С. Станковић) и „Neolithic Settlements in the Jasenica Valley — Central Serbia“ (аутор Р. Катунар). Центар је издао и обимну публикацију о неолиту Србије под називом „The Neolithic of Serbia — Archaeological Research 1948—1988“. Овом књигом су обухваћена сва до сада истраживана неолитска налазишта. Ту су по први пут систематизовани и резултати интердисциплинарих истраживања — антрополошких, палеоботаничких, палеозоолошких, а сабрани су и сви C-14 датуми за неолитска насеља у Србији. Веома успешна креација је и придодни плакат — постер „Винча и њен свет“ (аутори С. и С. Машин) који је својом симболичком јасно обележио сећање на М. М. Васића — првог истраживача Винче.

Миодраг СЛАДИЋ

ТРИНАЕСТИ МЕЂУНАРОДНИ КОНГРЕС ЗА КЛАСИЧНУ АРХЕОЛОГИЈУ У БЕРЛИНУ

Од 24. до 30. јула 1988 одржан је у Западном Берлину XIII међународни конгрес за класичну археологију. Овај највећи скуп класичних археолога на свету, који се одржава сваке пете године, сакупио је овог пута близу 800 учесника. Међу њима су била присутна у највећој мери и водећа имена из ове археолошке дисциплине и поред не баш погодног термина у години (месец јули) за одржавање конгреса.

Као што је у последње време постао обичај да ови класични конгреси имају главну тему којој се посвећује највећи број реферата и саопштења, тако је за основни садржај овог Берлинског скупа био изабран Хеленизам. Пленарна предавања преподне била су стога посвећена главним проблемима овог периода (Хеленизам на истоку, Хеленизам на западу, скулптура, архитектура, примењена уметност, хеленистички центри), док се поподне у неких двадесет секција расправљало такође о неким питањима из хеленизма, но такође о другим темама, општим и специфичним, које су излазиле из оквира основног концепта конгреса. Тако је конгрес имао двојаки карактер: хеленистички период је продискутован у детаље, но истовремено је и један број других занимљивих и важних пи-

тања и нових открића био саопштен широком научном аудиторијуму. Посебно је био упечатљив колонијум, организован у оквиру секција, о великом хеленистичком архитекти Хермогену, са краја 3. века, о његовим делима и његовој школи, која је оставила дубок печат на читаву епоху.

Конгрес је одржан у великом Берлинском конгресном центру и одвијао се у техничком погледу прилично добро за шта треба захвалити пре свега Немачком археолошком институту на челу са својим председником Едмундом Бухнером у чијим је рукама била организација овог циновског скупа. Берлин је био срећно изабран за место одржавања конгреса јер је управо 1988. овај град проглашен за културну престоницу Европе и у њему се ове године одиграло безброј културних манифестација различитог садржаја. Већи број археолошких изложби приређен је тако у Берлину у исто време: „Микенска Грчка, отаџбина Хомерових јунака“ у Музеју Далем, „Император Август и изгубљена република“ у здању Мартина Гропијуса, „Антички шлемови“ у Античком музеју, „Император Марко Аурелије и његово доба“ у Збирци античких гипсаних одлива, „Благо Топкапи Сараја — Сулејман Величанствени“ у Шарлотенбургу, итд, од којих је свака била праћена монументалним и поучним каталозима. Ове изложбе су у потпуности допуњавале атмосферу која је владала на конгресу.

Има се иначе утисак да ови велики и достојанствени конгреси, где су раније, како се чинило, основни циљеви биле високоучене расправе о класичној уметности и где су чувени античари звучних и легендарних имена говорили попут олимпијских божанстава о изабраним темама, губе лагано од своје висине и ексклузивности, да се дискутује све више о археолошким а мање о уметничким проблемима и да се све више јављају нове генерације младих и борбених археолога из свих крајева света који са смелошћу и сигурношћу наступају бранећи своје мање или више оправдане ставове. Тај нови дух запазио се и у уводном предавању Николауса Химелмана о Хеленизму у археологији где је он, говорећи о орлу као хералдичком симболу који води своје порекло од раног хеленизма, приближио хеленизам и археологију данашњем времену, више можда него што смо то раније навикли да чујемо. Његово предавање није изазвало опште одобравање међу учесницима конгреса али се нама чини да није лоше наступило јер је археологија, и поред свога имена, карактера и циља, у суштини жива и стално присутна наука и мора тако да делује увек и са сваког места.

На крају треба додати да учешће Југословена на овом конгресу није било бројно и да се сем потписника ових редова нико више није појавио у Берлину ни са рефератом ни без њега. Смештен у секцију „Тракија—Балкан“, наш једини представник је говорио о једној етруској култији у Атиници и уопште о проблему касног архајског импорта на централном Балканском подручју. За жаљење је заиста што више археолога из наше земље није присуствовало овом скупу јер поред важних и занимљивих предавања која су се могла чути, постојала је могућност да се сретну бројни научници и са њима измењају корисна искуства. Сем тога, што је и најзначајније, пропуштена је прилика да се саопште последњи резултати рада на античкој археологији код нас, који нису ни малобројни ни неважни.

Растко ВАСИЋ

Критике и прикази

Winifred Needler, *PREDYNASTIC AND ARCHAIC EGYPT IN THE BROOKLYN MUSEUM*, Wilbour Monographs 9, The Brooklyn Museum, New York 1984, 430 стр., 1 табла у боји, 3 мапе, 35 слика у тексту (цртежи) и 92 табле фотографија у тексту.

Главни повод за настанак ове књиге је свакако веома оправдана жеља да се објаве, на савремен начин, преддинастички и ранодинастички споменици из драгоценних фондова овог светски познатог музеја, а њен основни садржај чини знатним делом непубликован материјал из оквира ових периода, добијен са рекогносцирања и ископавања Француза Henri de Morgan-a, вршених током две кампање 1906—07. и 1907—08. године, између Есне и Гебел ес-Силсиле, дакле откривен на и у тим касно праисторијским и раноисторијским временима релативно густо насељеном и активном подручју са југа Горњег Египта, узводно од Накаде. Уопште говорећи, ова монографија је само један од добрих примера како ваља писати каталоге, јер они могу бити разноврсни по својим концепцијама и сврхама, али и један од врло одређених примера како ваља објављивати покретни археолошки материјал са давних, по данашњим мерилима ненаучно вођених ископавања, са почетка овог века и уз то несистематски и делом небрижљиво регистрован и заборављен у неким својим важним и незаобилазним детаљима. Па и упркос овако тешког, скоро обесхрабрујућег задатка, ово завршено дело није само стручан, већ и истраживачки рад, који представља многострук допринос археологији Египта и египтологији у ширем смислу тога појма, захваљујући ентузијастичком и стрпљивом, изнад свега минуциозном и високо компетентном раду ауторке.

До 1900. ископавања у Египту су под монополиом Француза и Енглеза, а отада концесије за ископавања постепено обезбеђују и археолози других нација, међу којима као први Немци (у Нубији раде већ 1840), Италијани, Американци, Белгијанци, Пољаци, сами Египћани и др.¹ Питри већ 1892. објављује у Лондону преглед десетогодишњих ископавања у Египту, а непосредно затим и почетком XX в. излазе и прве синтетичке студије о преддинастичком и архајском Египту, из пера Jacques de Morgan-a (1896—97)² и Белгијанца Капара.²

¹ G. A. Daniel, *A Hundred Years of Archaeology*, London 1950, 68, 195.

² Овде помињане публикације се не наводе у целини када су цитиране у књизи коју приказујемо.

² Jean Capart, *Les débuts de l'art en Egypte*, Bruxelles 1904. Следеће године излази ова моногра-

Већ у то време Бруклински музеј, први у САД јасно схвата значај ових ископавања и своју прву концесију поверава Хенрију де Моргану, брату познатијег Жака, који је већ чувен по својим истакнутим активностима у Египту и својим пионирским ископавањима у Сузи. На жалост, Хенри Морган излази из живота 1909, не публикујући уопште резултате своје друге кампање, о којој је међутим оставио теренски дневник и „описну листу“, до некле схваћене као привремен подсетник. Било је то уствари време интензивних ископавања, поред каснијих династичких периода и ране прошлости Египта, те и уопште говорећи, обрада и објављивање материјала, као оног из Накаде, Хијераконполиса или Коптоса, није могло у потпуности да прати теренска открића. Међутим двадесетак година смо сведоци систематског, студиозног враћања тим епохалним открићима, као и неким од оних делимично објављиваних ископавања између два светска рата и непосредно после овог другог, чији је резултат, између осталог, један број савремених монографија, међу којима своје оригинално место има ова Нидлеринова студија. И као што је и у неким другим музејима, односно збиркама било систематског рада на сређивању преддинастичког и династичког материјала са непотпуно публикованих раних ископавања, пре предузимања непосредних предрађања за издавање комплетних каталожних монографија (с. г. В. Adams 1974, р. XI f.), тако га је било и у Бруклинском музеју. Рад на припреми ове монографије би трајао дуже од скоро четрнаест година проведених на њему, да није било претходног идентификовања, класификовања и описивања Моргановог материјала од стране Walter-a Federn-a, између 1942 и 1945, коме Нидлорова одаје дужно признање (стр. 47). При томе је Федерн делимично изменио и усавршио Питријеву класификацију керамике, уводећи као важан елеменат поделе фактуру (за ранији сличан предлог cf. Mond and Mayers 1937, 50 f.). Ову неколико ревидирану поделу је Нидлорова задржала (cf. Needler 1981, 69 ff.), а даљи рад на овој проблематици је у току (Arnold et al. 1975).

Од 309 предмета у Бруклину који су детаљно студирани у овој публикацији, 83 потиче из разних извора независно од активности Хенрија де Моргана, често непознате провенијенције; знатан део ових других је из хетерогеног фонда Чарлса Едвина Вилбура, коме припадају и предмети из Абидоса. Заступљене су скоро све познате врсте преддинастичких покретних споменика, у разноврсним варијантама. Мањи део налаза са ископава-

фија у Лондону у енглеском преводу A. S. Griffith-ове.

ња о којима је реч налази се у Египатском музеју у Каиру и у Народном музеју старина у Сент-Жермен-ан-Леју (Saint-Germain-en-Ley) код Париза. Они су изложени по принципу примењеном кроз цео одељак V монографије, у додатку при њеном крају. Сам наслов књиге прецизно обавештава о њеној материји. Сви или скоро сви изнети споменици су из времена од амратиена до II династије и највећим делом су из Горњег Египта. Неколико њих из тинитских династија потиче из Доњег Египта, једна статуета нилског коња из Накаде III је из источне Делте и три врха стрела можда из неолитског Фајума. Дакле, осим, евентуално, тих стрелица, сви предмети припадају, уколико нису из већ уједињеног Египта, горњоегипатским културама.

Осим предговора R. T. Buck-a и R. A. Fazzini-a, ауторкиног увода и већ поменутог „дodatка“ о споменицима ван Бруклина, њен текст је подељен на четири главна одељка. „Историјски увод“ (I, стр. 12–44) садржи кратак преглед прошлости Египта од палеолита до краја тинитског периода, спомињући и цеке касније битне моменте за осветљавање фазе уједињења и првих династија најраније цивилизације Средоземља. И тај одељак, као и цела књига, јасно показује смисао за фину уравнотеженост веома обимне и разноврсне материје која се износи, као и изразит смисао за реалност, који ауторки омогућава да избегава усвајање појединих несигурних ставова и хипотеза, ма како оне биле присутне у литератури, чак и савременој. Уз то, посебно овај одељак имплицитно одаје данашњи снажан интензитет открића и проучавања у области прансторије и ране историје Египта, која доводе до једног броја нових одговора на давно отворена питања. Нека од њих, свакако значајна, су укључивана у току писања. Но између завршавања појединих поглавља ове књиге и њеног излажења из штампе, а и с обзиром на овај нешто закаснели приказ, понеко изнето виђење или формулисање се још даље може ревидирати, а понека досадашња несигурност смањити. Тако, мада ауторка са правом обимно користи истраживачке радове Werner-a Kaiser-a, који је још 1956. тачно указивао на једновременост раног Маадија са амратиеном, она дели распрострањено гледиште о касном престанку живота у Маадију (стр. 19). На основу нових ископавања у Делти и нових интерпретација поготово је јасније да су се огњишта житеља овог великог насеља угасила пре Накаде III. Такав закључак не оспорава иначе претпостављено, али никад егзактно утврђено, његово дуго постојање. Но Доњи Египат у целини до уједињења је од сасвим маргиналног значаја за ову књигу. Важније је овде обратити пажњу на један други моменат, а то је релативно ниско датирање почетка I династије, између осталог и с обзиром на најновије статистички контролисане калибриране датуме,³ који се слажу са општом сликом коју данас имамо. И ако она у последњем поглављу овог одељка даје, уз нове допуне, до сада најбољу или једну од најбољих релативних хронологија преддинастичког Египта (дакле горњег, од амратиена до I дин.), ону Каизерову (стр. 44), изгледа нам да није требало прелазити без нешто ширег

коментара преко хронологије коју рецимо износи I. E. S. Edwards⁴ и у новије време F. Hassan (1980 b), чији рад и сама користи. Њихово и не само њихово стављање I дин. око 3100. г. ст. е. или непосредно пре тог датума изгледа такође реално, па и реалније од датирања краја Накаде III и почетка I дин. са Хор-Ахом у 2950. и 3000. г. ст. е. (стр. 13, 27, 43), како у погледу египатских сведочанстава,⁵ тако и у односу на компаративну хронологију са Палестином,⁶ чему не противурече ни паралеле са Месопотамијом. Но то су скоро безначајне могуће, али не и неопходне примедбе, према многострукој користи и вредности ове савремене књиге. Крајем наших седамдесетих и почетком осамдесетих година, 3000. за почетак I дин. је збиља била компромисно решење,⁷ а не може се рећи да је оно свуда напуштено.

О другом одељку (II, стр. 45–72) је имплицитно и експлицитно већ било речи. Поменимо још то да се овде (стр. 68) са разлогом истиче значај географске лоцираности ископаних некропола и насеља. Она показују, супротно досадашњим гледиштима, да простор Хијераконполиса — из кога израста западни део престонице Горњег Египта Некхен — смештен у севернијем делу Бруклинске концесије, није био у временима накадских култура „маргинално насеље“, што је било и логично претпостављати. У претпоследњем поглављу је штампан in extenso рукопис Моргановог „извештаја“ о другој сезони његовог ископања (стр. 50–66).

Поред поменутог географске распрострањености истраживаних налазишта, специфичан значај теренског рада Хенрија де Моргана се огледа и у чињеници да макар и мали део његових покретних налаза потиче из насеља, која су уопште и посебно у односу на некрополе упадљиво ретко истражена, из познатих разлога. А шансе за откриће људских агломерација су разуме се данас још много мање него на почетку овога века. У трећем одељку (III, 73–151) су каталогски изнети, најчешће са цртежима, налази са седам локалитета на којима је Хенри де Морган био вршио ископавања мањег обима, а на крају тог одељка се спомиње још тринаест налазишта која је он рекогносцирањем био утврдио, са и без сондирања. Већ приликом тих теренских радова су констатовани бројни разарајући трагови себацина. Свако од тих ископаних налазишта чини у књизи посебно поглавље и свако садржи о самом налазишту постојећу литературу и релевантне податке који су могли бити реконструисани из Морганових рукописа и забележака, као и поновном студијом самих налаза. Међу њима се види и један број предмета у до сада непознатим варијантама. Знатна пажња посвећена реконструкцији и датирању гробних целина се показала нарочито значајном код

⁴ Absolute Dating from Egyptian Records and Comparison with Carbon-14 Dating, in: *The Impact of the Natural Sciences on Archaeology. A Joint Symposium of the Royal Society and the British Academy*, London 1970, *Philosophical Transactions of the Royal Society A* 269 (1970) 14–15.

⁵ W. C. Hayes, in: *The Cambridge Ancient History* I–1, 1970, 173 f.

⁶ Cf. J. M. Weinstein, *Radiocarbon in the Southern Levant*, *Radiocarbon* 26 (1984) 306–307 и одговарајуће табеле.

⁷ Cf. R. Schaub, *The Early Bronze IA–IB Pottery of the Bab Edh-Dhra Cemetery, Jordan*, Ann Arbor and London 1976 (Ph. D. diss., Univ. of Pittsburgh 1973) 296.

³ R. M. Clark and C. Renfrew, *Tree-ring Calibration of Radiocarbon Dates and the Chronology of Ancient Egypt*, *Nature* 243 (1973) 266 ff. F. A. Hassan, *Radiocarbon Chronology of Predynastic Nagada Settlements, Upper Egypt*², *Current Anthropology* 25/5 (1984) 681–683.

укопа 2 ел Мамарије (стр. 344 на пр.) или 32 Абу Зайдана (v. infra). Архајске некрополе су понекад делимично укопане у просторе преддинастичких гробаља (стр. 90) или, из познатих разлога, близу њих, а преддинастичке некрополе, као ел Адаиме (стр. 75) су могле бити континуирано употребљаване кроз сва три периода Накаде, мада је потребно још систематских ископавања за потпуну слику о односу и изузецима односа гробова Накаде I — Накаде II.

Један одељак (IV, 152—168) садржи археозоолошку студију С. S. Church-а о раније у више наврата проучаваној украшеној дршци од слоноваче кременог ножа из Абу Зайдана, датираног сада на основу инвентара гроба 32 поуздано у прелазни период Накаде III. Благодарем овом интердисциплинарном детаљном проучавању, дефинитивно су одређене — само у неколико случајева приближно, из разумљивих разлога — врсте свих 227 на дршци у редовима урезаних представа животиња, чиме су уједно кориговане неке досадашње нетачне идентификације. С обзиром на хипотезе о припитомљавању дивље овце (*Ammotragus levis*), које се оспоравају и за које нема доказа,⁸ о чему је Черчер боље обавештен од нас, занимљиво је бар поменути, у недостатку простора за дискусију, његову претпоставку да је она, на основу свог положаја на дршци у односу на представе пса, могла бити доместикивана (стр. 166). Међутим, баш у суштини исти положај орикса (*Oryx dammah*) на дршци, доводи у сумњу његову претпоставку и у погледу дивље овце, мада он и за ту афричку антилопу сматра да је могла бити припитомљена.

Систематски, детаљан предметни каталог (V, стр. 169—379), уз своју доследну прегледност и одличне фотографије, многоструко је користан како археолозима којима је касна прасторија и протосторија североисточне Африке ужа специјалност, тако и свим заинтересованим стручњацима у области ране прошлости Блиског истока у ширем значењу тога појма. За студенте је такође свакако добродошао. Тешко ће бити замислити студента који се посебно интересује овим раздобљем Египта да није користио многоструке предности овог каталога који директно и на савремен начин уводи у материјалну културу Египта, у временима његове изузетно креативне снаге у настајању, која је директном линијом развоја кулминирала образовањем прве државе у историји човечанства, са свим њеним основним атрибутима. Томе наравно доприноси ауторкина креативна визија овог каталога. Тешко би се могло рећи да давна ископавања, када су се тек формирала основна знања како о старом Египту, тако и о археолошком теренском раду, могу да послуже као основа једне многостране практичне археолошке књиге. Ширина Моргановог теренског замаха, одабран простор концепције и време на почетцима савремене цивилизације, чија је једна од особина опасно брисање многих неопходних извора човечанства су били главни савезници аутора.

Изабрани предмети, сви који обогашћују увид у материјалну културу које су производ и уникатни предмети у односу на инвентар из Бруклинске збирке из времена о коме је реч су појединачно

детаљно и свестрано проучени и публиковани. Групама сродних предмета претходе уводне краће, али врло садржајне напомене, које поентирају археолошки битне моменте и садрже низ значајних опаски. Опис је егзактан у мери неопходне допуне слици. Али се износе значајне, некад скривене, индивидуалне карактеристике предмета, детаљи о начину израде, функционалности, одређују се типске варијанте и исцрпно дају паралеле где постоје, датирање предмета садржи често и временски распон трајања одређеног типа или подтипа. Сажето се износе значења и појаве мање или више непосредно везане за карактеристичне објекте и дискутују се опречна мишљења где постоје, уз коментарисања или допуне, итд. Тиме се на специфичан начин даје у знатној мери целовита слика нарочито о горњоегипатским покретним споменицима и њиховим порукама. Уједно је и сам овај каталог поуздан реферални приручник.

Допуне класификацији керамике су напред већ поменуће. Додирнимо још само једну интерпретацију која у нама буди сумњу. Реч је о фигурини од теракоте са Морганових ископавања Ком ел Ахмара, датираној у „Накаду I — рану Накаду II“. Без знака питања је означена као представа нилског коња. Знак питања, који Нидлерова понекад користи код других објеката несигурне интерпретације, овде можда недостаје. Са једне стране, моделација њушке и тела — вижљастог као у пса — одудара од типичног израза ове животиње, а са друге, ако је збиља у питању нилски коњ, она може да послужи као добар пример у теорији аналогича. По својој основној импресији коју одаје, тешко да би је ико лако довео у везу са представама те животиње, познатим од бадариена до дуготрајне династичке епохе, како дво тако и тродимензионалним, у разноврсним материјалима и функцијама. Али њушка и тело, уз ноге, мало казују. А детаљи на које ауторка указује, ноге, уши и очи, не изгледају нелогично објашњени. Загнетка је утолико већа, што све представе из долине Нила из времена о коме је реч, показују мање или више, осећај њихових израживача за тежину и тромост тела ове врло добро познате им животиње, између осталог и услед њених особина јасно израженог љубопитства, па и релативног поверења, које ју је лако доводило у непосредну близину људи, који су је поштовали бар од неолита Доњег Египта до краја своје цивилизације и у исто време немилосрдно ловили. Уз то, идиосинкразија, као својствен начин изражавања Амраћана и Герзеанаца — у осталом не само њих у сличним склоповима времена и поднебља — је супротна пренебрегавању основних карактеристичних облика, које су они успевали да ухвате и прикажу и код сумарних представа. Ако је збиља у питању хипопотам, ради се о изразито неталентованом „вајару“, или је то једно промашено дело, али оно у сваком случају није било одбачено. Ако није била играчка, што је мало вероватно већ с обзиром на њену фактуру, ова статуета може бити вишестрано индикативна сама по себи за један временски исечак дуге историје развоја овог изузетно значајног насеља, чије је ископавање обновљено.

Сваки текст, па и научни, носи свој индивидуални печат, који је у овом случају, као код свих дела трајне вредности, у највећој могућој мери објективан. И ова монографија својим вредностима свакако знатно обогашћује серију која носи име једног од пионира америчке египтологије.

Сава П. ТУТУНЦИЈ

⁸ Cf. W. Herre and M. Röhrs, in: *Origins of Agriculture*, ed. by Ch. A. Reed, The Hague — Paris 1977, 256. D. Lubell in: *From Hunters to Farmers*, ed. by J. D. Clark and S. A. Brandt, Berkeley — Los Angeles — London 1984, 46, 47, 48—49. Etc.

Miodrag Pavlović, POETIKA ŽRTVENOG OBREDA, Biblioteka Sasveždja, 102, Beograd, 1987, 233 стр.

Данашња археологија личи на мозанк различитих дисциплина, придодатих непосредно, или само због одређене врсте резултата. Првобитну усамљену појаву археологије, означава заостали израз, употребљаван (још и сада) за такве сложенице научних грана: „помоћне науке“. Подела на главне и помоћне науке, разумљиво, не стоји, пошто ни сазнање не може бити главно и помоћно. И ова књига М. Павловића, сва уложена у трагање за изгубљеним истинама (и разлозима) за приношење жртава кроз време (али и простор) — јасно одсликава равнотравност сазнања. Јер, како је ту показано, није пресудно одакле и како је дато сазнање дошло, већ шта говори и са колико веродостојности.

Увод ове врсте делује донекле неуобичајено у поређењу са опробаним методама археологије, усмереним на изналагање хронолошких или типолошких схема, тако омиљених у праисторији. Приказивање археолошких публикација подразумева отуда (и врло често), одређивање мере колико се у примени тих метода успело, а пре свега у поређењу са већ уведеним системима. У овом случају, напротив, мора се првенствено имати на уму разумљивост коју је данашња археологија досегла.

Јер тема развијена у књизи М. Павловића узима и користи археолошка сазнања у њиховом ширем значењу, неки пут и преносном. У приповедању, полетном и језгровитом, све се усмерава ка стално присутном питању: како протумачити и разумети жртвени обред? Или још једноставније: каква је сврха жртвовања? Археолог зато нема осећај издвајања, вођен је непрекинутом, узлазном линијом, кроз сплет истраживања и дисциплина, а увек се може вратити чврстом ослоњу: својој сопственој науци. Иако расправу о смислу приношења жртве аутор води од палеолитског сликарства, до трагичних јунака Шекспира и Достојевског, археолошка потка остаје (или је такав утисак успешно остварен) увек присутна, као поуздана водица. То је опет зато (по нашем мишљењу) што се о историји тако сложене теме човековог (културолошког) понашања, као што је жртвени обред, може све више говорити и на основу чињеница — а њих је остварила (и остварује) првенствено археологија. Разумљиво да потпуни одговори нису стога на дохвату руке — неки су можда постали још удаљенији — али се променио приступ.

Данашњи истраживач историје културе не мора више да тражи полазни ослонац првенствено у сопственој идеји — он се сада хвата у коштац са стварним објектима, лишеним митских наслага, представљеним у њиховој некадашњој реалности (макар и делимичној). Међутим ни многострукост тог избора није још увек довољна, па тренутак колебања као да је наглашен у размишљањима аутора о пореклу мегалита: „... претпоставки има много. Основа за одбацавање тих претпоставки је мало“ (стр. 138). Да ли се само чини да ту лежи право место археологије: да пружи нешто више поуздања за критичко преиспитивање (свих) претпоставки.

Примери узети из нашег простора разоткривају путеве постепеног настајања сложених тумачења (претпостављених) и, упоредо, изграђивања основе за њихову проверу — или одрицање. Употребљавајући резултате археолошких истраживања, М. Павловић користи њихову једноставну рационалност, сведену првенствено на одређење

објекта (у времену и по врсти), трудећи се међутим да својим анализама придода неопходно тумачење сувопарних археолошких чињеница.

Стога се култура Лепенског Вира, у овом дуготрајном трагању за пореклом и поруком жртвовања, посматра као целиовити културни организам, одгојен удруженим снагама елемената изузетно појачаних у дугом низу брзака и окомитих гребена. Госпођин Вир је, на пример, описан као антропоморфно средиште клисуре, то је „тамна дубина“, због које је овај Вир: „... несумњиво излаз из њене утробе као и место повратка у њу“ (стр. 76).

Слично осведочењу (сталном и прагматичном) археолога, да је најзад човек свему мера (ова тачна одредница сада је и омиљена парола) — аутор такође увиђа увек присутну меру човека у жртвовању — како у самом обреду, тако и жељеном циљу. Сажето изречена идеја (али и тврдња) аутора о жртвеном обреду знатно је ближе правој човековој природи; она је издвојена оштро, без полусенки од узвишеног, удаљеног и неухватљивог божанског смисла. Човек заправо тражи, према овоме, одговарајућу противувредност за своју жртву, верујући да се тим путем активно укључује у неухватљив ход природних сила. Он чак захтева да те силе схвате његове потребе — и што је можда мање очекивано — да оне усмере своје неизмерне снаге управо у том, човековом смислу. Човек на тај начин не моли, већ тежи да природу подвргне својим хтењима, истрајавајући врло тврдокорно на својим захтевима: нека земља изнова (и вечно) рађа, нека то чини и васколика вода, нека се благотворна бујица умножавања и обнављања никада не прекида.

Обредима се божанске силе наводе да упознају (темелјито) човекове скривене жеље за господарством и прихвате његова схватања и намере. Јер ма колико та схватања била сићушна и немоћна пред вечним тајнама живота, ипак се она показују веома живавим и чак способним да на крају извојују повољан исход. У противном, схватања (и обредне радње) се мењају — само богови остају исти.

Био погубан по одређена човекова хтења, или повољан, тај исход доказује да божанске силе прихватају човекове понуде, или бар изражавају трпљење човекове близине. Стиче се утисак да оне немају другог излаза, сем да реше (на свој божански начин) питања постављена од стране (упорног) човека. У тој вечној игри прикривена је и потајна намера да најзад и сама божанства поприме (заувек) човеков изглед и све слабости његове душе. Казне су зато и сурове, јер се на прекорачењу забрањеног не може заснивати никаква заједница, људска или божанска. Сасвим оправдано звучи стога овде наведени или други слични суд М. Павловића о правом смислу жртвеног обреда: „... жртве су истовремено биле и доста тачно описане жеље оних који се жртвују: њихове буквалне поруџбине“ (стр. 51); или „... од почетка се жртвовало да би нешто што је стављено у земљу, или у оно што земљу симболизује, могло да изникне и израсте“ (стр. 157).

Постанак храма је исто тако повезан са човековом блиском жељом да са божанским силама општи у простору подређеном његовим сопственим схватањима и потребама. „Храмовност је“, каже аутор, „једна необична компонента човекове природе“ (стр. 142). Из објашњења која следе увиђа се многострука слојевитост те компоненте, али ипак преовладава схватање да издвајање култног простора, „храма“ лежи у дубокој привржености

човекове природе за функционалношћу: сваки простор је нечему (строго) намењен — свакодневном животу или обраћању и служењу божанским силама. Освећење храма у свим религијама је стога само озвучивање посебне намене (функције) и објављивање спремности (испуњавање предуслова), да се та функција врши.

Управо у таквом разумевању првенства функције у сакралним објектима (њиховој намени да „служе“), лежи и вредност нових података о открићима домаћих „култних места“ у неолитским и енеолитским насељима на Балкану. Нека од тих открића су скорашњег датума, па је разумљиво да их аутор није користио у свом делу. Али ипак се треба упитати: да ли су претходнице храма засноване на кућним огњиштима? М. Павловић види, рецимо, јасну сакралну намену кућа Лепенског Вира, чија је грађевинска структура (према том тумачењу), произашла из антрополошког, човеколиког узора.

Култна места ране праисторије Балкана (према садашњој евиденцији) су међутим различита. Линија нејасног (за сада) омеђења, дели архитектонске (непокретне) објекте (на пример Врбјанска Чука у Македонији, Кормадин — Јаково у Срему), од оних култних места означених (слично позорници, жртвеницима, скупинама теракота или минијатурним намештајем (Овчарово у Бугарској, Vésztó — Mágor у Мађарској)). Али зграда у центру насеља из завршне етапе старијег неолита у Пелагонији (Врбјанска Чука), већ има простор за окупљање, издвојен испред монументалног жртвеника, издељеног на самосталне, правоугаоне просторе и реципијенте, очевидно намењене вршењу обредних радњи. Ради ли се у овом случају о најстаријем, до сада познатом „храму“ у балканској праисторији?

Стварање нових религиозних веровања одиграло се — према мишљењу неких аутора — и на једном од примарних рудника бакра, на Рудној Глави код Мајданпека. Омиљени жртвеници земљорадничких популација винчанске културе, украшени симболичним протомима животиња (јелена?), нађени су у самим окнима, или у оквиру брижљиво прикривених керамичких остава. Према овом тумачењу, оставе би имале жртвени карактер, намењене новим божанствима — господарима подземних богатстава земље. Уколико је то тачно, тада би постојао (овај) непосредни пример за тешко ухватљиве и распознатљиве етапе рабања нових веровања. Њихов почетак лежи, према овоме, на новој примени претходно познатих култних и религиозних образаца: сакрални објекти земљорадничких популација раног енеолита (винчанске културе), служе као први обредни ослонац најстаријим рударима (такође носоцима винчанске културе) — који су још увек и земљорадници. Касније ће изгледати — када преобраћење буде завршено — да су нови симболи и нова веровања (митски свет рударског подземља), настали наконд, праћени одмах својим сопственим ритуалним радњама и култним обележјима.

Набрајања у овом смислу би могла потрајати, потстакнута анализама ове књиге. Али сазнања из археологије чине само један од њених аспеката, јер садржина овог дела састављена је (и то у већој мери) од доказа, поступака и разматрања из бројних, других извора. Размишљања над употребом археологије, посебно праисторије, у тумачењу сврхе и значења обредне жртве, задржавају се на непосредном присуству (откривеног и откопаног) проучаваног објекта; недокучива прошлост чове-

кових првих веровања изражава се тада у материјализованом виду, неизмењена (у својој суштини), толико дуготрајном пролазношћу. Присутност те, чини се, поново враћене а изгубљене давне стварности, уочљива је у делу о постици жртвеног обрета. Судећи по умножавању археолошких открића, таква аналитичка сажимања су тек на свом почетку. Али овде постоји и упозорење (стр. 212): „...Не мора бити све објашњено...“

Борислав ЈОВАНОВИЋ

DIVOSTIN AND THE NEOLITHIC OF CENTRAL SERBIA, Editors Alan McPherron and Dragoslav Srejović, Department of Anthropology, University of Pittsburgh, Narodni muzej Kragujevac, 1988, 492 стр., цртежи, фотографије и табле у тексту, 11 планова у посебном прилогу.

Објашњење садржине ове обимне публикације, без једне претходне напомене, изазвало би сигурно забуну. Зато треба одмах рећи да је ово прва свеска (а не завршна публикација), посвећена резултатима трогодишњег ископавања неолитског налазишта Дивостин код Крагујевца (1968—1970), у оквиру заједничког југословенско-америчког пројекта, који су водили Одељење за археологију Универзитета у Београду и Народни музеј у Крагујевцу, односно Универзитет у Питтсбургу са другим америчким установама. Руководиоци радова (и уредници ове публикације) били су Проф. Драгослав Срејовић и Проф. Алан Мекферон. Поред Дивостина, истражена су том приликом и нека суседна налазишта: Гривац — Барице је међу њима најпознатији, захваљујући претходним истраживањима.

Забуна би међутим настала зато што садржај ове публикације (уколико би се она сматрала завршном), не пружа све податке о извршеним истраживањима. Ево првог примера: Дивостин садржи два насеља из различитих периода — једно из старијег неолита (старчевачка култура), друго из млађег или финалног неолита (касна винчанска култура). Архитектура оба насеља описана је овде са много појединости — о томе ће бити даље говора — али керамика је изостављена. Тачније, објављене су само керамичке целине из млађег стамбеног хоризонта винчанског Дивостина: основни налази из културног слоја у потпуности недостају. Керамика старчевачке културе, било из грађевинских објеката или слојева, такође није укључена. Остаје, значи, да се сачека други том Дивостина у коме, осим завршне обраде керамике, треба да буду укључене и друге студије — нарочито би била добро примљена она о коначном релативнохронолошком опредељењу неолитских насеља Дивостина.

Слична недоумице око садржине ове публикације могу се набрајати и даље, али је корисније размотрити оно што се ту већ налази, а то су разноврсни и документовани прилози и граба, засновани на резултатима истраживања Дивостина. Мултидисциплинарни карактер публикације подвлачи и уводничар, залажући се за приступ условљен схватањима о методологији археолошких истраживања обе стране, учеснице овог међународног пројекта. Једноставније речено, ради се о применљивости принципа „нове археологије“ на ископавањима и финалној обради фонда налаза са Дивостина, налазишта у много чему класичног за неолит бал-

канско-подунавских области. Нека упоређења у том смислу, изнета су непосредно у самој публикацији: на пример, утврђено је, преко огледног квадрата, да ископавање изведено методима „нове археологије“, захтева 20 пута више времена од класичног поступка (стр. 6). Противу вредност чини повећање квантитета прикупљеног археолошког материјала, нарочито палеозоолошког и палеоботаничког карактера.

Оба методолошка приступа као да су доследно спроведена кроз целу публикацију, што је чини не само зборником нових података о неолиту Централне Србије, већ у неку руку и документом времена. Њену садржину чини двадесет поглавља, писаних од већег броја аутора, са приметним нагласком на оба методолошка поступка, али чини се, са мање сарадње у узајамном коришћењу постигнутих резултата. Шта више, постоје и уочљиве разлике у најважнијим проценама, као што је, рецимо, релативнохронолошко опредељење налазишта и, самим тим, у одређивању његовог места у постојећој подели винчанске културе. Тако се у чланку Загорке Летице о фигуралној пластици наведеној на Дивостину, предлаже другачија подела оба основна периода (стр. 181), од оне заступљене у већини прилога. У завршном излагању, на крају књиге, подела предложена од стране З. Летице није прихваћена.

Све ове чињенице, сажето наведене, захтевале би приказ знатно већег обима од овог овде. Уз то и разноврсност прилога, из различитих научних дисциплина, употребљених у проучавању археолошких налаза са Дивостина, захтевала би бар кратак осврт одговарајућих стручњака. Стога преостаје да се сагледају општи домети публикације (и пројекта) чија је корист за боље познавање неолита Централне Србије несумњива. Поред свих упозорења у књизи о тешкоћама методолошке природе (увод и стр. 463), свакако се сусрећу и прихватања узајамних искустава, што се исто тако може сагледати у објављеним прилозима.

Основна археолошка грађа изложена је у прилозима Миленка Богдановића, Димитрија Мадаса и Загорке Летице, док су посебне врсте анализа одговарајућих категорија материјала углавном били задатак страних стручњака, уз сарадњу појединих југословенских аутора.

Најобимнију грађу, систематизовану стратиграфски, обрадио је М. Богдановић у прилогу о архитектури и грађевинским елементима на Дивостину и њиховом вредновању. Према стратиграфском редоследу грађевинских хоризоната, разликују се три фазе старчевачког насеља на Дивостину (Ia, b, c), као и две на насељу млађе винчанске културе: II a—b. Свака од ових етапа има своје посебне форме, као и издвојене грађевинске хоризонте, одређене типолошким анализама, јер непосредног надслојавања углавном није било, па је дошла до изражаја хоризонтална стратиграфија.

Архитектура насеља млађе винчанске културе на Дивостину није, како би се и очекивало, изузетна у односу на већ истражена насеља у Подунављу (Гомолава, Обреж, Кормадин). Пажњу међутим привлаче врло занимљива опажања о културним местима (куће 14 и 23). Овог пута нису заступљени посебни архитектонски елементи, већ су издвојени ритуални простори опремљени културним столовима, жртвеницима и антропоморфним фигурама (слична појава позната је и са Медведњака код Смедеревске Паланке).

Узгред речено у дискусији о архитектури неолитског насеља на Дивостину, доста простора је

посвећено земунцима, као посебној категорији становања, омеђеној хронолошки и територијално (стр. 469), Alan McPheggon, K. Chris Christopher. Распољиви подаци упућују пре на примену земунца као привремених станишта у време подизања сталних насеља надземних зграда, без обзира на културне периоде који су у питању. Такву (привремену) употребу земунца потврђују јасни грађевински елементи (дрвена конструкција крова, огњишта, димензије простора, улазне рампе). Разумљиво је такође да свака пространа јама (позајмиште глине) на праисторијским насељима, није уједно служила као стамбена јединица.

Подела грађевинских хоризоната оба насеља на Дивостину прихваћена је и у прилогу Д. Мадаса, у коме су објављени највреднији налази: керамичке целине са подова кућа спаљеног хоризонта становања најмлађе фазе — Дивостин IIb. Добија се утисак да ће основна хронолошка процена насеља млађе винчанске културе бити најпре зависна од ових целина, уз поређење са керамиком из слоја (која тек треба да буде објављена). Можда није ни претерано рећи да ове целине, после самог насеља у Винчи, представљају највећу добит за разумевање развоја млађег неолита (и раног енеолита) централне винчанске територије.

Само дискусија ових јединствених целина, савим нових у типолошком смислу, завредила би приказ знатно већи од овог који се скромно бави публикацијом у целини. Неопходно је међутим у овом случају подвући улогу градачке фазе винчанске културе, без које више није могуће одредити релативнохронолошки развој раног енеолита у Централној Србији, као и доњем Поморављу.

Кућне целине из Дивостина су нови пример узајамног деловања увођења примарне металургије бакра и промена у материјалној култури, што се управо огледа у градачкој фази. Керамички типови из ових целина (нарочито крчази и пехари са једном или две дршке) несумњиви су весници таквих процеса, који су у Централној Србији вероватно заустављени потискивањем (и уништењем) винчанских популација, док су на винчанском југу настављени и даље. Разумљиво је да треба сачекати и објављивање целокупних керамичких налаза из винчанског насеља на Дивостину, иако ће они, судећи по кућним целинама, само употпунити овакав развој.

Фигуралну пластику са Дивостина објавила је З. Летица. Стављајући нагласак на типолошке одлике антропоморфних фигурина са оба насеља (Дивостин I и II), она је предложила (како се видело), допуну релативнохронолошке поделе установљене архитектонским и анализама керамичких целина. Тако би у Дивостину I (старчевачка култура) постојале још две фазе: Id-1 и Id-2 (стр. 177), док у винчанском насељу (Дивостин II) треба рачунати на оснивачку фазу (Винча B2/C1), средњу (Винча D) и завршну (Винча D-3), (стр. 181). Проширење постојеће поделе мења увелико и општу оцену релативнохронолошког датовања неолитских насеља на Дивостину, заступљену у завршном прилогу публикације (стр. 468).

Предложене допуне релативнохронолошке поделе Дивостина, како их је формулисала З. Летица, изгледају нарочито оправдане за оснивачку фазу насеља. Поменути термин (Винча B2/C1) одговара у потпуности почетку живота градачке фазе винчанске културе Поморавља и Централне Србије — што истовремено помаже у опредељивању керамичких целина спаљеног (најмлађег) хоризонта Дивостина II. Те целине имају тада своје по-

рекло, почетну тачку свог развоја, што чини јаснијим њихово релативнохронолошко место у млађој винчанској групи Централног Балкана.

Аналитички део публикације допуњује умногоме податке добијене обрадом археолошких налаза. Неке анализе представљају непосредне доприносе решавању дуго присутних недоумица у односу на млађу винчанску културу. То се нарочито односи на поглавље о масивном каменом оруђу, где је тачније опредељена масовна употреба порцеланита у винчанском насељу Дивостина. Како наводи аутор прилога, Beth Prinz, порцеланит (познат и као магнетит или туф) преовладава на Дивостину као сировина: његов удео је око 72% (стр. 256) и углавном је коришћен за израду масивног оруђа. Добро познате секире и длета од лаког, белог камена, широко распрострањене у фази Винча — Плочник, израбене су заправо од порцеланита. Остаје и даље отворено питање отпорности и тврдоће тог минерала — очувани (многобројни) примерци тог оруђа данас изгледају осетљиви на ломове, са ниским коефицијентом отпорности, да би били практично коришћени. Дакле преостаје још недовољна разјашњења, претпостављена особина порцеланита да временом, у одређеним педолошким условима, губи своје првобитне особине. Уколико то не би био случај, масовна производња овог карактеристичног оруђа у доба Винча — Плочник, била би потпуно бесциљна. Још један значајан податак односи се на порекло порцеланита — анализе су нам показале да је вероватно добијен рударским путем — могући извори налазили су се око 35 km удаљени од насеља.

Рударство неметала помиње се такође у анализи производње кременог оруђа, израђивањем техником окресивања (аутори: Ruth E. Tringham, Alan McPherron, Joel Gunn, George Opell). Изречена је претпоставка о добијању појединих минерала, коришћених као сировина (неке врсте кремена), (стр. 205) рударском експлоатацијом. Познато је већ да на Руднику (Прљуша — Мали Штурац) постоји, у асоцијацији са минералима бакра, и богато налазиште горског кристала. Експлоатација ових лежишта је сада сасвим поуздана и припада, судећи по првим керамичким налазима, касном неолиту или раном бронзаном добу. Раније коришћење горског кристала (па и оксидних руда бакра) није тиме искључено, већ је и врло вероватно. Према томе, извор те врсте сировина (кварц) био би, за Дивостин, најпре на Руднику.

Производња сировина за кремена и камена оруђа рударским путем, није на Дивостину била усамљена. Прилог Петра Глумца о налазима бакарних минерала на Дивостину поново упућује на Рудник као најближи (и богати) извор оксидних минерала бакра: малахита и азурита. Најзначајнији објект израбени на Дивостину од бакра је наруквица, мањих димензија, типолошки одговарајућа примерцима већ познатим у млађој винчанској култури (Гомолава, Плочник). Слични налази оксидних минерала бакра из Селевца иду у прилог рударској и металуршкој активности у времену градачке фазе и каснијих етапа млађе винчанске културе. Побројана насеља млађе винчанске културе, истражена у последње време, скрећу пажњу на затворени круг металуршке и рударске активности у Шумадији (област Рудника).

Палеозоолошке анализе са Дивостина I и II (Sandor Bököny) потврђују да су домаће животиње биле бројније од дивљих, подједнако у старчевачкој и винчанској фази. Такав однос животињских костију наглашава знатно учешће сточарства

у економици неолитских насеља у Дивостину. Овде се могу такође придодати и анализе оруђа од животињских костију и јеленског рога, нађеног у обе фазе Дивостина (Margaret M. Lyneis).

Низ других анализа пружио је значајне податке за природну средину праисторијских насеља Дивостина и суседних налазишта (Живорад Степановић, Јелена Марковић-Марјановић); обрабене су и друге категорије ситних налаза (Alan McPherron, Judith Rasson, Biruk Galdikas, James M. Adovasio, Robert F. Maslowski); уочени су односи у дистрибуцији археолошких налаза (Alan McPherron, Joel Gunn); извршена су геоманетска истраживања помоћу којих су одређене локације кућних основа (Ранко Мужичевић, Elizabeth Ralph); некрополе нису откривене на Дивостину — антрополошка анализа се односи на остатке усамљеног скелетног гроба, опредељеног у фазу Дивостин I (старчевачка култура), (Zsuzsanna K. Zoffmann).

Апсолутни датуми за обе фазе Дивостина, за тим за неолитска насеља Гривац — Барице и Бања, добијени су анализом радиоактивног угљеника ^{14}C , применом термолуминисцентног метода и археоманетским мерењима (Alan McPherron, Martin J. Aitken, Vaclav Bucha). Прегледно изложени резултати датуму старчевачког насеља у распону од око 6100—5600. год. ст. ере (калибрирани датуми), односно између 5300—4700. год. ст. ере (датуми без калибрације); за насеље млађе винчанске културе добија се следећа старост: између 5000—3900. год. ст. ере (калибрирани датуми) и 4200—3100. год. ст. ере (датуми без калибрације). Код датовања насеља Винча — Плочник појавиле су се извесне аномалије у одређивању доње границе старости, која се чини исцрпљеном високом.

Неке мање примедбе односе се на документацију са ископавања: недостаје основни план целокупне ископане површине, са учртаном позицијом свих ископаних кућа. Тако се, на пример, З. Летица позива на статете ископане у сектору В. (стр. 180) који није учртан у општој квадратној мрежи истраженог простора; појединачни планови кућа фазе Дивостин II немају ознаку размере, па се она мора израчунавати према метарској скали за сваки појединачни случај.

Исто тако нису дати ни профили истражених сектора нити профили објеката укљошљени у околни терен, или они који показују односе између надземних објеката и јама. Све категорије материјалне културе које су анализирани, треба такође да добију своју археолошку обраду: разврстање по типовима, тачна места налаза, евентуалне целине, околности налаза, бројчани однос према слојевима и остале сличне податке. Сасвим је могуће да ће ове празнине бити попуњене у другом тому Дивостина.

Публикација (или тачније први том) Дивостина резултат је сложеног археолошког пројекта, са применом класичних и метода нове археологије. Иако нејединачне садржине и са донекле необичајеним изостављањем појединих категорија материјалне културе (као што је керамика) — чија је доказна вредност у праисторији изузетна — публикација Дивостина пружа обиље нових података и, што је још важније, други угао сагледавања традиционалних приступа праисторијским истраживањима. Свеукупност те нове слике неолитског периода Централне Србије премаша све (отклониве) недостатке, првенствено техничке природе. Усклађивање различитих методолошких али и теоријских схватања није ништа ново у праисторији — најзад то је најчешћи узрок разлика у завршним

закључцима. Да је публикација о Дивостину савладала најтеже препреке те врсте, најбољи је доказ што се уопште појавила.

Борислав ЈОВАНОВИЋ

Ioannis Aslanis, KASTANAS, DIE FRÜHBRONZE-ZEITLICHEN FUNDE UND BEFUNDE, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa Bd. 4 (Hrs. von Bernhard Hänsel), Berlin, 1985, 335 стр., 133 табли, 130 сл. у тексту.

Књига И. Асланиса о насељу и налазима раног бронзаног доба на тумби Кастанас, на левој обали Вардара (Axios), у грчкој Македонији, припада серији публикација посвећеној систематским истраживањима (1975—1979) овог вишеслојног налазишта. Примерно опремљена, снабдевена изобиљем разноврсне документације, са нагласком на статистичкој обради керамике, публикација И. Асланиса одговара у потпуности високом техничком и уређивачком стандарду до сада објављених томова серије о Кастанасу.

Извесно ограничење у односу на остале културне периоде заступљене на овој тумби (бронзано и старије гвоздено доба), аутор је имао у броју археолошких налаза, као и површини ископавања. Слојеви раног бронзаног доба, као најстарији, истражени су само на источној и западној периферији тумбе, и то на површини од 96 m², што је знатно мање у поређењу са укупно истраженим површинама. Отуда две јасне карактеристике обележавају сва кључна разматрања о насељу раног бронзаног доба на Кастанасу: прва води брижљиво рачуна о свим уломцима керамике подобним за обраду; друга подвргава сталним проверама стратиграфску корелацију западне и источне површине ископавања, које дели растојање од 34 m.

Типолошка обрада керамике, изведена искључиво статистичким путем, показује да се ради о јединственом насељу, док стратиграфске анализе, изведене до тананих појединости, потврђују и истоветни редослед слојева (од 26—22 b). Међутим подударна номенклатура слојева раног бронзаног доба, која упућује на њихово истовремено таложење на источној и западној периферији тумбе, ипак је примљена са извесном оградом. Аутор истиче, на пример, да мале површине ископавања нису омогућиле издвајање грађевинских објеката, па се слојеви пре могу да сматрају извесним отсецима између подизања и рушења једне или више грађевина. Ако се налазило само на грађевински шут, одлаган овде из најближе грађевине, тада се уствари радило о непосредним остацима једне грађевине фазе. И Асланис сасвим тачно закључује да такве стратиграфске односе могу да разјасне само велике површине ископавања. Истовремено се такође наглашава и вредност грађевинских хоризоната раног бронзаног доба на Кастанасу, јер подаци те врсте у потпуности недостају за Централну Македонију.

Усаглашавање редоследа слојева раног бронзаног доба између источног и западног простора, утврдило је њихову мобилност од 3,80 m, и нагиб од око 0,60 m, од истока ка западу. Старији хоризонти (од 28—25) разматрани су само на западној периферији, јер је њихово ископавање на источној страни изостало (стр. 42—43). Подударност слојева се углавном темељи на њиховим истим или сличним дубинама од нулте тачке на тумби, што се по-

навља и са грађевинским хоризонтима и концентрацијама нагорелог лепа. Важност ових стратиграфских односа лежи у одређивању непрекинутог развоја керамике, заступљеног по слојевима као сукцесивним фазама. Истичући вредност тако схваћене релативнохронолошке поделе насеља раног бронзаног доба, аутор ипак додаје да је таква синхронизација између површина ископавања 1975—1979. год. врло вероватна, но да није сасвим извесна (стр. 44).

Ископавање је изведено у слојевима од 10 cm; остаци зграда упућују на аналогije са одговарајућим насељима у Ситагрои и Езеру. Занимљива је и првобитна топографија насеља — основа будуће тумбе представљала је на почетку насељавања острво у широком рукавцу Вардара.

Пажљиво руковање керамиком, као основним показатељем за релативну стратиграфију насеља, огледа се у чињеници да је одређен тачан број уломака обрађених статистички (и типолошки), и он износи 1917 (у књизи је илустрирано око 950 фрагмената). Опсежна статистичка анализа започиње категоризацијом керамичких типова (зделе и поље, лонци, остали судови, уломци), њиховим међусобним односима, пропраћена врло прецизном статистиком кретања керамичких форми кроз слојеве, као и њиховим развојем.

Пошто је установљена типолошка схема развоја керамичких облика, сагледана у релативнохронолошком смислу, дата је, уз остале податке, периодизација раног бронзаног доба на тумби (Кастанас I), с тим што се подразумевају две основне фазе: А и Б. Прва фаза је подељена на етапе: рану, средњу и позну, са одговарајућим слојевима, док друга већ припада средњем бронзаном dobu.

Занимљива је чињеница да метални налази у потпуности недостају (што додуше није ретка појава на насељима развијеног металног доба) — нађена је само једна игла (стр. 201).

Овако опредељена типологија и стратиграфија раног бронзаног доба на тумби Кастанас, омогућила је упоређење са сличним насељима Централне Македоније, познатих из ранијих истраживања. Где је било могуће, у зависности од расположивих налаза, примењен је исти метод статистичке обраде, као на Кастанасу, што је знатно олакшало упоређивање керамичког материјала.

Дошло се, тим путем, до сазнања, да почетак раног бронзаног доба у долини Вардара још увек није могуће тачније одредити. Развијено рано бронзано доба, као и почетак средњег бронзаног доба, опредељени су на самом Кастанасу, као и у Axiochori и Kalindria.

Сличан поступак упоређења типолошких и релативнохронолошких одлика раног бронзаног доба Централне Македоније, спроведен је и за Источну Македонију (Дикили Таш, Ситагрои, стр. 272—273) и Тракију. То је поновљено са Западном Македонијом (Сервиа, Artenochori, стр. 277—278). Најзад, одређено је и место македонског раног бронзаног доба у поређењу са средњом и јужном Грчком.

Закључено је, на основу тих географско-типолошких анализа, да почетак раног бронзаног доба Македоније пада у рано-хеладско II. Према мишљењу аутора и према стању истраживања у суседним областима, у Македонији би могла да постоји фаза енеолитског (халколитског) карактера, одговарајућа времену рано-хеладског I, али та фаза није за сада нигде јасније издвојена.

Процена релативнохронолошког места раног бронзаног доба Македоније у наведеним областима Грчке, омогућила је упоредне анализе са северним

балканским подручјем (Бугарска, југословенска Македонија и Србија). Најзад, резултати свих ових анализа прикупљени су у закључном разматрању и представљени, врло прегледно, на бројним графикама.

Завршнице свих анализа, изведених (по истом методолошком принципу) од појединих етапа раног бронзаног доба на Кастанасу, па све до широког балканско-егејског простора, указује (између осталог) на својствен доследно спроведен методолошки поступак. Приказана је, потпуно документовано, одређена школа, са сопственим методама, како одређивања стратиграфије културних слојева, тако и широко постављених типолошких и хронолошких паралела датих географских целина. Крајњи резултат (у овом случају) је одређеница материјалне културе раног бронзаног доба Македоније (првенствено керамике), уклопљена у одговарајућу релативну и апсолутну хронологију. Тако добијени односи унутар раног бронзаног доба (и касног енеолита) егејско-балканског простора, пружају исто тако занимљиве могућности за различите дискусије. Оне захтевају знатно више простора него што је овом приликом на располагању, али неке од тих дискусија (или размене мишљења) вреди и овде (сажето) поменути.

Треба се осврнути (нека то буде први пример) на однос према Езеру, једном од кључних налазишта за релативну и апсолутну хронологију трачког и источног егејског раног бронзаног доба. Према мишљењу изнетом од стране аутора ископавања и публикације Езера, старија фаза слоја раног бронзаног доба (А 1—2) претходи у знатној мери Троји I. Како се та фаза (А 1—2) налази непосредно изнад халколитског (енеолитског) слоја (тј. Караново VI — Гумелница — Копа Дермен), то би значило да рано бронзано доба на Езеру (односно у Тракији) започиње раније од тројанске цивилизације. Уколико се прихвати становиште да Троја I почиње да живи (према високој хронологији) средином IV мил. ст. ере, тада се и за појаву раног бронзаног доба Македоније добија знатно виши датум. Ако се и питање апсолутног датовања Троје I остави по страни, ипак остаје заједничка карактеристика за рано Езеро и Кастанас I: да прави почетак раног бронзаног доба овог простора још увек није тачно одређен. Могућност за трајање такве најраније фазе овог периода претпоставља и И. Асланис.

На завршној хронолошкој табели Кастанаса А — В, Бубањско хумска група III употребљена је са средњим бронзаним добом Македоније или са средње хеладским периодом. Како претходна етапа (Бубањ — Хум II) одговара касној фази Коцопени групе, тада се Бубањ — Хум III, бар у грубим потезима, може да синхронизује са вучедолском културом, а ова последња је у балканско-подунавском простору пре представник позног енеолита него раног бронзаног доба. Према томе и вучедолска култура у том случају одговара средњем бронзаном добу Македоније и копнене Гчке, па релативнохронолошки односи те врсте упућују на значајан културни приоритет егејског раног бронзаног доба у поређењу са оним у унутрашњости Балкана. Не улазећи овде у сложене релативнохронолошке односе у том периоду, може се указати на новију археометалуршку евиденцију: балканска металургија тог времена ничим не заостаје за рано егејском. Помисливши (између осталог) на некропол у Варни, може се чак рећи напротив.

Осим тога, синхронизација старије баденске културе (фаза I b и II a) са Езером А-1 и делом

А-2, као и старијим хоризонтима на Кастанасу (слојеви 28—26), означили би, рецимо, да је рано бронзано доба Централне Македоније приближно паралелно са културом Ласиње—Балатон на западном Балкану и у Трансданубији. Заостајање континенталног Балкана у односу на бронзано доба Егеје, било би у овом случају још оштрије, јер би средњи енеолит тог простора одговарао старијој етапи раног бронзаног доба Централне Македоније и Тракије.

Ако се, уз то, зна да тек винковачка култура означава у Подунављу појаву раног бронзаног доба, тада би, према наведеним паралелама, изгледало да почетак металургије бронзе на северном Балкану одговара приближно завршници средњег хеладског доба. То је поново теже ускладити са еволуцијом металургије бакра и бронзе на централном и јужном Балкану као и егејском простору.

Јер ако се у фази Бубањ — Хум I b (нивои II и II a) појављује развијена баденска култура, а Бубањ—Хум одговара у општим цртама комплексу Копа Дермен — Гумелница — Караново VI (који је старији од Езера А-2), онда ни Бубањ—Хум I b не може бити синхрон са Езером В-1, како је предложено у синхронистичкој табели. И тако даље.

Могуће су и друге бројне паралеле и релативнохронолошке комбинације, тим пре што у синхронизацији са суседним областима, аутор није узео у обзир (бар не изричито) све фазе касног енеолита Пелагоније, као што је група Шуплевец — Бакарно Гумно (одговарајућа културама Бубањ — Салкуца—Криводол); са тим у вези стоји и степска култура Подунавља или источног Балкана, углавном паралелна на централном Балкану са културом Вучедол.

Разумљиво је да се овде наводе само могући правци у разматрању тако осетљиве етапе балканске и егејске праисторије, као што је образовање раног бронзаног доба. Исполане разлике у овој и сличним проценама заснивају се, као што је већ речено на различитим типолошким и стратиграфским критеријумима. Стога треба одати признање И. Асланису на савлађивању тако бројних потешкоћа у склапању што прихватљивије релативне (и апсолутне) хронологије раног бронзаног доба Егеје и Балкана.

У том мукотрпном послу и великом уложеном труду, аутор је највећу помоћ имао у резултатима постигнутим на истраживањима Кастанаса. Присуство тог систематски ископаног, вишеслојног налазишта и то на географском правцу који је најповољнија веза између Егеје и унутрашњости Балкана, од суштинске је вредности за ова и слична разматрања. Није велика мудрост рећи да су налазишта те врсте у Егеји, иако малобројна, исходите свих нових релативнохронолошких система, који имају највећу важност за балканско-подунавске културе. Рано бронзано доба Кастанаса, обрађено у делу И. Асланиса, најбоља је потврда тог новог и вредног напретка у праисторији Југоисточне Европе.

Борислав ЈОВАНОВИЋ

Миленко Богдановић, ЛЈУЛАЦИ. НАСЕЉЕ ПРОТО-ВАТИНСКЕ И ВАТИНСКЕ КУЛТУРЕ, Народни музеј Крагујевац, 1986, 73 стране текста, 130 слика и 5 упоредних табела у тексту, 42 табле са фотографијама (стр. 79—120), резиме на енглеском језику (стр. 121—132), са додатком — Haskel J. Greenfield, Фауна (стр. 75—78).

Праисторијска градина на локалитету Милића брдо у селу Љулаци, западно од Крагујевца, позната је археолошкој јавности и пре појаве ове монографије. Ово насеље у горњем току реке Гуже откривено је још 1930. године, приликом систематских, сондажних рекогносцирања праисторијских налазишта у Србији, које је организовао Харвардски универзитет, у сарадњи са Народним музејем у Београду. М. Грбић је већ на основу ових првих истраживачких радова (отворено је неколико мањих сонди) повезао праисторијско насеље у Љулацима са ватинском групом, издвајајући при томе и једну пре-ватинску фазу у животу насеља. Истраживања Р. Галовића на Милића брдо (Градини) 1952. године била су скромног обима. Рађено је углавном на зачишћавању профила, и према речима истраживача, прикупљен је бројан керамички материјал, који није објављен. Археолошке радове на овом насељу наставио је проф. Д. Срејовић 1965, 1976—77. године, у сарадњи са М. Јеринић и М. Богдановићем, кустосима Народне музеја у Крагујевцу. Поред кратког извештаја Д. Срејовића о истраживањима на Милића градини 1965. године, у више синтетичких радова о бронзаном добу централне Србије или о ватинској култури наведене су само опште одлике овог налазишта.

Монографија Миленка Богдановића о градини у Љулацима заснива се на систематским, сондажним радовима који су изведени под руководством аутора и проф. Д. Срејовића. Монографија је произашла из докторске тезе аутора, која обрађује налазишта бакарног и бронзаног доба на подручју централне Србије, тако да су разумљива извесна скраћења у тексту, нарочито у уводном и закључном делу рада.

М. Богдановић је јасно и прегледно конципирао садржај текста, који је подељен у пет поглавља. После краћег увода, где је углавном дат историјат истраживања на Милића градини, у другом поглављу детаљније се обрађује стратиграфија и остаци архитектуре на овом насељу. Аутор нас извештава да су археолошки радови били усмерени на истраживање културног слоја на централном и западном делу заравњеног платоа Милића брда, који је релативно мањих димензија, око 90×80 m. Мада остаци утврђења нису посебно истраживани, чини се да је праисторијско насеље било брањено једино са најприступачније, југозападне стране, где су уочени остаци земљаног бедема и један „овећи брежуљак“. Положај брежуљка у близини улаза на Градину можда указује на тзв. лимитни тумул, како их у последње време називају истраживачи градина у Босни. Културни слој на истраженом делу Градине је неједнаке дебљине и износи до 1,60 m у западном делу, а само 0,30 — 0,40 m на централном делу насеља. У сондама са најмоћнијим културним слојем, издвојена су три хоризонта становања, који су обележени као Љулаци I—III. Укупно су откривени остаци 29 мањих, надземних објеката, који према распореду и начину градње указују на непрекинати континуитет у животу насеља. Куће су мањих димензија квадратне основе, најчешће 3×3 m, а ређе 3,5×3,5m. Само је једна кућа из најстаријег насеља (Љулаци I)

нешто већих димензија, такође квадратне основе, 4×4 m. Све куће су истоветног градитељског склопа, са масивним дрвеним носачима и испуном од гредица или прућа, који се облепљују блатом. Подови су од набијене земље, какад нивелисани ломљеним каменом. Отворена огњишта овалне или четвртасте основе, која су брижљиво моделирана у подницама кућа, често су наложена у стамбеним објектима, док су калотасте пећи, са посебно моделираним ложистима, углавном наложене у кућама већих димензија. Положај кућа у западном делу насеља чини се да није био строго одређен. Куће су подизане са малим размаком, у благом луку уз западни руб градине, остављајући у почетку већи, а касније нешто мањи, отворен простор у средишњем делу насеља.

После описа остатака архитектуре, следи поглавље о покретним археолошким налазима. Типолошка анализа керамике, предмета од кости и рожине, углачаног и окресаног камена, изведена је на основу археолошке грађе из сва три стамбена хоризонта заједно. Поред релативно бројних оруђа од кости и желењег рога (шила, игле, мотичице и др.), нађена су само два бронзана предмета на целој истраженој површини насеља. Ради се о два мала, троугаона бодеза, са издуженом сечицом и заобљеном базном страном, од којих је само један објављен, и то без услова налаза (сличан је бодезу из ватинског слоја у Поповом салашу). Веома архаично делују алатке од глачаног камена (јези-часте секире, секире-чекићи са кружним отвором у средини, амulette), док су бројне кремене алатке типолошки сличне силексној индустрији у културама раног и средњег бронзаног доба карпатско-пудунавске области.

Колега Богдановић није имао претензије да у овој публикацији прикаже целокупну археолошку грађу са Милића градине (при томе би свакако било неопходно укључити и необјављен археолошки материјал са ископавања М. Грбића и Р. Галовића, који се чува у Народном музеју у Београду), него се у првом реду, чини се, руководио естетским мерилима, тако да је дат углавном приказ целих или реконструисаних предмета. То се нарочито односи на керамику, јер је неуобичајено за једну публикацију о праисторијском насељу да имамо више цртежа и фотографија (које углавном понављају исцртане предмете) целих посуда, него керамичких уломака. Међутим, исто тако морамо рећи да је на овом насељу откривен необично велики број добро очуваних посуда (130 целих и преко 300 делимично реконструисаних), те да је на основу њих и више карактеристичних уломака направљена веома солидна типологија.

У завршном делу рада, аутор је на основу стилске анализе керамике сва три хоризонта стављања на Милића градину временски поузгодно определио у рано и почетак средњег бронзаног доба (оквирно у прву половину II миленија). Керамика и остали покретни археолошки налази из хоризонта Љулаци II—III припада раном периоду и вероватно само почетку класичне фазе ватинске културе (Феудвар, Попов салаш, Жидовар, Винча и др.), а да при томе нема много заједничких елемената са налазима тзв. западносрпске варијанте ватинске групе.

Издвојили би смо овде само неке специфичне керамичке облике, који нису својствени ватинској култури. Зделе са „ракљастим“ дршкама (термин М. Богдановића) из Љулака II веома подсећа на зделе са дршкама у облику јадца (Wishbone handle) које су честе у керамици више култура брон-

заног доба Македоније. Истом хоризонту припада и мала „чунаста“ посуда, са уским отвором и косо бушеним дршкама (рупице за вешање) са стране, за коју претпостављамо да је можда коришћена као светилка (лојаница). Веома сличног облика је једна „светилка“ из Кастанаса (време раног гвозденог доба Македоније), као и светилка коју недавно помиње Б. Човић из доста каснијег времена, са насеља Под Д, код Бутојна. На утицаје са југа можда указује и мала посуда четвртастог реципијента у основи, у облику обрнуте, зарубљене пирамиде, са хипертрофизираним, потковичастом дршком, моделованом изнад обода, која је нађена у најмлађем хоризонту (Љуљаци III). Сличне облике налазимо у Повардарју (Кастанас и др.), јужној Албанији (Vodhine), а у последње време и у тумулдним конструкцијама из Доње Брњице.

Керамика из најстаријег стамбеног хоризонта (Љуљаци I), коју је М. Богдановић означио као прото-ватинска, припада за сада још увек нејасном хоризонту између краја вучедолске и почетка ране ватинске културе (типа Панчево—Омољница). По нама, насеље у Љуљацима више отвара питање генезе ватинске културе, него што га поуздано решава. Колега Богдановић у закључку наводи и неколико нових насеља ватинске културе, која су евидентирана у централној Србији, што ће, после детаљнијег истраживања, можда омогућити и издвајање посебне, шумадијске варијанте ове културе.

Напоменимо и прилог палеозоолога Н. J. Greenfielda који је овде дат у знатно скраћеној верзији. Изненађује велики проценат костију ловних животиња (38%) у односу на кости домаћих, припитомљених врста, затим већа серија костију коња, скупили налаз већег броја вилица дивље свиње и др.

Можда се на први поглед монографија М. Богдановића, са невеликим бројем страна текста, чини скромним прилогом нашој археолошкој литератури. Познаваоцима културе бронзаног доба Србије ова књига ће бити веома драгоцен. Она пружа до сада најкомплетнији приказ начина становања на једном ватинском насељу, не рачунајући нова, систематска истраживања на Феудвару, код Мошорина, која су у току. Значајан је свакако и покушај издвајања протоватинског хоризонта на Милићи градини, који припада самом почетку раног бронзаног доба.

На крају истакли би да је књига М. Богдановића за наше прилике неувобичајено лепо технички опремљена, са великим бројем солидних цртежа и добрих фотографија, тако да ће бити привлачна не само за стручњаке него и ширу читалачку публику.

Милош ЈЕВТИЋ

Wolfgang M. Werner, EISENZEITLICHE TRENSSEN AN DER UNTEREN UND MITTLEREN DONAU, Prähistorische Bronzefunde (PBF) XVI, 4. Verlag C. H. Beck, München 1988. Стр. IX+142 и 87 табл.

У серији „Праисторијски бронзани налази“ (PBF) појавила се у одељку посвећеном коњској опреми нова књига која обрађује гвоздене жвале на простору средњег и доњег Дунава, обухватајући налазе из Југославије, Бугарске, Румуније, Мађарске и делом Чехословачке. Самим тим она је од велике важности за нашу археологију јер пред-

ставља једну од до данас још увек ретких књига ове серије која учвршћује у своје каталоге и наш материјал. Имали смо већ прилике да истакнемо да ова серија, позната широм света са близу сто издатих томова, представља збирку правих и необилазних приручника за металне налазе те, и поред пропуста који се могу јавити покаткад у по којој публикацији, важно је обратити пажњу нашој археолошкој јавности на појаву нових свезака, поготову када обрађују материјал средње и југоисточне Европе.

У Вернеровој књизи срећемо се са једним не-обичним феноменом да је сав презентован материјал, уз ретке изузетке, од гвожђа а не од бронзе, што с друге стране указује на универзалност серије која се не држи буквално датог назива него пружа широку слику о свим металним налазима. Тема књиге условила је, уосталом, ову врсту материјала. Она представља ауторову докторску дисертацију посвећену коњској опреми у Подунављу од 6. века пре н.е. до 2. века н.е., када је, као што је познато, гвожђе у потпуности потисло бронзу у изрази ових предмета.

Уз уводне напомене, где аутор каже да је највећи део изнетог материјала извучао из литературе, те је стога један број налаза свакако остао необрађен али да то не може у знатној мери изменити добијену слику о распрострањеном коњској опреми на обухваћеном простору, дат је историјат истраживања, истакнуте су различите варијанте сахрањивања са коњском опремом и учињен је корак унапред у анализи функције и дефиниције жвала. Вернер покушава да унесе више светлости и у терминологију, истичући да су изрази „Trense“, „Knebel“ и „Psalie“ различито коришћени у немачкој литератури. Код нас такође влада извесна разноликост у томе погледу па ова књига може помоћи да се отклоне неке забуне.

Карте налазишта и распрострањања појединих типова показују да су жвале знатно чешће налажене у Бугарској, Румунији и Мађарској него код нас, али се види да се и код нас јављају и терала су се кола. Сакупљени материјал аутор дели у 17 различитих типова које обележава римским бројевима I—XVII. Овде нећемо говорити о сваком од ових типова појединачно јер су неки заступљени само са неколико комада и немају неки значај ван уских подручја у којима се јављају у Бугарској и Румунији, те ће се можда поставити питање да ли је њихово издвајање било увек целисходно. Истаћићемо само оне најбројније и најзначајније типове који су познати и са наше територије. Међу њима се посебно издваја тип II или тип Сентеш Векерзуг, раширен претежно у Мађарској и Словенији у 6. и 5. веку пре н.е., али се јавља и у Румунији и јужно од Саве и Дунава, у Доњој долини, Бадовинцима код Шапца и Атеници. Такође је значајан и тип XVI или „тракијска узда“ по Венедикову, раширен у 3. и 2. веку у Румунији и нарочито северној Бугарској, но познат и из Југославије где је нађен у Новим Бановцима, Београду — Карабурма и Крајчиновићима код Прибоја. На тип XVI наставља се тип XVII који задржава ранији сложени облик жвала са усненим делом (Mundstück), шипкама (Seitenstangen), попречном шипком (Kinnstange) и додатним деловима (Seitenteile), с том разликом што уснени део (жвале у ужем смислу речи) састоји се од једног дела а не од два као код типа XVI. Тип XVII је датован у I. век пре н.е. и I. век н.е. и код нас је познат из Балтиних бара код Приједора и Таринаца код Штина. Две жвале из Ритопека нађене са трако-гетским укра-

сним комадима, Вернер сврстава у свој тип V — *жвале са два отвора* које су биле раширене махом у Румунији у 4. веку пре н. е. па су одатле свакако стигле и у наше крајеве. Поменимо најзад и тип XIV — *жвале у облику колута или прстена*, набе не најчешће у Трансилванији и источној Мађарској, али се јављају и јужније — код нас су познате из Бириковца код Пожаревца, Моровића и Опака. Хронолошки смештају се у другу половину 3. и прву половину 2. века пре н. е.

Вернер истиче на почетку да ће говорити о трензама од 6. века пре н. е. на даље и да неће обухватити старији „трако-кимерски“ материјал, но истовремено он укључује у књигу тип XII — *шипкасте жвале са три отвора и повијеним крајевима*, које су свакако настале од „трако-кимерских“. Овде он наводи само примерке из Сираи и Crișești у Румунији, са образложењем да их неки аутори датирају у 6. век док је он сам склон да их стави у 7. век пре н. е. Међутим, на основу материјала из наше земље који Вернер не наводи, види се јасно да је овај облик, настао у гвозбну у 7. веку, играо значајну улогу и касније и остао у употреби све до 5. века. Код нас су овакве трензе набе не у Ердуту, локалитет Велики Варад (Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlin, inv. IV d 2682 — необјављено), у Дорослову и Ритопеку (R. Vasić, The Chronology of the Early Iron Age in Serbia, BAR Suppl. Ser. 31, 1977, Pl. 45,2 и 48,2), од којих би гроб из Ритопека могао лако припадати првој половини 6. века. Посебно је важна у овом погледу гробна целина из Борајне код Чајничка у југо-источној Босни која садржи накит и гвоздене трензе овог типа и датира се са сигурношћу у трећу четвртину 6. века (B. Cović, Clanci i grada za kult. istoriju istočne Bosne XIII, 1980, 121, T. III). Остаци гвоздених трензи овог или сличног облика откривени су у гробовима друге половине 6. и почетка 5. века у Ромаји код Призрена (R. Vasić, op. cit., Pl. 40, 4—6, и 41,6). Гроб из Ураке у долини Мати у северној Албанији са украшеним кнемидама и сличним гвозденим трензама датира се у прелаз 7. у 6. век пре н. е. што би могло указивати на време када је овај облик продreo на југ (S. Islami, Iliria XI, 2, 1981, 46, T. I, 1).

У овом контексту треба поменути и гвоздене жвале из Прчева код Кљине на Косову (Н. Тасић, Сахрањивање код Илира, научни скуп, Београд 1979, 92, T. IV, 1), које Вернер не доноси у својој књизи. Груби цртеж жвала не допушта неке сигурније анализе — најсличније би биле жвалама из Трговишта у Бугарској које припадају типу IV и датирају се у крај 5. или прву половину 4. века. Материјал из Прчева је старији и припада 6. и 5. веку пре н. е., те би се могло претпоставити да ове жвале у суштини представљају посебан локални тип. Лепезасто проширење на доњем крају жвала, које се јавља код типа VIII из каснијег времена, и подсећа на проширења на бронзаним трензама из Јањева из 8. века (R. Vasić, op. cit., Pl. 14 B 1), упућивало би можда у том правцу.

Сличне недоумице могу настати и код типа XIII — *жвала у облику полукруга* у које Вернер убраја жвале из Осова на Гласинцу које се датирају у крај 7. или почетак 6. века пре н. е. Када се томе дода да су у књигу убачени и делови коњске опреме из Каптола из истог времена, затим делови жвала из Новог места и Стичне и изостављени идентични комади из Софронјева у Бугарској, онда бива јасно да тај период између 650. и 550. г. пре н. е. није адекватно обрађен.

Аутор је могао лако да избегне ове несугласице. Могао је да обради све гвоздене жвале са овог простора, било да настављају трако-кимерске традиције или не, што не би представљало неки велики напор и материјал би био целовитије приказан. У том случају типови XII и XIII би морали да буду стављени напред, на почетак (што је могао свакако да уради). Друга могућност је била да изостави све оно што припада времену пре 550. г. пре н. е. као и комаде који настављају раније традиције, и да своје излагање почне са типом Векерзуг, односно једним каснохалштатским обликом у правом смислу те речи. Било у једном, било у другом случају, материјал би био јасније презентован и будуће свеске које буду обрађивале старију коњску опрему са овог простора биле би лакше и јасније конципиране.

Једна друга замерка, мање значајна али неуобичајена, поготову за ову серију, односи се на податке о смештају материјала. Код свих налаза за које аутор није знао где су, навео је да је смештај непознат. Ако је имао проблема да лоцира онај патрљак од жвала из Бадовинаца, који се налази иначе у Шабачком музеју, то није смео да допушти код Атенице, једног од најзначајнијих халштатских открића у Србији, која је у Народном музеју у Чачку. Уосталом, у мојој књизи о гвозденом добу Србије, коју Вернер цитира, наведен је смештај свих поменутих делова коњске опреме.

Имао бих и неке друге замерке, око картирања нпр. и географских опредељења (Приједор није у Србији него у Босни), али не треба можда бити сувише строг према младом човеку који је начинио велики напор да скупи и сажме у један јединствени корпус близу петстотина примерака коњске опреме са једне простране територије и тиме пружи прилично јасну слику о овом виду материјалне културе у тој области између 500 г. пре н. е. и првих векова н.е. Његова књига је за нас драгоцен. Уз остале позитивне одјеке, треба очекивати да ће књига дати подстицај археолозима по многим музејима да стану да претражују своје збирке гвоздених предмета и почну да идентификују поједине комаде коњске опреме. А њих, посебно код нас, сигурно има.

Растко ВАСИЋ

CORPUS OF CELTIC FINDS IN HUNGARY, Vol. I, TRANS-DANUBIA 1; Authors: L. Horváth, M. Kelemen, A. Uzsoi, E. Vadasz; Series editors: T. Kovács, E. F. Petres, M. Szabó; Akadémiai Kiadó Budapest 1987, 248 стр., 89 табли, фотографије и цртежи у тексту.

Потреба за корпусом археолошког материјала латенског периода у Мађарској, произлази првенствено из веома значајне улоге Карпатског басена у историји Источних Келта. Али други разлог, исто тако важан, веома је близак и разумљив сваком археологу у било којој земљи — то је упадљива несразмера између ископавања и публикација — на штету овог другог. Корпуси ове врсте су стога корисно средство да силни археолошки фондови (у непосредном примеру из латенског периода Мађарске), угледају светлост дана, извучени коначно из мировања у музејским депонијама. И извесна географска неуједначеност у овој, првој свесци Корпуса (Трансданубија I), оправдава се такође дуготрајним припремама материјала за пуб-

ликовање, тако да је најзад учињено неопходно; објављено је оно што је завршено. То је разлог за недостатак систематски картираних, свих налазишта латенског периода у датом региону — уместо тога, објављују се првенствено некрополе и појединачни гробови, уз значајније случајне налазе. Ако је тиме умањено своју улогу целовитог теренског приручника, односно топографског прегледа латенских налазишта у ширем географском подручју, Корпус је добио у слојевитости обраде: типолошке целине и налази вредни за хронолошко опредељивање избили су у први план.

Некропола *Ménfőcsanak* (аутор A. Uzsoki), као прва таква целина, налази се на десној обали рукавца реке Раба, у северозападној Трансданубији. Заштитна ископавања су овде открила касноримске и келтске гробове — ових других је било укупно 10. Занимљива одлика некрополе је уочљива социјална уједначеност, уколико се то може рећи за сразмерно мали број откопаних гробова. Наиме сви мушки гробови припадају ратницима, што недвосмислено показују њихови инвентари. Пошто су ове сахране уједно раног датума (LT B, тј. LT Ia—Ib према некрополи *Münsingen*, у Швајцарској), аутор сматра са правом да овде леже ратници из времена келтских освајања Мале Мађарске Равнице. Поједини млади келтски гробови, откривени у непосредној близини ових ратничких сахрана, иду у прилог дужем трајању некрополе — вероватно до фазе LT C.

Уједначен је и начин сахрањивања — употребљена је само инхумација. Келтска освајања овог простора долазила су из Доње Аустрије (базен Беча), започињући (према хронологији И. Хуњади) са крајем прве трећине IV в. ст. ере. Запоседање западне Трансданубије било би, према томе, окончано до почетка III в. старе ере — када започињу продори ка Балкану. Аутор је такође мишљења да ти догађаји означавају завршетак фазе B раног латена у Трансданубији, односно почетак средњелатенског раздобља (LT C).

Усклађивање историјских догађаја, добро познатих из писаних извора о Келтима, са релативнохронолошким системом добијеним археолошким путем, већ је давно прихваћено као један од основних задатака у проучавању протонисторије. Зато такве резултате, или настојања, треба увек поздравити, али уз дужну напомену, да о њима треба такође исцрпније разговарати. У овом случају некропола *Ménfőcsanak* је значајна и за јужни део средњег Подунавља — тачније речено за простор између Делиблатске пешчаре и ушћа Млаве, односно Мораве. Ту је откривена рана келтска некропола Пећине код Костолца (у непосредној близини каснијег Виминацијума), која већим делом припада фази LT B. Тако инвентари мушких гробова имају доста сличности са онима из некрополе *Ménfőcsanak*, изузимајући при томе локалне елементе, зависне, између осталог, од различите географске и културне средине старијег гвозденог доба. Узимајући у обзир опаску аутора да се некрополе LT B фазе (значи времена келтских освајања средње и југоисточне Европе) могу да прате од Рајне до Трансданубије, тада је разумљива потреба њиховог хронолошког разграничења.

Сасвим је јасно да тако ограничен простор није могао да буде освојен за неко кратко време, а још мање и насељен освајачима. Са друге стране, некрополе фазе LT B поседују врло много заједничког у типолошком погледу, што би значило да се материјална култура Келта у времену њиховог освајања није много мењала. Ако је такав закључак

чак занста тачан, тада би само локалне одлике (на пр. утицаји одређене домородачке средине старијег гвозденог доба) биле одлучујуће за релативнохронолошко опредељење некропола фазе LT B овог периода.

Друге две значајне некрополе објављене у овом Корпусу, налазе се у реону језера Балатон: *Magyarszerdahely* — *Homoki dűlő* југозападно од језера и *Rezi-Rezicséri* пешкара нешто северније (аутор L. Horváth). Прва некропола је имала 27 келтских гробова (уз раноримске), а од тог броја инхумација је била извршена само у три случаја — код осталих сахрана примењено је кремирање. Некропола је датована у средњу етапу LT C.

Rezi — *Rezicséri* пешкара је некропола већег обима: према процени аутора садржавала је 120—130 гробова, тако да је означена као друга по величини у Трансданубији. Од тог броја истражено је међутим само 38 гробова, са преовладавањем кремације (24 сахране). И трајање некрополе у *Rezi* је знатно дуже: између LT B1 — LTC2. Простор који је некропола заузимала је знатан: око 21.000 m². Површина нешто већа од два хектара за број од 120—130 гробова, означава њихову веома малу учесталост: 1/168 m². Ова чињеница указује на тешкоћу код истраживања некрополе Источних Келта: ако терен дозвољава, њихови гробови, груписани у мање целине, раздвојени су међу собом, како се чини, без никакве правилности. Није стога чудно да су две систематски истражене некрополе у северној Србији, Карабурма и Пећине, резултат заштитних радова на врло широком простору, недостижном за систематска археолошка ископавања.

Осим ових некропола, значајних по могућности за израду ужег релативнохронолошког редоследа сахрањивања (а самим тим исто таквог опредељења гробних прилога), Корпус садржи и већи број појединачних гробних целина, случајних налаза или површинског насеобинског материјала. Управо на тај начин је изложена грађа из две мање регије области Комаром (аутори M. Kelemen и E. Vadász).

Географска издвојеност обрађених региона отежава, како је речено, добијање јасније слике о распореду и густини келтских насеља током раног и средњег латена у западној Трансданубији. Ипак су користи у том погледу врло изразите, али у ширем географском оквиру, јер је обухваћен западни део Мале Мађарске Равнице. Најзад, корпус је предвиђен као отворена серија, па ће ове празнине бити вероватно попуњене следећим свескама.

Могуће је можда и побољшање техничке природе у обради географских целина: издвајање налаза према њиховој вредности — некрополе са гробним целинама заслужују несумњиво више простора и бољу опремљеност у погледу документације. Табеларни прегледи налаза, према њиховом релативнохронолошком редоследу били би такође ефикасна помоћ читаоцима који Корпус користе због нове грађе (а таквих ће бити највише). Ово су, разумљиво, само предлози за побољшање непосредне употребе Корпуса у целини, али и без њих, систематско објављивање свих латенских налаза из Мађарске, је свакако подухват колико користан и потребан, толико и вредан сваког признања.

Ослободен на претходне опште радове о латенском периоду Карпатског Басена (понајвише на синтезу И. Хуњади), Корпус је истовремено и прва публикација овог типа за Источне Келте. Сасвим је извесно да Корпус претставља (и да ће тек

представљати) едисију од изузетне важности за подунавске земље, јер су Келти њихова заједничка европска баштина у завршници протоисторије.

Борислав ЈОВАНОВИЋ

ANTIKE HELME. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin. Mit Beiträgen von Angelo Bottini, Markus Egg, Friedrich-Wilhelm von Hase, Hermann Pflug, Ulrich Schaaff, Peter Schauer und Götz Waurick. Römisch-Germanisches Zentralmuseum in Mainz in Verbindung mit den Staatlichen Museen Preussischer Kulturbesitz, Antikenmuseum Berlin Monographien Bd. 14, Mainz 1988. Стр. 550 са многобројним цртежима и фотографијама од чега 7 у боји.

У оквиру XIII међународног конгреса за класичну археологију у Западном Берлину јула 1988 приређена је у Античком музеју изложба античких шлемова. Берлин поседује једну од најбогатијих збирки шлемова уопште захваљујући у првом реду Францу Липерхајдеу, покретачу и власнику познатих модних журнала и познатом колекционару из прошлог века који је своју збирку од 92 шлема поклонио берлинским музејима пред своју смрт 1905. г. Збирка је у међувремену била објављивана и није остала непозната научној јавности али је потреба за њеном новом и савременом презентацијом постала више него нужна. Тако је заједничким напорима сарадника Берлинског музеја и Римско-германског централног музеја у Мајнцу организована ова изложба и упоредо са њом појавила се једна, може се слободно рећи, монументална публикација о античким шлемовима која уз каталог збирке од 122 шлема даје низ опширних студија из пера више стручњака о појединим типовима шлемова у античко доба, грчким, римским и праисторијским. Берлинска збирка садржи у највећем броју случајева примере за обрађене типове шлемова, неке чак веома раскошно декорисане — као неговске шлемове из Рапањана, Пизе и Ломбардије или келтски шлем из Каносе, али, што је веома добро, у текстовима се обрађују и они облици који се не налазе у Берлину што књизи даје универзални значај у проучавању ове тематике. Иначе велики број наведених шлемова потиче са територије Југославије те је због тога публикација од посебног интереса за наше археологе.

У прва два поглавља Херман Пфлуг говори о грчким шлемовима геометриског периода, где убаја и чувену панополију из Аргоса, и о кипарским шлемовима архајског периода, а потом исти аутор обрађује илирске шлемове, тему веома важну за нашу археологију. Пфлугова студија о илирским шлемовима са доста шема, карата распрострања и фотографија, представља до сада најобухватнији текст о том питању. Неке замерке би му се ипак могле ставити. Тако, између осталог, има се утисак да у жељи да илирске шлемове средње и млађе фазе издели у што више варијаната, он прави неке формалне поделе, исправне можда на први поглед, али не сасвим адекватне стварном развоју овог облика шлема. То се пре свега односи на групу са глатким ободом парангатида (највише заступљену у другој половини 6. века у Синдосу) за коју бисмо рекли да не представља посебну варијанту са независним развојем него пре тежњу за упростијавањем облика из различитих разлога у то и касније доба. Друга половина 6. и почетак 5. ве-

ка представљају у Грчкој период опште кризе традиционалних облика и период промена како у друштву, тако и у занатству и уметности, када се траже нове форме, када се испитује, лута, комбинује, док се најзад у првој половини 5. века не формирају дефинитивно нови облици. Ове тежње су се одразиле у извесној мери и на развој облика илирских шлемова. Иначе Пфлуг доноси један шлем средње фазе из Музеја у Дармштату, нађен у Курапови, наводно у северној Македонији, који потиче стварно из околине Наусе. Овај налаз и откриће више илирских шлемова истог облика у Агија Параскеви на западном Халкидику указују на концентрацију шлемова средње фазе у Македонији и потврђују претпоставку да појаву илирских шлемова ове фазе у Доњој долини и Каптолу треба приписати везама Македоније и северног Балкана крајем 7. и у првој половини 6. века пре н. е.

Пфлуг такође пише о коринтским шлемовима, најтипичнијем и најраспрострањенијем облику грчких шлемова. Приказани развој овог типа са три основне фазе подудара се на више начина са развојем илирских шлемова. Коринтских шлемова код нас нема много и нађени су до сада у Требеништу, Каптолу и на Гласинцу. Они сви припадају другој фази развоја и настали су пре друге половине 6. века, али је Пфлуг склон да њихово поклапање у земљу датије касније, готово упоредо са коринтским шлемовима млађе варијанте из Бастара у Албанији и Челопечена у Бугарској, што није вероватно. У Липерхајдеовој збирци налази се и један шлем млађе варијанте, нађен наводно у Кришком у Словенији са урезаном палметом на челу, који показује одређене сличности са коринтским шлемовима у јужној Италији. Уколико је шлем заиста нађен у Гуркфелду односно Кришком, он је овамо највероватније увезен из Италије негде почетком 5. века. Исто би важило и за један апулско-коринтски шлем из Берлинске збирке, нађен наводно такође у Гуркфелду, с обзиром на концентрацију ових необичних апулско-коринтских шлемова у Апулији, о којима иначе у књизи опширно говори Ангело Ботини. Када се има у виду велика количина апулске керамике нађена у северозападним деловима Југославије, претпоставка о увозу поменутих два шлема из Апулије у Словенију није лишена основа.

О халкидским шлемовима који су настали у 6. веку у јужној Италији и егзистирали готово све до хеленистичког доба пише опет Херман Пфлуг. Он их дели на пет основних варијаната које се међусобом јасно разликују и тако отклања извесне недоумице које су постојале у вези са овим типом. Пфлуг помиње на кратко и халкидске шлемове са источног Балкана, у Бугарској и јужној Румунији, но чини се да је овде могло да се каже и више. Штета је такође што код овог типа није дата карта распрострања.

Одељак о грчким шлемовима завршава Гејц Ваурик једним подужим текстом о шлемовима хеленистичког времена и њиховим претечама. Овде се говори о неколико типова шлемова: коничним шлемовима (тип пинос), о шеширастом беотском типу, о фригијском типу са уздигнутом калотом налик на фригијске капе, који се раније у литератури називао „трачки“, и најзад о посебно занимљивом античком типу, како га Ваурик назива, првом античком шлему са ширмом који веома личи на модерне шлемове из XIX и с почетка XX века. Аутор сматра да његово порекло води са Атике из 5. века пре н. е. и као његове посебне варијанте наводи монументал-

ни гвоздени шлем из Филипове гробнице у Вергини, и шлем илирског краља Монунја из 280 г. пре н. е., нађен у Охридском језеру, који се такође налази у Берлинском музеју.

Овове следи краћи по инструктиван текст Петера Шауера о кугластим и звонастим шлемовима касног бронзаног доба Европе који се први пут јављају у 12. веку под импулсима са југа. Овде се помињу и наши шлемови из Шкоцјана и Батине, али је свакако могуће да ће детаљна анализа бројних бронзаних остава из северне Југославије открити остатке и других сличних шлемова раног гвозденог доба у Италији, где показује да се ова декоративна форма из Италије раширила у средњу Европу и јавља се такође у Шкоцјанској јами. Маркус Ег пише о најстаријим халштатским шлемовима, наводећи зделасте шлемове раширене претежно у источним Алпима, чији један репрезентативни примерак из Стичне поседује Берлински музеј, а затим се укратко осврће на коничне шлемове, познате из Истре и североисточне Италије.

За нашу археологију важно је такође следеће поглавље о италским шлемовима са ободом Маркуса Ега које обухвата три типа словеначких шлемова о којима је у своје време опширно писао Стане Габровец — састављени тип, двогребенасти тип и неговски тип. Уз безброј пртежа, карата и шема, аутор указује на различите фазе развоја ових шлемова, њихово италско порекло, ширење на исток, уз истовремено истицање многобројних варијанти које су се временом јавиле. Ег пише такође укратко и о северноиталским коничним шлемовима, као и о тичинским кугластим шлемовима, док одељак о италским шлемовима завршава Пфлуг текстом о једној локалној варијанти (italische Helme mit Stirnkehle) раширеној у Италији.

У пдућем одељку Улрих Шаф говори опширно о келтским шлемовима и њиховом развоју од 5. до 1. века пре н. е., истичући посебно гвоздене и посебно бронзане примерке. У њиховом развоју примећује се у последњим вековима несумњива веза са италским шлемовима. У нашој земљи келтски шлемови и њихови делови јављају се претежно у Словенији док је посебно занимљив шлем из Батине са појачаном калотом и додатним задњим заштитником, датован у Латен В/С.

Шаф пише и о етрурско-римским шлемовима где су обухваћени римски шлемови републиканског периода — конични шлем са таласастом лозицом, тип Манхајм и тип Бугенум. Један примерак овог последњег типа, нађен у Купи код Сиска са урезаним натписом SCIP IMP, налази се у Берлинском музеју. На основу облика шлема и натписа Гец Ваурик приписује шлем Корнелију Сципију Назики и датује га у 49/48. г. пре н. е. што олакшава хронолошко опредељење римских шлемова уопште, о којима Ваурик говори опширно у следећем поглављу књиге. Он истиче постојање четири типа шлема у доба царства од Августа до Константина — тип Хагенау, Вајзенау, Нидербибер и Вајлер/Гисборо, настала под италским, келтским и грчко-оријенталним утицајима. Постојање малог броја варијаната током читава три века аутор објашњава консеквентношћу централистичке политике у опремању војске где је до промена дошло тек у 4. веку н. е. У оквиру овог поглавља Ваурик укратко говори и о римским коњаничким и парадним шлемовима. Најзад последњу главу књиге Херман Пфлуг посвећује шлему и кнемидама једног гладијатора који су се затекли у Липерхајдеовој збирци.

Намерно смо поменули сва поглавља у књизи са жељом да у потпуности истакнемо ширину поду-

хвата и значај публикације која се појавила. Упркос ситнијим и крупнијим замеркама које ће поједини стручњаци вероватно ставити овом или оном тексту, овом или оном ставу, књига ће несумњиво послужити као прави и незаобилазни извор о овој тематици и неопходни приручник за сваки даљи рад у будућности о шлемовима и наоружању у античко доба.

Растко ВАСИЋ

Yvette Duval, AUPRÈS DES SAINTS CORPS ET AME. L'inhumation „ad sanctos” dans la chrétienté d'Orient et d'Occident du IIIe au VIIe siècle, Paris 1988, 229 стр.

Књига је објављена у познатој серији Etudes Augustiniennes истоменог института, на чијем се челу већ дуго година налази августинавац отац Folliet. Серија је у неку руку допуна Revue des Etudes Augustiniennes, часописа који окупља не само најбоље познаваоце Августинове писане заоставштине, већ и бројне историчаре старог века, стручњаке за ранохришћанску археологију и епиграфику, као и знајце других видова античке цивилизације и њеног наслеђа у средњем веку.

Аутор књиге, Yvette Duval, професор је историје старог века на Универзитету у Паризу. Пажњу научне јавности привукла је пре свега својим обимним и изузетно квалитетним делом „Loca Sanctorum Africae. Le culte des martyrs en Afrique du IVe au VIIe siècle”, I—II, Collection de l'Ecole Française de Rome, 58, Rome 1982. Такође је организатор запаженог колоквијума о привилегованим инхумацијама на Западу у времену од IV до VIII века, одржаном у Паризу 1984., у коме је учествовао већи број француских и иностраних истраживача (Actes du colloque, édité par Y. Duval et J. Ch. Picard, Paris 1986). Y. D. је својим јасно усмереним интересовањем за проблеме култа мученика и ранохришћанских погребних обичаја, укључујући ту и њихове спољне манифестације догматске и моралне аспекте, била предодређена за аутора свеобухватнијег дела о истој тематици, захватајући овога пута не само западне, већ и источне провинције царства.

Књига је јасно компонована, језички брижљиво пречишћена, стилски дотерана. Чита се са лакоћом и уживањем. У њеној позадини налази се ауторово темељно познавање како латинских тако и грчких црквених извора и епиграфике, хришћанских сепулкралних грабевина и начина сахрањивања. По својој садржини и начину обраде расположивих докумената књига пријатно одудара од распрострањене историјске и археолошке литературе оптерећене мноштвом непотребних података, привидном ученошћу и лажним професионализмом, који у разрешавање проблема уносе често више мрака него ли светлости. Стога је дело настало из пера Y. D. у мањој мери извор података, колико је у правом смислу приручник за њихово разумевање.

Поред предговора, увода и списка скраћеница, књига садржи три основна дела са по два поглавља, а свако поглавље обухвата више одељака који одговарају појединачним проблемима. Све у свему, композиција је добро смишљена и доследно прати логичну нит излагања. Као почетну тачку својих истраживања, Y. D. је узела писмо светог Августина, познато под насловом De cura pro

mortuis gerenda, упућено 420—421. год. Паулину из Ноле, као одговор на његово питање о предностима који хришћанин стиче сахрањивањем у близини светачке *memoriae*. Ако је Паулиново питање разумљиво, јер одражава његову недоумицу у односу на жељу највећег броја хришћана онога времена да буду сахрањени што ближе омиљеном мученику, Августиново тумачење изгледа, бар на први поглед, необично и супротно већ чврсто укоревљеним црквеним обичајима. Наиме, за њега је тело покојника само по себи безначајно, заиста мртво тело, без душе која чини живот, па је стога и место где ће бити сахрањено неважно. Култ мртвих има значаја једино за живе, јер се одржавањем гробница и молитава *pro defunctis* потхрањује и ојачава вера. Иначе, молитве не могу да учину на спасење покојника, ако га овај за живота сопственим делима није заслужио. Августин није отишао толико далеко да осуди сахрањивање *ad sanctos*. Али је за њега *pietas* према мртвима једино доказ чврстине вере живих, па је стога корисна за сваку хришћанску заједницу и цркву у целини. Овакав став хипонског доктора, у супротности са свакодневном праксом и учењем других догматичара, тешко је данас до краја растумачити. У. Д. није пропустила да уочи како је Августинова епоха обележена суровим варварским разарањима, међу њима и визиготском пљачком Рима 410. год., као и небројеним покољима верника који никада нису добили овоземаљско пребивалиште, исто онако као што су, у већ давно минулим временима, тела лијонских мученика бачена псима, а оно што је од њих преостало спаљено је и пепео препуштен мацима Роне. Лијонски мученици нису криви што не почитају у миру. Судњег дана, они ће васкрснути заједно са свима онима који су то за живота заслужили, па макар делови њихових тела били разасути на свим странама света. Истина, Августинова рационализација феномена сахрањивања и односа живих према мртвима, не може се објаснити искључиво историјским околностима. Не треба смести с ума да је Августин, колико год да је први велики мислилац средњовековног западног хришћанства, коме је утиснуо дубок печат, исто толико припадник последњих античких генерација, још увек надахнутих хеленском филозофијом у латинском реху и у живом контакту са умирућим религијским синкретизмом. Уосталом, Августинов пут до усвајања Христове вере није био ни једноставан, ни праволинијски. Његово хришћанство, у неким својим видовима апстрактно и скоро филозофско, растерећено је примитивног празноверја и превасходно је етичке природе.

Свакако, већ је пагански антички свет обезбјеђивао свакоме право на посмртно пребивалиште и покојницима је гарантовао вечити мир. О томе сведоче сепулкрални натписи, првенствено на саркофазима, који садрже не само клетву, већ и физикалну претњу упућену онима који би се усудили да злоупотребе туђи гроб. Свако је имао право да буде сахрањен, *humatus*. Чак и злочинци, са изузетком оних који су скрнављили гробове. Такви су били одувек дубоко презирани и кажњавани. Са своје стране, хришћанска идеологија уноси свежу компоненту у загробна веровања. Она се пре свега, у раној етапи развоја хришћанске цркве, огледала у култу мученика страдалих за добробит својих ближњих, сада посредника између верника и Свевишњег. Бројни примери које У. Д. износи у својој књизи указују да је та замислена веза између живих и мртвог заштитника била готово физичке природе. Верници су били убеђени да муче-

ник задржава, у већој или мањој мери, својства живих. Веровало се уосталом да део душе, њен „отисак“, и даље борави у телу сваког умрлог. Бити сахрањен у близини мученика, блиског божанској сили, није била само велика част, већ и обезбеђење повољног места када кунце час васкрсења. Тако су се кулне заједнице стварале у касној антици. Окупљене око свог мученика, оне су у корену могле бити етничке, социјалне или неке друге природе. Због тога није чудно да је паганска власт гледала да тела страдалника за Христову веру не буду приступачна њиховим следбеницима. Наравно, такви примери обрачуна са покојницима или боље речено са живима којима је покојник био идеал, довољно су чести и у каснијој историји. Сетимо се само спаљивања моштију светог Саве на Врачару или уништења тела политичких противника којима прошлост обилује. Ако би за Августина такав чин био доказ моралне нискогости починиоца, која погађа живе а не мртве, за обичног верника, злодело је морало представљати много опипљивију стварност. Отуда се као противтежа јављају, као својеврстан литерарни жанр, бројна страдања мученика, у мањој или већој мери заснована на аутентичним чињеницама, у којима хришћани трагају за телима погубљених, налазе их и потајно их сахрањују. У сваком случају, схватања распрострањена у хришћанској антици оставила су неизбрисив траг пре свега у топографији гробаља. Око мартрија се стварају агеае, строго резервисане површине, које одсликавају постојање хришћанских заједница и општина. Гробови се нагомилавају један поред другог и један изнад другог, што ближе мучениковом пребивалишту. Временом цене гробљанских парцела расту, а и злоупотребе нису тако ретке. Привилеговани живи, постају привилеговани мртви. У. Д. нам износи примере на основу којих се види да су свети људи још за живота страховали за судбину својих тела, захтевајући да буду покопани у самоћи, достојанствено и лепо, али далеко од похлепних. Што се више удаљавамо од примитивног хришћанства и залазимо у средњи век, све чешће смо сведоци распарчавања светачких моштију, понекада дељених у доброј намери, али понекада растурих у циљу добити. Пред крај антике, освећена места са реликвијама покупљеним из различитих крајева, права *lota sancta*, све чешће унутар градских бедема, бацају у заснак аутентичне мартрије, куће под чијим су кровом заслужни покојници уживали гостопримство локалног домаћина. Овај феномен сигуран је предзнак распада првобитне хришћанске заједнице и најављује темељите промене у црквеној организацији, која све више поима обележја световне моћи, са којом се поистовећује или јој је у најмању руку блиска.

Развој хришћанских загробних веровања природно је знатно комплекснији него што је то могуће оцртати у кратком приказу једне књиге. У. Д. је сакупила на једном месту најважнија литерарна, епиграфска и археолошка сведочанства која илуструју однос живих према мртвима у раздобљу од III до VIII века. Она их је спретно повезала у тематски хомогене целине и зналачки прокоментарисала. Приступајући проблему без предубеђења, она је лако заобишла замке субјективних оцена, похвала или осуда, остајући при сваком кораку непристрасни научник. Могло би јој се замерити да своје изворе није у већој мери распоредила у хронолошке или регионалне оквире, или што није, бар тако изгледа на први поглед, покушала да их разграничи према етничким или социјалним слоје-

вима чија схватања одражавају. Међутим, да је следила тај пут, можда би разбила целину и одачала читаоца да књигу упозна од прве до последње стране.

Иако обрађује тематику из нама већ далеке прошлости, књига У. Д. поучна је и за наше генерације. Читалац несвесно прави поређење између античких примера и савременог односа према мртвим. Био он верник или не, цивилизовани човек носи у себи усабелу *pietas* према несталим. *Rax* мртвих је и *rax* живих. Једни ће се сложити са Августиним да су мртви потребни живим, а не обротно, да је сећање на ближње и вољене оно што човека оплемењује. Други, чини ми се бројнији и сјeverнији, верују да су живи потребнији мртвима. Нека је право и једнима и другима, ако су им осећања чиста. Иначе, за археолога књига У. Д. многоструко је корисна. Отварање гробова у циљу откривања истине има своје научно и етичко оправдање. Мртви заиста помажу живим. Кроз писане изворе, литерарне или епиграфске, У. Д. нам открива судбине, схватања и понекад емоције оних који почивају у градовима мртвих. Ова чиница упозорава сваког истраживача да своја испитивања старих гробова не треба свести на обичан збир техничких опсервација и анализа, већ да у њима треба пре свега пронаћи онај „отисак душе“ који, иако не онако како су то наши преци замишљали, сваки покојник за увек носи у себи.

Владислав ПОПОВИЋ

STAROHRVATSKA PROSVJETA serija III — svezak 15, Split 1986.

Први прилог у овом броју СХП је проширени текст предавања што га је Ж. Рапанић одржао у Сполету на тридесетим сполетским тједнима 1982. године. То је аутентично ауторово повијесно-умјетничко виђење источне обале Јадрана у раном средњем вијеку. Овај вид преношења на наш језик предавања или објављених радова имају пуно оправдање, поготово ако се узме у обзир чињеница да одређени број установа у мањим мјестима не посједују стране списице.

Н. Клаић, „Најновији радови о 29. 30. и 31. поглављу у дјелу *De administrando imperio* cara Konstantina Porfirogeneta“. Очито је да је књига цара и писца неисцрпан извор повјесничарима. У сажетом облику Н. Клаић је пружила преглед досадашњих интерпретација 29. 30. и 31. главе дјела К. Порфиогенета и то Лј. Hauptmanna, Б. Графенауера, Б. Ферјанчића и Р. Новаковића. Највише простора ауторница је посветила критици и интерпретацији рада Л. Маргетића „Konstantin Porfirogenet и вријеме доласка Хрвата“, Зборник Хисторијског завода ЈАЗУ 8, Загреб 1977, који је био и повод за овај поновни осврт на значајни повијесни извор. Л. Маргетић је проучавајући 30. главу и њезин однос према 29. и 31. глави дошао до закључка да управо извјештај ове главе ставља долазак Хрвата пред крај VIII стољећа а не као што се до сада тврдило у прву половину VII стољећа. На критички осврт наишла је и Сунђева оцјена Маргетићеве студије о доселењу Хрвата. Свој критички осврт Н. Клаић наставља и на текстове Р. Новаковића (Нека запажања о 29. и 30. глави *De administrando imperio*, Историјски часопис XIX, Београд 1972, 5—54) и Б. Ферјанчића (Структура 30. главе списка *De admini-*

strando imperio, Зборник радова Византолошког института XVIII, Београд 1978, 67—80).

З. Вински, „Маргинална уз избор каролиншког оружја у југоисточној Европи“. Аутор је рад подијелио на два дијела. I — о каролиншком оружју у Херцеговини и II — осврт на неколико налаза каролиншких и послјекаролиншких мачева у Панонској низини. Посебан значај придајемо другом дијелу ове расправе гдје аутор коментира налазе мачева на подручју Трансданубије. Ријеч је о значајном броју мачева које су мађарски археолози (у конкретном случају К. Bakay и А. Kiss) одредили као старомађарско културно добро. Детаљном анализом појединих примјера мачева З. Вински је утврдио да три мача припадају ранокаролиншком оружју који су у Панонску низину доспјели око 800. године, дакле приближно цијело једно стољеће прије доласка Мађара на ово подручје. Овим франачким мачевима могли су се користити само панонски Славени највјероватније у првој половини IX стољећа када је Трансданубија била под франачким врховишћом.

М. Јурковић, „Прилог одређивању јужнодалматинске групе предроманичке скулптуре“. Рад обухвата камену пластику дубровачке регије. Аутор доноси карту са убицираним налазиштима плетерне скулптуре на дубровачком подручју као и изузетне фото илустрације на којима су уочљиве поједине групе предроманичке скулптуре. Свеукупном анализом низа споменика М. Јурковић доказује постојање једног веома јаког радионичког круга у јужној Далмацији, тачније у дубровачком крају.

А. Милошевић, „Раносредњовековни гроб из Бителића“. Ово је још један нов археолошки локалитет са налазима карактеристичним за старохрватске некрополе VIII и почетка IX стољећа. Посебан значај придајемо налазима земљаних лонаца у гробу. Гробни налаз из Бителића географски припада већ познатим некрополама споменутог времена на подручју сјеверне Далмације, тачније на територију омеђеном ријекама Цетином и Зрмањом. С обзиром на значај ових старохрватских налаза за претпоставити је да ће се цијели овај локалитет систематски истражити.

Н. Будак, „Серви раног средњег вијека у Хрватској и Далмацији“. Посебан допринос изучавању овог проблема дали су својевремено М. Барада (Старохрватска сеоска заједница, Загреб 1957) и Б. Графенауер (*Zgodnjefeudalna državna struktura jugoslavenskih narodov in njen postanek*, *Zgodovinski časopis* XIV, 1960). Према Баради серви су радна снага на имањима хрватских владара од 7. до 12. стољећа. Разлику између робова и кметова Барада види у томе што су робови били везани за земљу док су кметови били слободни. Графенауер се у основи сложио са становиштима Бараде. За њега израз *servus* означава у Хрватској двије категорије 1) робове који раде на господаревој земљи и 2) неслободне кметове који обрађују посебне честине земље те дају дио прихода господару. Н. Будак се у свом раду у посебном одјелку осврће на поједине даровнице (Трпиминова, Звониминова, Стјепана и Крешимира IV) у којима се спомињу *servi* и *ancile* и закључује да су *servi* најнижа друштвена категорија а одржала се у континуитету од антике. Разлику између античких и средњовековних *serva* давно је већ обрадио Б. Графенауер. *Servi* у времену од 9. до 11. стољећа везани су својом дјелатношћу углавном уз обрађивање земљишта, затим и у градовима, највјероватније као кућна послуга, а не треба потпуно одбацити ни

могућност њихова дјеловања у разним другим дјелатностима, као што је нпр. грађевинарство и сл.

М. Марасовић-Алујевић, „Хагионими средњовековног Сплита“. У овом раду аутор доноси податке о титуларима сплитских средњовековних цркава на простору који је увијек био саставни дио Сплита, и то од Бијаћа на западу до Пољичког приморја на истоку, од Козјака и Мосора на сјеверу до отока Шолте на југу. Обухваћено је вријеме од пада античке Salone у 7. стољећу до млетачког освајања Сплита 1420. године. Грађа коју аутор користи при проучавању титулара сплитских средњовековних цркава су: 1) сачуване цркве, 2) повијесни извори и 3) извори (писани или графички) датирани послје 1420. године а односе се на већ постојеће црквене грађевине. На основу споменutih података М. Марасовић Алујевић је добила више од 60 имена титулара чији је култ распрострањен на око 100 средњовековних цркава. Приложени преглед средњовековних цркава на ширем подручју Сплита и њених титулара пружа могућност стварања многих закључака лингвистичке и културноповијесне нарави.

У овом броју објављени су још слиједећи радови: I. Petricoli, „О положају куће краља Лудовика Анжувинца и цркве св. Силвестра у Задру“; Ц. Фисковић, „Прилог проучавању поријекла предроманичке архитектуре на јужном Јадрану“; Т. Бурић, „Камени намјештај базилика у Жаквићу“; П. Вежић, „Склоп жупне цркве св. Асела бивше катедрале у Нину“; Д. Јеловина, „Покусно истраживање средњовековног гробља на локалитету Пинћина—Јепин на Бијаћима код Трогира“; М. Драгичевић, „Украшени повез за главу с налазишта Гребље у Книну“ и И. Фадић, „Налаз средњовековне стаклене чаше типа 'krautstrunk' у Задру“.

На крају овог богатог броја SHP Д. Јеловина пружа сумаран увид у дјелатност Музеја хрватских археолошких споменика у 1984. години. Ову праксу јавности рада ријетко која институција тако редовно пружа на увид археолошкој јавности. Д. Јеловина овим извјештајем обухватио је стручну и знагствену дјелатност, археолошка ископавања и рекогносцирања.

Славенка ЕРЦЕГОВИЋ ПАВЛОВИЋ

STAROHRVATSKA PROSVJETA serija III — svezak 16, Split 1987.

Овај број SHP посвећен је изузетној личности академику ЉУБИ КАРАМАНУ (1886—1986).

Пригодни текст под насловом „Педесет година послје Карамана“ надахнуто је написао Ж. Рапанић имајући у виду значај капиталног дјела Љубе Карамана „IZ KOLJEVKE HRVATSKE PROŠLOSTI“ објављене прије више од 50 година. У овом прилогу Рапанић узима у обзир и друге радове Љ. Карамана који су имали велик утјецај како на савременике тако и на настављаче на пољу средњовековне археологије. Ово је још један допринос проучавању дјела изузетног хрватског археолога и повијесничара умјетности. У поводу стогодишњице Караманова рођења сплитски Књижевни круг у избору К. Пријатеља објавио је књигу под насловом „Одабрана дјела“ у којој најжалост нису заступљени неки капитални Караманови радови из области археологије. Овим радом Ж. Рапанића исправљен је овај пропуст и указано је, уз новија ауторова стајалишта, на низ значајних Карамано-

вих радова, који су без сваке сумње, темељни камен старохрватске археологије. Овом приликом не могу а да се не присјетим честих сусрета у Археолошком музеју у Загребу са изузетном личношћу — Љубом Караманом, који је и тада, већ у поодмаклој доби, са жаром младости расправљао и говорио о археолошкој проблематици раног средњег вијека у нас.

Д. Јеловина, „Главне значајке старохрватске материјалне културе од 7. до 12. стољећа на подручју између ријека Зрмање и Цетине“. У веома сажетом облику приказане су главне значајке и преглед старохрватске материјалне културе од раног 7. до 12. стољећа. Споменути су сви значајнији археолошки локалитети, посебно старохрватско градитељство, предроманичка пластика и спиграфски споменици. Пружен је надаље преглед стања истраживања некропола на подручју од Зрмање до Цетине са посебним нагласком на некрополе времена прелаза из 8. у 9. стољеће. Текст прати изванредна фото документација, недостаје само карта распрострањености археолошких налазишта на омеђеној територији.

Б. Марушић, „Прилог познавању касноантичког Незакција“. Објављени су резултати археолошке ревизије (1974—1977) римског мунципијума Незакција изведене на простору старокришћанске базилике гемине (5. стољеће). Овим радом започела је ревизија претходних радова. Обрађена је базилика гемина као и налази материјалне културе. Рад прати изванредна техничка као и фото документација теренских снимака.

Р. Катић професор за славенску филологију на Свеучилишту у Бечу одржао је на симпозијуму 1982. године у опатији Zwettl у Доњој Аустрији предавање под насловом „Die Anfänge des kroatischen Staates“. Уредништво CXII је направило изванредан потез објављујући ово предавање на нашем језику под насловом „Филолошка разматрања уз изворе о зачетцима хрватске државе“. У овом се раду разматра терминологија најстаријих извора што садрже податке о почетцима хрватске државе. У питању су подаци Einharda, Равенанина и Константина Порфирогенета.

Нов допринос проучавању импортираних керамичких израђевина доноси Д. Делонга у свом раду „Налази хиспаномаурске мајолике на Брибиру“. Повод су налази импортиране керамике из Шпаније на једном од најзначајнијих налазишта у далматинском залећу — на Брибиру. Већ је раније на појаву шпанолске тзв. лустро керамике у Задру указала S. Petricoli (Хиспанско-маурска мајолика из Задра, Прилози повијести умјетности у Далмацији 24, 1984, 51—71). Ријеч је о посебној врсти мајолике тзв. лустро, техника израде је веома сложена а карактеристична је за 15. стољеће. Појава шпанолске керамике као и сјеверно и средњоиталијанске керамике свједочи о развијеној трговачкој активности у првом реду источњојадранских градова а затим и далматинског залећа, као и потребу за посједовањем производа умјетничких израђевина код одређених представника феудалаца, цркве или градског патрицијата у пуном средњем вијеку.

Двије књиге са сличним насловом па донекле и садржајем као и намјеном биле су повод за критички осврт З. Винског под насловом „Глосе уз двије нове књиге о прошлости Славена. (Die Welt der alten Slawen, Praha 1983 и „Welt der Slawen“, Berlin 1986). Овом приликом желимо упозорити на важност овог критичког осврта због низа

падопуна и неопходних објашњења као и исцрпне литературе коју доноси З. Вински.

У овом броју SHP објављени су још и слиједџи радови: I. Petricoli, „Ecclesiae sanctorum Iohannis et Victoris Tilagi“; Т. Бурић, Раносредњовјековна скулптура с Брибира“; Н. Будак, „Прилог валоризацији хумско-дукљанског културног подручја у првим фазама његова развитка (до 12. ст.)“; L. Steindorff, „Стари свијет и ново доба“. О формирању комуне на источној обали Јадрана; Ц. Фис-

ковић, „Још о налазима на Мајсану. О трогирским златарима и готичким пладњевима“; В. Migotti, „Антички колегији и средњовјековне братовштине“; Т. Марасовић, „Најстарије водите средњовјековног Сплита“.

На крају ове свеске SHP Д. Јеловина пружа преглед дјелатности Музеја хрватских археолошких споменика у 1985. и 1986. години.

Славенка ЕРЦЕГОВИЋ ПАВЛОВИЋ

In memoriam

ЈОВАН КОВАЧЕВИЋ

(1920—1988)

Професор др Јован Ковачевић напустио нас је изненада, онда када је још увек с пуно помета припремао неколико већих научних радова. Рођен је у Паризу 1920. год. и одрастао је у средини београдских грађанских интелектуалаца. Студирао је историју, прво у Берлину, а затим у Београду, где је дипломирао непосредно по завршетку рата, 1946. год. До 1948. год. радио је у Народном музеју у Београду, када прелази у Историјски институт Српске академије наука. Докторску дисертацију, са насловом „Средњовековна ношња балканских Словена“ (Београд, 1953), одбранио је 1951. год. За доцента Фило-

зофског факултета Универзитета у Београду изабран је 1955, за ванредног професора 1960, а за редовног професора 1965. год. Одласком у пен-

зију 1985. год. није прекинут његов плодан наставнички рад. Он је и даље, све до неколико дана пред смрт, с удвострученим жаром, ослобођен других обавеза, учествовао у раду више кандидата за звање магистра или доктора археологије.

Јован Ковачевић је први наставник средњовековне археологије на Филозофском факултету у Београду. Под његовим вођством формирало се неколико генерација стручњака за средњовековну археологију, међу којима налазимо данас већ зреле и истакнуте ствараоце. Иако је за Јована Ковачевића образовни рад увек био на првом месту, он је налазио довољно времена и снаге за лична истраживања, која је, с пуно успеха, уклапао у наставу. У нашој научној литератури јавља се веома рано са неколико запажених студија. Међу бројним радовима које је објавио, по свом обиму и синтетичком приступу, посебно се издвајају три: „Варварска колонизација јужнословенских области“ (Нови Сад, 1960), „Историја Црне Горе“ (главе IV и V, Титоград, 1967) и „Аварски каганат“ (Београд, 1977). Научни рад Јована Ковачевића истиче се ширином знања и погледа, бриљантном опсервацијом, маштовитошћу и надасве разноврсношћу изворне грађе којом се служио. Као комплетан медијиста, он се није ослањао искључиво на археолошки материјал у најужем смислу, већ је својственом смелошћу равноправно користио историјске, епиграфске и нумизматичке изворе. Тематика коју је обрађивао сведочи о изузетном домету његовог интересовања, које је обухватало касноантичке, германске, хунске, аварске и словенске остатке прошлости. Међутим, упркос тој разгранатој знатижељи, њега је, тако ми се чини, највише привлачило откривање новог у номадском начину живота.

Сећања на професора Јована Ковачевића не односе се само на научника, већ и на човека, не свакидашњег у нашој средини. Она су бројна,

разноврсna и садржајно богата. Утолико је теже одабрати међу њима она која би, више од осталих, осветлила његов лик. Стога се овде нећу позвати ни на један посебан сусрет, разговор или догађај који смо заједнички доживели или у коме смо заједно учествовали, хтео бих, сасвим једноставно, без излишних речи и у неколико широких потеза, да сачиним портрет Јована Ковачевића, онакав какав се за увек урезао у мом сећању, јер судбина је хтела да се његово време заустави, на жалост онда када је још увек био пун живота и хтења. А портрет некога кога више нема, збир је појединачних слика које, као у калейдоскопу, чине вишебојну целину многоструких облика и којој треба удахнути живот да би поново постојала.

Јован Ковачевић, уважени медијиста и цењени професор, био је за мене пре свега старији колега и пријатељ, кога сам сретао у кабинету, у библиотеци, у ходнику или на улици, и кога још увек, и то често, као да видим пред собом. Он је заиста био јединствена личност. Све у њему, или на њему, стапало се у неразлучиву и маркантну целину. Сувоњав, лежерног корака, пре нагнут уназад него напред, украшен достојанственим залисцима и брковима, обучен у широко комотно одело, зими заогрнут хубертусом или тамним мантилом, понекад са прслуком и лептир машном, с ланцем на цепном сату и наочарима, заштићен неким шешпићем бесконачног стила, а у последње време са штапом који му је савршено пристајао, Јован Ковачевић својом појавом као да је извирало из неке измаглице прошлости, негде далеко иза нас и нашега времена. Одавао је човека који се, оптим карактеристичним кораком, који је, шетајући Кнез Михаиловом, можда у том тренутку био на Јелисејским пољима или под берлинским липама.

Grand seigneur по ставу и по изгледу, био је то и у бити. Урођена једноставност и неуслиљена лежерност, скоро немарност, биле су одличја његове сигурности и ненаметљиве, али скоро опипљиве супериорности. Растерећен свих оних комплекса који раздиру и искривљују лич-

ност, Јовану Ковачевићу није било потребно да се доказује у животу и раду, да се у поступцима заклања иза вештачки изграђених врлина или да се у говорном изразу истиче китњастом речи, као пластичним цвећем на стилском намештају. Растојање које је оставио између себе и стварности, дозвољавало му је да боље запажа сва околна збивања. Када су била тмурна, као што то сувише често јесу, он их није примао са резигнацијом, већ са иронијом човека чији став ништа не може да поремети. И то не човека који је изван њих, већ изнад њих. У непосредним контактима био је јасан и отворен. Волео је дијалог, ужасавао се монолога. У научним расправама био је увек жустар, али никада насртљив, понекад заједљив, али никада груб. И, што је ретка врлина, колико год да је био упоран у одбрани свога мишљења, био је још ватренији слушацац. Разговори са њим никада нису били монотони, јалови или помрачени сујетом, већ часови проведени у необавезном и надасве пријатном надмудривању, где би се знање и машта наизменично смењивали.

Јован Ковачевић је био маштовит, смео и надахнут научник. Његова учена радозналост понекад се граничила са дечачком журбом за што бржим сазнањем нечега новог. А када би нешто ново открио, он би свој успех умањио, занемарио или чак заборавио, како би што пре, сасвим растерећен, кренуо у нова научна ловишта. Све у свему, он је био занимљива, упечатљива и привлачна личност, снажног интелекта, развијеног укуса, ненаметљивих манира и старовремског шарма. А када портрет који сам скицирао не би био исказан неспретним речима, већ изведен на платну кичицом једнога мајстора, угледали бисмо пред собом слику човека окруженог разбацаним и прашњавим књижама, са ловачким псом код ногу, човека живихних и паметних очију, помало подсмешљивог, али топлог и привлачног израза. Таква слика, какву је носим у свом сећању, да је на платну осликана, била би непоновљиво и драгоценост.

Владислав ПОПОВИЋ

In memoriam

ГЕОРГИ ИЛ. ГЕОРГИЕВ

(1917—1988)

У Софији, 14. јануара 1988, изненада је преминуо Георги Ил. Георгиев, професор праисторијске археологије на Универзитету, дугогодишњи сарадник Археолошког института Бугарске академије наука, од 1955—1982, руководиоца његове праисторијске секције.

Рођен 4. марта 1917. године у Гајтанову код Софије, студирао је праисторијску археологију у Бечу, где је и одбранио своју докторску дисертацију, са темом о проблемима бугарског неолита.

Током дуге научне каријере проф. Георгиев објавио је више од стотину радова а руководио је низом ископавања на местима Бугарске, ме-

ђу којима посебно помињемо: Караново (1947—1957), Русе (1948—1953), Кремикове (1958—1959), Азмашку могилу (1960—1963), Езеро (1961—1971) и Чавдар (1957—1980). Последњих година руководио је са бугарске стране ревизионим ископавањима у Каранову, у оквиру бугарско-аустријског истраживачког пројекта. Као гост учествовао је на ископавањима у Старчеву, заједничком југословенско-америчком пројекту под руководством Д. Гарашанин и R. Ehrlich.

Ако после више од четири деценије његовог успешног деловања на пољу праисторије, дајемо оцену научног радника Г. Георгиева, морамо истаћи да је он био творац модерне праисторијске археологије у Бугарској. Стекавши стручно образовање на једној од тада још увек најбољих европских школа, Георгиев је у праисторију Бугарске унео нове истраживачке методе: стратиграфска ископавања на великим површинама, прецизно издвајање затворених целина и интердисциплинарни приступ. Његова схема културног развоја неолита и енеолита са групама Караново I—IV, уз неминовне допуне и исправке, остала је један од стубова праисторије југоисточне Европе. Велика монографија Езера, у заједници са Н. Ј. Мерпертом и прилозима више сарадника, пружа основе за праћење енеолита и почетака бронзаног доба на простору Тракије, Доњег Подунавља и источне Егеје. У великој Историји Бугарске дао је одличну синтезу најстарије прошлости овог подручја. Својим радом и прегалаштвом Г. Георгиев је трајно задужио праисторију своје земље, југоисточне Европе, и Европе у целини. Штета је што му није било дато да монографски обради и низ налазишта која је систематски истраживао. Монографија о новим резултатима радова у Каранову само ће донекле попунити ту празнину.

Милутин ГАРАШАНИН

STARINAR

Institut
Archeologique
Beograd